

Sayı: 17 Güz 2015

Ankara

SAHİBİ/ Owner

Avrasya Yazarlar Birliği adına
Yakup ÖMEROĞLU

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ/

Editorial Director

Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU

EDİTÖR/

Editor

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN

YAYIN YÖNETMENİ YARDIMCILARI/

Vice Editors

Doç. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA

Doç. Dr. Feyzi ERSOY

Doç. Dr. Habibe YAZICI ERSOY

Doç. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU

Arş. Gör. Hüseyin YILDIZ

YAYIN DANIŞMA KURULU/Editorial Advisory Board

Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ • Prof. Dr. Şükrü Haluk AKALIN • Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH • Prof. Dr. Sema BARUTÇU
ÖZÖNDER • Prof. Dr. Tsendiin BATTULGA • Prof. Dr. Uwe BLÄSING • Prof. Dr. Ahmet BURAN • Prof. Dr. İsmet CEMİLOĞLU
• Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL • Prof. Dr. Nurettin DEMİR • Prof. Dr. Nikolay Ivanoviç YEGEROV • Prof. Dr. Marcel
ERDAL • Prof. Dr. Bilgehan Atsiz GÖKDAĞ • Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY • Prof. Dr. Güter GÜLSEVİN • Prof. Dr. Ayşe İLKER •
Prof. Dr. Henryk JANKOWSKI • Prof. Dr. Mehmet KARA • Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ • Prof. Dr. Leylâ KARAHAN • Prof. Dr.
Yakup KARASOY • Prof. Dr. Ceval KAYA • Prof. Dr. M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU • Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ • Prof. Dr. Mustafa
ÖNER • Prof. Dr. Mustafa ÖZKAN • Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN • Prof. Dr. Çetin PEKACAR • Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA
• Prof. Dr. Marek STACHOWSKI • Prof. Dr. Vahit TÜRK • Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA • Prof. Dr. Zühal YÜKSEL • Prof. Dr.
Ercan ALKAYA • Prof. Dr. Erhan AYDIN • Doç. Dr. Ferruh AĞCA • Doç. Dr. Nergis BIRAY • Doç. Dr. Akartürk KARAHAN •
Yrd. Doç. Ferhat TAMİR

YAZI KURULU/Executive Board

Doç. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA • Doç. Dr. Figen GÜNER DİLEK • Doç. Dr. Feyzi ERSOY • Doç. Dr. Habibe YAZICI
ERSOY • Doç. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU • Yrd. Doç. Dr. Hakan AKCA • Yrd. Doç. Dr. Gülcan ÇOLAK BOSTANCI • Yrd. Doç.
Dr. Savaş YELOK • Yrd. Doç. Dr. Hüseyin YILDIRIM

2015 YILI (16-17. SAYILAR) HAKEMLERİ/2015 Year (16-17.Numbers) Referees

Prof. Dr. Ahmet B. ERCİLASUN • Prof. Dr. Leylâ KARAHAN • Prof. Dr. Ahmet BURAN • Prof. Dr. Ceval KAYA • Prof. Dr.
Ekrem ARIKOĞLU • Prof. Dr. Ercan ALKAYA • Prof. Dr. Güter GÜLSEVİN • Prof. Dr. Henryk JANKOWSKI • Prof. Dr. Kerime
ÜSTÜNOVA • Prof. Dr. M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU • Prof. Dr. Mehmet AYDIN • Prof. Dr. Mevhibe COŞAR • Prof. Dr. Murat ÖZBAY
• Prof. Dr. Mustafa ÖNER • Prof. Dr. Nurettin DEMİR • Prof. Dr. Şeref BOYRAZ • Prof. Dr. Şükrü Haluk AKALIN • Prof. Dr.
Taciide HAFIZ • Prof. Dr. Yun KURIBAYASHI • Doç. Dr. Eyüp BACANLI • Doç. Dr. Faruk YILDIRIM • Doç. Dr. Feyzi ERSOY •
Doç. Dr. Galip GÜNER • Doç. Dr. Habibe Yazıcı ERSOY • Doç. Dr. Hatice ŞİRİN USER • Doç. Dr. Kerim DEMİRCİ • Doç. Dr.
Mehmet Hakkı SUÇİN • Doç. Dr. Mustafa ALTUN • Doç. Dr. Serkan ŞEN • Doç. Dr. Tülay ÇULHA • Dr. Yong Song LI • Yrd. Doç.
Dr. Faruk GÖKÇE • Yrd. Doç. Dr. Hamza ERMIŞ

DÜZELTİ/Redaction

Doç. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA

Doç. Dr. Feyzi ERSOY

Doç. Dr. Habibe YAZICI ERSOY

Doç. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU

Arş. Gör. Hüseyin YILDIZ

İNGİLİZCE DANIŞMANI/

English Language Consultant

Dr. Uluhan ÖZALAN

WEB SAYFASI SORUMLULARI/

Web page designers

B. Yavuz PEKACAR • Musa SALAN

YÖNETİM MERKEZİ/Management Center

Sakarya Mahallesi Göztepe Sokak No: 5/A Altındağ/ANKARA

İLETİŞİM BİLGİLERİ/Correspondence Address

e-posta: dilarastirmalari@gmail.com

web sayfası: www.dilarastirmalari.com

ABONELİK/Subscription

Fiyatı: 25 TL

Yurt içi Yıllık Abone Bedeli: 50 TL

Kurumsal Abone Bedeli: 100 TL

T.C. Ziraat Bankası Başkent Şubesi

Şube Kodu:1683, Hesap No: 47095325-5001

Posta Çeki Hesabı: Avrasya Yazarlar Birliği

No: 53 23 008, e-posta: kardeskalemler@gmail.com

YAYIN TÜRÜ/Type of publication

Uluslararası Hakemli Süreli (Altı Aylık) Yayındır.

TASARIM/Design by

İbrahim Sağlam +90 532 460 96 41

BASKI/Printed by

Ankara Ofset Basım Matbaacılık Tic. Ltd. Şti.

Büyük Sanayi 1. Caddesi Necatibey İşhanı

Alt kat No: 93 İskitler-Ankara

Tel: +90 312 384 50 63

Sertifika No: 17937

• Dil Araştırmaları, EBSCO Publishing, MLA, ASOS index ve Araştırmacı tarafından taranmaktadır.

İÇİNDEKİLER / Contents

Dil Araştırmaları, Güz 2015/17

MAKALELER / Articles

- TÜRKÇEDE FİLDEN İSİM YAPMA EKİ -P** 7-17
The Noun Forming Derivational Suffix from Verbs in Turkish: -p
M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU
- ULAÇ (FİLİN ZARFİ ŞEKLİ) KAVRAMI ÜZERİNE** 19-29
On the Concept of Gerund (Adverbial Form of the Verb)
Viktor G. GUZEV - Özlem DENİZ YILMAZ
- SÖYLEM KURAMLARI: BİR SINIFLANDIRMA ÇALIŞMASI** 31-50
Discourse Theories: A Study of Taxonomy
Tolga ELBİRLİK - Ferhat KARABULUT
- TÜRK YAZI DİLLERİNDE İYELİK İŞARETLEYİCİLERİNİN KİPLİK ANLAMLARI** 51-72
Modality Functions of Possessive Markers in Turkic Literary Languages
Habibe YAZICI ERSOY
- {-Dir} BİÇİMBİRİMİNİN SÖZLÜ SÖYLEMDEKİ KİPLİK ALANLARI VE KULLANIMLARI** 73-94
Modality Domains and Usages of {-Dir} Morpheme in Turkish Spoken Discourse
Caner KERİMOĞLU - Cansu AKSU
- TUNYUKUK YAZITINDAKİ *ida taşda* İKİLEMESİ ÜZERİNE** 95-102
*About *ida taşda* Handiadyoin in Inscription of Tunyukuk*
Serkan ŞEN
- KİBİN* ve *KİBİK* EDATLARININ YAPILARI HAKKINDA BAZI TESPİTLER** 103-118
Some Determinations About Structures of Kibin and Kibik Postpositions
Talat DİNAR
- SAZLI KÖYÜ (AYVACIK / ÇANAKKALE) AĞZINDA GÖRÜLEN -(y)İK EKİ ve İŞLEVİ** 119-134
-(y)IK Suffix and Its Function Found in the Dialect of Sazlı Village (Ayvacık/ Çanakkale)
Seval DİRİK - Yuu KURİBAYASHİ
- DOĞU TÜRKÇESİ METİNLERİNDE BAŞLANGICINDAN GÜNÜMÜZE SAYGI ve NEZAKET İFADESİ SORUNU** 135-157
Expression of Veneration and Politeness as a Problem in Eastern Turkic Texts from the Beginning to Present
Selahittin TOLKUN
- TÜRKÇEDE ÖZNE SEÇME HİYERARŞİSİ** 159-177
Subject Choice Hierarchy in Turkish
Nuh DOĞAN
- “ANLAMCA KALIPLAŞMIŞ BİRLEŞİK EYLEMLER”E YAPISALCI BİR BAKIŞ** 179-197
A Structuralist Glance at Semantically Stereotyped Compound Verbs
Mustafa Levent YENER
- BAZI ARAP LEHÇELERİNDEKİ ATASÖZLERİNDE GEÇEN TÜRKÇE KELİMELER** 199-213
Turkish Words in the Proverbs in Some Arab Dialects
Raghd MOHAMMA
- gocun-* / *kocun-* FİLİNİN KÖKENİ** 215-221
*The Origin of the Verb *gocun-* ~ *kocun-**
Erol GÜNGÖRDÜ

İÇİNDEKİLER / Contents

Dil Araştırmaları, Güz 2015/17

ÇEVİRİLER / Translations

ESKİ UYGURCA <i>çigşi</i> – MOĞOLCA <i>çigšin</i> 225-227 Henry Serruys CICM (Çev. Hüseyin YILDIZ)	225-227
EN ESKİ TÜRK DİLİNİN METAL ADLARI İLE İLGİLİ SÖZVARLIĞI 229-242 Oleg Alekseyeviç MUDRAK (Çev. Emine ATMACA - Reshide ADZHUMEROVA)	229-242
ORHUN YAZITLARINDA İZAFETİN BİR ÖZELLİĞİ 243-246 B. S. ADAMS (Çev. Sinan GÜZEL)	243-246
ESKİ TÜRK YAZITLARINDA ZAMAN ve MEKÂN KAVRAMI 247-251 Sergey Grigoryeviç KLYAŞTORNY (Çev. Deniz KARADENİZ)	247-251

DEĞERLENDİRME VE TANITMALAR / Reviews

Bakır, Abdullah (2009), Yazıcızâde Ali, Tevârih-i Âl-i Selçuk [Selçuklu Tarihi], Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, LXXXVIII+988 s. ISBN: 978-9944-905-75-6..... 255-267 Zeki KAYMAZ	255-267
Karaağaç, Günay (2015), Türkçenin Alıntılar Sözlüğü, Ankara: Akçağ Yayınları, ISBN: 9786053421870 268-270 Tuncer GÜLENSOY	268-270
Azərbaycan Dilinin Naxçıvan Dialektoloji Atlası (2015), Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu 271-276 Leylə KARAHAN	271-276
Prof. Dr. Tuncer Gülensoy-Doç. Dr. Peki Küçükler, Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2015, xviii+566 s., ISBN: 978-605-9241-07-6..... 277-279 Fezvi ERSOY	277-279
Gökçe, Faruk (2015), Genetik Dilbilime Giriş. Altay Dilleri Sorunu, Ankara: Sonçağ Yayıncılık, ISBN: 9786055230920 280-284 Hüseyin YILDIZ	280-284
Buran, Ahmet (2015), Türklük Bilimi Terimleri Sözlüğü, Akçağ Yayınları, 360 s., ISBN: 978-605-342-216 285-289 Işıl İŞIKTAŞ SAVA	285-289
Argunşah, Mustafa; Güner, Galip (2015), Codex Cumanicus, İstanbul: Kesit Yayınları, ISBN : 9786059100595 290-295 Melike UÇAR	290-295
Güzin Tural (2015), Emîr Nizâmu'd-dîn 'Alî Şêr-i Nevâyî Hamse Törtüncü Dâstân Seb'a-yi Seyyâr [Yedi Gezegen] Giriş - metin, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, 433 s., ISBN: 978-975-16-3027-8 299-303 Nuray TAMİR	299-303
Ağamusa Ahundov'un Ardından..... 304-308 Mehman MUSAOĞLU	304-308
YAYIN İLKELERİ 309-312 <i>Editorial Principles</i>	309-312

MAKALELER

Articles

TÜRKÇEDE FİLDEN İSİM YAPMA EKİ -P

The Noun Forming Derivational Suffix from Verbs in Turkish: -p

M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU*

Dil Araştırmaları, Güz 2015/17: 7-17

Öz: Bu çalışmada G. Clauson'ın bir makalesinde 8.yy.dan önce kullanılan ekler listesinde ele aldığı -p fiilden isim yapma eki incelenmiştir. Önce bu ekle ilgili yazılanlar irdelenmiş; sonra bu ekin geçtiğini düşündüğümüz ap (ab), alp, çöp, ip (yıp), kap, kip, küp, hep (kop), sap, sarp, tüp kelimeleri tek tek ele alınmıştır. Bu kelimelerde ekin mevcut olup olmayacağı daha önce yapılan çalışmalar ve etimoloji sözlüklerinin yardımıyla irdelenmiştir. Sonuç olarak bu kelimelerin çoğunda bu ekin mevcudiyeti delilleriyle ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler : -p, fiilden isim yapma eki, arkaik ek, Ana Türkçe, ap (ab), alp, çöp, ip (yıp), kap, kip, küp, hep (kop), sap, sarp, tüp

Abstract: In this study, it is dealt with the noun forming suffix from verbs: “-p” which is discussed by G. Clauson in one of his articles about a list of affixes used before the 8th century. First the literature on this suffix is scrutinized. Then, we inspected one by one the words we thought ending with this suffix, ap (ab), alp, çöp, ip (yıp), kap, kip, küp, hep (kop), sap, sarp and tüp. Whether this suffix is present in these words is scrutinized with the aid of former studies and dictionaries of etymology. As result, the presence of this suffix in most of these words is proven with evidence.

Keywords: -p, noun forming suffix from verbs, archaic affix , Basic Turkish, ap (ab), alp, çöp, ip (yıp), kap, kip, küp, hep (kop), sap, sarp, tüp

Giriş

Bu makalenin yazımı safhası, hocam Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun Beyle bir yeterlilik jürisi için Konya'ya giderken başladı. Ben, yolculuk esnasında okumak üzere yanıma Dil Araştırmaları Dergisi'nin 1. sayısını almıştım. Bu dergide Uluhan Özalın'ın G. Clauson'dan çevirdiği “Türkçede Sekizinci Yüzyıldan Önce Kullanılan Ekler” başlıklı¹ tercüme dikkatimi çekti. Türkçenin etimolojik sözlüğünü yazan bir şahsın dikkat ve tespitleri benim ve öğrenme açısından öğrencilerim için önemliydi. Clauson, bu yazısında,

“8.-11.yy.larda kullanılan kelimelerde tespit ettiğimiz bazı ekleri bu kelimelerden attığımızda elimizde kalan kelime kökünün günümüzde hatta bazılarının 8.yy.da bile kullanılmadığı görülür. Bu durum bazı eklerin çok önceden kullanımdan düştüğünün ve söz konusu kelimelerin de dilin daha önceki dönemlerine dayandığının bir kanıtıdır.” diyordu.

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/ TÜRKİYE. mfatihkr@gmail.com. Gönderim Tarihi: 03.04.2015 / Kabul Tarihi: 10.11.2015

1 “Türkçede Sekizinci Yüzyıldan Önce Kullanılan Ekler” Çev. Uluhan Özalın, Dil Araştırmaları Dergisi, Cilt: 1 Sayı: 1 Güz 2007, 185-196 ss. (orijinali: Sir Gerard Clauson, Studies in Turkic and Mongolic Linguistics 1962, New York: Royal Asiatic Society Books, 140-159).

Clauson'un makalesinde ele alınan ek sayısı yüzden fazladır ve bu çok ciddi bir sayıdır. Bu eklerin içinde hocayla benim en çok dikkatimizi çeken ek -p fiilden isim yapma eki olmuştur. Hocamla günlük konuşmalarımızda üzerinde durduğumuz, tartıştığımız bazı ekler olurdu ama -belki de yolculuktan- bir ek üzerinde bu kadar durmamıştık. Clauson, bu ek için

“-p: İşlek bir zarf-fiil ekidir. ETG &126'da -p ile biten tek heceli üç kelimenin (ör: kop ”hepsi”) sıfat olarak kullanılan zarf-fiiller olduğu belirtilmiştir. Fakat etimolojileri şüphelidir ve bunlara benzer iki heceli başka kelime yoktur” diyerek hem Gabain'e atıf yapmış hem de bu üç kelimenin etimolojilerinin şüpheli olduğunu belirtmişti (Clauson 2007: 192). Gerçekten de Gabain -p ekini fiilden isim yapan ekler kategorisine de almış ve

“-p: Çok seyrek, artık canlı değildir; belki de eş sesli zarf-fiil ile aynıdır & 230.

tolp “bütün, hep” (tol- “dolmak”)

top “hep, bütün” (* to-“dolu olmak, dolmak”)

kop “bütün” (* ko- “koymak, ko-d + ur-u “tamamıyla, tam”, şüphesiz bu kökten gelir”) demiştir (Gabain 1988: 54).

Clauson'un da dikkat çektiği gibi Gabain, hangi anlam ilişkisiyle ko- fiilden kop'u getirmiştir; burası tartışmalıdır. Acaba koya koya tamamlanmış, bütünleştirilmiş, bitirilmiş bir şeye mi dikkat çekilmiştir?

Ekin kalıplaşıp kalıplaşmadığına ve arkasından isim yapma ekleri alıp almadığına da bakmak gerekir. Eski Türkçede *inçip* (< *inç-i-p) ”böylece” ve *tolp* (<*tol-p) “bütün, hep” kelimelerinde bu kalıplaşmayı görmekteyiz (Eraslan 2012: 419). Ercilasun, Kutadgu Bilig Grameri –Fiil– adlı eserinde -p zarf-fiil ekinin fonksiyonlarını belirtirken KB'de geçen zarf-fiilleri sıralayarak “yukarıdaki zarf-fiillerin bir kısmını ‘-mak suretiyle’ ve ‘-erek’ şeklinde bugünkü Türkçeye çevirmek mümkündür... Bir kısmını isimlerle karşılamak daha uygundur: muñadıp “sıkıntıyla, keder içinde, sabırla” demektedir (Ercilasun 1984: 178). Öner, -p zarf-fiilinin -rAk ekiyle birleşerek -prAk yapısı oluşturduğunu örnekleriyle belirtmiştir (Öner 2007: 70,71). Oğuz Kağan Destanı'nda geçen

Andın song ırde bolup-da agalarını inilerni çarlap kildürdi “Ondan sonra sabah olunca büyük ve küçük oğullarını çağırtdı.”; Muz dağlarda köp soguk bolup-dın ol beg kagardın sarunmuş irdi “Muz Tağ'da çok soğuk olduğundan, o bey kara sarılmıştı.” (Bang-Rahmeti 1936: 24,30) cümlelerinde geçen **bolup-da** ve **bolup-dın** örneklerine bakarak C. Brockelmann -p ekinin isim karakterli olabileceğini belirtmiştir (Brockelmann 1954: 187). Ancak, Eraslan bu yapıların bolup turur+da>bolupda, bolup turur+dın> bolupdın değişmesiyle hece yutulmasından ortaya çıkabileceğini söyler (Eraslan 2014: 1). Bu konuyu tartıştığımız Ahmet Bican Hoca, ”hiç eskiye gitmeye gerek olmadığını, bugün söylediğimiz ‘tek tek basarıktan, bade süzerekten’ türküsünde de aynı yapının olduğunu ifade etmiştir. Sonuç olarak bu kalıplaşmaların hepsinde bir zarf-fiil sezilmektedir.

Bu açıklamadan sonra ben -p ekinin **ap (ab), alp, çöp(?), ip (yıp), kap, kip, küp (?), hep (kop), sap, sarp, tüp** gibi kelimelerde mevcut olabileceğini düşünmekteyim. Bu itibarla bu kelimeleri tek tek ele alıp öncelikle etimoloji sözlükleri olmak üzere bu

kelimelerle ilgili görüş bildiren araştırmacıların çalışmalarına bir göz atarak böyle bir ekin var olup olamayacağını ortaya koymaya çalışacağım.

İnceleme:

Av < ab (p) :

Av “sürüden ayrılmış, yolunu şaşırılmış”. Clauson, kelimeyi a:v şeklinde ele almış ama bir açıklama yapmamıştır (Clauson 1972: 3). Hacıeminoğlu aşağıda da belirteceğimiz gibi a-“ayrılmak, uzaklaşmak, değişmek vb.” fiil kökünün varlığını 5 sayfa süren izahla ve elliden fazla örnek vererek açıklamıştır (Hacıeminoğlu 1991: 25). Gülensoy, kelimeyi “av” karada veya denizde evcil olmayan hayvanları vurma veya yakalama işi” < * âb şeklinde ele almış ve Sevortyan’ın âw ile âk/âğ (ağ) arasında ilişki kurmasına ET döneminde b/w/ğ nöbetleşmesinin olmadığı yönünde itiraz etmiştir.

Hacıeminoğlu, buradaki örneklere *adım*<ad-ı-m ve *adak*<ad-ak’ı almış fakat *apış* kelimesini almamıştır. Bence *apış* “ayakların ayrılma yeri” dir ve *apış*<a-p (f.i) + ı (i.f.) -ş (f. i.) şeklinde izah edilmelidir. Ana Türkçede kelime sonunda bir -b sesi düşünülemeyeceği için kelimenin en eski şekli Clauson ve Starostin’in de belirttiği gibi uzun ünlü bir şekilde *Āp olmalıdır (Starostin vd. 2003: I/512). Tekin’in de belirttiği gibi aslı uzun ünlülerden sonraki ötümsüz sesler sedalılaşılarak -p ötümsüz sesi -b’ye dönmüştür (Tekin 1975: 179). Buradaki sıkıntı, ötümlüleşmenin yazılı metinlerde Karahanlı Türkçesinden sonra görülmesindedir.

Alp:

Clauson, kelimeyi *alp* şeklinde ele almış, başlangıçta “üstesinden zor gelinen, dayanıklı, sert” anlamlarına geldiğini belirtmiş, fakat etimolojisiyle ilgili bir açıklama yapmamıştır (Clauson 1972: 127–128). Sevortyan, kelimenin lehçelerde *alp*, *âlp*, *alip*, *alîp*, *ulâp*, *elp*, *alb* şekillerinde geçtiğini belirterek “kahraman, cesaret, yiğitlik, cesareti, büyük, zor, güç, bütün, mükemmel, pek” gibi anlamlara geldiğini ifade eder. Sonra sırasıyla Vambery’nin kelimeyi *al*, *ol*, *ul*, *ül* “büyük, yüksek” kelimelerine bağlamasına, örneklendirilmediği için karşı çıkar. Kononov’un kelimeyi *al-* “almak, götürmek” fiiline bağlamasına ve Mğ. *alba(n)* ”hizmet, suçluluk” karşılaştırmasına ve Malov’un *alba*<**alpa* “vergi” = ET. *alp* “kahraman” krs. *alban-* “vermek, mecburi hizmet vermek” şeklindeki karşılaştırmasına bir yorum yapmasa da Ramstedt’in *alp* kelimesinin Kor. *ar-* “bulunmak” ve *aphe*, *aphē* ”ön, önde”; Mğ. *alpa-gut* “iyi niyetli; yüksek sınıf”; Tung. *ap-kalka* “en büyük, öncül” kelimelerinin Genel Türkçedeki değişimi olarak göstermesine, Doerfer’in bu açıklamayı anlam bakımından az ikna edici bulan itirazını belirterek bir nevi cevap verir (Sevortyan 1974:139). Gülensoy, kelimeyi “*alp* ‘alp, yiğit’ = ET. *alp*; OT. *alp* (DLT) < ET. Ālp, Uyg. Br. Ālp” şeklinde ele almıştır (Gülensoy 2007: 408). Kelime Eren’de yoktur.

Kelime Türk lehçelerinin büyük bir kısmında *alp* şeklindedir. Bu kelime diğer Altay dillerinde de bulunmaktadır (Starostin vd. 2003: I/512). Av < ab (p) maddesinde a- için yapılan açıklama bu kelime için de söz konusu olmalıdır. Zira al- ve at- fiil köklerinde

filin yönü farklı olsa da “bulunduğu yerden ayrılmak” anlamı vardır. Aynı açıklamayı kilve kit- için de düşünebiliriz. Öyleyse al(i)p “alan, ele geçiren; zorla alan” açıklamasını düşünebiliriz. Ancak al- kökünün Ana Altaycadaki *äl- “yıkmak, öldürmek” (Starostin vd. 2003:I/291,292) köküne bağlanabileceğine de dikkat çekmeliyiz.

Çöp:

Clauson, kelimeyi *çö:b* şeklinde ele almış, başlangıçta “çökelti, tortu, vb.”, sonraları “kıymık, saman; değersiz” anlamlarına geldiğini belirtmiş ve Far. *çûb* “sopa” kelimesinden geldiği iddiasının yanlış olduğunu, bazen bu iki kelimenin karıştırıldığını belirtmiştir (Clauson 1972: 394). Eren, kelimeyi almış, *çöp* “sap, dal veya tahta parçası; süprüntü” anlamını vermiştir. Eren’e göre kelimenin Farsçadan geldiği yolundaki açıklama tartışmaya açıktır (Eren 1997: 100). Gülensoy, *çöp* “çöp” = OT. *çöp* “şarabın tortusu, her şeyin çöküntüsü” *öp*, *çör çöp* ~ *çöpik* ~ *şöpik* (DLT) < ? *çö* [~ *ço*] -p krs. *çök*- < **çö-k-* fiili” açıklamalarıyla kelimeyi ele almıştır (Gülensoy 2007: 256).

Burada Gülensoy’a katılıyorum. Çünkü “kir, pislik, çöp” anlamlarında Ana Türkçede **çöp*; Ana Moğolcada **çöb*; Ana Tunguzcada **çupa* olan ve Farsçadan etkilenmesi mümkün olmayan, Türk lehçelerinde de görülen bu kelimenin Farsça olma ihtimali çok zayıftır. Nitekim István Vásáry, Macarcada *çöp* ve türevlerini incelerken kelimenin Farsça olamayacağını, *çöp* kelimesinin Türkçe olduğunu ifade etmiştir (Vasary 2012:121-123). Bugün bile *çök*- ve *çöm*- örneklerinden çok rahat bir şekilde bir **çö*- köküne gidilebilir.

Tüp>dip:

Clauson, kelimeyi *tü:b* (*d-*) şeklinde vermiş, herhangi bir etimoloji yapmamıştır (Clauson 1972: 434-435). Gülensoy, kelimeyi “Dip ‘Asıl, kök, dip, temel’ = OT. *tüp* (DLT) < **tüüp* diye açıklamış ve (T (>d) Ü (>i,e) [Y] P (> b,f,v) şeklinde de ses değişikliklerini göstermiştir (Gülensoy 2007: 287). Ayrıca 947. sayfada kelimenin *tüp* ”alt, dip” şeklinde halk ağzında geçtiğini belirtmiştir.

Starostin kelimenin Eski Türkçede hem -b hem de -p’li olduğunu belirterek Proto Türkçe bir **düp* şekline gitmiştir. Ayrıca Tungus-Mançu dili için bir **dö*- “kuşlar için oturmak” fiilinden “eğer varsa arkaik bir -p ekiyle ilişkilidir” demiştir (Starostin vd. 2003: I/1386-1387). Hacıeminoğlu kelimenin kökü konusunda ti-k- “dikmek”, tü-k- “bağlamak” ve tü-ş- “düşmek” fiilleri arasında kalmıştır (Hacıeminoğlu 1991: 25). Bizce kelime, tü- “tükenmek, bitmek” ile ilgilidir, çünkü dip, bir şeyin bittiği, tükendiği noktadır.

Hep <köp<kop:

Clauson, *kop* ve *köp* kelimelerini farklı kabul etmiştir. *Köp*’ün orijinal olarak ”iyice, tamamen” anlamlarına geldiğini, daha sonra ”çok” anlamını kazandığını belirtmiş; herhangi bir etimoloji yapmamıştır (Clauson 1972: 686). *Kop* kelimesinin ise **ko-* fiilinden -p zarf-fiil ekiyle yapılabileceğini belirtmiştir (Clauson 1972: 579). Sevortyan, kelimenin lehçelerde *köp*, *köb*, *köf*, *kep*, *küp*, *kop*, *gup* şeklinde geçtiğini;

”hep, çok, sık “ anlamlarına geldiğini belirtir. Bang’ın “önceleri şişirilmiş, topaç gibi anlamından sonraları ‘çok’ anlamı oluşmuştur” görüşünü kabul eder. Buna ET üküş ve ükil kelimelerinin ük- “biriktirmek, yığmak“ fiilden geldiğini örnek olarak gösterir. *Köp* kelimesinin büyük bir ihtimalle köp- “artmak, çoğalmak; şişmek; köpürmek; (hamur/saç) kabarmak; kibirlenmek; ağrımak/acımak” fiili ile anlam bağı bulunduğunu belirterek okuyucuyu köp- fiiline yönlendirir. Bu maddede de fiil ve isim temellerinin kökünün semantiğinin açık olduğunu belirtir (Sevortyan 1997:107-109). Gülensoy kelimeyi “hep (z.f.) “bütün olarak” < ET. kop, köp (DLT)” şeklinde ele almış (Gülensoy 2007: 408), *köp* maddesinde de “köp “çok, pek” = ET. (KT) koop ~ kö:p” diye belirterek etimoloji yapmamıştır. Kelime Eren’de yoktur.

Araştırmacıların ko- ve kö- köküne gitmelerinden dolayı kökeni açısından semantik bir sıkıntı olduğu için tereddütlü durduğum ama -p ekinin olduğunu düşündüğüm bir kelimedir. Başlıkta *kop*>*köp* diye belirtmeme rağmen *kop* ve *köp*’ün aynı zamanlarda kullanıldığını ama *köp*’ün yazı diline sonra geçtiğini, ikisinin farklı köklerden gelip aynı anlamı ifade ettiğini belirtmeliyim. Starostin ve arkadaşlarının Tunguz, Kore ve Japoncada kalın sıradan verdikleri kelimenin Türkçede *köp*, Moğolcada **kōb-çin* “tamam, bütün” şeklinde ince sırada olması ve Ana Altaycada **k’öp*’i şekline gitmeleri benim tereddüdümü arttırmıştır (Starostin vd. 2003: I/840). Daha önce Saha Türkçesinden hareketle köt- fiilini açıkladığım çalışmamda Ana Altayca bir **kōō-* veya **hōō-* fiilinin mevcut olduğunu, “çıkma, kabarmak, yükselmek, artmak, dışarı çıkmak, taşmak” manalarına gelen *köp-* (<*kö-p-) fiilinin de buna bağlanabileceğini belirtmiştim (Kirişçioglu 2007: 1361 vd.). Bundan 90 yıl önce Bang’ın kelimeyi “*köp* ‘çoh’, herhâlde **kö-p*’den” tarzında açıklaması bizi destekler niteliktedir (Bang 1980: 13).

İp <yip:

Clauson, kelimeyi *yip* şeklinde vermiş, herhangi bir etimoloji yapmamıştır (Clauson 1972: 870). Eren de kelimeyi almış, etimoloji vermemiştir (Eren 1997: 192). Gülensoy, kelimeyi “*ip* ‘ip’ < *yip*” şeklinde almış, etimoloji yapmamıştır (Gülensoy 2007: 256).

Hacıeminoğlu dışındaki araştırmacılar belki de eski şeklin *yip* olmasından dolayı kelimeyi açmamışlardır. Bugün il- ve ip örneklerinden bir **i-* köküne gidebiliriz. Ama eski şekillerde yazı dilinde *yip*, muhtemelen konuşma dilinde *ip* şeklinde görülen kelimenin kökünün ben ı- “göndermek, iletmek” şeklinden (krş: ina->ina-; yına-) anlam genişlemesiyle

“bağlantı, ilişki kurmak” anlamlarını kazanıp **ip* şekline geldiğini düşünmekteyim. Hatta Eski Türklerin çadır kurarken ip’in ne kadar önemli olduğunu düşünürsek *ép*>*eb*>*ev* şekline bile gidebiliriz. Burada Proto Kore **ip* “kapı”, Proto Japon *ipúa* “kulübe, kapı” şekilleri beni böyle bir tıdıgsızlığa itmiştir (Starostin vd. 2003: I/189,I/577-8).

Kap:

Clauson, kelimeyi *ka:b* “deri çanta, matara, çuval” şeklinde vermiş, herhangi bir etimoloji yapmamıştır (Clauson 1972: 578). Sevortyan, kelimenin lehçelerde *kap*, *kâp*,

kâp, *kab*, *xap* şekillerinde geçtiğini belirterek kelimenin Ana Türkçe şeklinin **kâp* “heybe, kese, çuval, cep” olduğunu (Yak. *xaa*<**kaa*) ifade eder. Sonra Räsänen’in *kaap* ve Yak. *xaa* kelimelerinin aslında anlamlarının aynı (bir şey konan şey) olduğu ve *kaap* kelimesi ile *kaw~kav* “ağacın kabuğu, yılanın derisi” kelimelerinin bağlantılı olduğu görüşünü belirtir. Ayrıca Doerfer’in, Poppe ve Ramstedt’in kelimeyi Moğolca ve Korece *kaap* (hatta Jap. *kawa* (<**kapa*)”deri) kelimesine bağlamasına karşı çıktığını belirtir ama kendisi bir fikir ifade etmez (Sevortyan 1997: 266,267). Gülensoy, kelimeyi “*kap* ‘içine sıvı, katı, gaz konulan oyuk nesne’ = OT. *ka* ~ *kap* “kap, tulum, çuval, dağarcık” (DLT) < **ka(p)* : ~ *ha* (Yak.)” şeklinde ele almış (Gülensoy 2007: 459), fakat 446. sayfada *kab* kelimesini ele alırken “*kap* (DLT) < *ka-p* diye açmıştır. Kelime Eren’de yoktur. Ercilasun’a göre DLT’de *ka-* fiili vardır ve iki farklı *kap* kelimesi mevcuttur; “örtü” anlamındaki *kap* kelimesini mutfak eşyası olan *kap*’tan ayırmak gerekir. Bütün dünya dillerinde kullanılan *kap* (İng. Cup, Fr. chope, Arp. كوب) Sümerce kökenli gezgin bir kelimedir ve iki *kap* ayrılmalıdır.

Bugün Türkiye Türkçesindeki *kar-*, *kat-* vb. şekillerden bile bir *ka-* köküne gitmemiz mümkündür. Buradan *ka-p* “içine bir şey katılan ve içinde bir şey karıştırılan nesne” şekline gitmemiz kolaydır ve bence bu durum açıktır. Nitekim Atmaca ve Adzhumerova, *kapı* ve *eşik* kelimeleri üzerine yaptıkları çalışmada *kapı* kelimesini incelerken “Kelime, muhtemelen *kap* isminden gelmekte hatta bu kelimeyi de farazî bir **ka-* kök fiiline dayandırabiliriz. Bu basamak **ka-* kökü, daha sonraları *-p+* (f.i.y.) ve *+ı-* (i.f.y.) ve *-g* (f.i.y.) eklerinin getirilmesiyle genişletilmiştir.” sonucuna vararak bizi destekler mahiyette bir açıklama yapmışlardır (Atmaca, Adzhumerova 2010: 23).

Kip:

Clauson, kelimeyi *ki:b* (g-) “kalıp, model” şeklinde vermiş, iyelik ekinin eklenmesi ve erken dönemlerde oluşan bir metaforla *kibi:* (gibi:) “benzer” anlamında kullanıldığını belirtmiştir; bir etimoloji yapmamıştır (Clauson 1972: 578). Gülensoy, kelimeyi “*kip* ‘sağlam, dayanıklı’ = OT. *kip* “kalıp, benzer” açıklamasıyla almış, etimoloji yapmamıştır (Gülensoy 2007: 526). Kelime Eren’de yoktur.

Bütün Altay dillerinde “kalıp, şekil, biçim, form, örnek” anlamlarında kullanılan ve Ana Altaycada uzun ünlülü farz edilen bu kelime için *kigür-*, *kir-* “girmek”, *kit-* “gitmek” fiillerinden bir **ki-* köküne gidebilir, oradan da *kip* “bir şekle girmiş, bir başkasına benzemiş” anlamlarını düşünebiliriz.

Küp:

Clauson, kelimeyi *küp* (*kü:p*) “küp, sürahi” şeklinde vermiş, Güney-Bati lehçelerinde görüldüğünü (?) belirterek herhangi bir etimoloji yapmamıştır (Clauson 1972: 687). Sevortyan bu kelime için açıkça görüş bildirmemiştir. Ancak kelimenin Moğ. *küb*-Kalm. *küv* veya Ar. *küp* ile ilgili olabileceğini sezdirmiştir. Sevortyan, *kupa*, *güveç*, *kepçe* gibi kelimelerin birbiriyle bağlantılı olabileceğini belirterek tamamen karıştırmıştır (Sevortyan 1997: 143-145). Gülensoy “*küp* ‘su, pekmez, yağ gibi sıvıları ya da buğday gibi tahılları saklamaya yarayan geniş karınlı, dibi dar toprak kap’ < ET., OT. *küp* (DLT)” açıklamalarını vermiş, etimoloji yapmamıştır (Gülensoy 2007:

256). Kelime Eren’de yoktur. Türkçe Sözlükte kelime “*küp* (I) is. Ar *kûb*” şeklinde verilmiştir (TS 2009: 1284).

Kelimenin Eski Uygur Türkçesinde *küb* ve *kip* şeklinde geçmesi bu kelimeyi listeme almama sebep olmuştur (Caferoğlu 1968: 119, 123). Kelime bence *küq-* “korumak, saklamak; beklemek” fiiliyle kökteştir ve *kü- kökünden türemiş olması anlam açısından uygun düşer.

Sap:

Clauson, kelimeyi *sa:p* (*sap*) “kılıç, bıçak gibi herhangi bir şeyin sapı” şeklinde vermiş, Kaşgarlı’da kelimenin uzun ünlülü olarak verilmesinin Osm.T. *sapı* (sabı değil) şekline hareketle bir hata olduğunu belirterek herhangi bir etimoloji yapmamıştır (Clauson 1972: 782). Sevortyan, kelimenin lehçelerde *sap*, *şap*, *xap*, *sıp*, *şip*, *up* şeklinde bulunduğunu ve “tutulacak yer, çalgı aletinin sapı, bitkinin/bıçağın sapı” anlamlarına geldiğini belirttikten sonra Räsänen’in de ifade ettiği gibi kelimenin Mğ. *esi* “sap, tutulacak yer” kelimesiyle anlam bağı olduğunu ama Ramstedt’in kelimeyi Mğ. *sabxa* “yemek yemek için ağaç” ve Kor. *sap* “kazmanın beli” kelimeleriyle karşılaştırmasından anlamca bir sonuca varmanın zor olduğunu belirtir (Sevortyan2003: 194-197). Eren de kelimeyi almış, etimoloji vermemiş, fakat Yak. *sap* “bir dikişlik iplik” kelimesindeki s-’ye dikkat edilmesi gerektiğini belirtmiştir (Eren 1997: 356). Gülensoy, kelimeyi “*sap* ‘1. Bitkinin dal, yaprak, çiçek gibi bölümlerini taşıyan ağaçlarda odunlaşarak gövde durumunu alan bölüm; 2. Bir aracı tutmaya yarayan bölüm’ ET. *sap* “sıra” (Alt. Gr. 332; EUTS 197), OT. *sap* “kılıç veya bıçak sapı” (DLT) < *sa-p” şeklinde vermiştir (Gülensoy 2007: 731-732). Ayrıca 732. sayfada *sap-* fiilini verirken < *sa-p- “yön değiştirmek” diye bir açıklamada bulunmuştur.

Burada öncelikle Ramstedt ve Räsänen’in verdiği Moğolca ve Korece örneklerin Starostin’de görülmediğini belirtelim (Starostin vd. 2003: II/1233). Ayrıca *sap*, Sahaca’da *tutaax* veya *umnas*’tır. Sahacadaki *up* acaba nereden gelmiştir. Herkesin dikkat çektiği Sahacadaki *sap* “iplik” muhtemelen ya- “kapamak, örtmek, gizlemek” > sa- fiilinden -p ile yapılmıştır. Sap muhtemelen önce bitki sapıyken yani bitkinin tutacak yeriyken göz kelimesinin anlam genişlemesiyle diğer nesnelere de yayıldığı gibi anlamını genişletmiştir.

Sarp:

Gülensoy, kelimeyi “*sarp*: ‘1. Dik, çıkılması ve geçilmesi güç, yalman; 2. (mec.) güç, güçlük’ < *sar- ‘sertlemek, kızmak’ + -p; And. Ağz. Sarp adam “pazarlıkta kolay anlaşılamayan çetin kimse” (DS, X/3548)” şeklinde vermiştir (Gülensoy 2007: 739). Ancak Gülensoy’da *sar-* fiilinin sekizinci anlamı “sarılıp tırmanmak”; Anadolu ağızlarındaki dördüncü anlamı da “tırmanmak” (DS. X/3547)’tır (Gülensoy 2007: 734-735). Eren de kelimeyi almış, etimoloji vermemiştir (Eren 1997: 357). Clauson, kelimeyi *sarp* şeklinde vermiş, temelde “zor” anlamından genişleyerek “dik, kaba, ulaşılmaz” gibi anlamlar kazandığını belirterek herhangi bir etimoloji yapmamıştır (Clauson 1972: 845). Bizce “ulaşılması güç” anlamı gerek dağ gerekse kaba adam için geçerlidir.

Top:

Clauson, kelimeyi *to:b* şeklinde vermiş, genellikle -p'li kullanıldığını ve “top” anlamına geldiğini ve Kaşgarlı'nın etimolojisinin yanlış olduğunu belirterek herhangi bir etimoloji yapmamıştır (Clauson 1972: 434). Gülensoy, kelimeyi *top* “Genellikle kauçuktan veya üzeri meşin, içi şişirilmiş lastikten yapılmış toparlak oyun aracı”.= ET. top (EUTS, 247: tapolu “toplu”) ,~ OT. top ~ topık (DLT) < *to- “şişmek, kabarmak” + p” şeklinde ele almıştır (Gülensoy 2007: 910-911). *Toma* kelimesini açıklarken de “*toma* ‘tombul’ (< *to- “yuvarlak topak olmak+m+a) şeklinde izahat vererek bu kökten geldiğini düşündüğü *tomak* / *tomar* / *tomruk* / *topla-* / *toparla-* / *tombalak* / *tombul* / *tomurcuk* / *toparlak* / *tonton* / *topaç* / *topuk* / *topak* gibi kelimeleri örnek olarak vermiştir (Gülensoy 2007: 907). Kelime Eren’de yoktur.

Burada önce Kaşgarlı'nın ne dediğine bakmak lazım diye düşünüyorum. Kaşgarlı “nitekim *to.p* sözü de ‘topık’tan gelmiştir’ demiştir (Ercilasun – Akkoyunlu 2014: 139, 316). Bence kökün *to- olduğu aşikârdır. Bu kökten *to-l-*, *to-d-*, *to-k* ve *to-p* “dolmuş, tamamlanmış, bütün” şekilleri türemiştir. Kelime muhtemelen şişkin bir karına benzemesinden hareketle “top” anlamı kazanmıştır.

Bu açıklamalardan sonra ek hakkında görüş bildiren araştırmacıların çalışmalarına bir göz atalım:

Böyle bir ekin var olabileceğini muhtemelen ilk önce W. Bang söylemiştir. Bang Türkoloji Mektupları’nda “*köp* ‘çok’ herhâlde <*kō-p’den” (Kaup 1980: 13) ve “top ‘yığın, toplantı, miktar’ <*to-p” (Kaup 1980: 25) açıklamalarını yapmıştır. Türkiye’de ekle ilgili görüş bildirenlerin başında Necmettin Hacıeminoğlu gelmektedir. Hacıeminoğlu, Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller adlı kitabının 2.baskısının önsözünde

“... Bugüne kadar bütün dilcilerin kök kabul ettiği tek heceli isim ve fiillerin kök değil, gövde olduğunun ispat edilmiş olmasıdır. Meselâ:

1- “bağlamak” mânâsındaki il- fiili kök değil, aynı mânâdaki i- kökünden -l- ekiyle genişlemiş bir gövdedir.

2- “*ip*” kelimesi de bağlamak manasındaki i- kök fiilinden -p eki ile türetilmiş isimdir.

3- in- “inmek” fiili kök değil, bağlamak mânâsındaki i- kök fiilinden -n- eki ile genişlemiş bir gövdedir. Çünkü havadaki uçağın yere inmesi “toprağa bağlanması” olayıdır.

tüş- fiili de kök değil, bağlamak mânâsındaki tü- kökünden -ş- eki ile genişlemiş gövdedir. Çünkü yukarıdan bırakılan bir cismin düşmesi de toprağa bağlanma olayıdır. Nitekim *düğüm* kelimesi de bu tü- kökünden türemiştir.” (Hacıeminoğlu 1991: 10) diyerek örneklerle tezini desteklemiş; akabinde a- “ayrılmak” fiilinden a-ç- ; a-d- ; a-r- gövdelerinin türediğini belirtmiştir (Hacıeminoğlu 1991: 19).

Ayrıca i- fiilinden “il- < i-l- “bağlamak” ; iş- < i-ş- “bağlamak” (Abuşka Sözlüğü) örneklerine dikkat çekerek “Nitekim iş < i-ş- “eş, dost” ve ip < i-p isimleri de bu fiilden yapılmıştır. Buradaki “p” fiili gerçekleştiren vasıta. Böylece -p ile fiilden isim yapıldığı da anlaşılabilir.” demektedir (Hacıeminoğlu 1991: 25).

Hacıeminoğlu'nun -p ekiyle ilgili örnek ve tekliflerini de aşağıda gösteriyorum:

“tik- < ti-k- “dikmek, dikiş dikmek; iki kumaş parçasını birbirine bağlamak, ağaç dikmek; fidanı toprağa bağlamak”

tip > dip < di-p “kök”

tü- / tüg- < tü-k- “düğülemek” (ETG; Div.)

tükül- < tü-k-ü-l- “düğümlenmek” (Div.)

tügün < tü-k-ü-n “düğüm” (Div.) “düğün” İki ailenin birbirine bağlanması

tüp< tü-p “kök” Ağacı toprağa bağlayan unsur

tüs- < tü-ş- “düşmek” (Hacıeminoğlu 1991:25) ve

to- “doymak”

toy- < to-d-, tok < to-k, tol- < to-l-

top < to-p “içi dolu” (Hacıeminoğlu 1991: 31) kelimeleriyle göstermiştir.

Hacıeminoğlu bazı kelimelerin (kap, kip) etimolojisi için de bize deliller vermiştir:

“kar- < ka-r- “bir şeyi bir şeyle karıştırmak” (Div.)

kaşık < ka-ş-ı-k “kaşık” (Div.) kelimesinin mevcudiyeti bir de ka-ş- fiili olduğunu göstermektedir.

kat- < ka-t- “katmak, karıştırmak” (Div.) ortak kökün ka- olduğu anlaşılmaktadır.

ki- “girmek”

kigür- < ki-gür < ki-g-ü-r- “içeriye sokmak” (ETG)

kiy- < ki-d- “giymek” Yani elbisenin içine girmek

kiz- < ki-z- “girmek” (ETY)” (Hacıeminoğlu 1991: 27).

Sonuç

Bütün bu açıklamalardan sonra yukarıda belirttiğim iki kelime (*küp* ve *çöp*) problemlili olmakla birlikte bir -p ekinin varlığı açıkça görülmektedir. Tereddütlü olduğum *apış* <(abi-“gizlemek, saklamak”, a-p+ı-ş), *tap* “arzu, istek, meyil” (krş: tap- “hizmet etmek; bulmak”), *sep* “cihaz, çeyiz” (Ercilasun – Akkoyunlu 2014: 139), (krş: sep-“hazırlamak, teçhiz etmek”), *kabiş*- “bir araya gelmek, toplanmak”(kapçak ”su kollarının kavuştuğu yer”) kelimelerinde bile bu ekin varlığını düşünmekteyim. Hatta bazı araştırmacılarından da cesaret alıp bu listeye *eb*<ip “ev” şeklini de alabilirim. Burada Proto Kore *ip “kapı”, Proto Japon ipúa “kulübe, kapı” şekillerinin olması ve evlenmek, barklanmak, düğün, ıpsız sapsız, başını bağlamak gibi kelimelerin hep iple alakası olması beni böyle bir tıdışsılığa itmiştir (Starostin, vd. 2003: I/189, I/577-8; User 2009:110-1,125-6). Üstüne üstlük Sahacada ve Çuvaşçada yukarıda belirttiğim kelimelerin pek çoğunu görmemize rağmen zarf-fiil eki -p bulunmamaktadır (Ersoy 2010: 400, Kirişçioğlu 1999: 131). Bu da -p fiilden isim yapma ekinin çok eskiden beri geldiğini göstermektedir. Ya ek bilinmeyen dönemlerde sınırlı sayıda kelimeye kalıplaşarak gelmiştir ve sonra işlev değiştirmiştir ya da iki farklı -p eki vardır.

Kaynakça

- ALYILMAZ CENGİZ (2004). *Eski Türkçenin Söz Varlığının Düz Ve Ters Dizimi*, Ankara.
- ATMACA Emine- ADZHUMEROVA Reshida “Kapı Ve Eşik’ Kelimeleri Üzerine” (2010). SAÜ Fen Edebiyat Dergisi (2010-II) Sakarya, s. 23-45.
- BANG, W.-RAHMETİ G.R., (1936). *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul.
- BROCKELMANN, Carl, (1954). *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprache Mittelasiens*, Leiden.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul.
- CLARK, Larry V. (1977). “Mongol Elements in Old Turkic?”, *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 75, 110-168.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Oxford University.
- CLAUSON, Sir Gerard (2007). “The Suffixes in Pre-Eight Century Turkish” (Studies in Turkic and Mongolic Linguistics 1962, New York: Royal Asiatic Society Books, 140-159)’den çeviren Uluhan Özalan. “Türkçede Sekizinci Yüzyıldan Önce Kullanılan Ekler”, Dil Araştırmaları Dergisi Cilt: 1 Sayı: 1 Güz, 185-196 s.1, Ankara.
- DOERFER, Gerhard (1963-1967). *Türkische und Mongolische Elemente im neupersischen I, II, III*. Wiesbaden: Franz Steiner.
- ERASLAN Kemal (2013). “-p Zarf-fiil Eki”, *İstanbul Üniversitesi, VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi*, 30 Eylül - 04 Ekim 2013, İstanbul.
- ERASLAN Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERCİLASUN Ahmet B. (1984). *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*, Ankara.
- ERCİLASUN Ahmet B. ve Z. AKKOYUNLU (2014). *Kâşgarlı Mahmud. Divânü Lugâti’t Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERDAL, Marcel (1991). *Old Turkic word formation. A Functional Approach to the Lexicon I-II*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston: Brill.
- EREN, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara.
- ERGİN, Muharrem (1991). *Dede Korkut Kitabı II. İndeks-Gramer*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERSOY, Feyzi (2010). *Çuvaş Türkçesi Grameri*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- GABAIN, A. Von. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*, Çev. Mehmet Akalın, Ankara: TDK Yayınları.
- GOLDEN, Peter B. (2000). *The King’s Dictionary. The Rasûlid Hexaglot: Fourteenth century vocabulaires in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol*. Leiden: Brill.
- GÜLENSOY, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, I,II, Ankara: TDK Yayınları.
- HACIEMİNOĞLU Necmettin (1991). *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, Ankara.
- KAUP Willi Bang (1980). *Berlin’deki Macar Enstitüsünden Türkoloji Mektupları*. (Çev. Şinasi Tekin), Erzurum.
- KİRİŞÇİOĞLU, Fatih (1999). *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- KİRİŞÇİOĞLU, Fatih (2006). “Saha (Yakut) Türkçesinden Hareketle Türk Etimolojik Sözlüğüne Bir Katkı” *I.Uluslar Arası Türk Dünyası Kültür Kurultayı, İzmir, 9-15 Nisan 2006 (Baskı: Ankara 2007)*, c.III, s.1361-1367.
- LESSING, Ferdinand D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük*, (Çev. Günay KARAAĞAÇ), Ankara: TDK Yayınları.

- NADELYAEV, V. M. - D. M. NASİLOV - E. R. TENİŞEV - A. M. ŞÇERBAK (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Leningrad: Nauka.
- NECİP, Emir N. (1995): *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (Çev. İklil KURBAN), Ankara: TDK Yayınları.
- ORKUN, Hüseyin Namık (1936): *Eski Türk Yazıtları I*, İstanbul: TDK Yayınları.
- ÖNER Mustafa (2007). "Türkçede -prAK Zarf-Fiili" *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 3 (Eylül 2007), s. 68-73.
- RAMSTEDT, Gustav Johan (1913). Zwei Uigurische Runeninchriften in der Nord-Mongolei. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 30, s. 1-63.
- RÄSÄNEN, Martti (1969). Versuch eines etymologischen wörterbuchs der Türk Sprachen. Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae.
- SEVORTYAN E. V. (sonra Levitskaya vd.) (v.I:1974, v.II: 1978, v.III: 1980, v. IV: 1989, v.V: 1997, v.VI: 2003) *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov*: Moskva: Nauka.
- STAROSTİN, Sergei, DYBO, Anna, MUDROK, Oleg (2003). *Etymological Dictionary of the Altaic Language*, III.v. Leiden/Boston: Brill.
- Şeyh Süleyman Efendi-yi Buhârî (H. 1298). *Lugat-i Çağatay ve Türkî-yi Osmanî*. İstanbul.
- TARAMA SÖZLÜĞÜ (1996): c. V (O-T). Ankara: TDK Yayınları.
- TEKİN, Şinasi (1976). *Uygurca Metinler II: Maytrisimit, Burkanlıların Mehdisi Maitreya İle Buluşma, Uygurca İptidaî Bir Dram*. Ankara: Atatürk Üniversitesi.
- TEKİN, Talat (1975). *Ana Türkçedeki Aslı Uzun Ünlüler*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- TÜRKÇE SÖZLÜK (2009). Ankara: TDK Yayınları.
- USER, H. Ş. (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi*, Konya.
- VÁSÁRY, István (Çev. Yasemin Çürük) (2012). "Çöp Ve Türevleri: Bir Türkçe Kelime Ailesi Ve Onun Macarcadaki Yansımaları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkojoloji Dergisi* 19, 1 (2012) s. 119-140, Ankara.

ULAÇ (FİİLİN ZARFSI ŞEKLİ) KAVRAMI ÜZERİNE

On the Concept of Gerund (Adverbial Form of the Verb)

Viktor G. GUZEV* - Özlem DENİZ YILMAZ**

Dil Araştırmaları, Güz 2015/17: 19-29

Öz: Dil biliminde yerleşmiş görüşe göre, ulaç, esas eyleme tâbi ikincil (yani yardımcı, ilâve) eylem ileten bitimsiz (infinit) ve şahıssız fiil şeklidir. Ancak bu tanım, ulaç oluşumları bakımından zengin Türk dili malzemesi verileriyle doğrulanmadığı için, bizce yeniden işlenip geliştirilmelidir.

Türkiye Türkçesinde *-Dİ -(y)Elİ*, *-Dİ mİ*, *-mİş -mEmİş (idi)*, *-Dİ mİ (idi)*, *-mİyor mİ*, *-mEz mİ*, *-sE* gibi belirteç (sirkonstans) anlamlarına sahip bitimli (finit) şekillerin varlığı, ulaçların bitimsiz fiil ad(lık) şekilleri oldukları tezini şüpheli kılar. Bu oluşumların bitimli şekil olması, ulaç olmalarına engel teşkil etmemekte, diğer bir deyişle belirteç anlamı, bitimli şekil anlamıyla çelişmemektedir. Üstelik yukarıda sıralanan *bitimli ulaç şekilleri* ile *-DİğİndE* gibi belirteç anlamı oluşumlar, yerleşmiş görüşün tersine, ulaçların *çekimlenebilen*, dolayısıyla *şahıs anlam birimcikleri (semeleri)*'ne sahip olabilen şekiller de olduğunu gösterir.

Makalede bu görüşler doğrultusunda ulaç kavramı ele alınıp işlenmektedir.

Anahtar Kelimeler: fiil çekimi ulamları, ulaç ulamı, ulaç (fiilin zarfsı şekli, zarf-fiil, gerundium).

Abstract: According to the prevalent opinion in linguistics, the gerund – indicating the complementary secondary action which is dependent on the main action – is an infinite (nonfinite) and impersonal verb form. However, in our opinion, this definition must be cultivated and improved because it is not confirmed with the data on Turkish language which is rich in terms of its adverbial formations.

The existence of finite forms in Turkish language [such as *-Dİ -(y)Elİ*, *-Dİ mİ*, *-mİş -mEmİş (idi)*, *-Dİ mİ (idi)*, *-mİyor mİ*, *-mEz mİ*, and *-sE*, which have adverbial (circumstantial) meanings] raises doubts about the thesis on the peculiarity that the gerunds are infinite verbal noun forms. The fact that these formations are finite forms is not obstacle to their being gerunds. In other words, adverbial meaning does not contradict with infinite form meaning. Besides, the abovementioned *finite gerundial forms* and the forms with adverbial meaning (such as *-DİğİndE*) show, contrary to the prevalent opinion, that the gerund *can be conjugated* and therefore, they are the forms which may have their own *personal semes*.

The gerundial concept is analysed in this article in accordance with these opinions.

Keywords: conjugational categories of the verb, category of the gerund, gerund (converb, adverbial form of the verb).

* Prof. Dr., St. Petersburg Devlet Üniversitesi Doğu Fakültesi, St. Petersburg/ RUSYA. vgguzev@gmail.com. Gönderim Tarihi: 06.07.2015/Kabul Tarihi: 16.07.2015

** Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul/ TÜRKİYE. ozlem.yilmaz@marmara.edu.tr, ozlemyilmaz_spb@hotmail.com

Çağdaş kuramsal dil biliminin birçok ulamsal birimi gibi ulaç (filin zarfı şekli, zarf-fiil, “gerundium”) kavramı da, Hint-Avrupa (özellikle bükünlü) dilleri malzemesine dayanılarak geliştirilmiştir. Bu dillerde ise morfolojik bir araç olarak ulaçlar, ya hiç bulunmazlar ya da nadiren temsil edilirler. Ulaç olarak kabul edilebilecek bütün bu dil araçları, örneğin Almancada, İngilizcede veya Fransızcada belirteç (eşlik etme, sirkonstans) işlevinde kullanılan ortaç olarak da pekâlâ yorumlanabilir. İ. V. İsaçenko, “Ne Grekçede, ne Gotçada, ne de Eski Slavcada morfolojik bir ulam olarak ulaç vardı” (1960: 519) diye yazar.

Latince de bu fiil ulamının bulunduğunu söylemek güçtür. Latince fiilin “üçüncü temel şekil”i (*supinum I*), “hareket fiillerinde amaç belirteci işlevinde kullanılıp anlamca ... infinitiflere yakındır” (Zaytsev vd. 1974: 103). Şunu da belirtmek gerekir ki, birçok Hint-Avrupa dilinde (özel olarak da Rusçada) bu işlevde, üstelik ulaç hâline de gelmeden, infinitifler kullanılır. *Port-Royal Grameri* yazarları A. Arnauld ve C. Lancelot [A. Arno ve K. Lanslo]’ya göre söz konusu “supin”, “edilgen anlamlı isim”dir (1991: 85). A. Ç. Kozarjevskiy ise bu “supin”i “fiilden türeme isim” olarak adlandırıp şu örneği verir: *Veni tibi grātulātum* “Seni tebrik etmeye/tebrik etmek için geldim.” (1981: 60-61). Buna karşılık amaç belirteci anlamına sahip özel ulaç şekilleri, Hint-Avrupa dilleri haricindeki dillerde normal ve çok bilinen bir olgudur. Örneğin Özbekçede amaç belirteci anlamına sahip *-gani/-gali* biçim birimli bir ulaç vardır (Kononov 1960: 243, § 307-308): *Uç kundand beri otam oç, kasal. Ovkat topib kelgani şaxarga borolmaydi.* “Üç günden beri babam hasta. Yiyecek bulmak için şehre gidemiyor.” (Uzbek xalk ertakları 1988: 37).

Dil bilimi sözlüklerinde, örneğin O. S. Axmanova’nın *Slovar’ lingvistiçeskix terminov* adlı eserinde ulaç şöyle tanımlanır: “Fiil görünüş ve çatı ulamı şekilleri sistemi ve yönetme (gerektirme) topluluğuyla birleşmiş ve esas eyleme (harekete) bağlı, ikincil ilave eylem ileten fiilden türeme ad [sic!] (yargısal olmayan) oluşumu.” (1969: 125).

Hint-Avrupa dillerinde ortaç ile ulaç arasında fark, ya yok (örneğin İngilizcede) ya da bu farkın ne oranda olduğu tartışmalıdır (örneğin Almanca ve Fransızcada). Başka bir deyişle belirtilen dillerde isimli ve/veya sıfatı (belirtme) işlevler yanında zarfı işlevler de yerine getiren fiilin ad (isimli) şekilleri vardır. Ayrıca sözü edilen dillerde ulaçları morfolojik olarak eylemlik (mastar) ve/veya ortaçlardan ayırmak da oldukça zordur. Ancak somut bir oluşumun *çok işlevli bir şekil* mi olduğuna, yoksa onu *nomen actionis*, yani eylemlik (“gerundium”), ortaç (hatta sıfat) veya ulaç (Bu kavramı dile getirmek için yine “gerundium” terimi kullanılmaktadır.) olan *eş adlı (homonim) bir şekil* olarak mı yorumlayacağına araştırmacının kendisi karar verir. Buna, isabetsiz olarak “gerundium”¹

1 Ulaç kavramını ifade etmek için “gerundium” teriminin kullanılması, bizzet uygun değildir. Çünkü bu terim, (I) Latince dil bilgisinden alınma olup çok anlamlı olarak kullanılır: (1) İnfinitif, (2) “fiilden türeme isim” ve (3) *gerundium* kavramı ile özdeşleştirilerek ya da karıştırılarak “fiilden türeme sıfat” olarak kullanılır. *Gerundium* ise, Latince dil bilgisinde şu özel kavramı karşılar: *Gerundium*, etken geniş zaman infinitivinin genitif, datif, akuzatif ve ablatif şekillerine verilen addir (Rohde ve Sinanoğlu 1965: 38). Rohde ve Sinanoğlu’nun verdiği bir örnekle açmak gerekirse *amā-re* “sevme” infinitivinin sıralanan hâl çekimlerine girmiş *ama-nd-ī* “sevmenin”, *ama-nd-ō* “sevme”, (*ad*) *ama-nd-um* “sevme için” ve *ama-nd-ō* “sevme” şekillerine “gerundium” denir (Bk. 1965: 38). Latince *gerundium* ise “maruz kalan eylem veya bu eylemin gerekliliği/zorunluluğu anlamına sahip fiilden türeme sıfat ... Örnek: *liber legendus* (okunması gereken kitap) ...” (Kozarjevskiy 1981: 107) demektir (*Gerundium* ve *gerundium* kavramları için ayrıca bk. Perek 1948: 76, 78, 80; Perek 1951: 136-138, 142-146; Rohde ve Sinanoğlu 1965: 38-40). Bunlardan başka *gerundium* terimi, (II) gramerciler tarafından en az üç farklı kavramı (eylemlik, ortaç ve ulacı), dolayısıyla üç farklı dil aracını dile getirmek için de kullanılır. Bu durum ise bizzet bilimsel çevrelerde genel kabul görmüş bir eğilim olan terminolojik birimlerin tek anlamlı ve açık olması gerektiği görüşüyle çelişir.

şeklinde adlandırılmak âdet hâline gelen İngilizce *-ing* fiil şeklinin, John Lyons [Con Layonz] tarafından yapılan aşağıdaki yorumu örnek gösterilebilir.

John Lyons,

“... geleneksel gramerde “ortaç” ile “gerundium”u [Lyons, eylemlik için “gerundium” terimini kullanmaktadır. VGG - ÖDY] ayırmanın İngilizce ile bir ilgisi varsa, ... o şu şekilde formüle edilmiş olabilir [der. Ona göre]: a) Ortaç, fiilden türemiş olan ve sıfat olarak kullanılan sözcük [sic!]’tür. b) Gerundium, fiilden türemiş olan ve isim olarak kullanılan sözcük [sic!]’tür”.

Daha sonra Lyons, bu iki kavram arasındaki farkı Noam Chomsky’den aldığı şu örnekleri karşılaştırarak açıklar: 1) *Flying planes are dangerous*. “Uçan uçaklar tehlikelidir.”; 2) *Flying planes is dangerous*. “Uçakla uçmak (harfiyen uçma) tehlikelidir.” (Layonz 1978: 264-265).

J. Lyons’un yukarıda aktarılan sözlerinden “geleneksel gramer”in, “gerundium” olarak adlandırılan İngilizce *-ing* fiil şeklinin belirteç işlevini tümüyle göz ardı ettiği anlaşılmaktadır. Eğer tersi olsaydı, yalnız ortaç ile Lyons’un tabiriyle “gerundium” (yani eylemlik) arasındaki farktan değil, ulaç arasındaki farktan da söz etmek ve (3) şu tip bir örnek daha vermek gerekirdi: 3) (*When*) *Flying planes I feel sick*. “Uçakla uçarken kendimi hasta hissederim.” ya da şöyle bir örnek: *The teacher being ill the lesson was put off*. “Öğretmen hasta olduğundan ders iptal edildi.”. Görüldüğü üzere bu son örneklerdeki *-ing* ekli kelime şekli, eylemi açıkça belirteç (zarfı) şeklinde temsil etmek için kullanılmaktadır.

Fransızcada “yüklemle temsil edilen eyleme bağlı/tâbi ikincil dereceli eylemi karşılayan şahıssız şekil” (Gak 1979: 239 vd.) olarak tanımlanan “gerundium” (yani ulaç), bazı tereddütler dile getirilmekle birlikte ortaçların (*participe présent*) morfolojik eş adlısı sayılır: *Jean a vu Marie en sortant del’école*. (V. G. Gak’ın örneği) “Jean okuldan çıkınca Marie’yi gördü.”. Görüldüğü üzere V. G. Gak, “Fransız Dilinin Teorik Grameri” adlı eserinde ulaç kavramının en sık kullanılan yorumunu vermeyi tercih etmektedir.

Almancada ortaç I (*das Partizip der Gegenwart* “şimdiki zaman ortacı”), yalnız belirten görevinde (*Ich sehe den lesenden Schüler*. “Ben okuyan öğrenciyi görüyorum.”) değil, belirteç görevinde de (*Sie sprach zögernd*. “Sözünü geciktirerek söylüyordu.”)² kullanılır. Hermann Paul, bu şeklin ulaç görevinde kullanılmasına dair altı örnek verir (Burada son iki örnek verilmekle yetinilecektir.): (Örnek № 5) *Hier den Tag über verweilend, kerhte er bei dunkelndem Abend nach Venedig zurück*. (Halm, 4, 117) “Bütün gün burada kalıp, hava karardığında akşam Venedik’e döndü.”; (Örnek № 6) *Einiges Gepäck zusammenkragend, trat er ... unverweilt seine Reise an*. (Halm, 4, 117) “Birkaç parça eşya toparlayıp ... derhal seyahate çıktı.” (Bk. Paul 1955: 65).

Slavca malzemeye, somut örnek vermek gerekirse Bulgarca ve Rusçaya bakıldığında morfolojik araçlar olan ulaçlar, özel bir şekil ya da kategori olarak karşımıza çıkar. Bu kavram için daha 16-17. yüzyılda Meletiy Smotritskiy tarafından *deyepriçastiye* (“ulaç”; harfiyen “eylemle ilişkili olma”) teriminin önerildiği görülür. Bizce bu terim söz konusu kavramı ifade etme açısından başarılıdır ve kullanılma gereğesi de

2 Örnekler şu eserden alınmıştır: Admoni 1986: 163-164.

açıktır: O da, söylevde (sözde) ulaç kelime şekliyle temsil edilen eylemin, herhangi bir diğer fiil kelime şekliyle dile getirilen eylemle ilişkili olmasıdır. Çağdaş bir dilci, bu düşüncüyü şu şekilde de ifade edebilirdi: *Birinci eylem (yani tamlayan eylem), ikinci eylemi (yani tamlanan eylemi) belirler.*

Bulgarcada *-yki* ekli tek bir ulaç şekli vardır (Sadece bitmemişlik görünüşlü fiillerle kullanılır.). Örnek: *Tıçayki kım topkata, toy beşe spınat i panda.* “Topa doğru koşarken ona çelme takıldı ve o düştü.”; *Çeteyki poemata, pred nas izpıkıva obrazıt na smireniya duxovnik.* “Şiiri okurken gözümüzün önünde mütevazı bir papazın hayali canlanıyor.”³; *Edna krava, ideyki ot Slatina ili Gorublyane, minavaşe kray tsarskiya dvorets.* “Bir inek, Slatina veya Gorublyane’den gelip çar sarayının önünden geçiyordu.”⁴.

Çağdaş Edebi Rusçada ise işlek (üretken) iki ulaç şeklinin bulunduğu kabul edilir: 1) *-a/-ya*: *kriça* “bağırıp, bağırarak”, *pridyа* “gelip, gelerek”, *razgulivaya* “gezinip, gezinerek” vb. ve 2) *-v(şi)*: *otkriv* “açıp”, *spugnuv* “ürkütüp, kaçırıp”, *vıtyanuvşis* “uzanıp” vb. Bununla birlikte literatürde başka şekillere de rastlanır: *İtak, domoy prişed, Yevgeniy stryaxnul şinel’, razdelsya, leg.* (A. S. Puşkin, “Medny vsadnik”) “Ve eve gelip Yevgeniy kaputunu silkeledi, soyundu, yattı.”

V. V. Vinogradov, Rusça ulaçları zarfa yaklaşan “melez zarf-fiil ulamı” olarak niteler (1972: 308). Yukarıda bahsedilen *-a/-ya* ulaç şekli için ise şöyle der: “... sadece çatı ve görünüş anlamları, hem de fiil yönetmesi özellikleri bu ulaç şeklinin ... zarfa dönüşmesine engel olur; [ulacın] fiille niteliksi-eylemsi münasebeti onu zarfla akraba kılar” (Vinogradov 1972: 309).

V. V. Vinogradov’un, ulaçların evrensel öz niteliklerini açık seçik olarak dile getirdiği yukarıda zikredilen görüşüne Türkologların katılmaması için bizce hiçbir neden yoktur. Çünkü (1) ulaçlar, fiilin zarfsız şekilleridir, yani “tamlanan” (G. P. Mel’nikov) eyleme eşlik eden ve bildirişenlerce belirteç olarak algılanan eylem anlamına gelirler ve (2) gerektiğinde leksemleşme ve zarf leksem türünü ikmal etme yetisine sahiptirler. Ve böylece bizce ilk önemli sonuca varılabilir: Ulaçtan öncelikle *belirteç olarak yorumlanan eylem anlamına sahip fiil şekli* anlaşılmalıdır.

Hint-Avrupa dillerinden farklı olarak Altay (yani bitişken Türk, Moğol ve Mançu-Tunguz) dilleri “çok daha gelişmiş, zengin ve karmaşık ulaç şekilleri sistemlerine sahiptir” (Çeremisina 2004: 330).

Türkiye Türkçesinde ulaç ulamı, sayıca hayli kabarık fiil şekilleri (yaklaşık 25 sentetik fiil şekli) topluluğundan oluşur (Bu sentetik şekillere analitik ve parasintaktik araçlar da eklenirse belirteç anlamlı oluşumların sayısı 100’ü geçer.) ve bunlar genel bir ulam olan eylemi ad(lık)laştırma (fiilimsi) ulamının özel bir ulamını meydana getirirler (Bk. Deniz Yılmaz 2009: 88-168. Krş. Çeremisina 2004: 326-328). Türkiye Türkçesinde ulaçlar, anlamının ayrılmaz bir parçası olarak edenlik anlam birimciğinden (seminden) yoksundur. Bazı ulaçların ise aşağıda verilen örneklerden görüleceği üzere zaman anlam birimcikleri vardır. Bu zaman anlam birimcikleri, nesnel şimdiki zaman kesiti soyut imgesine göre değil, tamlanan görevinde işleyen fiil gövdesince temsil edilen eylemin kerteriz alınması suretiyle işlemekte ve böylece belirteç imge-

3 Örneklerin alındığı eser: Andreyçin 1978: 103.

4 Örnek şu eserden alınmıştır: Maslov 1981: 282-283.

sinde temsil edilen eylem ile tamlanan olgu, çoğunlukla ise tamlanan eylem arasında çeşitli zaman bağıntılarını iletmekte, yani “taksis” (Jakobson 1972: 101) karakteri taşımaktadır (Deniz Yılmaz 2009: 88-89).

Aşağıda ulaş kavramının/ulamının morfolojik analizini göstermeye ve buraya kadar söylenenlerin haklılığını doğrulamaya yeterli olacak miktarda örneğe yer verilmektedir (Daha fazla malzeme için örneğin bk. Yüce 1999; Deniz Yılmaz 2009: 88-168).

En genel ve en soyut belirteç anlamına sahip -(y)İp şekli:

Oraya gidip ne yapacaksın? (informant).

Rüzgâr esmeye başladı. Kalkıp iki cigara içimi ötedeki kahveye vardık. (HB, ABB2, 16).

*O günden sonra hiçbir kadına bakmayı bütün kadınlardan nefret etmeye başla-
mıştı.* (MK, AR, 19).

*Beni seyrettiklerini, birbirlerini dürtüp beni ışaret edip gülüştüklerini de seziyor-
dum ...* (OP, BAK, 325).

Eylem tarzı belirteci anlamına sahip -(y)ErEk(tEn) şekli:

Sonunu getiremedi. Birden döndü, hıçkırarak yatağa kapandı. (VT, BGTB, 13).

*Etrafını sevmek, etrafını düşünmek, bu Dedenin bilerek, Tevfiğin bilmiyerek ona
öğrettiği biricik hakikat ...* (HE, SB, 316).

Lisan öğrenmeden bir işe başlanamayacağını düşünerek ... ders almaya başladım. (SA, KMM, 64).

Eylem tarzı belirteci anlamına sahip -(y)E (-(y)E) şekli:

Elin ağzı uçkur bağın değil ki çeke bağlayasın yavru. (YK, SS, 22).

Sarsıla sarsıla ağlıyordu. (VT, BGTB, 13).

*– Yarabbi, başımıza eski müdür gibi bir müdür getir ki, iş görmeye görmeye üst
makamlara bizim daireyi yine unuttursun.* (AN, DB, 39).

Böyle konuşa düşünse sekerek, çiftçi evlerine vardık. (HB, ABB2, 15).

Zaman belirteci anlamına sahip -(y)İncE şekli:

Babam kahvesini içince deniz kıyısından ayrıldık. (HB, ABB2, 15).

Bu sözleri duyunca ince bir sızı hissettim kalbimde. (EŞ, A, 50).

*Eskiden pek canına yetmeyince, kendini bir işte son derece haklı görmeyince ba-
ğırıp çağırmazdı.* (RNG, YD, 62).

Eylem tarzı belirteci anlamına sahip -mE(z)dEn şekli:

Bana sormadan Muzaffer bir daha sorgu yapmasın. (HE, SB, 128).

Eve girmeden şapkamı çıkardım. (informant).

Ayı vurulmazdan derisi satılmaz. (atasözü).

Zaman belirteci anlamına sahip -mE(z)dEn önce/evvel~evel yapısı:

*Ben doğmadan önce arkamda sınırsız bir zaman vardı. Ben öldükten sonra da,
bitip tükenmeyecek bir zaman!* (OP, BAK, 9).

Yüzünden kan çekilmezden, gözleri yuvalarından fırlamazdan, ağzı bir dem çekip kapanmazdan evvel çıkardığı o ses, tuzağa düşmüş bir kurdun uluması gibi, hançerlenmiş bir insanın elvedası. (EŞ, A, 39).

Zaman belirteci anlamına sahip -DİktEn sonra yapısı:

Uzun uzun düşündükten sonra nihayet bir şey keşfeder gibi oldum. (RNG, MT, 20).

Paşa her kes çıktuktan sonra karısının odasında biraz daha kaldı. (HE, SB, 35).

Bitimli Ulaş Şekilleri

Türk dillerinde, dolayısıyla Türkiye Türkçesi dil sisteminde belirteç anlamlarına sahip *bitimli şekiller*⁵ de vardır. Bu belirteç anlamlı bitimli şekillerin ulaş olduğundan şüphelenmek, bizce yersizdir. Eğer bu şekillerin ulaş olduğu kabul edilirse, önümüzde Hint-Avrupa dil bilimi geleneğinde sağlam bir biçimde yerleşmiş olan, “ulaçların, filin bitimsiz şekilleri olduğu” görüşüyle çelişen olgular var demektir. Aşağıda verilen Türkçe malzeme, bizce bu görüşün doğruluğundan şüphe etmeyi ve fil belirteç/zarfı şekillerinin bitimsiz ya da bitimli oluşunun, onların öz anlam ve işlevleriyle herhangi bir ilgisinin bulunmadığını düşünmeyi gerektirmektedir. Bu bitimli şekiller de, belirteçleştirilmiş eylem temsil etmekte, yani bildirişenler tarafından geçici olarak belirteç imgesinde gösterilen eylem iletmektedirler:

Zaman belirteci anlamına sahip -Dİ-(y)Eİİ şekli:

Ben halbuki karısı oldum olalı gözünden yaş geldiğini görmemiştim. (SA, KY, 40).

Bir cefam var idi bin oldu / Aktı gözüm yaşı sel oldu / Yaz baharım döndü kış oldu / Sen benden gittin gideli. (halk türküsü).

Kendini bildi bileli durgun bir göl gibiydi Ella Rubinstein'in hayatı. (EŞ, A, 11).

Zaman belirteci anlamına sahip -Dİ-mEdİ şekli:

Bohçamı aldım, çıktım, iki adım gittim gitmedim, baktım sokağın ucunda Kara. (OP, BAK, 280).

Bacaları fakir tencereleri gibi zar zor tüten Yahudi mahalleciğimizden Kara'yla bir sokak geçtik geçmedik ki: “Şeküre'nin eski kocası savaştan dönmüş,” dedim. (OP, BAK, 388).

Zaman belirteci anlamına sahip -mİş -mEmİş (idi) şekli:

Ama ona doğru iki adım atmış atmamışım ki Kara işgüzarlıkla üzerime atladı. (OP, BAK, 456).

Ne var ki, daha iki mil gitmiş gitmemişi arkasından dörtlü bir atlı geldiğini duydu ... (OW, BM, 224).

Daha yemekden iki lokma 'lmış almamış uruhunu teslim itmiş.⁶

Zaman belirteci anlamına sahip -Dİ mİ (idi) şekli:

Yaşıtım çocuklar gördüm mü yanlarına koşar, onlarla oynardım. (AÇ, F, 80).

5 *bitimli şekil* ile *şahıs şekli* kavramları, bizce özdeş değildir. Bu konuda örneğin bk. Guzev 1993: 36-42; Deniz Yılmaz 2009: 30, 35, 36-37.

6 Örnek şu eserden alınmıştır: Yüce 1999: 122.

Sana söylüyorum, çağırдын mı hemen gelmeli ... (RHK, S, 97).

Halil Usta acı ile burkuldu muydu, mutlaka gemi direğinden nasıl düştüğünü anlatırdı. (HB, ABB1, 64).

Bir şey ısmarladılar mı, hiç reddetmez, «peki» der, akşama eve dönünce, hep «Tuuu! Unuttum!» numarasını yapardım. (AN, GK, 16).

Sonuç veya karşı tepki belirteci anlamına sahip -mİyor mİ ve -mEz mİ şekilleri:

Akşam olmuyor mu, en çok ona cigara götüremediğime üzülüyorum. (SF, BE, 201).

Sokağa bağıarak g i r - m i y o r m u s u n , yüreğim ağzıma geliyor.

Mini etekleriyle podyumda i l e r l e - m i y o r l a r m ı , seyredenlerin içi giyor.

Küçücük çocuklar dudaklarını büzüp a ğ l a - m a z l a r m ı , içim parçalanır.⁷

Nitelikçe varsayımsal karşılaştırma belirteci anlamına sahip -mİş gibi şekli ve türevleri:

Onları ben yapmışım gibi korktum. (OP, BAK, 260).

İsmail'in tartaklamasıyla uyanmadan önce, boğazlanıyormuşum gibi haykırdığı-mı, haykırışımı işittim. (NH, R, 500).

Olduğum yere düşüverecekmişim gibi bir dermansızlık hissettim. (SA, KMM, 194).

Zaman belirteci anlamına sahip -(E/İ)r -mEz şekli:

Yukarıda sıralanan çekimlenen bitimli ulaç şekillerinden farklı olarak -(E/İ)r -mEz şekli, tespit edebildiğimiz kadarıyla Türkiye Türkçesinde tek çekimlenmeyen bitimli ulaç şeklidir:

Fakat ben, onunla aramdaki rabıtayı kaybeder etmez, onun tesirinden kurtulur kurtulmaz, tekrar eski halime dönmüştüm. (SA, KMM, 181).

Gün ıştır ışımaz da kıyıya indiler. (BK, GKB, 140).

... bir ayak sesi duyar duymaz, her kes birden susuyor. (HE, SB, 24).

Beyaz kapı açılır açılmaz aynı anda siyah kapı da kolayca açıldı. (VÖ, MAAK, 15).

-sE şekli ve türevleri:

Yukarıda sıralanan bitimli ulaç şekillerine birçok dilin gramerinde geleneksel olarak “şart kipliği (modalitesi)” anlamına sahip “şart kipi şekli” olarak kabul edilen (Türkiye Türkçesi için örneğin bk. Deny 1921: 396-397, 828-830; Kononov 1956: 243-244) -sE şekli ve türevleri de dahil edilmelidir. Bir belirteç anlamı türü olan tipik “şart belirteci” anlamına sahip oldukları için -sE biçim birimli şekilleri de bitimli ulaç şekilleri saymak mantığa uygun olur (Bu şekillerin ulaç olarak yorumlanabileceği ya da yorumlanması gerektiği konusunda örneğin bk. Radloff 1906: 30; Yüce 1999: 123-125; Nevskaya 1990: 5; Gülsevin 1990: 277-278; Karahan 1994: 472; Karahan 2000: 20; Korkmaz 2003: 1038; Deniz Yılmaz 2009: 90, 159-160). -sE şekli ve türevleri, bizce ulaçların aynı zamanda bitimli ve şahıs şekli olabileceklerinin de en kuvvetli delilidir:

⁷ Son üç örnek şu eserden alınmıştır: Gülsevin 2001: 139.

Belki yarın, bunlara yeniden kavuşsam üç gün sonra gene bıkaçağım, hor göreceğim, kaçacağım. (RHK, S, 144).

... *sen sesini çıkarır gürültüler yaptınsa da sesini çıkarmadın!* (AN, BTA, 36).

Söylenenlere inanmak gerekirse «Karadut» şiirini de onun için yazmıştır. (SB, ABVB, 147).

Yukarıda ulaçlar hakkında söylenenler ile örnek verilen Türkçe malzemeye dayanarak bizce kuramsal dil biliminde yerleşmiş olan ulaçların öz nitelikleriyle ilgili aşağıdaki görüş ve düşüncelerden vazgeçmek gerekir:

1. “Ulaçların, diğer fiil kelime şekliyle dile getirilen eyleme tâbi ikincil dereceli eylem ileten bitimsiz veya şahıssız şekil oldukları” (Örneğin bk. Lingvistiçeskiy ent-siklopediçeskiy slovar’ 1990: 128; Yuldaşev 1977: 16-17) görüşü.

Yukarıda verilen Türkçe örnekler, ulaçların, *bitimli şekil*, yani yargı biçimindeki bir düşünceyi ileten araçlar olabileceği gibi, şahıs şekli, yani şahıs anlamı vasıtasıyla katılımcı (aktan)’yı [bu durumda yargının mantıksal öznesi (süje)’ni] bildiren şekil çekimi düzeneğine sahip araçlar olabileceğini de gösterir. Onların aynı zamanda bitimli ve şahıs şekli olmaları, ulaç olmalarına engel teşkil etmemekte, başka bir deyişle belirteç anlamı, bitimli şekil ya da şahıs şekli anlamlarıyla çelişmemektedir.

2. Ulaçlarla ilgili olarak ileri sürülen “fiil gövdesiyle iletilen eylemin tâbiliği ve ikincilliği” görüşü ise tamlama (atributif) yapılarından olan belirteç yapılarının (Bk. Guzev ve Deniz-Yılmaz 2004: 69-71; Guzev ve Deniz Yılmaz 2010: 131) *tamlayıcı* karakterinin bir yansıması olarak ortaya çıkmış olmalıdır. Tamlama yapılarında tamlanan bileşen (belirtilen, tümlenen/tümleç tamlananı veya belirteçlenen/belirteç tamlananı), yapının esas, baş/ana ögesi; tamlayan bileşen (belirten, tümleyen/tümleç veya belirteçleyen/ belirteç tümleci) ise ikincil dereceli ögesi kabul edilir. Başka bir deyişle ulaç kelime şekliyle iletilen eylemin *ikincilliği* fikri, söylevde dile getirilen her bir olay ya da durum gibi, ulaçların spesifik özelliği sayılamaz. M. İ. Çeremisina’nın haklı olarak işaret ettiği gibi, ulaç şekli, “iletilen eylemin diğer (esas) eylemle bağıntısının belirli bir niteliğini/karakterini dile getirir” (2004: 335). Burada önemli olan, bir olay veya eyleme eşlik eden her eylemin, eşlik ettiği olay veya eylemin belirteci (sirkonstansı) olduğudur. Başka bir deyişle önemli olan, ulaç gövdesince temsil edilen eylemin ikincil olmasından çok, *herhangi bir olguya, herhangi bir eyleme eşlik eden belirteç niteliği taşımasıdır*.

Bir anlatımın birleşiminde yer alan ulaç kelime şeklinin, “yüklemle dile getirilen eyleme bağlı/tâbi eylem olduğu” görüşüne gelince, bunu sık rastlanan dil olaylarından kaynaklanan bir yanılsama kabul etmek gerekir. Çünkü stil veya norm haricinde hiçbir şey, esas bileşen görevinde başka bir oluşumun, örneğin ortaçların (*gülümseyerek gezinen adam*) ya da bizzat ulaçların [*Koşup gidip omuzuna dokunsam ...* (OP, SE, 79): Görüldüğü üzere bu yapıda hem tamlanan/esas (*gidip*), hem de tamlayan/bağlı eylem (*koşup*), ulaç kelime şekillerince karşılanmaktadır.] kullanıldığı öbek yapılarının kurulmasına engel değildir. Başka bir deyişle tamlanan eylemi temsil eden kelime şekli, bitimli şekil (yani söz dizimsel açıdan ise yüklem) olmak zorunda değildir. Açmak gerekirse bir bitişken dil taşıyıcısı, somutlaştırılırsa Türkiye Türkçesi konuşuru, belirteç yapılarının tamlanan bileşenini söylevde yalnız söz dizimsel predika ya da yüklem

görevinde değil, başka bir yapı ögesi (“tümce ögesi”) ya da onun bir parçası görevinde de kullanılabilir. Örneğin:

Tümleç Görevinde:

Çayı hafifçe üfleterek soğutuşunu ... seyrettim. (OP, MM, 28).

Buluşup tanıştığımızıza memnun oldum ... (RHK, S, 98).

Bir genç kızın göz göre mahvolmasına vicdanı razı olamaz. (RNG, YD, 15).

Belirten Görevinde:

Çayı hafifçe üfleterek soğutan karım ... (yukarıda verilen örnekteki soğutuş eylemliliğinin ortaça değiştirilmesiyle elde edilen bir modifikasyon).

... bizim masada suratları asık, didişerek birbirleriyle konuşan Berrin ile Osman'dan başka kimse yoktu. (OP, MM, 155).

Etrafını sevmek, etrafını düşünmek, bu Dedenin bilerek, Tevfik'in bilmiyerek ona öğrettiği biricik hakikat ... (HE, SB, 316).

Sonuç

Yukarıda söylenenlerin ışığında “ulaç” kavramı, bizce şöyle formüle edilebilir:

Şekil bilimi bakımından *ulaç*, belirteç imgesinde temsil edilen eylem (yani belirteçleştirilmiş eylem) anlamına sahip zarfı şekil, çekimsel/çekimlenebilen (yani türetilimsel olmayan) bitimsiz veya bitimli fiil ad şeklidir.

Söz dizimi açısından ise *ulaç*, öbeklerde ulaç kelime şeklinin bağlı öge, belirteç tamlayanı; tamlanan eylem ileten fiil kelime şeklinin ise baş/ana öge görevinde işlediği belirteç yapılarını kurma ve tamlanan eylem ile tamlayan eylem arasında çeşitli bağınıtları (eylem tarzı, zaman, sebep, sonuç, aykırı düşme-bağdaşmama, şart vb.) iletmeye yetisine sahip dil aracıdır.

Taranan Eser Adları Kısaltmaları

AÇ, F	ÇOKONA, Ari (2009), <i>Fener</i> , 1. bs., Heyamola Yayınları, İstanbul.
AN, BTA	NESİN, Aziz (1994), <i>Bir Tutam Aydınlık</i> , 2. bs., Adam Yayınları, İstanbul.
AN, DB	NESİN, Aziz (1981), <i>Deliler Boşandı</i> , 7. bs., Kardeşler Basımevi, İstanbul.
AN, GK	NESİN, Aziz (1981), <i>Bütün Kitapları: 1. Geriye Kalan</i> , 2. bs., Karacan Yayınları, İstanbul.
BK, GKB	KARASU, Bilge (1999), <i>Göçmüş Kediler Bahçesi</i> , 5. bs., Metis Yayınları, İstanbul.
EŞ, A	ŞAFAK, Elif (2009), <i>Aşk</i> , 1. bs., Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık Tic. AŞ, İstanbul.
HB, ABB1	Halikarnas Balıkçısı [KABAAĞAÇLI, Musa Cevat Şakir] (1997), <i>Bütün Eserleri: 1. Aganta Burina Burinata!</i> , 8. bs., Bilgi Yayınevi, Ankara.
HB, ABB2	Halikarnas Balıkçısı [KABAAĞAÇLI, Musa Cevat Şakir] (2007), <i>Bütün Eserleri: 1. Aganta Burina Burinata!</i> , 19. bs., Bilgi Yayınevi, Ankara.
HE, SB	Halide Edip (1936), <i>Sinekli Bakkal</i> , Ahmet Halit Kitap Evi, İstanbul.
MK, AR	KAÇAN, Metin (1998), <i>Ağır Roman</i> , 5. bs., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
NH, R	Nazım Hikmet (1969), <i>Bütün Eserleri: 8 cilt. Cilt 7: Romanlar</i> , Narodna Prosveta, Sofya.

- OP, BAK PAMUK, Orhan (1999), *Benim Adım Kırmızı*, 6. bs., İletişim Yayınları, İstanbul.
- OP, MM PAMUK, Orhan (2007), *Masumiyet Müzesi*, 1. bs., İletişim Yayınları, İstanbul.
- OP, SE PAMUK, Orhan (1996), *Sessiz Ev*, 16. bs., İletişim Yayınları, İstanbul.
- OW, BM WILDE, Oscar (2008), *Bütün Masallar; Bütün Öyküler* (İngilizce aslından çev. Roza HAKMEN - Fatih ÖZGÜVEN), 3. bs., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- RHK, S KARAY, Refik Halid [t.y.], *Sürgün*, 5. bs., İnkılâp Kitabevi, İstanbul.
- RNG, MT GÜNTEKİN, Reşat Nuri (1963), *Miskinler Tekkesi*, 3. bs., İnkılâp ve Aka Kitapevleri, İstanbul.
- RNG, YD GÜNTEKİN, Reşat Nuri (1962), *Yaprak Dökümü*, 8. bs., İnkılâp ve Aka Kitapevleri, İstanbul.
- SA, KMM Sabahattin Ali (1993), *Kürk Mantolu Madonna*, 4. bs., Cem Yayınevi, İstanbul.
- SA, KY Sabahattin Ali (2001), *Kuyucaklı Yusuf*, 4. bs., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- SB, ABVB BİRSEL, Salâh (1993), *Ah Beyoğlu Vah Beyoğlu. Salâh Bey Tarihi 2*, 5. bs., Nisan Yayınları, İstanbul.
- SF, BE Sait Faik (1994), *Bütün Eserleri: 5. Kumpanya / Kayıp Aranıyor*, 9. bs., Bilgi Yayınevi, İstanbul.
- VÖ, MAAK ÖNGÖREN, Vasıf (2010), *Masalın Aslı - 1. Aydınlıktan Karanlığa*, 2. bs., Evrensel Basım Yayın, İstanbul.
- VT, BGTB TÜRKALİ, Vedat (1980), *Bir Gün Tek Başına*, 5. bs., Cem Yayınevi, İstanbul.
- YK, SS KEMAL, Yaşar (1998), *Sarı Sıcak*, 3. bs., Adam Yayınları, İstanbul.

Kaynakça

- ADMONİ, V. G. (1986). *Teoretiçeskaya grammatika nemetskogo yazıka. Stroy sovremennogo nemetskogo yazıka*, "Prosveşeniye", Moskva.
- ANDREYÇİN, L. (1978). *Osnovna b'lgarska grammatika*, İzd-vo nauka i izkustvo, Sofiya.
- ARNO A. - K. LANSLO [ARNAULD A. ve C. LANCELOT] (1991). *Vseobşçaya ratsional'naya grammatika (Grammatika Por-Royalya)* (Perevod s frantsuzskogo Yu. S. MASLOVA, Ye. D. PANFİLOVA, M. V. GORDİNOY), İzdatel'stvo Leningradskogo universiteta, Leningrad.
- AXMANOVA, O. S. (1969). *Slovar' lingvistiçeskix terminov*, İzdaniye vtoroye, stereotipnoye, İzdatel'stvo "Sovetskaya Entsiklopediya", Moskva.
- ÇEREMİSİNA, M. İ. (2004). "Deyepriçastiya kak klass form glagola v yazıkax raznıx sistem", M. İ. ÇEREMİSİNA, *İzbrannıye trudi: teoretiçeskiye problemi sintaksisa i leksikologii yazıkov raznıx sistem*, "Nauka", Novosibirsk, s. 326-344.
- DENİZ YILMAZ, Ö. (2009). *Türkiye Türkçesinde Eylemsi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- DENY, J. (1921). *Grammaire de la langue turque (dialecte Osmanli)*, Leroux, Paris.
- GAK, V. G. (1979). *Teoretiçeskaya grammatika frantsuzskogo yazıka. Morfoloziya. ...*, "Vişşaya şkola", Moskva.
- GUZEV, V. G. (1993). "O razgraniçenii ponyatiy "finitnaya forma" i "liçnaya forma"", *Vostokovedeniye*, Otvetstvenniye redaktori V. G. GUZEV - O. B. FROLOVA, Vıpusk 18, Sankt-Peterburg, s. 36-42.
- GUZEV, V. G. ve Ö. DENİZ-YILMAZ (2004). *Opit postroyeniya ponyatiynogo apparata teorii turetskoy grammatiki: Uçeбноye posobiye na turetskom yazıke*, İzdatel'stvo S.-Peterburgskogo universiteta, S.-Peterburg.
- GUZEV, V. G. ve Ö. DENİZ YILMAZ (2010). "İşlevsel Türkçe Söz Diziminin Bazı Sav ve Kavramları Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2008/II*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 125-143.
- GÜLSEVİN, G. (1990). "Türkçede -SA Şart Gerundiumu Üzerine", *Türk Dili. Dil ve Edebiyat Dergisi*, S 467, Ankara, s. 276-279.

- GÜLSEVİN, G. (2001). "Türkiye Türkçesinde Birleşik Zarf-fiiller", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C II, S 2, Afyonkarahisar, s. 125-144.
- İSAÇENKO, A. V. (1960). *Grammatičeskiy stroj russkogo yazıka v sopostavlenii s slovatskim. Morfoloģiya. Čast' vtoraya*, İzdatel'stvo Slavatskoy Akademii Nauk, Bratislava.
- İVANOV, S. N. (1977). *Kurs turetskoy grammatiki. Čast' 2*, İzdatel'stvo Leningradskogo universiteta, Leningrad.
- JAKOBSON, R. O. (1972). "Şifteri, glagol'niye kategorii i russkiy glagol", *Printsipi tipoloģičeskogo analiza yazikov različnogo stroya*, "Nauka", Moskva, s. 95-113.
- KARAHAN, L. (1994). "-sa/-se Eki Hakkında", *Türk Dili. Dil ve Edebiyat Dergisi*, S 516, Ankara, s. 471-474.
- KARAHAN, L. (2000). "Yapı Bakımından Cümle Sınıflandırmaları Üzerine", *Türk Dili. Dil ve Edebiyat Dergisi*, S 583, Ankara, s. 16-23.
- KONONOV, A. N. (1956). *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka*, İzdatel'stvo Akademii nauk SSSR, Moskva-Leningrad.
- KONONOV, A. N. (1960). *Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazıka*, İzdatel'stvo Akademii nauk SSSR, Moskva-Leningrad.
- KORKMAZ, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- KOZARJEVSKİY, A. Ç. (1981). *Učebnik latinskogo yazıka*, Moskva: İzdatel'stvo Maskovskogo universiteta
- LAYONZ, C. [LYONS, J.] (1978). *Vvedeniye v teoretičeskuyu lingvistiku*, Moskva: "Progress"
- LİNGVİSTİÇESKİY ENTSİKLOPEDIÇESKİY SLOVAR' (1990). Glavniy redaktor V. N. YARTSEVA, "Sovetskaya entsiklopediya", Moskva.
- MASLOV, Yu. S. (1981). *Grammatika bolgarskogo yazıka*, Moskva: "Vıssaya škola"
- NEVSKAYA, İ. A. (1990). *Sostav i funktsii deyepričastiy v şorskom yazıke*, Avtoferat dissertatsii na soiskaniye uçenoy stepeni kandidata filoloģičeskix nauk, Alma-Ata.
- PAUL, H. (1955). *Deutsche Grammatik*, 4. Band, Niemger, Halle.
- PEREK, F. Z. (1948). *Tercümeli Lâtince Grameri II*, Üçler Basımevi, İstanbul: Üçler Basımevi
- PEREK, F. Z. (1951). *Tercümeli Lâtince Grameri III*, İstanbul: Üçler Basımevi
- RADLOFF, W. (1906). *Einleitende Gedanken zur Darstellung der Morphologie der Türksprachen*, Mémoires de l'Academie Impériale des sciences de St.-Pétersbourg, VIII-e série, Tome VII, № 7, St.-Pétersbourg.
- ROHDE, R. ve S. SİNANOĞLU (1965). *Lingua Latina. Latince Ders Kitabı II*, 2. bs., İstanbul: Milli Eğitim Basımevi
- UZBEK XALK ERTAKLARI (1988). "Ukituvçi", Toşkent.
- VİNOGRADOV, V. V. (1972). *Russkiy yazık (grammatičeskoye uçeniye o slove)*, İzdaniye 2-e, Moskva: "Vıssaya škola"
- YULDAŞEV, A. A. (1977). *Sootnoşeniye deyepričastnix i liçnix form glagola v tyurkskix yazıkax*, Moskva: İzdatel'stvo "Nauka"
- YÜCE, N. (1999), *Gerundien im Türkischen. Eine morphologische und syntaktische Untersuchung*, Simurg, İstanbul.
- ZAYTSEV, A. İ. vd. (1974). *Latinskiy yazık*, Leningrad: İzdatel'stvo Leningradskogo universiteta

SÖYLEM KURAMLARI: BİR SINIFLANDIRMA ÇALIŞMASI

Discourse Theories: A Study of Taxonomy

Tolga ELBİRLİK* - Ferhat KARABULUT**

Dil Araştırmaları, Güz 2015/17: 31-50

Öz: Söylem, 1960'lı yıllardan bu yana Batı'da sosyal bilimlerde ortaya konan bilimsel makale ve eserlerde revaçta olan bir terimdir. Dilbilimi içinde söylem terimi önce cümle ötesi en büyük birim ve daha sonra da dil kullanımı olarak kabul edildi. Dilbiliminin dışında ise toplumsal bir pratik olarak görüldü. Dilbilimsel olan ya da olmayan disiplinler arası çalışmaların kökeninde Saussure'ün bir dil sistemi olarak ortaya koyduğu ikililer (ikili zıtlıklar) vardır. Bu makale söylem kuramlarının parole/lingua, soyut nesnelcilik/somut öznellik, kognetif dil/performatif dil, eş zamanlılık/art zamanlılık, evrenselci/görececi, güç/direnç gibi ikililerden yola çıkan farklı düşüncelerini ortaya koyar. Ayrıca makale tematik olarak on farklı yaklaşımı sınıflandırır, geçişleri ve bağlantıları açıklar.

Anahtar Kelimeler: söylem, söylem kuramları, söz, sözceleme, dil kullanımı, cümle ötesi, sosyal teori, güç, hegemonya, ideoloji.

Abstract: Discourse is a term that in popular scientific articles and books set out in the social sciences in the West since the 1960s. This term in linguistics was considered before largest language unit beyond the sentences and then as language in use. Discourse term was seen as a social practice outside of linguistics. There are binaries (binary opposites) that Saussure revealed as a language system in the origins of linguistic or non-linguistic interdisciplinary study. This article tries to explain discourse theory which consists of parole/lingua, abstract objectivism/concrete subjectivity, kognetif language/performative language, synchronic/diachronic, universalist/relativist, power/resistance exposes the way the sophistication from such binary. The article also classifies as ten different thematic approach and explains transitions and connections.

Keywords: discourse, discourse theories, anonce (utter), enunciation (utterance), language in use, beyond the sentences, social theory, power, hegemony, ideology.

Giriş

Son elli yıl içinde sosyal bilimlerin pek çok bilim dalında dilbilimsel dönüşüm (linguistic turn) yaşanmıştır. Dil ve dilbilimine ait konular felsefe, sosyoloji, psikoloji, antropoloji, iletişim ve siyaset bilim gibi diğer bilimlerin de merkezine oturmuştur. Disiplinlerarası olmuş bu konuların tartışılmasının yanı sıra dilbiliminin daha doğrusu Ferdinand de Saussure'ün ortaya koyduğu farklar sistemine (ikili zıtlıklar) göre

* Dr., Celal Bayar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Manisa/TÜRKİYE. tolgaelbirlirik@gmail.com. Gönderim Tarihi: 08.01.2015 / Kabul Tarihi: 2.11.2015.

** Doç. Dr., Celal Bayar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ferhatkarabulut@gmail.com.

düşünme biçimleri geliştirilmiş ve bu şekilde sosyal bilimlerde çeşitli alanlarda yeni teoriler üretilmiştir. Bilindiği üzere Saussure bu konuda şunları dile getirmiştir: “Dilde yalnızca ayrılıklar vardır.” (Saussure 1976: 112) ve “ (...) Dilde dizgeden (sistemden) önce var olan kavramlara da seslere de rastlamayız; ancak dizgeden doğan kavram ayrılığıyla birleşmiş bir dizi ses ayrılığıdır” (Saussure 1976: 112) veya “ kaldı ki dilde başka türden olguya da rastlanmaz. Çünkü dilsel kurumun özelliği bu ikili ayrılıklar düzeyi arasındaki koşutluğu sürdürmesidir” ve son olarak “Her birinde bir gösterilen ve bir gösteren bulunan iki gösterge ise ayrı değildir, ayrıktır, birbirinden ayırt edilmiştir. Bunlar arasındaki tek bağıntı da karşıtlıktır. Aşağıda değineceğimiz tüm dilsel düzenek işte bu türlü karşıtlıklara ve bunların kapsadığı ses ve kavram ayrılıklarına dayanır.” (Saussure 1976: 113) Ferdinand de Saussure yapı kavramını kullanmamasına rağmen daha sonra sosyal bilimlerdeki ayırt edici özellikler nosyonuna dayanan kuramsal düşünme biçimi yapısalcılık olarak karşımıza çıkmıştır. Yapısalcılıktan yola çıkarak Saussure ve yapısalcılığı eleştiren post yapısalcı yaklaşımların etkisiyle son on beş yıl içerisinde bir söylemsel dönüşüm (discursive turn) (Vilay-Flowerdew-Jones 2008: 12) meydana gelmiştir. Bu dönüşümün pek çok sebebi vardır. En başta toplumu, kültürü, insanı ve onların edimleri anlamının yolu onların söylemlerini analiz etmekten geçer. Dilbilimi incelemeleri, tüm beşeri bilimleri etkilemesine rağmen bu incelemeler cümle düzeyinde kalmıştır. Oysa söylem, en başta cümle ötesi bir dil birimidir. Gerçekleri nesnel bir şekilde analiz etmek ve anlayabilmek için büyük resme dolayısıyla bütüne bakmak gerekir. Bir söylem ancak iletişimi bütünlüğü içinde anlaşılabilir. Bunların yanı sıra söylem insanların sosyal yaşam alanlarında onların hayatlarını yönlendiren bir akt/edim, toplumsal bir pratik olarak kabul edilmiştir. Söylemin özelliklerinin ve işleyişinin keşfedilmesi gerekir; çünkü söylem, günümüzde ideolojik, siyasi ve ticari kazanımlar getirmesi açısından kontrol edilmesi gereken bir olgudur. Söylem gerçekleri yansıtmanın yanında aynı zamanda onları çarpıtmaktadır. Burada konumuz söylem kuramları olduğu için öncelikle söylem (discours) kelimesinin sözlükbilimsel ve terminolojik tanımlamalarına kısaca değineceğiz. Daha sonra söylemin toplumsal teorisini çeşitli sınırlandırmalar altında açıklayacağız. Gerek dilbilimcilerin gerekse iletişim bilimcilerin söylem kuramlarına dair yazmış oldukları birçok kitap ve makale mevcuttur.¹

1. Söylemin Sözlük Bilimsel ve Terminolojik Tanımlamaları

Söylem/diskur kavramının² sözlüklerdeki anlamıyla terminolojik anlamları arasında bilgi ve kullanım alanı açısından farklar vardır. Öncelikle bu kavramın tarih

1 Zeynel Kıran 1981’de FDE Yazın ve Dilbilim Araştırmaları Dergisi’nde söylem ve söylem analizi disiplinin ne olduğunu açıklayan “Dilbiliminde Yeni Yönelimler: Sözcükten Söyleme” adlı bir makale yazmıştır. Türkiye’de bu makale söylem analizi alanında en erken dönemde yazılmış makale olması açısından önemlidir, çünkü makale teorinin dünyada geliştiği yıllarla aynı zamana denk gelmiştir. Ayrıca söylemin teorik yönüyle ilgili yazılan kitaplar Batı’da basılanlarla kıyasladığımızda oldukça azdır. Bunlar için bk. i. Sözen, Edibe (1999), Söylem, İstanbul: Paradigma Yayınları; ii. Kocaman, Ahmet, (Ed.) (2009), Söylem Üzerine, Ankara: ODTÜ Yayıncılık; iii. Günay, V. Doğan (2001, 2003, 2007, 2013), Metin Bilgisi, İstanbul: Multilingual Yayınları; iv. Günay, V. Doğan (2013), Söylem Çözümlemesi, İstanbul: Papatya Yayınları; v. Çoban, Barış (Ed.), (2003), Söylem Ve İdeoloji, İstanbul: Su Yayıncılık. vi. Devran, Yusuf (2010), Haber Söylem İdeoloji, İstanbul: Başlık Yayınları; vii. Özer Ömer (2011), Haber Söylem İdeoloji Eleştirel Haber Çözümlemeleri, Konya: Litera Türk Yayınları.

2 Kavram kelimesinin Saussure’ün işaret ettiği anlamda kullanıyoruz. Bilindiği gibi Saussure göre bir sözcük bir sayfanın iki yüzü gibidir. Ses ve yazı tabakası gösteren, anlam tabakası ise gösterilendir, yani kavramdır.

sahnesine çıkışı 14. yüzyıl Latincesi veya Fransızcası ile başlar. Bu söylem (dis + ko:rs) sözcüğü iki farklı yana + akış, ikili konuşma, mükâleme, söz akışı anlamındadır.

Meninski'nin Thesaurus'unda (discourse) söylem sözcüğünün 17. yüzyıl Türkçesindeki karşılıkları şöyledir: (discursus & discursio, discorso): lakırdı, müsâhabet, müzâkere, mükâleme, kelâm, kil, kıl, kilü kâl, güft, güftugû, cevâb, mekâl³; (summa discursûs): hasilül kelâm, velhâsıl kelâm, neticeyi kelâm, muhâsseli kelâm, el hâsıl; (abseque discursu): bîmekâl; (la xare se discursum): lakırdıya boşanmak (Meninski 1680: 401- 403).

Söylem kavramının günümüz İngilizcesinde vaaz, tartışma, bir şey hakkında konuşma, nutuk atma, bilimsel inceleme (tez), münazara, sunum, sohbet, telkin, öğüt, nasihat; dil birimi, dilbilimsel birim gibi anlamlarda kullanılmıştır (vt 12.08.2015).

Türkçede söylem kavramı izah, açıklama, retorik/belagat, ideoloji, iletişim birimi, yazılı ve sözlü ifade, bahis, beyan; hitabet, nutuk, tez, bakış açısı; öğreti, sav, görüş, felsefe; anlatım türü; anlatım biçimi, üslup; telaffuz, birey dili (ideolekt), kavramsal dizge, işaretler toplamı gibi anlamlarda kullanılmaktadır (Kocaman, 2009: 5).

Söylemin kelime düzeyinin ötesinde cümle düzeyindeki terminolojik tanımlamalarına da kısaca değinmek gerekirse söylem,

1. Belirli bir toplumsal pratiğin türüne bağlı olarak kodlanmış dil kullanımlarının bütünüdür.

2. Söz; dilin sözlü ya da yazılı gerçekleşmesi, konuşan bireyin kullanımı. 2.2. Sözce; bir ya da birçok tümceden oluşan, başı ve sonu olan bildiri. 2.3. Tümce sınırlarını aşan, tümcelerin birbirine bağlanması açısından ele alınan sözce (Vardar 2002: 179).

3. Metin dilbilim yapısal yaklaşıma göre tümce ötesi, tümceden büyük dil birimi; dilin toplumsal durumu vurgulandığında ise dilsel büyüklüğüne bakılmaksızın (tek sözcük, tümce, paragraf vb.) işlevsel iletişim değerli bir birim olarak tanımlanabilecek sözce. Söylem salt sözlü birim, metin yazılı birim olarak ele alındığı gibi hem sözlü hem de yazılı söylem olarak da kabul edilir (İmer Kocaman, Özsoy 2011: 227).

Söylem kuramları, beşeri bilimlerde disiplinler arası yaklaşımlardır. Beşeri bilimlerdeki dilbilim, dil felsefesi, antropoloji, etnoloji, sosyoloji, psikoloji, psikanaliz gibi bilim dallarının söylem hakkındaki düşünceleriyle şekillenen kuramlardır. Söylem kuramları, kendi terminolojisine içkin dil kullanımı, hegemonya, güç, ideoloji ve sosyal teoriden oluşmaktadır. Daha çok tematik ve biraz da tarihi bir birleştirmeye söylem kuramlarını çeşitli yaklaşımları sınıflandırarak açıklayacağız. Söylem kuramlarının arka planında 1918'li yıllar Almanya'da Wittgenstein'in, 1920'li yıllarda ise Rusya'da Mikhail Bahktin ve çevresinde gelişen dil felsefesi ve dilbilim teorileri yatmaktadır. Asıl gelişme 1960'lı yıllardaki çoğu Fransız bir kısmı İngiliz toplum ve dil felsefecileri, antropolog, psikanalisti dilbilimci ve edebiyat teorisyenleri ki bunlar J. Austin (1961), J. Searle (1969,1979), M. Foucault (1966, 1969, 1976), J. Derrida (1967, 1973, 1993), Levi Straus (1964, 1973, 1985), Althusser (1966), Michel Pêcheux (1969), J. Lacan (1970-1989), J. Kristeva (1969) vb. tarafından ortaya konan görüşlerle söz ko-

3 Devellioglu; makâl: ("ka" uzun okunur. a.i. kav'l'den c. makalât) 1. söz, lakırdı, 2. söyleme, söyleyiş. Hüsn-i makâl: söz güzelliği, cemi/çoğulu makâlât ise: 1. sözler, 2. gazetede ve dergide çıkan yazılar. (makaleler, söz ve yazılar. Bahisler). Bu yüzyılda söylem kavramının karşılığı olarak makâl sözcüğünün metin/yazı (text), makale anlamlarında kullanılması *discursus* & *discursio*, *discorso* kavramının o dönemde de hem yazılı hem de sözlü kapsayan bir anlam alanı olduğunu gösterir.

nusu olmuştur. Dünyada 1970 ve 2000’li yıllar arasında otuz yıllık bir dönemde artık başlı başına bir disiplin haline gelen söylem analizi çalışmalarında teori ve pratik birlikte olgunlaşmıştır.⁴

2. Söylem Yaklaşımları

2.1. Bilgi (Episteme) Temelli Söylem Yaklaşımı

Bilgi (episteme) temelli söylem anlayışı, 1971’de “Bilginin Arkeolojisi” adlı kitabın yazarı Foucault tarafından geliştirilmiştir. Foucault’nun dil ve söylem üzerine gözlemleri ve tarihsel metinlerin analizleri söylem kuramının sosyal teorisini ortaya koyar. Bu teoride söylem bir temsildir. Aynı zamanda o, arzu ve gücü taşıyan bilgidir (Foucault 1966: 135). Temsil olması yönüyle teorik bir oluşum, arzu ve gücü taşıyan bilgi olması itibariyle toplumsal bir pratiktir (1966: 469). Bu kuramda söylemin de dil gibi kuralları ve düzeni vardır. Foucault’un “söylemin düzeni” üzerine görüşleri birçok eleştirel dilbilimciye yol göstermiştir (Elbirlik 2015: 23-41). Bugün söylem analizi içinde Foucaultcu söylem analizi diye bir alt disiplin vardır. Fakat Foucault’un geliştirdiği kuramlar dilbiliminden etkilense de onun analizleri dilbilimsel değildir. Bunun yanında doğruluk istenci kavramı üzerinde çok duran Foucault için söylem, *ya doğru ya da yanlış olacak ifadeler üretmemize imkân veren bir olasılıklar sistemi* (M. Foucault Power/ Knowledge akt. Urhan 2000: 19) olduğu zaman söylemin lojik değeri üzerine vurgu yapılmaktadır. Foucault yapısalcılıktan uzaklaşmasa dahi kitabı için kullandığı *arkeoloji* terimi dahi onun tarihselliğin de (filoloji gibi) ötesine geçtiğinin göstergesidir. Ona göre belli bir tarihi döneme ait baskın söylemsel yapılar o döneme ait sosyo kültürel pek çok şeyi ortaya koyar.

2.2. Yazı/Metin Merkezci Söylem Yaklaşımı

Metin merkezli söylem yaklaşımının öncüsü J. Derrida’dır. Dilde önce ve sadece metin olduğunu ondan başka bir şey olmadığını iddia eder (Derrida 2010: 14). Bir yazı bilimi (gramma- to-logie) geliştirmeye çalışmıştır. Derrida, yapısökümcü felsefi ve edebi analizler yapmıştır. O, söylemi bir anlama teorisi olarak görür. Metin bir kodlama alanı değil, kod açma alanıdır. Ona göre saf bir anlam yoktur. Hiçbir söylem yüzde yüz gerçeklik taşımaz. Foucault’nun da ifade ettiği gibi söylem bir temsil, bir yerine geçme olduğu için - ki bu bütün göstergelerin doğasında vardır- ikame önceden var olan şeyi ikame edemez. Bu yüzden sahtelik ve yapaylık metnin doğasında vardır. Gerçek olarak sunulan çerçeveyi temsil ya da çarpıtması gereken söylem aslında bir sınırlandırmadır. Derrida’ya göre anlam sürekli ertelenir. Anlamda istikrar yoktur. Anlam sabitlenemez (Uçan 2008: 475). Derrida ayrıca *mevcudiyet kesinliği, logossantrizm, gramatoloji teorisi, pharmakon olarak metin, different ve différance* gibi terminolojilerle farklı metin teorileri ortaya koymuştur. Derrida’nın da kuramları

4 Greimas (1972), Van Dijk (1972,1977, 1980, vd.) Chatman (1978), Beneviste (1974), Paul de Man (1979), Wittgenstein (1933, İng. ev. 1983), Beaugrande (1984), Habermas (1984, 1987), Eagleton (1984), Halliday ve Hassan (1985), G. Kress (1985), Laclou ve Mouffe (1985), Cowards ve Ellis (1985), Martinet (1985), R. Barthes (1989, 1990, 1996, 1998), Fowler (1991), Wodak (1997), Mills (2003), Wilson (2003), Potter (2003), Punch (2005), Tornkiss (2006).

dilbilimsel merkezli olsa da analizleri dilbilim dışıdır. Derrida'nın analizleri edebi ve felsefi analizlerdir.

Bir başka yapısözcü Paul de Man, söylemi zihindeki soyut figürel düzlemin somut literal düzleme bir transformasyonu olarak görmüştür. Ayrıca de Man'a göre retorik, edebi dilin dışında günlük dili de kuşatmıştır. Hatta dil denen şey tümüyle figüratiftir. Dil, retoriktir. Dildeki bütün anlatılar alegoriktir. Alegori figürle oluşur. Alegori gerçekte metafordur, metafor de Man'a göre ikinci söylemdir. Yanlış okumalar bu ikinci söylem yüzünden ortaya çıkar. Metne hâkim sabit bir anlamın olmayışı metnin zenginliğidir (de Man 979: 154).

2.3. Sözcelem, Toplum ve İdeoloji Temelli Söylem Anlayışı

Sözceleme, toplum ve ideoloji temelli söylem anlayışı ayrı üç farklı kategoride incelenebilecek bir yaklaşımdır. Fakat aralarındaki geçişkenlikler bu yaklaşımları birleştirmektedir. Burada incelediğimiz en geniş kapsamlı yaklaşımdır. Bu kuramlardan dilbilimsel analiz yöntemleri çıkmıştır. Bu kuramlarda söylemin toplumsal, ideolojik ve sistemli yapısı bir arada verilmektedir. 1920'li yıllarda Saussure'ün dil/söz ayrımını eleştiren Rus filozof ve edebiyat teorisyeni Mikhail Bakhtin sözceleme kuramı kurar. Bu kuram söylem kuramının başlangıç noktalarından biridir. Eş senkronik ve soyut olma özellikleri olan dilden çok diyakronik ve somut olan sözü/söylemi (onun ifadeyle "slovo") inceleme nesnesi olarak görür. Sözceleme sadece de söz/deyiş/söylem değildir. Sözceleme dil içi ve dil dışı bağlam, toplumsal ve ideolojik koşulları içine alan dil üretim sürecinin genel adıdır. Sözceleme teorisi göstergebilim ile ideoloji arasında ilişki kurar. Sözceleme, dilden daha çok toplumsal ve ideolojiktir (Voloşinov 2001:164).⁵ Bakhtin'e göre gösterge, maddi bir gerçeği (referent/gönderge) yansıtır ya da saptırır. Gösterge olmadan ideoloji olmaz ve nerede gösterge varsa orada ideoloji vardır. Sözceleme dili kuşatan ideolojik anlam ve değerler olmadan anlaşılabilir (Yaguello 1977: 37).

Saussure'den uzaklaşmadan bir sözceleme teorisi ortaya koyan dilbilimci Emile Benveniste'tir. Ona göre söylem, sözcelemedir, dilin yürürlüğe girmesi veya dil kullanımıdır. Çünkü söylem dilin dışındaki pragmatik durum ve ideolojik koşullarla anlaşılabilir. Yine de Saussure'ün "dil" ayrımını reddetmez. Dili aynen bir sistem olarak kabul eder ama söylemin de hem bildiri (mesaj) hem de etki aracı olduğu belirtir. Söylemin bir sisteminin olduğunu düşünmez (1966-1974: 99)⁶. İşlevsel Dilbilimci Andre Martinet söylemi düzgü (sistem) /bildiri (mesaj) zıtlığı üzerinden açıklar. Dil bir düzgüdür. Söylem ise bir bildiridir. Söylemi bir bildiri olarak görmesi, Althusser ve çevresinin bilgi (episteme) merkezli görüşlerine uyum sağlamaktadır. Martinet, söylemin dil sahip olduğu yapıya benzer bir yapısı olduğunu belirtmiştir (1985: 17). İngiliz sistemli işlevsel dilbilimci Michael Alexander Kirkwood Halliday'ın söyleme bakış açısı metin merkezlidir. "Anlam" kavramına ilişkin bakış açısı –istikrarlı, sabit bir anlamın yokluğu- yazı temelli söylem yaklaşımıyla aynıdır. Söylem ona göre yapmanın

5 Kitap Rusya'da 1929 yılında basılmıştır, Fransızcaya çevirisi 1977, İngilizceye çevirisi 1996 yılında yapılmıştır. Batı'da fikirleri geç yayılmasına rağmen söylem ve sözceleme teorisine ait fikirler seksen altı yıl öncesine dayanmaktadır.

6 1966 - 1974 yılları arasında yazılan makalelerden derlenen kitabın elimizdeki Türkiye'deki çeviri baskısı 1995'tir.

bir modudur (Halliday 2007: 97). Söylemi Aristotelesçi isim/fil kategorileriyle değerlendirir. Söylemede olaylar ve aksiyonlar fil, aktörler ve nesnelere isim kategorisiyle temsil edilir. Bu bir üst değerlendirmedir (2007: 128). Her söylemin bir hakkındalığı olmalı. Bu söylemin konusudur. Söylemin sorgulanan, yalanlanabilen, tartışılabilen, çürütülebilen ifade potansiyelleri olmalı. Bütün bunlar söylemin aksiyon biçimleridir. Ona göre toplumsal etkinliklerin doğası eyleyenler arası ilişkiler, dilin akort edilmiş statüsü birbiriyle bağlantılıdır. Söylemi anlaşılır kılan kritik sorular şunlardır: “Ne oluyor? Kim rol alıyor? Söyledikleriyle ne yapıyorlar?” Metnin atf ilişkileriyle örülü işlevsel bir grameri olduğunu ortaya koymuştur (Halliday 2003: 437).

Ernesto Laclou ve Chantal Mouffe’a göre söylem eklemleyici pratiklerden doğmuş bir bütündür. Onlar, söylemi hegemonya kavramı çerçevesinde kuramsallaştırırlar. Birey, söylemin edilgin nesnesidir ve söylemden etkilenir (2008: 169-179). Eğitim bilim ve semiyotik profesörü Gunter Kress’e göre söylemler bir kurumun değerlerini ve inançlarını dile getiren sistemli bir biçimde düzenlenmiş önermeler kümesidir. Söylem bakış açısı anlaşılacağı üzere ideoloji perspektiflidir (Dursun 1998: 173). İngiliz eleştirel dilbilimci ve eleştirel söylem analizcisi Norman Fairclough’a göre söylem toplumsal yapılar tarafından biçimlendirilmiş toplumsal bir pratiktir. Söylem, dil kullanımı, dil olayları, dilin uygulanışı ve uygulama sistemidir. Ona göre de söylemin bir düzeni ve sistemi vardır. Foucault’nun “söylemin düzeni” teriminden oldukça etkilenmiştir. Saussure’ün dil/söz ayrımını eleştirmiştir. Söylemi sözü içine alan dil kullanımı olarak kabul etmiştir. Söylem ona göre ideolojinin maddi biçimi ve ideolojinin esaretiyle sınırlandırılmış anlamsal ilişkili anlatım kümeleridir. Söylem, güç ve iktidar mücadelelerini içeren toplumsal bir pratiktir (Fairclough 1989: 17). Teun van Dijk, söylem denince akla gelen ilk isimdir. Söylem kuramı hakkındaki görüşleri Norman Fairclough ile aynı doğrultudadır. İdeolojiler grup inançlarıdır. Söylem kuramı olmadan ideoloji kuramı da kökten eksiktir. Söylem, ideolojiden etkilenen toplumsal pratiktir. Ona göre söylemin toplumdaki rolünü anlamak için genelde toplumsal temsilleri, özelde ideolojileri anlamak gerekir. Dijk, söylemin küçük ve büyük yapısı olduğunu belirtir (van Dijk 1997: 13-19). Eleştirel dilbilimci Ruth Wodak’ın söylem hakkındaki görüşleri Dijk ve Fairclough ile aynıdır. Söylem de belirsiz iki alan: insan ve dil vurgusu yapar. İnsanın dimağının hareketleriyle tanınmak ister. Aslında birey bilinçli ya da bilinçsiz kimlik sunumu yapar. İnsan dimağı ve dili tarihsel ve toplumsal bir bağlamda şekillendiği için aidiyetlerini söyleminde gizleyemez. Ötekinin tarihsel ve toplumsal aidiyetlerinin ortaya çıkarılması gerekir (Wodak ve Meyer 2001: 5). Sara Mills, Foucaultcu sosyal teoriyi takip etmiş ve bir Foucaultcu söylem analizi kurmak istemiştir. Ernesto Laclou’da olduğu gibi, Mills’in söylem kuramında özneler, düşünce sitemlerinin edilgen kurbanları değillerdir. Özneler iktidara boyun eğmezler. Söylem iktidarın bir aracı ve etkisi olacağı gibi, bir engel, bir direnç noktası ve muhalif bir strateji için başlangıç noktası da olabilir. Söylem, iktidar üretebileceği gibi iktidar da yok eder (Mills 2003: 128). İngiliz edebiyat kuramcısı Terry Eagleton da aynen Mills gibi 1930’larada askıya alınan ideoloji kavramının sürüm değiştirerek 1970’lerde söylem kavramına dönüştüğünü söylemiştir. Bu anlamda ideolojinin anlamı da söylemin anlamıyla özdeşdir. İdeoloji de toplumsal bir pratiktir. Maddi etkiler üretir. Ama ideoloji ile söylem arasında bir ayrımı ifade eder. Bu ayrım da ideolojiler söylemlere indirgense bile bütün söylemler ideoloji olamaz. Söylemler ideolojileri kapsar. Eagleton’un ifade ettiği gibi

ideolojiler, söylemler içinde belli etki grupları olarak özel söylem birlikleridir (Eagleton 1991: 194). Eleştirel bilimci Jonathan Potter kendi ekolüne uygun olarak ideoloji -en temelde grup inancı- bakış açısıyla söylemi tanımlamıştır. Burada söylem belirli bir zaman dilimi içerisinde, belirli gruplar arasında ilişkiler olarak geliştirilen fikirleri, ifadeleri ve bilgileri içeren bir kavramdır. Bu tanımlama Althusser epistemolojisiyle örtüşen bir tanımlamadır. Ona göre söylemin kuralları vardır. Söylem dilsel düzeni betimler. Yine netice söyleme bir dil kullanımıdır. İçerik ve metin analizi üzerinde çalışan Frank Tonkiss (2006), söylem tüm iletişim biçimlerini kuşattığını söyleyerek söylemin kapsamını genişletir. Söylem sadece kendini günlük konuşmalarda değil, her türlü toplumsal pratiklerde gösterir. Keith F Punch'a göre (2005) söylem sözü temsil ettiği için bildirim tüm boyutlarını içerir. Bildirinin boyutları söylemin anlamını görünür kılacak sorulardır. Bu sorular daha çok özne yönelimlidir: Kim söylüyor? (onu dile getireni) Neye dayanarak söylüyor? (otoritesini), Kime söylüyor? (hedef kitlesini-dinleyiciyi), söyledikleriyle neyi başarmak istiyor? (amacını ve niyetliliğini). Jonathan Potter (1996) Söylem anlam ilişkilerine değinir. Söylem ona göre anlamı inşa eder. Böylece toplumlar söylemler üzerinden nasıl düşüneceklerini ve nasıl iletişime gireceklerini öğrenirler (Tonkiss, Punch ve Potter'dan akt. Çelik ve Ekşi 2008:100).

2.4. Politik Temelli Söylem Yaklaşımı

Politik temelli söylem anlayışı aslında pek çok yönüyle ideolojik söylem yaklaşımından ayrılmaz. Jhon Wilson politik söylem yaklaşımının en önemli temsilcisidir. Söylemin bütün yapısını politik olduğunu iddia etmesi sebebiyle burada ayrıca bir sınıflandırılmıştır. Ona göre söylemin tamamı iktidar, çatışma, denetim ve egemenlik gibi temaların ilişkiyle tanımlanır (Wilson 2003: 131). Söylem ve ideoloji anlayışlarında Pêcheux ve Foucault'dan etkilenmiştir. Bu etkilenmelerden biri ideoloji ile ilgilidir. İdeoloji soyut düşünce sisteminin maddi biçimidir. Söylem de bu maddi biçimin bir çeşididir. Söylemin bu tanımlaması söylem için bir sınırlandırmadır. Diğerisi ise Foucault'nun "anlamaların dönüştürülmesi" terimiyle ilgilidir. Çünkü o, söylemlerin yapılarına bağlı olarak dönüştürüldüğünden söz etmişti. Jhon Wilson politik söylem kuramını görececi/evrenselci dikotomisi üzerinden yürütmüştür. Evrenselci kategori dili, görececi kategori söylemi temsil eder. Yine Wilson, sosyal teorinin "temsil etme" kavramını kullanır. Bu temsil ötekilerin isteğine bağlı bir temsildir. Ötekilerin size inanması için yapılması gereken temsildir. Kötü niyetlidir. Burada politik söylem kötülük doğuran bir toplumsal amaçla bir toplumsal pratik olarak kullanılır. Bu kavramsal ve söylemsel dönüştürmeler neticesinde üretilir. Aslında bu söylem kötü niyeti örtme çabasıdır. Bunlar nukdeyiş (nukepeak) olarak gönderme yapılan politik söylem çalışmalarıdır (Wilson 2003: 135-6).

2.5. Dil Felsefesi Temelli Söylem Yaklaşımları

Felsefe temelli dil yaklaşımlarında ilk olarak 20. yüzyıl felsefecisi olan Wittgenstein'in fikirleri söylem çalışmalarına her zaman için bir arka plan, bir referans olmuştur. Wittgenstein "dil kullanımı" kavramını ilk kullanan kişidir. Bu kavramın söylem kuramı için anahtar bir terim olduğu bilinmektedir. Wittgenstein sosyal bilimlerde ma-

tematikçi ve mantıkçı olarak dil felsefesi yapması bakımından önemlidir. Eserlerinde herhangi bir yapısalcılık eleştirisi yoktur. “Dünya olduğu gibi olan her şeydir. Dünya olguların toplamıdır. Çünkü olguların toplamı, neyin olduğu gibi olduğunu, aynı zamanda nelerin olduğu gibi olmadığını belirler” (Wittgenstein 2011: 15). Buradaki tanımlamadan anlayacağımız üzere Wittgenstein’in dil anlayışı olguculuk üzerinedir. Söylem soyut bir sistem değildir. Söylem buradaki olguculuk görüşüne yakın olduğu gibi olan ya da olduğu gibi olmayan bir olgudur. Bu yönüyle olguları sadece olduğu gibi temsil etmez, onları saptırır. Öncelikle J. Austin ve sonra onun öğrencisi J. Searle söylemi bir dil edimi olarak görmektedir. Bu teori, söz edimleri (speech act theory) teorisidir. Austin ve Searle, Wittgenstein’in dil felsefesinden etkilenmişlerdir. Bu kuramda “insanlar ifadeleriyle ne yapmaktadırlar?” gibi temel bir soru üzerinde düşünür. Söz aktları kuramı, doğrulanabilir olmadığı halde (herhangi bir mantık aranmadığı halde) anlamlı olan söz aklarının olduğunu ve bunların sayısının dilin içinde oldukça fazla olduğunu iddia eden bir kuramdır. Bir şey söylemenin bir edim [act] gerçekleşmekle özdeş olduğu savına dayanmaktadır. Bu kuramın ideolojik temelli söylem yaklaşımının söylemi toplumsal bir pratik olarak görme düşüncesiyle benzeşmektedir. Austin ‘in yaptığı üçlü sınıflandırmadaki düz söz edimi [locutionary act] edim söz edimi [illocutionary act] ve etki söz edim [perlocutionary act], edim söz edimi sınıfı, kuramın etik uygulamalara olanak tanıyan en önemli ögesidir. Austin, edim söz edimini “bir şey söylerken gerçekleştirilen edim” olarak tanımlamaktadır (Altnörs 2000: 17-18). İşlevsel Pragmatik (Enlich ve Rehbein) ve bir de Hymes’in geliştirdiği ayrı bir söylem analizi disiplini olan “İletişimin Etnografisi” söz aktları teorisinden etkilenmiştir. Ricoeur için “söz edimleri kuramı mantıksal alan ile psikolojik alan arasında, pragmatik alanında yer almış görünecektir. <bu mantığı şimdiden bir söz edimleri kuramına yönelten şey, “what shall i do?” – “Ne yapacağım?” sorusunun tüm yanıt kiplerini yeniden gruplamayı gerektiren dilin temel niteliğidir (Ricoeur 2000: 19)

Söylemin bir parçası da iletişimsel işleve sahip birimlerdir. Bu teoride insanların dili doğru ya da yanlış kullanmaları önemli değildir onların dil ile ne yaptıkları söz edimleri teorisinin de temelini oluşturur. Söz edimleri teorisinde ve pratik söylem analizinde kullanılan temel ortak terimlerden biri de (utterances) sözcelerdir. Söz edimleri teorisini dili değil de sözcelerini incelediği için, kendi içinde de bir metodoloji geliştirdiği, sınıflandırmalar yaptığı ve söz edimleri için uygun koşulları tanımladığı için bir nevi felsefi söylem analizi olarak kabul edilmektedir

2.6. İletişim Temelli Söylem Yaklaşımı

İletişim temelli söylem yaklaşımı Alman toplumsal kuramcı J. Habermas tarafından temsil edilir. Dil ve söylem üzerine fikirleri eleştirel dilbilim ve eleştirel söylem analizi çalışmalarını etkilemiştir. Söylemde ideolojilerden, eylemden çok akıl merkezli bir uzlaşmayı önerir. Söylem ona göre iletişim üzerine iletişimdir. Eylem bağlamında bozulmuş uzlaşmaya kafa yoran iletişimdir. Söylem teorisini dört farklı noktadan geliştirir. 1. Söylem dili veya konuşmanın eşanlımlısı değil, uzlaşmaya varmayı amaçlayan konuşmayı aydınlatıcı bir biçimdir. 2. Felsefeciler ve bilginler tarafından yönlendirilen dilbilimsel eylemin tuhaf bir biçimi değil, gündelik hayatın temelini oluşturan haklı çıkarmayı ve uslamamanın genel pratiğini belirtir. 3. Söylemin içeriği

gerçeklik savına bağlıdır. 4.Söylem dinleyici tarafından geçerlilik savının iyi yapılması için konuşmacıya karşı çıkarılan bir meydan okuma ile başlatılır. Üç tip geçerlilik savı (doğruluk, normatif doğruluk, dürüstlük) olduğu için, karşılık olarak üç tip söylem (kuramsal, ahlaki ve estetik) vardır. Dördüncü ve sonuncu noktaysa söylemin oldukça karmaşık disipline edilmiş bir pratik olduğu, bir ağız dalaşı olmadığıdır (Finlayson 2007: 73-75). Ayrıca J. Habermas'ın dilin güç ile ilişkisini açıklayan görüşleri eleştirel söylem analizine öncülük etmiştir.

2.7. Tahkiye (Narrative) Temelli Söylem Yaklaşımı

Tahkiye temelli söylem yaklaşımı Fransız eleştirmen ve edebiyat kuramcısı Gérard Genette'in "Anlatının Söylemi" isimli önemli bir eseri vardır. Söylem kavramını anlatı kelimesiyle birlikte kullanılması önemlidir. Tahkiye perspektifini yansıttığı için olay merkezlidir. Buradaki söylem bir olay ya da olay dizini anlatmayı üstlenen sözlü ya da yazılı söylemdir. Gerçek ya da düzmece olaylar dizisi, bunların bağlanma, karşıtlık, tekrar ilişkilerine gönderimde bulunur. Nakledilen olaya değil, birbirlerinin bir şeyleri nakletmesiyle meydana gelen olaya gönderimde bulunur. Her bildirme dile getirme ediminin ürünüyse anlatının söylemi de anlatma eyleminin ürünüdür (Genette 2011: 13). Burada kesin çizgilerle altı çizilen şey öncelikle Genette'in anlatıcının tavrı ve seçimiyle ilgili olan söylemin türü yani kipi, anlatıcının anlatı söylemini algılayışı ve son olarak zaman yani hikâye zamanı ile anlatı zamanın ayırıt edilmesidir. "Anlatının Söylemi" adlı eserde görmüş olduğumuz gibi çeşitli kavramlar ışığında notlar bildirilmiştir. Bu kavramlar şunlardır: Düzen, süre, sıklık, kip, perspektif, odaklanma, değiştirmeler ve söz olmaktadır.

Amerikalı film ve edebiyat eleştirmeni retorik profesörü Seymour Chatman söylemi olay perspektifinden tanımlamakla beraber daha söylemi birçok anlatının yolu yani üslup/suret/form/şekil/biçemle özdeşleştirmektedir. Fransız ve Amerikan kuramcıları ve dilbilimcileri sentezleyen Chatman bir yapısalıcı olarak daha çok anlatı kuramını ve anlatının neliğini açıklıyor. Bizim için burada önemli olan şey Chatman'ın söyleme ait tanımlamaları ve söylemin özelliklerine ilişkin kuramsal açıklamalarıdır. Söylem kuramının çok katmanlılığını görmek ve göstermek adına pek çok farklı bakış açısına sahip eleştirmenin ve düşünürün söylem üzerine görüşlerini ortaya koymak bu kuramsal geniş yelpazede bizlere çok geniş perspektif sunuyor. Özellikle genişlettiğimiz bu kuramsal kısımda önceki kısımdaki söylemin salt sözlükbilimsel ve dilbilimsel tanımlamalarıyla bağlantıların sağlanmasına katkı sağlayacaktır. Son tahlilde söylem ona göre merkeze alınmamıştır. İkililer üzerinden açıklanmıştır. Anlatının ne özü (ses yazı tabakası (parole) ne de nesi (öykü/anlamı/konusu) değildir. Anlatıyı oluşturan iki parçadan (söz ve biçim) biridir. Söylem anlatının yolu, anlatıyı söyleme biçimi ya da diğer bir ifadeyle anlatının üslubudur (Chatman 2008: 10).

2.8. Mitoloji⁷ Semiyotik ve Hermenötik Temelli Söylem Yaklaşımları

Fransız Yapısalcı Antropolog Claude Lévi Strauss sosyal teoride yapısalcılığın F.

7 L. Strauss'un söylemini yapı söktümüne uğratan Derrida Mit için birliği ve mutlak bir kaynağı (öznesi) olmayan, merkezizleşmiş, odağı ve kaynağı ele geçirilemeyen, güncelleştirilemeyen ve ilk planda namevcut(anonim) olan gölgeler ya da gücüllüklerdir. Bu merkeziz yapı söylemi mittir (Derrida 2010: 172).

Saussure'den sonra en önemli figürüdür. Ülkemizde “Mit” için yapılan tercümelemlerde bu terim için Türkçe karşılık olarak “söylen” terimi üretilmiştir. Aslında söylen söylemin bir biçimidir. Söylem söyleni kapsadığı için söylen de aslında bir çeşit söylemdir. F. Saussure'den etkilenerek dilbilim metodolojisini antropolojiye uygulamıştır. Özellikle kültürel ve etnografik ‘korpus’ oluşturmaktan ziyade söylenlerin (mit), akrabalık ilişkilerinin sistemini analiz etmiştir. Claude Lévi Strauss’un yaptığı söylen incelemeleri söylem analizinin öncüleri sayılabilir. Claude Lévi Strauss aslında özne vurgusunda mit söylemlerini incelemiştir. Onun analiz yöntemi daha sonra söylem işaret bilimine de örnek olmuştur. Onların dillerin çeşitliliğini sesler veya ‘fonemler’ arasındaki az sayıda anlamlı karşıtlıklara indirgeme projesini beşeri fenomenlere uyguluyordu. İkili karşıtlıklar (*yukarı/aşağı, gök/yer*) topluluğu olarak inceliyordu (Debane ve Keck 2011: 69). İnsanlar simgeler ve göstergeler yardımıyla iletişim kurarlar. İnsanın insanla konuşması olan antropoloji için her şey iki özne arasına aracı olarak giren simgeler ve göstergelerdir (Debane ve Keck 2001: 71).

Levi-Strauss Boas’ın yapısalcı görüşe sahip olmamasını eleştirirken söylemin de bir düzeni olduğundan söz eder: Boas burada sık sık kesinleşmiş bir konumdan uzaklaşarak masal ya da söyleni basit bir anlatıya indirgemekten vazgeçmesi ve söylensel söylemin ardında bu söylemin düzenlenişine yön veren, kesintili karşıtlıklardan oluşmuş bir düşünsel düzen bulunduğunu benimsemesi yeterdi (Levi-Strauss 2010: 186). Söylemin düzeni karşıtlıklardan değil, kesintili karşıtlıklardan oluştuğunu belirtir. Karşıtlıkların kesintili olması söylem de tam bir düzen olmadığını da itirafıdır. Aslında Strauss söylemin tamamını söylen (mit) olarak kabul etmez. Söyleni söylemin bir parçası olarak kabul eder. Bu yüzden “söylensel söylem” kavramını kullanmıştır. Sonuçta söylem, söyleni kapsar. Söylenin dolayısıyla söylemin düzeninin de kesintili karşıtlıklardan oluştuğunu düşünür. Söylemin kaynağını söylende arar ve kökensel sınırlarını açıklamaya çalışır. Ayrıca Saussure yapısalcılığından etkilenip ikili zıtlıklardan yararlanarak teori ve çözümleme için yöntem oluşturması yapısalcı söylem yaklaşımlarına katkı sağlamıştır. Strauss’un *doğa ve kültür* diyalektiğini dilin amprik nesnesi olan söylemin için pratikleştirsek, söylemi oluşturan iç unsurların özü itibarıyla, tahkiye bilim açısından derin yapıda içerik, yani semiyotik ifadelendirme ile gösterilen, semantik ifadelendirme ile anlam, mantıksal terminolojiyle kavram *kültür* tarafından şekillendirilir. Oysa bu dikatomiye söylemin kabuğu olan yazılı ve sözlü gösteren, biyolojik bir dile getirme farkı olarak üslup ve bilinçdışı *doğa* ayrımıyla eşleşir diye düşünüyoruz. Son olarak Levi Strauss’un Saussure’den etkilenerek geliştirdiği kültürel yapısalcılık daha sonraları Hymes’in geliştirmiş olduğu söylem analizi *iletişimin etnografisine* teorik temel oluşturmuştur.

Roland Barthes, söylene göstergebilim açısından baktığı için onun söylen teorisini ayrı bir kategoride değerlendirmeyi uygun gördük. Barthes okumalarımızda belirgin bir söylem tanımıyla karşılaşmadık, fakat Barthes’in söylem kavramına kuramsal olarak Derrida da olduğu gibi metin, Levi-Strauss’ta olduğu gibi söylen (mit), ya da Rus formalistlerinde olduğu gibi üslup olarak baktığı kanısındayız. Bunu öncelikle Barthes’ın 1933’lerden 1975’li yıllara kadar L’Arch gibi dergilerde yazmış olduğu makalelerden derlenmiş olan “Yazı ve Yorum” adlı kitabındaki dil ve söz ile yapmış olduğu ayrımlardan anlıyoruz: Ona göre söylem ile söylen temelde aynıdır. Ama söy-

lem söyleni kapsamaktadır. Söylen ise söylemin bir biçimidir. Bu yönüyle söylene ait pek çok özellik söylemin özellikleridir. Çünkü bütüne ait bir parça bütünden başka bir şey olamaz. Barthes işaret bilimci olarak söylenin kapsamını genişletir. Onu bir göstergebilim dizgesi yapar, ona göre bir resim söylen olabileceği gibi bütün söylemler de söylen olabilir (Barthes 2009: 19-20). Söylem tanım ve özelliklerini Barthes perspektifinden işaret bilimsel ve söylen (mit) olarak göstermeye çalıştıktan sonra söylemi hermenötik ve yorum penceresinden Paul Ricoeur ve Umberto Eco'nun görüşleriyle açıklamaya çalışacağız.

Hermenötik yönelimli bir yapısalcı olan Fransız felsefeci Paul Ricoeur'un "Yorum Teorisi Söylem ve Artı Anlam" adlı kitabında söylemi "olay" perspektifinden değerlendirilir: Söylem, olay ve anlam diyalektiği olarak tanımlanır. Olay olarak söylem, atıfta bulunur (bir şey hakkındadır), kendine atıfta bulunur (birisine söylenir), zamansaldır (belirli bir anda söylenir) ve nakledilebilir (birisine söylenir). Anlam olarak söylem ise hem konuşucunun anlamı hem de ifadenin anlamıdır. Olay ile anlam diyalektiği aynı şekilde yazılı söylemde de devam eder. Konuşulan söylem belirli bir diyalojik durumda belirli birine yönelikken, yazılı söylem sınırsız sayıda soyut okura hitap eder. Ricoeur'e göre hermenoytikin vazifesi, yazarın niyeti ve yazıldığı kontekstle ilişkili olarak bu otonom metin problemini anlamaktır (Ricoeur Çev. G.Y. Demir, 2007: XI).

Ricoeur'un, antik felsefeden Saussure dilbilimine değin söylem değerlendirmeleri Halliday'in değerlendirmelerine benzerlik gösterir: Söylem kavramının ilk defa keşfedildiği kontekst şudur: yanlış ve doğru söylemin "ürünleridir" (affections) ve söylem kelimeleri aşan bir sentezde birbirleriyle bağlanan iki temel göstergeyi –ad ve fiili- gerektirir. Aristoteles "Yorum Üzerine" denemesinde aynı şeyi söyler. Adın bir anlamı vardır ve fiilin anlamına ilaveten, bir de zaman kipi vardır. Yalnızca onların birleşmeleri, logos, yani söylem diye adlandırılabilen yüklem bağına doğurur (Ricoeur 2007: 4). Ricoeur burada dilbilimin hakkını vermeye çalışır. Söylem terimi dilbilimsel terimlerle (dil/söz) ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla ortaya konan söylem kuramı varlığını Saussure'ün bu terimlerine borçludur. Yine buradaki değerlendirmesinde dilbilimin başarısı söylem kuramının temellendirildiği terim dil kullanımından gelmez, sistem/yapı terimlerinden gelir. Paul Ricoeur'u farklı kılan diğerleri gibi Saussure diyalektiğinden (lingua/parole) yola çıkar ama farklı bir şekilde diğerlerinin değinmediği bir şekilde kısa ve basitçe açıklamıştır. Burada toparlarsak söylemin özellikleri şöyledir: Söylem kod kavramıyla ilgili değil, belli bir konuşucuyla ortaya konan mesaj kavramıyla bağıntılıdır. Bu yönüyle zamansaldır. Ontik bir yapısı vardır, olgusaldır. Zamansal olduğu için diyakronik ve art arda gelir. Maksatlıdır. Tasarlanmıştır. Dil gibi anonim değildir. Sistemden uzaktır. Bu yönüyle söylem geçicidir. Olaya benzer değişken ve geçicidir (Ricoeur 2007: 13-15).

Semiyotik profesörü Umberto Eco'nun söylem anlayışı metin temellidir. Eco, metni bir dünya, dünyayı da bir metin olarak analiz etme eğilimindedir. Derrida'nın okur yönelimli paradigmasına karşıdır ve antik çağ hermetizmi ile Derrida'nın yapısökümü arasında radikal benzerlikler olduğunu ileri sürer ve bunlar şöyle sıralanabilir: i. Bir metin, yorumcunun sonsuz iç bağıntılar keşfedebileceği açık uçlu bir evrendir. ii. Dil, biricik olan ve önceden var olan bir anlamı kavrayamaz: aksine, dilin görevi

karşıtların buluşması olduğunu göstermektedir. iii. Dil, düşüncenin yetersizliğini yansıtır: Dünyada oluşumuz, aşkınsal herhangi bir anlam bulma yetisizliğimizden başka bir şey değildir. iv. Tek anlamlı bir şey belirtme iddiasında olan herhangi bir metin başarılı olamamış bir evrendir (bu'nun bu olmadığını kesintisiz bir ertelemeler zinciri üreten Demiurgos). v. Bununla birlikte çağdaş metin gnostizmi⁸ çok cömerttir: Okurun niyetini, erişilmesi olanaksız yazarın niyetine kabul ettirmeye hevesli olmamız koşuluyla hepimiz gerçekten hakikati -yani yazarın gerçekte ne söylediğini bilmediğini, çünkü dilin onun yerine konuştuğunu- fark eden bir übermensch (üstün insan) haline gelebiliriz. vi. Metni kurtarmak- yani, anlam yanılması anlamın sonsuz olduğu bilincine dönüştürmek-için okur metnin her satırının bir başka gizli anlamı gizlediğinden kullanılmalıdır. Sözcükler söylenmeyi söylemek yerine onu gizlerler, gerçek anlam en ötedeki, ondan da bir sonrakinden de ötedeki anlamdır; 'hylic'ler -kaybedenler- yorum sürecini anladım diye bitirenlerdir (Eco 2011: 57-58). Eco'nun söylem anlayışında bir metinde amprik bilgiden ziyade ökölt (gizil) bilgi vardır. Foucault'nun kaynağını Yunan gerçekçiliğinden alan görünen nedensellik zincirini anlama, yani bilgi merkezli bakış açısından ziyade kabuğun altındaki öz, gizli bilgi ona göre derin ve doğru bilgidir. Hakikat gizlidir, o metnin yüzeyinde değil, yoruma bağlı derin ve gizli yapısındadır. Bu yönüyle hermetik düşünceyi benimsemektedir. Dolayısıyla onun doğru anlayışı açıklanabilen şeylerde değil, açıklanamayan gizlerdedir. Sınırsız semiyosis kavramını ortaya atar, bunun karşısına kabul edilebilir yorumlar yelpazesini koyar. Bir giz avcısı gibi metinde çoklu çağrışımlara yankılara açık anagramlar, akrostişler ve izotopiler arar. Bir arketip metinden söz eder. Okurun niyeti (interneti operis) ile metnin niyeti (intentio lectoris) arasında diyalektik bir bağ kurmaya çalışır. Bu noktada ona göre "okurun girişimi temel olarak metnin niyeti hakkında bir tahminde bulunmaktan ibarettir" (Eco 2011: 84).

Göstergebilimci Algirdas Julien Greimas söylem göstergebilimi (discourse semiotic) diye bir alt alandan bahseder. Söylemler diye adlandırılan göstergebilimsel konuların son derece karmaşık olduğunun bilinmesi nedeniyle, bunları incelemek için, çeşitli çözümlenme düzeyleri ayırt etmek gerekmiştir. Nitekim bir metni kavramaya yarayan soyut yapıların ve bu metindeki dönüşümleri içeren mantıksal anlamsal işlemlerin belirlediği derin yüzey, metinlerin sözdizimsel düzenlenişini ortaya koyan biçim bilimsel -sözdizimsel düzeyden ayrılır, öte yandan, sözdiziminin bir bakıma dünyadaki figürlerle (el kol baş hareketleri yapan kişiler ve algılanabilir özelliklerle donatılmış nesnelere) somutlaştırıldığı figüratif düzey de, çeşitli yapısal görünümünün herhangi bir doğal dilde gerçekleştirilmesini sağlayan metinsel düzeyden ayırt edilmeliydi. (...) ayrıca birbirinden ayrı ama eşdeğerli düzeylerin tanınması, bir yandan figüratif söylemlerin (anlatılar, öyküler) figüratif olmayan söylemler (felsefe söylemleri, öğretici söylemler) karşılaştırılmasına yarararken; öte yandan aynı biçimsel aygıtın yazınsal (edebi) olmayan söylemlerin (hukuk, toplum, iktisat vb. gibi ile ilgili söylemler) özümlemesinde kullanılmasını sağlar. Böylece göstergebilim, daha önce toplum bilim alanında gerçekleştirilen ama pek inandırıcı olmayan içerik çözümlenmesi girişimlerinin yerini alır (Rifat 2008: 338-9).

Hermenötik ve semiyotik temelli söylem anlayışını açıkladıktan sonra bir başka söylem anlayışı olan birey (özne) temelli söylem yaklaşımına değineceğiz. Burada

8 Gnostik terimi "sezgi veya tefekkür yoluyla edinilebilen bilgi".

Fransız Freud diye bilinen psikanalist Jacques Lacan'ın ve Foucault ve Derrida'nın hocası olan Althusser ve Fransa'da pratik söylem analizinin öncülerinden Michel Pêcheux'un söylem hakkındaki görüş ve düşüncelerine değineceğiz.

2.9. Birey (Özne) Temelli Söylem Yaklaşımı

Fransız Freud olarak bilinen Psikanalist Jacques Lacan bir yapısalcıdır. Söylem terimini bilinçdışı terimine denk gelecek şekilde kullanır. Ona göre söylem, bilinçdışıdır. Hermenötik temelli söylem yaklaşımına benzerlikler gösterir. Gizil anlamın peşindedir. Bu kuram özne ile ilgi olduğu için bilinç ve bilinçdışı terimleri ile birlikte kurgulanır. Post-yapısalcılıkta özne (yazar ya da gönderici) ölmüştür. Bahse konu olan özne ya ötekidir (dinleyen/okuyan/ etkilenen) ya da bölünmüş öznedir.

Lacan'a göre söylem, dilbilimcilerin kullanımlarından çok ayrı olarak, bir üst-be-lirlenimsel (overdetermined) ilişkiler ağıdır: söylemde o anda söylenenlerden çıkarı-labilecek doğrudan bir anlam yoktur, ama kurgusal ve söyleme dışsal bir anlam vardır. Söylemin anlamı onun 'Çapa Noktası'ndadır (Anchor Point): anlam her zaman diğer söylem-dışı süreçlerin kesiştiği öyle bir yerdedir ki aslında bir anlam uzlaşması bile yoktur. Özne ve diğerleri anlamı farklı çapa noktalarında bulurlar ve farklı biçimde "anlarlar". O halde, söylem, bilinç ve bilinçdışı dillerinin, toplumsal simgelerin ve düşünme öznelliğinin bir kesişim noktasıdır (Tekelioğlu 1983: 2).

Disiplinler arası çalışmalarda "Freud'dan Lacan'a Psikanaliz" adlı kitabından dilbilim anlamında çok şeyler öğrenilebilecek Saffet Murat Tura bu konuda şunları ifade eder: "Lacan, bilinçdışı ötekinin söylemidir." diyecektir. O halde psikanalizdeki özneyi nesneleştiren şey, onun kontrolünde olmayan bir amaçlılık, bir öznellik çoğul-luğu içermesidir, diyebiliriz. Bu bakımdan psikanalizde özne bütünlüğü içinde birey olmaktan çok, karmaşası ve çatışmaları içinde bir gruptur. "Özne bir bütün olmayı hedefleyemez." der, Lacan (Tura 2010: 31).

Saussure'ün "dil-söz" karşıtlığını anlamak için bütününe bakmak gerek. Söz bi-reyin, öznenin dili kullanması ile ortaya çıkan gerçek bir nesne olarak var olan ve zaman içinde birbirini izleyen dil birimleri ile belirlenebilirliğine göre art zamanlı bir boyuttur. Oysa dil, söze (yani bireysel kullanıma) olanak tanıyan uzlaşım-sal bir ku-rumdur; yani konuşanlar tarafından üzerinde anlaşılmaya varılmış olmasından başka bir gerçeklik koşulu yoktur. Öte yandan dil, sözün tersine, gerçek bir nesne değildir, o bir potansiyel, bir gizil imkânlar bütünüdür. Daha doğrusu bireysel kullanıma (söze) izin veren biçimsel kurallar sistemidir. Dil, bir söz gibi art zamanlı değildir; biçimsel kurallar ve dilbilimsel birimlerin eşzamanlı ilişkilerinden ibarettir. Lacan öğrencilerin-den "dil- söz" ayrımını yapmalarını istemiştir. Octave Mannoni'in kısa yanıtı şöyledir: Ben kısa kesmek için şöyle diyeceğim; dil geometraldır, söz ise perspektiftir ve perspektif noktası daima başka bir nokta olabilir. Dil bir gerçekliktir, geometraldır. Yani perspektif haline getirilmemiş olandır ve hiç kimseye ait değildir. Hâlbuki söz, bu ge-ometralin bir perspektifinden ibarettir ve perspektifin merkezi, kaçış noktası daima bir Ben'dir. Dilde ise ben yoktur (Tura 2010: 151-152). Buna göre karşılaştığımız söylem (ya da Saussure'ün deyimiyle söz) dilin sentaksının yüzeysel ve karmaşık yapılarını sergiler (Tura, 2010: 159). Tura'nın dil/söz ayrımını yorumlamasıyla Fransız felsefeci

Paul Ricoeur'un teorileri arasında birçok yönden herhangi bir fark yoktur. Lacan ve Mannoni diyaloguna gelince sözün/söylemin en önemli özelliği ortaya çıkar. Herhangi bir anlamlandırmada (signification) söz, zamana, mekâna ve deyişin konumuna tabi olduğu için görecelik söz konusudur. Bu da söylemde post-yapısalcıların dile getirdiği sabit bir anlamın olmayacağını ortaya koyar. Her hangi bir sözcük içinde geçen sağ/sol yön kavramları bile öznenin konumuna göre değişir. Bir de buna öznenin ait olduğu toplum, kültür ve ideolojileri eklersek söylemin anlamlandırılmasının bir karnavala dönüşeceğinden hiç şüphe yoktur. Burada önemli olan şey bu konumları ve öznenin deyiş anında girmiş olduğu güç ilişkilerini hesaba katmaktır.

Fransız Filozof Louis Althusser, 28 Ekim 1966'da söylem kuramı hakkında üç not adlı gönderilmiş mektuplarında Althusser Lacan'ın geliştirdiği bilinçdışı kavramı üzerinden söylemi tanımlar ve söylemlerin kimliklerini saptar. Söylem teorisini söylem türleri üzerinden geliştirir. Aralarındaki geçişleri, farkları ortaya koyar. Tüm teori özne merkezlidir. Ona göre "bilinçdışı" bölgesel psikanaliz kuramının kuramsal (veya bilgi) nesnesidir (Althusser 2008: 141). Althusser, söylemi türlerine göre ayırarak bir söylem kuramı oluşturmaya çalışır. Bu söylem türleri; bilinçdışının söylemi, ideolojinin söylemi, bilimsel söylem ve estetik söylemdir. Tüm bu söylemlerin ortak bağlaşanı öznedir. Söylemin işleyişi de özneyi etkilemek içindir. Özne etkisi söylem işleyişinin en önemli bileşenidir. İdeolojik söylem kendisini özne etkisinde bulur. Özne etkisinin kendisinin bulunduğu ideolojik söylem, söylemin sessel imgesidir, söylemin merkezi önemdeki sessel imgesidir. Öznenin etkisinin kendisinin bulunmadığı bilimsel söylem, söylemin sessel imgesi değildir, merkezi kaymış bir yapısı vardır. Öğeleri kavramlar olan bir soyut ilişkiler sisteminin hiçbir ögenin "oluşturan" olmadığı yapısı; bir kavram "oluşturan" olduğu anda bilimsel söylemden ideolojik söyleme geçilir. Estetik söylemin göndermelerden oluşan kaypak bir yapısı vardır. Sanat eserinin tek bir merkezi olursa, estetik söylemlikten ideolojik söylemlige düşer (Althusser 2008: 153-54).

Althusser, çeşitli söylem türlerinin maddelerine göre ayrımlara gider: O'na göre dilin sessel imgeleri yapımlar ekleridir (maddesi de fonemlerdir). Bilimin sessel imgeleri kavramlardır (maddesi: sözcükler). Estetik söylemin sessel imgeleri son derece çeşitlidir (maddesi: sözcükler, sesler, renkler, vb.). İdeolojik söylemin sessel imgeleri de çeşitlidir (maddesi: el hareketleri, davranışlar, duygular, sözcükler ve engel olarak öteki pratik ve söylemlerdeki bütün öğeler). Bilinçdışının sessel imgeleri fantazmalardır (maddesi: düşsel olan). Daha sonra bu türlerin işlevsel farklarını ortaya koyar: Bu şekilde değişik işlevler ayır edilebilir: i. bilgi işlevleri (bilim), ii. tanıma-tanınamazlıktan gelme işlevleri (ideoloji), iii. tanıma algılama işlevleri (sanat), iv. değişik yapılarla ilgili sessel imgelerin dolaşım işlevleri (dil)? v. Son olarak "özne" kavramıyla ideolojik söylemin kesişim noktalarını açıklar: İdeolojik söylem Freud'un da belirttiği gibi, günlük yaşamın söylemidir, "yaşananın" söylemidir. İdeolojik söylemin çağrısı, toplananlara verdiği güvenceyle onları toplamaya yöneliktir. İdeolojik öznelere toplanan ideolojik söylem daha onları toplarken ideolojik özne haline getirir. Görüldüğü gibi, ideolojik söylem tek bir edimle, topladığı öznelere özne olarak yaratır, onları özne haline getirir (Althusser 2008: 157).

Althusser'in özne merkezli bilinçdışı kavramı üzerinden kapsamlı söylem tanımlamaları yaptıktan sonra söylem kimliklerini saptanmıştır. Lacan'ın psikanalizin teorik

nesnesi bilinçdışının tek başına söylem olamayacağı ancak söylemin bir tipi olacağı görüşünü belirtmiştir. Ayrıca söylemlerin özgül etkilerini [bilgi etkisi, özne etkisi, ideolojik söyleme etkisi gibi] ve söylemler arası ilişkileri çok açık ve basit şekilde açıklamıştır. Aşağıdaki bölümde Althusser'in öğrencisi söylem kuramcısı ve analizcisi Fransız Filozof Michel Pêcheux'un söylem kuramı üzerine görüşlerine değineceğiz. Aslında Fransız bilimsel sosyal psikoloji kuramcısı Michel Pêcheux'un söylem yaklaşımı çok farklı yaklaşımların altında yer alabilirdi. Bu yaklaşım episteme temelli, toplum ve ideoloji temelli ya da Saussure'un dil/söz diyalektiğinde dil tarafını seçmesiyle aslında dilbilim temelli bir yaklaşım kategorilerinin altına da girebilirdi. Fakat tüm bu bakış açılarının pek çoğunu söylem kuramına yansıtmasına rağmen asıl mesleğinin toplumsal psikoloji olması ve sosyal bilimlerde yetkin bir toplumsal bir psikoloji kurma çabası ve Althusser'in ardılı olması gibi sebeplerle özne temelli söylem anlayışı kategorisinde değerlendirilmiştir.

Michel Pêcheux, 1960'ların sonundan 1980'lerin başına kadar Fransız söylem analizinde üretken bir dönem ve söylem analizinin önemli merkez temsilcilerinden biriydi. O, söylem teorisiyle ilgili ününü çağdaşları, örneğin Althusserci post-yapısalcılık ve Bachelardcı epistemolojinin artalanını tutan Michel Foucault ile paylaştı, fakat Pêcheux'un söylem analizine en büyük katkısı deneye dayalı söylem çalışmalarını yürütmek için birtakım araçlar geliştirmesi olmuştur. Pêcheux'un ilk ve büyük çalışması "Söylemin Otomatik Analizi"nin (Analyse automatique du discours (1969a) yayımlanması ile tanınmıştır. Bu çalışma söylem analizinin ve söylem teorisinin prensiplerinin yeniden düzenlenmesi ve gözden geçirilmesi sürecinin başlangıcı olmuştur. Bu çalışma sayesinde Pêcheux, 1970 ve 1980'lerde yayınlanan pek çok söylem analizi çalışmalarına referans noktası olmuştur (Hak ve Helsot 2007: 1-2).

Teknik kökenlere dayalı "ampirik" ideoloji ile politik kökenlere dayalı kuramsal "spekülatif" ideolojiyi birbirinden ayırır. Bu noktada o dilbilimsel terminolojiyi ideolojilerin işlevlerinin bu iki farklı biçimlerini betimlemek için tanıtır: Gerçeklik ve gösterge (signification) arasındaki ilişkiye "ampirik form" adı altında atıfta bulunur. Buna karşın "spekülatif form" ile söylemin genel formunun altında birbirlerine göndermeler yapan eklemlemelere atıfta bulunur. Bu terimleri dilbiliminden transfer ettiğimizde söyleyebiliriz ki ideolojinin deneysel (ampirik) formu semantik bir işlev ortaya koyar, -gösteren ve gösterilenin tesadüf etmesi- aksine spekülatif form sentaktik bir işlev ortaya koyar. İdeolojik süreçler sentaktik ve semantik etkinin bir kombinasyonu olarak anlaşılmalıdır. Birinci etki gösterilenin gerçekliğini sağlar. İkincisi ideolojik konjonktürde söylemde sunulabilen diğer tüm şeyler arasında doğru bir yer tutar (Hak ve Helsot 2007:3).

Bir dereceye kadar dil/söz ayrımı yeniden biçimlendirildiğinde bile 'dil' geleneksel tanımlamasına atıfta bulunma pek çok kabul görür. Dilin sistemi, her şeyden sonra gerici ve inkılapçılar için, idealist ve materyalistler için aynı gerçekliktedir (1982: 58). Dahası o, söylemsel süreçlerin (tekrar, yerine geçme, eş anlamlılık ve yorum) gelişmesi olan bu iç kaideleri temellendirir. Dilin birimleri tarafından kurulmuş olan şeyler, her zaman iktidar ve direnç ilişkilerine kazanmıştır. Pêcheux, şaşırtıcı olmayan bir şekilde "söylem süreci" ve "söylemsellik" terimlerinde onu çevreleyerek söz'ün (parole) alanını yeniden, temelden kavramsallaştırdığı görülür. Söylemsellik ile söz (parole)

birleştirilemez. O [söylemsellik], “dil’in soyut bir terimi (abstraction)”, yaşayan kişisel bir yönü değildir. Halen söylemsellik kesinlikle, her söylemsel sürecin kaçınılmaz ön koşulu ‘dil’i öngörmektedir. Çünkü o [söylemsellik], söylemsel süreçleri geliştiren ‘dil’in iç kurallarının temelindedir. Aynı zamanda, ancak dile karşın –dilbilimsel temel’in göreceli özerkliği (dil)- politik mücadelelere kayıtsız kalabilir. Söylemsellik, kesinlikle politik mücadelelere kayıtsız kalamaz, çünkü her söylemsel süreç ideolojik sınıf ilişkilerine kazanmıştır (1982, p. 59). Meselenin püf noktası Michel Pêcheux için budur. Onun iddiası Bahktin ve Voloşinov’un (1973) “Her işaret ideolojik dönüşüm ölçütü ile ilgilidir” savı ile yakın çember içindedir (Allan 1992: 5).

Buraya kadar özne merkezli olarak vermeye çalıştığımız söylem tanımlamaları ve özelliklerinde yukarıda görüleceği üzere Lacan bilinçdışı kavramına Althusser bilinçdışı kavramı eleştirisi ve ideoloji ve söylem türlerinin özelliklerine yönelik açıklamalarda bulunmuşlardır. Oysa kendisi de sosyal bir psikolog olmasına rağmen söylem teorisini özne merkezli olarak kurmamıştır. Pêcheux, Derrida, Foucault ve diğerleri gibi öncüllerin (post yapısalcılarının) Saussure’ün dil/söz ayrımında somut ve incelenebilir bir nesne olan sözden yola çıkmamış, Saussurecü dilbilim anlayışına sadık kalarak dil merkezli bir söylem kuramını benimsemiştir. Bu yönüyle Pêcheux, diğer tüm söylem kuramcılarından ayrılmaktadır.

2.10. Metinlerarasılık Temelli Bireysel Söylem Yaklaşımı

Beaugrande ve Dressler, 1981 yılında metni bir iletişimsel bir olay olarak görmüş ve bir metnin çeşitli işlevlerinden söz etmişti: *bağdaşıklık, tutarlılık, niyetlilik, kabul edilebilirlik, bilgisellik, durumsallık ve son olarak da metinlerarasılıktır*. Metinlerarasılığın söylemin sınırlarını hem genişleten hem de diğer söylemlerdeki benzerliklere tesadüf etmeyle söylemi sınırlandıran bir yönü vardır. Bu yönüyle söylem tanımlamaları ve nitelemeleri içinde ayrı bir tasnife girebileceğini düşündüğümüzden farklı bir söylem yaklaşımı olarak böyle bir ayrımı uygun gördük.

Fransız edebiyat teorisyeni ve psikanalist Julia Kristeva Kristeva’nın kuramı söylem den çok metin merkezlidir. Metni dilbilimin içinde görmez. Metni çok daha geniş etkileşim ağı içinde birbiriyle bütünleşmiş büyük bir dil aracı olarak görür. Julia Kristeva, bir metin ile başka metinler arasındaki her türlü ilişkiyi metinlerarası olarak adlandırır ve metinlerarasını pek çok eleştirmen gibi (Barthes, Riffaterre, Genette, Jenny, Angenot, Ricardou) yazınsallığın bir ölçütü olarak görür. Metinlerarası kavramının yaratıcısı ve kuramcısının “Semeiotike Recherches Pour Une Semanalyse” (1969) adlı yapıtıyla Kristeva olduğu çoğunlukla kabul edilse de aslında kavram özünü Rus eleştirmen Mihkail Bahktin’den alır (Aktulum 2000: 24). Kristeva’nın post modern eleştiri alanında ortaya attığı metinlerarası kavramı Bahktin’in söyleşimcilik adını verdiği ve son tümcede özetlediğimiz (“söyleşim boyutundan yoksun sözce yoktur.”) düşüncesinden kaynaklanır (Aktulum 2000: 40). Metin, metinlerarası ilişkiler açısından bakıldığında, bir anlatılar mozaigi olarak tanımlanır: “Her metin bir anlatılar mozaigi gibi oluşur, her metin kendi içinde başka bir metnin eritilmesi ve dönüşümüdür.” (Aktulum 2000: 41).

Metin dilbilimi ve söylem analizi, metinsellik kavramları üzerinde teorik ve pratik incelemelere imza atmış olan Dressler ve Beaugrande 1981 yılında “Metin Dilbili-

mine Giriş” adlı kitabı yazmışlardır. Özellikle Beaugrande söylem, metin dilbilimi ve eleştirel söylem çalışmalarıyla bu alanın ayrı bir disiplin olarak gelişmesine büyük katkı sağlamıştır.⁹ Beaugrande ve Dressler’in dil, söylem ve metin hakkındaki görüşleri şöyledir: İnsan olgularının dünyasında kendi başına bir dil bulamazsınız. Dutch (Felemenk) dili kanallar arasında gezinir, İngilizce bir fincan çayda vardır, ya da Almanca otoban boyunca çılgınca bir yarışır. Sen sadece söylemi bulursun (Robert de Beaugrande 1997: 36; akt. Agnes Weiyun He 2003: 428).¹⁰

Beaugrande (1984) dilsel iletişimi “anlamın müzakeresi” olarak tanımlar. Beaugrande ve Dressler söylem konusunda metin ile söylem terimleri arasında fark gösterirler. Buna göre metin, bir konuşucu/yazarın ürettiği dildir; söylem ise birbirleriyle bağıntısı olan metinlerin oluşturduğu kümedir (Beaugrande ve Dressler 1981: 19). Metin, bir niyete göre düzenlenmiş, belli ölçüler ile bilişsel işlemlerin birbiriyle etkileşimi sonucunda ortaya çıkan temel dilsel özelliğini süreklilik olarak gösteren bir üründür (Beaugrande ve Dressler 1981: 19).

Metinlerarasılığı, bağlam kavramı çerçevesinde incelersek Beaugrande ve Dressler’da iki tür bağlamdan söz edebiliriz. Biri metnin kendi içinde oluşturduğu kuramsal bağlam, diğeri ise metnin üretildiği durum bağlamı ve kurduğu bağlantılardır. Bu açıdan kuramda metinlerarasılık, metnin kendi içinde taşıdığı özellik değil, başka metinlerle kurduğu anlam bağıntıları ile ortaya çıkan özelliktir. Dolayısıyla herhangi bir metin, kendi içinde bir bütün olabilir, ama tek başına bir söylem oluşturamaz. Bu durumda Beaugrande ve Dressler için söylemin ne olduğunun araştırılması metin türlerinin tanımlanmasından geçer. Beaugrande ve Dressler’e göre söylem, benzer iletişim işlevleri yüklenen metinlerin oluşturduğu bütündür. Bu işlevlerin toplum içinde nasıl geliştiği ayrı bir konudur (Ruhi 2009: 17).

Sonuç

Bu çalışmada sonuç olarak aşağıdaki tespitleri yapabiliriz. Bizce söylem, ideolojiden asla tecrit edilemeyen, varlığını özne, (etnos) kültür, (logos) mantık ve söz, (episteme) bilgi, (topos) mekan ve (diaphopra) birleştiren farklar/zıtlıklardan alan, art zamanlı çizilmiş ve silinmiş, art zamanlı canlı ve ölü/gerçek ve gerçek dışı, art zamanlı açık veya kamufle edilmiş, görüldüğü veya duyulduğu, ya da her ikisinin de müşterek olarak yaşandığı kadarıyla işaretler, cümleler, (speech acts) söz edimleri, dile getirmeler, önermeler bütünüdür.

Söylem, bir bildirişimde gün yüzüne çıkmış olan görülen ve duyulan biçimler ağıdır. Söylem, gramatikal açıdan salt cümle ötesi birim, sosyolojik olarak toplumsal pratik ve uzlaşmaya bağlı etki söz grubudur. Diğer bir anlamda felsefi, modern ve hermeneütik perspektifle üreticisinden (yazar/özne) tecrit edilmiş, genellikle gizli bir ereğe ulaşmak için örtülmüş sadece okuyucusuyla anlamlandırılabilen masum olmayan bir yorumdur. Belirli bir yerde, belirli bir zaman diliminde ve belirli koşullar altında

9 Text, Discourse, and Process, Toward a Multidisciplinary Science of Texts (1980), Text Production (1984), Critical Discourse A Survey of Contemporary Literary Theorists 1988), Linguistic Theory: The Discourse of Fundamental Works (1991) New Foundations for a Science of Text and Discourse (1997) A New Introduction To The Study of Text And Discourse (2004) bkhttp://www.beaugrande.com/ (24/10/15).

10 The Handbook of Linguistics, Printed and bound in Great Britain by T. J. International Ltd, Padstow, Cornwall.

üretilmiş, öncelik/sonralık, neden/etki zincirine bağlı art zamanlı bir (istoria) tarihselliklidir. Katılanların topolojisine bağlı (narrative) tahkiyeli bir olaydır. İktidarı/gücü elde etmek, bilinçleri yönlendirmek için kullanılan (episteme) bilgi ve edim söz(dür). Bireyin artalanını gösteren, bireyi taşıyan ruhun bastırılmış itkileri sonucu ortaya çıkan bilinçdışı ifadeler, dile getirmeler olgusudur. En nihai anlamında ise iddia ve hüküm içeren önermeler bütünüdür.

Aslına bakılırsa pek çok farklı söylem kuramlarının birbirleriyle olan geçişlilikleri ve etkileşimleri göze alındığında bir bütün olarak tek bir söylem kuramından söz edebiliriz. Bu kuram en geniş anlamda J. Wilson ve N. Fairclough'un dediği gibi güç, hegemonya, ideoloji, çatışma, denetim ve biraz da sosyal teoriden oluşmaktadır. Sosyal teori de Saussurecü dilbilim kuramıyla Foucault'nun bilginin yapısını ve türlerini tartışan ve kendince açıklayan kuramın birleşimidir. Bunun yanında söylem kuramı, söz ve sözceleme merkezlidir. Söylem kuramı sosyal bilimlerde gerçekleşen dilbilimsel dönüşüm sonucunda oluşmuştur. Bu teori yapısalcı izleri takip etse de daha çok disiplinler arası post yapısalcı bir teoridir. Genel olarak 1960'lı yılların Fransa'sında Saussurecü dilbilimin ikili nosyonlarıyla meşgul olan eleştirmen, felsefeci ve edebiyat teorisyenlerinin çabasıyla öne çıkmıştır. Özel olarak da ilk defa 1920'lerin Rusya'sında Bahktin ve çevresinin fikirleriyle beslenmiştir. Ama Bahktin'in İngilizce ve Fransızcaya çevirileri 1960'lı yıllara denk gelmiştir. Bu teori beşeri bilim alanlarında dilbilimsel veya dilbilimsel olmayan söylem analizi yöntemlerinin çıkış noktasıdır. Althusserci çevre, Bahktin teorileri üzerinde çalışarak söylem teorisini geliştirmişlerdir. Bu çevrede en etkili isimlerden biri Foucault olmuştur. O, söylemin dilbilimsel ve epistemolojik sosyal teorisini kurdu, kendi alanının tarihsel analizlerini yaptı ama bu analizler dilbilimsel değildi. Bunun yanında Foucault'nun fikirleri, söylem analizinin merkezindeki Halliday'in geliştirdiği sistemli işlevsel dilbilime (functional systemic linguistic), eleştirel dilbilime (critical linguistic), eleştirel söylem analizine (critical discourse analysis) ve yine bu analiz içinde Wodak'ın geliştirdiği tarihsel söylem analizine (discourse historical method) rehber oldu. Derrida, Saussure ve diğer yapısalcıları eleştirerek post yapısalcılığın merkezine oturdu. Kendine has dilbilimsel olmayan felsefi ve edebi yapışökümü metodolojisi geliştirdi. Gramatoloji kuramında yazıyı ve metni öncelemesi 1980'lerden sonra söylem analizi içinde esaslı bir yöntem olan metin dilbilimin kuramsal alt yapısına tesir etti. Sözceleme teorisinin esaslı savunucuları Emile Benveniste, Paul Riceour, Michel Pecheux Saussure'ün görüşlerinden kopmadılar, yapısalcılık içinde kalmayı tercih ettiler. Özellikle Michel Pecheux'un geliştirdiği söylem analizi yöntemleriyle dilbilim içinde bir alan bulduğu söylendi. Kültürel yapısalcı Levi Strauss'un fikirleri ve Saussurecü mit analizleri bu günün söylem analizinde ayrı bir yönelim olan Hymes'in geliştirdiği iletişimin etnografisine (ethnography of communication) temel teşkil etti. Son olarak Ludwig Wittgenstein'in dil felsefesi ile ilgili kuramı Searle'ün söz edimleri kuramına, Ehlich ve Rehbein'in işlevsel pragmatikliğine (functional pragmatics) ve yine söylem analizinin alt disiplinleri Garfinkel ve Cicourel'in geliştirdiği etnometodolojiye (ethnomethodology) ve Sacks, Schegloff ve Jefferson'un geliştirdiği mükâleme analizine (conversation analysis) tesir ettiğini gördük.

Kaynakça

- AGNES, Weiyun He (2003). "Discourse Analysis" *The Handbook of Linguistics*, Edited by Mark Aronoff and Janie Rees-Miller Printed and bound in Great Britain by T. J. International Ltd, Padstow, Cornwall s. 428.
- AKTULUM, Kubilay (2000). *Metinlerarası İlişkiler*, Ankara: Öteki Yayınevi.
- ALLAN, Stuart ve MONTGOMERY Martin (1992). "Ideology, Discourse, and Cultural Studies: The Contribution of Michel Pêcheux", *Canadian Journal of Communication* Vol 17, No 2: <http://www.cjconline.ca/index.php/journal/article/view/661/567>, 2012-08-10.
- ALTHUSSER, Louis (2008). *Psikanaliz Üzerine Yazılar Freud ve Lacan*, (Çev. İrvem Keskinoglu), İstanbul: İthaki Yayınları.
- ALTINÖRS, Atakan (2000). *Riceour, Söz Edimleri Kuramı ve Etik Önsöz*, Bursa: Asa Yay. s.7-23.
- BARTHES, Roland (2009). *Yazı ve Yorum*, (Çev. Tahsin Yücel), İstanbul, Metis Yayıncılık.
- BEAUGRANDE, Robert ve W. DRESSLER (1981), (1994). *Introduction to Text Linguistics*, London: Longman.
- BENVENISTE, Emil (1995). *Genel Dilbilim Sorunları*, (Çev. Erdim Öztokat), İstanbul: YKY.
- CHATMAN, Seymour (2008). "Öykü ve Söylem", *Filimde ve Kurmacada Anlatı Yapısı*, (Çev. Özgür Yaren), Ankara: De ki Basım Yayım.
- ÇELİK, Hilal ve Halil EKŞİ (2008). "Söylem Analizi", *Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, İstanbul: Sayı 27. Cilt I, ss. 99-117.
- ÇOBAN, Barış (Ed.) (2003). *Söylem ve İdeoloji*, İstanbul: Su Yayıncılık.
- De MAN, Paul (2008). *Okuma Alegorileri*, (Çev. Mustafa Zeki Çıraklı), İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- DEBAENE, Vincent ve Frederic KECK (2011). *Levi-Strauss Uzaktan Bakan İnsan*, (Çev. Ali Berktaş), İstanbul: YKY.
- DERRIDA, Jacques (2010). *Gramatoloji*, (Çev. İsmet Birkan), Ankara: Bilgesu Yayınları.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (1962). *Osmanlıca-Türkçe Büyük Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi.
- DEVİRAN, Yusuf (2010). *Haber Söylem İdeoloji*, İstanbul: Başlık Yayınları.
- DURŞUN, Çiler (1998). "İdeoloji, Dil, Söylem ve Anlam İlişkisi", *Teori ve Politika*, İstanbul: Güz, s. 167- 18
- EAGLETON, Terry (1991). *Ideology an Introduction*, London: Verso.
- EAGLETON, Terry (1996). *İdeoloji (Ideology)*, (1985), (Çev. M. Özcan), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- ELBİRLİK, Tolga (2015). *Söylem Kuramı ve XVI. Yüzyıl Siyasetnamelerinde Söylem Analizi*, Celal Bayar Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Manisa.
- FAIRCLOUGH, Norman (1989). *Language and Power*. London: Longman.
- FAIRCLOUGH, Norman (1992). *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- FİNYANSON, James, Gordon (2007). *Habermas*, Ankara: Dost Kitapevi Yayınları.
- FOUCAULT, Michel (1987). *Söylemin Düzeni*, (Çev. Turhan Ilgaz), İstanbul: Hil Yayınları.
- FOUCAULT, Michel (1999). *Bilginin Arkeolojisi*, (Çev. Veli Urhan), İstanbul: Birey Yayıncılık.
- GENETTE, Gerard (2011). *Anlatının Söylemi Yöntem Hakkında Bir Deneme*, İstanbul, Üniversitesi Yayınevi.
- GÜNAY, Doğan (2013). *Söylem Çözümlemesi*, İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- GÜNAY, V. Doğan (2001, 2003, 2007, 2013). *Metin Bilgisi*, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- HALLIDAY, M.A.K (2003). *On Language and Linguistics*, (Ed) Jonathan Webster, London ve New York: Continuum.
- HALLIDAY, M.A.K (2007). *Language and Education*, (Ed) Jonathan Webster, London ve New York: Continuum.

- HELSSLOOT, Niels & HAK, Tony (2007). Pêcheux's Contribution to Discourse Analysis, Volume 8, No. 2, Art. 1 – May, <http://www.cjc-online.ca/index.php/journal/article/view/661/567> (10.08.15).
- İMER, Kamile; KOCAMAN, Ahmet; ÖZSOY, A. Sumru (2011). *Dilbilim Sözlüğü*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- KIRAN, Zeynel (1981). “Dilbiliminde Yeni Yönelimler: Sözcükten Söyleme”, *FDE Yazın ve Dilbilim Araştırmaları Dergisi* 8, Ankara: Şafak Matbaası, Cilt: II, Sayı:8
- KOCAMAN, Ahmet (Ed.) (2009). *Söylem Üzerine*, Ankara: ODTÜ Yayıncılık.
- LACLAU, Ernesto ve MOUFFE Chantal (2008). *Hegemonya ve Sosyalist Strateji Radikal Demokratik Bir Politika Doğru*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- LEVI-STRAUS, Claude (2010). *Yaban Düşünce*, (Çev. Tahsin Yücel), İstanbul: YKY.
- MARTINET, Andre (1985). İşlevsel Genel Dilbilim, (Çev. Berke Vardar), Ankara, Birey Toplum Yayınları.
- MENINSKI, Francisci à Mesgnien (1687, 2000). *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae - Arabicae – Persicae, Lexicon Turcico*, C. V, İstanbul: Simurg Yayıncılık.
- MILLS, Sara (2003). “Söylem ve İdeoloji” (Çev. Zeynep Özarlan, Barış Çoban), (Der.), *Söylem ve İdeoloji*, İstanbul: Su Yayınevi, s. 113-130.
- ÖZER, Ömer (2011). *Haber Söylem İdeoloji*, Konya: Literatürk Yayınları.
- RICOEUR, Paul (2000). *Söz Edimleri ve Etik*, (Çev. Atakan Altınörs), Bursa: Asa Kitapevi.
- RICOEUR, Paul (2007). *Yorum Teorisi*, (Çev. Gökhan Yavuz Demir), İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- RİFAT, Mehmet (2008). *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergibilim Kuramları*, İstanbul: YKY.
- RUHİ, Şükriye (2003). “Söylem ve Birey”, A. Kocaman (Ed.), *Söylem Üzerine*, Ankara: ODTÜ G. V. Yayınları, ss. 12-26.
- SAUSSURE, Ferdinand (1976). *Genel Dilbilim Dersleri I*, (Çev. Berke Vardar), TDK Yayınları: Ankara.
- SEARLE, R. John (2000). *Söz Edimleri, Speech Acts*, (Çev. Levent Aysever), Ankara: Ayraç Yayınevi.
- SÖZEN, Edibe (1999). *Söylem*, İstanbul: Paradigma Yayınları.
- TEKELİOĞLU, O. (1983). “Bir Lacan Okuması”, www.felsefeekibi.com 11.08.2007.
- TULUM, Mertol (2011). *17. Yüzyıl Türkçesi Söz Varlığı*, Ankara: TDK Yayınları.
- TURA, Saffet, Murat (2010). *Freud'dan Lacan'a Psikanaliz*, İstanbul: Kanat Kitap.
- UÇAN, Hilmi (2010). “Söylem Göstergibilimi ve Duygu Değeri: Tevfik Fikret'in “Sitâyiş-İ Hazret-i Padişâhî” ve “Sis” Şiirlerinde Sevgi ve Nefret”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Afyon: Kocatepe Üniversitesi Yay. Cilt: XII, Sayı: 2, Aralık.
- URHAN, Veli (2000). *Michel Foucault ve Arkeolojik Çözümleme*, İstanbul: Paradigma Yayınları.
- VAN DIJK, T.A. (1997). (Ed.) “Discourse As Structure And Process”, *The Study of Discourse*, London: Sage Publication, pp.1-35.
- VARDAR, Berke (2003). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual Dilbilim Dizisi.
- Vilay K. Bhatia, John FLOWERDEW ve Rodney H. JONES (2008). *Advances in Discourse Studies*, USA: Routledge, Florence, KY.
- VOLOŞINOV, V.N.(2001). *Marksizm ve Dil Felsefesi*, (İng.'den Çev. Mehmet Küçük, Fr.'dan Çev. Nami Başer), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- vt http://www.visualthesaurus.com/landing/?ad=eaf&utm_medium=default&utm_campaign=VT&utm_source=eaf (12/08/15).
- WILSON John (2001). “Political Discourse”, *Handbook Of the Discourse Analysis*, USA: Blackwell Publishers Inc, Malden, Massachusetts, 02148.
- WITTGENSTEIN, Ludvig (2011). *Tractatus Logico-Philosophicus*; Almanca/İngilizce Basımı Routledge, 1990, İstanbul: Çev. Oruç, Aruoba, Metis Yayınları.
- WODAK, Ruth, WEISS Gilbert (2003). (Eds), *Critical Discourse Analysis Theory and Interdisciplinarity*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire Palgrave Macmillan.
- YUGEOLO, Marina, (1997). “Bahktin, Kendisi ve Öteki”, Fransızca Basıma Sunuş (V.L: Voloşinov (2001) *Marksizm ve Dil Felsefesi*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, s. 32-42.

TÜRK YAZI DİLLERİNDE İYELİK İŞARETLEYİCİLERİNİN KIPLİK ANLAMLARI*

Modality Functions of Possessive Markers in Turkic Literary Languages

Habibe YAZICI ERSOY**

Dil Araştırmaları, Güz 2015/17: 51-72

Öz: Dillerde farklı şekillerde ortaya çıkan iyelik kategorisinin işaretleyicileri de farklılaşmaktadır. Türk yazı dillerinde iyelik, genel olarak ismin kendisine tabi olan unsurlarla içerisinde bulunduğu ilişkiyi ifade eden; isimlerle isimler arasında sahiplik ilgisiyle bağlantı kuran bir gramer kategorisi şeklinde tanımlanmaktadır. Türkçenin tarihî ve çağdaş dönemlerinde daima kullanılagelmiş olan iyelik ekleri, öncelikle sahiplik-aitlik işlevi üstlenirken, bütün bu tarihî seyir içerisinde kimi zaman da belirtme işlevi üstlenmişlerdir. Özellikle üçüncü tekil kişi iyelik ekinin belirtme işlevine oldukça fazla rastlanmaktadır. Ek, işlevini gerçekleştirirken de ortaya kimi kiplik anlamlar çıkmaktadır. Bu kiplik anlamlar, bazen iyelik ekli belirsizlik zamirlerinde bazen hitap-seslenme kelimelerinde kendini göstermektedir. Özellikle bu tür yapılarda, iyelik ifadesinin işaretleyicileri, eklendiği isme aidiyet bağımsız kurmaktan ziyade belirtme işlevinden hareketle sevgi, sempati, nezaket, hayflanma, üzümlü vb. gibi kiplik anlamlar kazandırmaktadır.

Makalede, Türkçenin tarihî ve çağdaş dönemleri ile kimi zaman da Türkiye Türkçesi ağızlarında iyelik eklerini alarak karşımıza çıkan özellikle *annem*, *babam*, *canım*, *hayatım*, *amcam*, *ablasının* vb. şekillerin kelime ve cümle düzeyinde aidiyet ifade etmeksizin kullanımlarının hangi şartlarda oluştuğu incelenmiş ve bunların Türk yazı dillerinde işaret ettiği kiplik anlamlar sınıflandırılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İyelik kategorisi, iyelik işaretleyicileri, kiplik, hitap-seslenme

Abstract: The possessive category appears differently in languages and its markers also changes. In Turkic languages, possessive category expresses the relations which a noun generally has with its determined nouns; and it is defined as a category which forms relations of possessiveness among nouns. The possessive suffixes, which have been used in historical and modern periods of Turkish, formerly just have the function of expressing possessive and belonging, but in the flow of time they got the function of definition. Especially, the definition function of third person singular possessive suffix can be observed commonly. While the suffix is realizing its function some modality meanings can be appear. This modality shows itself sometimes in indefinite pronoun with possessive suffix or sometimes in exclamation words. Specially in these structures the possessive markers have the modality

* Bu çalışma, 3-5 Eylül 2014 tarihleri arasında Rouen/Fransa'da gerçekleştirilen 17. Uluslararası Türk Dilbilim Kurultayı'nda sunulan basılmamış bildirinin genişletilerek gözden geçirilmiş hâlidir.

** Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara/ TÜRKİYE. Gönderim Tarihi: 05.10.2015 / Kabul Tarihi: 11.11.2015

meanings such as affection, sympathy, kindness, regret, sadness rather than expressing belonging relation.

In the article, the forms such as *annem*, *babam*, *canım*, *hayatım*, *amcası*, *ablasının* which have possessive markers from historical and modern Turkish languages and from Turkey Turkish dialects are tackled, and under which conditions their usage without expressing possessive have been formed is analyzed. The modality meanings they express in Turkic literary languages are classified.

Keywords: Possessive category, possessive markers, modality, exclamation

Giriş

İlk örneklerini benguşlarda gördüğümüz ve o günlerden bugüne kadar sayısız eserle taşınan Türkçe, bütün bu süreç içerisinde birbirine yakın ya da uzak çok farklı coğrafyalarda konuşulmuş, farklı yazı sistemleri ile yazılmış ve fonetik, morfolojik, morfo-sentaktik, sentaktik, leksikolojik vb. açılardan dünyanın en zengin dillerinden biridir. Öyle ki eklemeli bir dil olan Türkçede, kök ve gövdelere eklenen ekler, kimi zaman son derece zengin anlam ayrıntıları ortaya koyabilmektedir. Gramerde işlevsel olarak çoğunlukla belirli anlam ve görevleri yüklenen ekler, konuşma ve bağlamda ifade ettiği anlam açısından geniş bir yelpaze sergileyebilmektedir. Araştırmacılar arasında farklı görüşler olsa da fiilin kip, zaman ve görünüş kategorisinde bu hadisenin en güzel örneklerinden biri görülebilir. Türkçede genellikle basit zaman, basit kip ekleri diye bilinen eklerin tek ek/çok işlev yaklaşımı doğrultusunda, bir işaretleyici ile fiilin bu üç kategorisini de ifade edebildiği ve dolayısıyla da birden fazla anlamı aktardığı birçok çalışmada dile getirilmiştir (bkz. Yavaş 1980; Slobin, Aksu 1982; Taylan 1993, 1997; Aksu-Koç 1988; Akerson 2000). Yukarıda belirtildiği üzere araştırmacılar arasında tek ek/çok işlev yaklaşımına karşı çıkanlar da mevcuttur (bkz. Uzun 1998, Uzun-Erk Emeksiz 2002). Uzun, söz konusu fiil çekim eklerine birden fazla kategori aktarma işlevi yükleyen görüşe karşı çıkmakta, buna karşılık tek ek/çok işlev ilkesini benimseyerek, sıfır eki önerisini getirmektedir. Uzun'un önerisine göre her üç kategoride birer 'sıfır görünüş', 'sıfır zaman' ve 'sıfır kip' söz konusudur (1998: 15).

Bu bildiride, Türkçede birçok ekin yukarıda bahsedildiği üzere tek ek/çok işlev özelliği gösterdiğinden hareket edilmiş ve iyelik kategorisini gerçekleştiren iyelik eklerinin sahiplik/iyelik/aitlik gibi anlamlar dışında çeşitli bağlamlarda işaret ettiği kiplik anlamlar sorgulanmaya çalışılmıştır. Ancak konunun bağlantısı açısından öncelikle kiplik, iyelik kategorisi, iyelik eklerinde belirlilik ve hitap konularına kısa da olsa değinmek gerekmektedir.

1. Kiplik Nedir? ve Nasıl Sınıflandırılmıştır?

Türkçede klasik çalışmalara bakıldığında genellikle kip ve kiplik arasında bir ayırım yapılmamıştır; ancak son yıllarda kiplik ile ilgili çalışmalar derinleşmiştir (bkz. Dilaçar 1971; Kocaman 1981, 1988, 1990; Taylan 1997, Johanson 2000, 2003; Kılıç 2004, 2005; Aslan-Demir 2008; Kerimoğlu 2011; Benzer 2012; Yazıcı- Ersoy 2014).

Kiplik ilk olarak felsefe ve mantık alanında ortaya çıkmış bir kavramdır. Dil bilminde kiplik incelemeleri ise özellikle Otto Jespersen (*Philosophy of Grammar*, 1924)

ile kendini göstermiştir. Kiplik konusunda incelemeler yapan belli başlı diğer isimler arasında mantıkçı Georg von Wright (1951), Nigmatov (1970), Lyons (1977), Coates (1983), Baskakov (1984), Palmer (1986), Kiefer (1987, 1997), Sweetser (1990), Frawley (1992), Bybee-Perkins-Pagliuca (1994), Beybee- Fleischman (1995), Haan (1997), Auwera (1998, 2005, 2009), Papafragou (2000), Johanson (2000, 2003), Nuyts (2001), Kroeger (2005), Narrog (2005), Boland (2006), Portner (2009), Nordström (2010) gibi araştırmacılar vardır. (bkz. Kerimoğlu 2011)

Genel dil biliminde kiplik üzerine yapılan araştırmalarda kiplik tanım ve sınıflandırmalarında dikkati çeken bir husus, fiilin diğer kategorileri görünüş, kip ve zamandaki gibi genel bir kabul olmadığıdır. Dil biliminin alt alanları olan toplum dil bilimi, ruh dil bilimi, bilişsel dil bilimi, anlambilim ve pragmatik alanlarında farklı açılardan ele alınıp incelenen kiplik kavramı için üç yaklaşımdan bahsedilebilir.

1. Mantıksal Yaklaşım: Olasılık ve zorunluluk kiplik türleri üzerinde durulur ve mantık sembolleri kullanılır. Lyons (1977, 1983), Angelika Kratzer (1977, 1981, 1991), Ferenc Kiefer (1987, 1997), Kai con Fintel (2003, 2006).

2. Tipolojik Yaklaşım: Kiplik tipolojik bir parametre olarak ele alınır ve dünya dilleri kiplik yönünden karşılaştırılır: Palmer (1986, 2001), Bybee-Perkins-Pagliuca (1994), Beybee- Fleischman (1995), Haan (1997), Auwera (1998, 2005, 2009).

3. Semantik ve Pragmatik Yaklaşım: Kipliği anlamla ilişkilendirip anlam temelli inceler: Lakoff (1972), Coates (1983), Sweetser (1990), Papafragou (2000), Nuyts (2001). (bkz. Kerimoğlu 2011: 27-31).

Dil biliminin birçok alt alanında konu edilip araştırılmış olan kipliğin daha çok anlamsal bir kategori olduğu açıktır. Kiplik, konuşucunun cümlesindeki oluş ya da kılışın gerçek olup olmama durumu karşısında takındığı tutumunu, görüşünü, bakış açısını, değerlendirmesini gösteren bir anlam bilimi kategorisi olarak tanımlanabilir. Dilde fiil çekimleri, kiplik kelimeleri, edatlar, vurgu, söylem gibi farklı dil birimleriyle işaretlenebilmektedir. Kiplik işaretleyicileri bağlamla çok yakından ilgilidir. Anlama bağlı bir kategori olması bakımından kiplik anlamlar bağlam içerisinde farklı değerler gösterebilmektedir. (Kerimoğlu 2011: 97-113; Yazıcı-Ersoy 2011a: 47).

Kipliğin anlama bağlı bir kategori olmasından dolayı kiplik sınıflandırmalarında biçim birimlerin çok anlamlılığı, anlamın değişimlere açık olması, sınır koymanın güçlüğü gibi pek çok nedenden dolayı birlik söz konusu değildir. Çok çeşitli türlerle incelenen kiplik anlamsal alanı içerisinde yeterlilik, olanak, zorunluluk, gereklilik, izin, emir, istek, niyet/gönüllülük, olasılık, çıkarım, varsayım gibi ifade türlerinin yanında gelecek, olumsuzluk, soru, şart, korku, yasaklama, öneri vb. ifade türleri de yine kiplik incelemelerinde ele alınmıştır (Kerimoğlu 2011: 83-84). Narrog, Heyse'nin kiplik kavramını konuşurun içinde bulunduğu farklı psikolojik durumları ve farklı iletişim işlevlerini karşılayan cümle tiplerini ayırmak için kullandığını belirtmiştir (Kerimoğlu'ndan 2011: 13). Dolayısıyla kiplik anlamlar içerisinde konuşurun içinde bulunduğu psikolojik durumlar yani sevgi, nefret, korku, şaşkınlık, acıma vb. gibi duygular yer almaktadır.

Bu bildiride konu edilecek ve aslında sorulacak olan soru da, 'Mademki anlamsal bir alan olan kiplik, dilde farklı işaretleyicilerle farklı şekillerde ifadesini buluyor,

öyleyse iyelik işaretleyicileri de Türkçede kimi zaman kiplik anlamlar ifade edebilir mi?’ olacaktır. Söz konusu durum söylemden ve edebî dilden alınan örneklerle değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Yukarıda çeşitli duygu ifadelerinin de (korku, istek, niyet vb.) kiplik anlamlara işaret ettiği ifade edilmişti. *Duygu kipliği (Boulamaic Modality)* de konuşurun ifadelerine dair beğenme ya da beğenmeme derecesiyle ilgili bir kiplik kategorisidir (Kerimoğlu 2011: 136). Burada konuşurun anlık duygu durumları dikkate alınmaktadır. Konuşur ve dinleyici öznel tutumlarına dayalı olarak çeşitli kiplik türlerini seçerler. Dolayısıyla kullanılan ekler belirli sınırlar çerçevesinde birden fazla kiplik türüne sahip olabilirler (Benzer 2012: 112-115).

Kiplik anlamların içerisinde daha çok duygu kipliği altında değerlendirilebilecek sevgi, beğenme, hitap, saygı, nezaket, vb. bazı duygular Türkçede iyelik kategorisi ile aktarılabilir.

2. İyelik Kategorisi ve Belirlilik

Dillerde genel olarak iyelik kategorisinin çeşitli yönleri ile iyelik ifadesini ortaya koyan biçim bilgisel, söz dizimsel ve sözcüksel farklı işaretleyicileri mevcuttur. Bunlar içerisinde de ilk sırayı iyelik ekleri almaktadır. Türk yazı dillerinde iyelik, genel olarak ismin kendisine tabi olan unsurlarla, kendisinin ilgili bulunduğu kelimelerle münasebetini ifade eden; isimlerle isimler arasında sahiplik ilgisiyle bağlantı kuran bir gramer kategorisi şeklinde tanımlanmaktadır (Deny 1941: 159-160; Levis 1967: 41-52; Underhill 1976: 89-97; Yuldaşev 1981; Eckman 1988: 54; Ergin 1990: 121; Banguoğlu 1995; Kornfilt 1997: 185; Korkmaz 2003: 259-263; Göksel-Kerslake 2005: 68; Göknel 2010: 48-58; Karaağaç 2012: 327; Eraslan 2012: 159; Karademir 2013: 38-39).

Yukarıda bahsedildiği üzere, Türkçenin tarihi ve çağdaş dönemlerinde daima kullanılagelmiş olan iyelik ekleri, öncelikle sahiplik-aitlik-bağlılık, parçası olma gibi anlamları üstlenirken, bütün bu tarihî seyir içerisinde kimi zaman da belirtme işlevi üstlenmişlerdir (Yuldaşev 1956: 48; Ergin 1990: 121; Grönbech 1995: 84; Korkmaz 2003: 259-263, Karahan 2004: 1618; Başdaş 2009: 624, 635; Eraslan 2012: 159; Karademir 2013: 207). Kimi araştırmacılar sadece teklik 3. şahıs iyelik ekinin belirlilik/belirtme işlevine dikkat çekerken (Grönbech 1995: 84; Takeuçi 1988: 88; Başdaş 2003: 259-263); kimi araştırmacılar ise iyelik eklerinin tümünün belirlilik/belirtme işlevinin bulunduğunu vurgulamışlardır (Korkmaz 2003: 259-263; Mladenova 2007: 358-9). Karademir ise bu tür kullanımlarda iyelik ekinin belirtmeden çok, sevgi bildirme, sevimlileştirme, sahiplenme, sahiplendirme, hayıflanma gibi anlamlara işaret ettiğine değinmiştir (2013: 212).

Bu bakımdan iyelik kategorisini işaretleyen iyelik ekleri belirtme işlevine işaret eden ilgi hâli eki ile bir paralellik göstermektedir. Partee, iyelik (*possessive*) ve ilgi (*genitive*) adlandırmalarının kafa karıştırıcı olduğunu ve dolayısıyla da onları tanımlamanın güçlüğüne ifade etmiştir (2000: 91). Karahan da, ilgi hâli ekinin, eklendiği adın anlamına belirtme, sahiplik, mensubiyet, ilgi vb. anlamları kattığını vurgulamıştır (1996: 610).

İyelik eklerinin üstlendiği belirlilik/belirtme işlevinden hareketle de kimi zaman çeşitli isim ve zamirlerle kullanıldıklarında hitap, sevgi, beğenme, saygı, nezaket, vb. bazı anlamlara işaret edebilmektedirler. Elbette bu anlamlara işaret ederken eklerin

sahiplik/aitlik anlamları hareket noktası olmuştur. Hitap edilen ya da sevgi, beğenme gibi duyguların yöneltildiği kişi ya da kavramlar diğerlerine göre belirtilenlerdir.

3. Hitap/Seslenme ve İyelik Ekleri

Türkçe Sözlükte ‘Sözü birine veya birilerine yöneltme, seslenme’ (TS 2011: 1106) şeklinde tanımlanan hitaplar, dil bilimi alanındaki çalışmalara da konu olmuştur. İnsanlar arası iletişim dilinde önemli bir yere sahip olan ve bir bakıma konuşan kişinin kendi konuşmasına bir çeşit dikkat çekme çabası, bir tür sesleniş olarak adlandırılabilir. Seslenme/hitap (*vokatif*) kategorisi birçok dilde olduğu gibi Türk yazı dillerinde de herhangi bir özel morfolojik işaretçiye sahip değildir (Yuldaşev 1956: 441). Belki de bu yüzden dilbilimiyle ilgili temel kaynaklarda seslenme/hitap kategorisi farklı bir bölümde incelenmemiştir. Seslenmeler genellikle morfoloji bölümü içerisinde nidalar/ünlemler çerçevesinde ele alınmıştır (Ergin 1990: 329; Ediskun 1999: 225; Korkmaz 2003: 1145; Bilgegil 2009: 225; İmamova 2010: 2).

Türk yazı dillerinde seslenme/hitap (*vokatif*) kategorisini işaretleyen $-a(v)$ ya da $-y$ gibi biçimbirimler mevcuttur. (Yuldaşev 1956: 441; Pokrovskaya 1961: 24, 80; Yazıcı- Ersoy 2011b: 109). İyelik ekleri almış kimi zamir ve isimler de bu türden seslenme/hitap ifadeleri oluştururlar. Kullanımları genellikle sevgi, saygı, beğenme vb. kiplik anlamlara işaret eder. Sevgi insanların gözle görüp, elle dokunmayacakları tamamen soyut ancak çeşitli somut göstergelerle karşdakine ifade edilebilir gösterilebilecek bir kavramdır. Sevginin anlam ve içeriği insandan insana değişebildiği gibi karşındakine ifade ediliş şekli de insandan insana değişebilmektedir. Kimi zaman aile içerisinde eşler açık dilsel yollarla birbirlerine sevgilerini ifade etmezler; kimi zaman da ebeveynler çocuklarına sözlü bir şekilde sıcak duygular ifade etmekten kaçınırlar. Toplumlar arasında bu türden sevgi, şefkat, beğenme gibi duyguların aile ve yakın çevrede ifade ediliş birbirinden farklılık göstermektedir. Zeyrek, Türk konuşurların aile içinde sarılma ve öpüşme gibi sevgi ifadelerinin sözel olmayan yollarını tercih ettiklerini belirterek *canım*, *hayatım* gibi bazı sözcüksel öğelerin dış etkiler için sadece dilsel araçlar olduğunu ifade etmiştir (2001: 46-47).

Örneklerde olduğu gibi sevgiyi ifade etmenin yollarından biri sevilen, sayılan ya da beğenilen kişiye çeşitli sevgi sözleri söylemektir. İşte bu türden duyguların ifadesinde Türkçede kullanılan işaretleyicilerden biri de iyelik ekleridir. Sevilen kişi ya da varlığın benimsendiğini, kendisine ait olduğunu hissettiğini ifade etmenin yolu iyelik eklerinin kullanımınıdır. Burada iyelik eklerinin aitlik/sahiplik/belirlilik işlevleri kullanılarak sevilen kişiye hitap edilmekte, böylelikle de ona verilen değer hissettirilmeye çalışılmaktadır. Türkiye Türkçesinde bu durum yaygın olarak teklik 1. ve 3. şahıs iyelik ekleri için söz konusudur.

Teklik 1. Şahıs İyelik Eki

1) Sevgi, Saygı, Beğenme, Nezaket Anlamıyla

Türkçede teklik 1. şahıs iyelik ekinin özellikle hitaplarda kullanıldığına birçok çalışmada değinilmiştir (Yuldaşev 1956: 444; Korkmaz, 1994: 39; Zeyrek 2001: 56-59; Güvenç 2000: 20; Şen 2008: 659; Kara 2008: 414-415; İmamova 2010: 9; Yıldız 2013: 365) teklik 1. şahıs iyelik ekinin kendini az çok işlevsel seslenme (*vokatif*) bi-

çimi olarak gösterdiğini vurgulayan Yuldaşev de, Özbekçe *balam* “benim çocuğum”, Türkmençe *çağam* “benim çocuğum”, Çuvaşça *ıvalam* “benim oğlum”, Tatarca ve Kazakça *kızım* “benim kızım” *kustım* “benim biraderim” gibi hitapların teklik 1. şahıs iyelik ekiyle birlikte seslenme (vokatif) pozisyonunda karşımıza çıktığını ifade etmiştir (1956: 444).

Yuldaşev, Türk yazı dillerinde yaşça küçük akrabalara hitap sırasında kullanılan kelimelerin, sevgi anlamı veren küçültme eki ve teklik 1. şahıs iyelik ekinin birleşmesi ile ortaya çıkmasını da karakteristik bir durum olarak değerlendirmiştir: Öz. *bolajonim* “benim çocuğum”; Tat. ve Bşk. *balakayım, bebekeyem* “benim öz çocuğum”, Çuv. *pepekemcem* “benim öz bebeğim”; Tat. *ulıkayım* “oğlum”, Öz. *ugliçınam* “oğlum”; Baş. *kızıkkayım* “kızım”, Çuv. *heremcem* “kızım”; Öz. *singlijonim* vb. kullanılır (1956: 445).

Korkmaz teklik 1. şahıs iyelik ekinin unvan ve hitap olarak kullanılan bazı kelimelerde, ilk görevlerini kaybettiğini, sevgi ve hitap nüansları sağlayacak şekilde kaynaştığını belirterek Eski Türkçede *teñrim* “haşmetmaap, majeste”, *tarım* “bir kadın unvanı”, Osmanlı Türkçesinde *Tanrım* “ey Tanrı!”, *oğlum!*, *kızım!* “bir kimsenin oğlu ve kızı yaşındakiler için kullandığı hitap”, *yavrum* “küçük ve genç yaştakiler için bir hitap şekli”, *güzelim* “bir hitap şekli” örneklerini vermiştir (1994: 39).

Zeyrek, tıpkı aile içi iletişimde olduğu gibi Türk öğretim üyelerinin kimi zaman genellikle de öğrencilerin sıkıntılı zamanlarında onlara duygusal destek ve cesaret sağlamak için sanki kendi çocuklarına hitap ediyormuş gibi *kızım* veya *oğlum* kelimeleriyle hitap ettiğini duyabildiğimizi vurgulamıştır (2001: 56-57). Ayrıca genel olarak kadınların (özellikle diğer kadınlara hitap ederken) dayanışmayı vurgulamak için dilsel malzemeyi tercih ettiklerini ve ruhum, hayatım, şekerim benim, tatlı canım vb. kelimeleri kullandıklarını belirtmiştir (2001: 59).

Şen de *Dede Korkut Kitabı*’nda erkeğin eşine hitap ederken kullandığı *kadunum, zıreğum, dolegum, gorklum* gibi hitaplarında kadının dış görünüşü ve fiziksel özelliklerinden yararlandığını, eşin boyu, saçı, kaş, ağzı, yanağı, giysisinin çeşitli yönlerden nitelenerek teklik 1. şahıs iyelik ekiyle pekiştirilmiş bir olumluluk içinde hitap unsurunda kullanıldığını ifade etmiştir (2008: 639).

Görüldüğü gibi teklik 1. şahıs iyelik ekinin bu tür kullanımı çalışmalarda daha çok hitap/seslenme içerisinde ele alınmıştır. Ancak ekin hitap sırasında kelimeye kattığı anlam sevgi, saygı, beğenme, nezaket içeriği taşımaktadır. Eğer söz konusu sadece hitap etmek ise konuşur karşısındakine ismiyle veya içerisinde buldukları akrabalık bağına ifade eden kelimelerle de (baba, anne, teyze, hala vb.) hitap edebilir. Dolayısıyla bu tür kullanımlarda sevgiyi, saygıyı ifade etmek öncelikli amaçtır.

Türkçede tarihten günümüze kadar artarak ve alanını genişleterek gelen bu türden kullanımların örneklerini şu şekilde verebiliriz.

Eski Uygur Türkçesi

- ❖ *Ol ödün açığı uluğı qanqa inçä ötünti täñrim aghıq kuruğ qalır ağı barım alqınsar uwatsar yazuqqa tüşä täğınmägäy ertimiz täñrim.* (EAH, 14) “O zaman, hazine başkanı, hana şöyle arz etti: “Haşmetlim, hazine kurmak üzere. Eğer zenginlikler ve varlıklar bitiyorsa, ufalıyorsa, hataya düşmeyiz, Hünkârim.”

- ❖ *teyrim elig törüg ağı barım tutar ağı barım alqınsar el törü nâçük tutar biz **teyrim***. (EAH, 15) “Haşmetlim, devleti ve onun kurumlarını varlık ve zenginlik ayakta tutar. Varlık ve zenginlik tükenirse, devleti ve kurumlarını nasıl sürdürebiliriz, Haşmetlim.”
- ❖ *Amraq ögüküm meniñ eltä qazğançım sizij ermäs mü*. (EAH, 18) “Sevgili yavrucuğum, benim devlet gelirlerim sizin değil mi?”
- ❖ *Amtı amrak **oğlanım**, ança bilingler: Bu ırk bitig edgü ol. Ançıp alku kentü ülügi erklig ol*. (IB, 26) “Şimdi sevgili çocuğum, şöyle biliniz: Bu fal kitabı iyidir. Fakat, (yine de) herkes kendi kaderi üzerinde güç sahibidir.”
- ❖ *tip yarlıkadı **tözünüm** birük bu yirtinçüde sansız tümen tınlıglar emgenser...* (KİP, 9) “... diye buyurdu, asilim, eğer bu yer yüzünde sayısız canlı varlıklar ızdırıp çekip...”
- ❖ *inçe tip tidi **tözünüm** aling bu nom buşısı titir*. (KİP, 16) “şöyle dedi: Efendim, alın bu din için verilen sadakadır.”
- ❖ *inçe tip tidi **edgülerime** uzun turkaru adınçığ edgü kılğalı sakıntaçı boluñlar*. (UÜH, 63) “şöyle deyip dedi: ‘İyilerim ey! Daima fazlasıyla iyilik etmeyi düşünenlerden olun.’”
- ❖ *atım edrem al çeviş bilig ayu birgey biz **tengrim** tip ötüntiler...* (AY, 143) “... atım güç al hile, bilgi söyleyivereceğiz tanrım diye ricada bulundular.”
- ❖ *udunguz ozgalı ozgurgalı kirtüdin kelmiş **tengrime**...* (AY, 202) “... ta-kip edin kurtulmak, kurtarmak için gerçekten gelmiş tanrıma...”
- ❖ ***tözünüm** a sen neñ buşma buşrulma...* (ABH, 168) “Ey Azizim! Sen hiç üzülme...”
- ❖ *nä ada ärdi **atayım**, körkläkiyä ögüküm, ölmäk ämgäk nâçükün, öñrä kälip ärtüirdi*. (ABH,174) “Ne zor idi yavrucuğum, güzel canım, ölmek eziyeti nasıl (bu kadar) erken gelip (seni) aldı.”
- ❖ *kim ärti äрки ölürdäçi, ögükküyäm çak seni, tägürdäçi monı teg, busuş kadgu ämgäkkä* (ABH, 175) “Kim idi (o) acaba öldüren sevgili yavrum seni, veren bunun gibi keder (ve) eziyeti”
- ❖ *ıçgınmış män **känçimin**, sävär amrak atayımın busuşka ämgäkkä basıtıp, täpräñsiz botlum ärmäs mü* (ABH, 175) “Kaybetmişim gencimi sevdiğim yavrumu; keder altında (ezilip), kımlıdayamaz oldum değil mi?”
- ❖ *munung adakınta engitgeli yüküngeli **tegin** erürler ol* (M, 89) “bunun ayaklarına kapanmağa ve önünde eğilmeğe layık olurlar”
- ❖ *iligler begler birle ayagka **teginlig** maytrı bodisavtag bakşı tutar* (M, 90) “Hükümdar ve beyler ile birlikte hürmete layık maytrı bodhisattva’yı üstat telakki eder.”
- ❖ *mening oğulluğ **erdnim** burkan kutın bulup nomluğ tilgen tevirmiş* (M, 103) “Benim oğul cevherim, Burkanlığa (burkan kutı) ulaşip din tekerleğini çevirmiş...”

- ❖ ... *tengri tengrisi burkanığ bir körmişke **bakşım** siz tip yinçürü yükünüp sevip taplap...* (M, 113) “Tanrılar tanrısı Burkan’ı bir defa görmekle ‘Siz üstadımsınız’ diye secdeye vararak sever ve kabullenir.”
- ❖ *burkan inçe tip yarlıkayur olurung **ögüçüm** bar sizinge nomluğ öng üliş...* (M, 165) “Burkan haşmetle şöyle der: ‘Oturun! Anacığım! Sizin için dinin birinci (yani asıl) kısmı mevcuttur.’”

Karahanlı Türkçesi

- ❖ *Tengizdin kerimrek **şahım** ming kata/Kabul kılsa tang yok bu az hedyeni* (AH, 46) “Denizden bin kat daha fazla kerem sahibi şahım, bu küçük hediyeni kabul ederse şaşırarak yok.”
- ❖ *yarattı ol uğan tününg kündüzüng/ udup biri birke yorır öng songa (dip notta C5 yarattı **uğanım**)* (AH, 42) “Geceyi ve gündüzü tanrım yarattı, biri birine uyup en sona gider”.
- ❖ *bayat atı birle sözüğ başladım/törütgen igidgen keçürgen **idim*** (KB, 2) “Allahın adıyla söze başladım, yaratan, besleyen, affeden Tanrı’m.”
- ❖ *sevüğ savçığa ming meningdin selam/tegürsin **bayatım** kesüksüz ulam* (KB, 152) “Tanrı benden sevgili Peygambere devamlı olarak binlerce selam eriştirsin.”

Harezmi-Kıpçak Türkçesi

- ❖ *ay özge duasından cevring manga köp yahşı/könglümde muşavverdür **canım** bu yüzüng nakşı* (GT, 133) “Ey başkaların duasından cefan bana en iyisi, gönlümde tasvir edilmiştir canım yüzünün resmi.”
- ❖ *Ey aziz **edim** atını yana bir kata aygıl cümle malım tavarım sanga bol-sun, tedi erse...* (NF, 146) “Ey aziz kıymetlim adını bir defa daha söyle, bütün malım mülküm senin olsun, deyince...”

Eski Anadolu Türkçesi

- ❖ *Didi Nev-bahar aña kim iy benüm/ **Yarum** u cihanda varum u **canum*** (SNB, 330)
- ❖ *Aceb **Nev-bahar’um** ahvali ne/Taşa kalmışam anuñ ahvaline* (SNB, 361)
- ❖ *Bu suyile hem iri ola tenüm/Yüregümi acıtmağul iy **canum*** (SNB, 418)
- ❖ *Yakup eder **Sultan’ımdan** dilerem/İkisin dahi görmekliğe iverem* (YZ, 114)

Örneklerde de görüldüğü üzere teklik 1. şahıs iyelik ekinin sevgi ve saygı göstergesi olmak üzere hitaplarda kullanılışı tarihten günümüze oldukça işlevlik göstermektedir. Bugün artık eş, dost, sevgili, arkadaş, aile bireyleri arasında sevgi, saygı

ya da beğeni göstergesi olarak teklik 1. şahıs iyelik eki almış kelimeler fazlasıyla işletilmektedir: *aşkıım, canım, hayatım, yavrım, ciğerim, dostum, gülüm, güzelim, kuzum, aslanım, meleğim, ruhum, paşam, sultanım, üstadım, şekerim, tatlım, balım* vb. kelimelerle dillendirilen sevginin, cümlelerle ifade edilenlerden daha güçlü bir anlam ve etkiye sahip olduğunu ifade eden Kara da, bu tür kelimelere genellikle kısa ve öz bir mecaz ifadenin derinliğinin damgasını vurduğunu dolayısıyla da “*Seni çok seviyorum*” demeden, “*canımın içi*” demenin daha etkili olduğunu belirtmiştir (2008: 414-415). Örnekler bugün çok fazla çeşitlenmektedir. Söz konusu bu örneklerde genellikle değerli, güzel vasıfları olan nesne ve varlıklara, insanın önemli uzuvlarına benzerlik ilgisinden yola çıkılmıştır. Ancak kimi zaman durum öyle bir hâl almıştır ki teklik 1. şahıs iyelik eki normalde hoşlanılmayacak isimlerle de benzeri anlamları işaretlemek üzere kullanılır hâle gelmiştir: *böceğim* gibi (Kara 2008: 414-415; Yıldız 2013: 365). *karı* kelimesinde de benzer bir anlam çeşitlenmesi yaşanmaktadır. Kelime, *Türkçe Sözlük*'te “1. (Genellikle iyelik ekleriyle) erkeğin evlenmiş olduğu kadın, eş, refika, zevce. 2. *kaba Kadın*” (TS: 1217) olarak tanımlanmıştır. Gerçekten de kelime halk arasında tek başına kullanımlarda *kaba* ve *argoya* ait kabul edilmektedir. Oysa teklik 1. şahıs iyelik eki ile kullanıldığında *karım* şekliyle bu *kaba* anlamını sevgi, nezaket ile ifade edilen bir hitaba bırakır.

Türkiye Türkçesinin ağızlarında da tıpkı standart konuşma dili ve yazılı dilinde olduğu gibi bu türden kullanımların oldukça yaygın kullanıldığı görülmektedir.

Anadolu Ağızları

- ❖ *Kına Türküsü geline dirler kine, neydi? gusuruma bahma zabah erken kahamadım, gusuruma bahma **annem** hizmetiji yapamadım. ..* (AİA 2012: 216)
- ❖ *ondan sonamina bebe belik ineler bir koyde **anam** bi gorsej* (AİA 2012: 215)
- ❖ *he ben bilmem **anam** koprü var dellerdi ya ben bilmem.* (AİA 2012: 310)
- ❖ *zamana gadar gadın çocu emzirmiye gitse **anam**, vay **efendim** sen diyo bu çocu kestij.* (AİA 2012: 259)
- ❖ *Anneciğim! Çok korkuyorum.*

Akça bu kelimenin ünlem, korku, şaşma, hayranlık, acı, üzüntü bildirdiğini vurgulamıştır (2012: 338).

- ❖ *... deligannar da sişsin oynardı. **ha babam** çıkardı, o onu govalardı, o aña kakardı, işde deligannılık geçdik.* (AİA 2012: 202)
- ❖ *evimiz tüter dört biz beş dene altı dene gardaşımız biz. şu gada evde dar bi evde **yazık babam**.* (AİA 2012: 255)
- ❖ ***efendim** vergi vardı o zaman arazi vergisi araziniñ vergisi araziniñ vergisi vardı.* (AİA 2012: 225)

- ❖ *Efendim*, ben Aşığı İslam Erdener. (KİA 1983: 330)
- ❖ *seksen yoh canım yetmiş beş yav...* (AİA 2012: 154)
- ❖ *bilirim tabi, bilmem mi canım, yirmi temmuz biş dokuz yüz yetmiş dört.* (AİA 2012: 176)
- ❖ *Canım*, yol kesmehden ne çıhacah? (KİA 1983: 299)
- ❖ *şindi gelirdi babam rametle dillerdi, ya hadi baham hemşerim seni tah-sildar çarıyo.* (AİA 2012: 225)
- ❖ *hoş geldiniz seva geldiniz gızanım. tanıştımıza çok sevindim gızanım.* (EİA 1998: 197)

Aile ve akrabalar arasındaki iletişimde kimi zaman kendinden küçük yaştakilere ya da çocuklara seslenilirken kişi karşısındaki muhatabın nesi oluyorsa ona uygun olarak *annem*, *babam*, *teyzem*, *halam*, *dayım*, *amcam*, *ablam*, *abim* vb. kelimelerden kendi aile ve akrabalık statüsüne uygun olanı kullanılabilir.

- ❖ *canım ben buyüyin haşam hasdaşandım yâ.* (SAA, 122)
- ❖ *dēl nēy ēzen okunūmoru şē (60) oļūru mu demēyōllar bilmem, hāyillıslı aļlah bakalım e, gēne şükür haşam, oļum bizim (61) buramıza şükür gēne* (SAA, 268)
- ❖ *burda amcam, arpa, bûydây, nēm nē? sūyūmuz yok işte sēytinimiz var* (SAA, 190)

Bazen de söylemde aynı kelimelerde, özellikle *teyzem*, *amcam* gibi kelimelerde, konuşur ve hitap edilen kişiler değişmekte, küçükler tarafından akrabalık bağı olmadığı hâlde kendinden büyüklere hitap edilirken de sevgi, saygı, samimiyet, şefkat göstergesi olarak bu kelimeler kullanılmaktadır.

- ❖ *Teyzem okuma-yazma biliyor musun?* (KAYA, 108)
- ❖ *Teyzem unutmadığım bir anın var mı?* (KAYA, 109)
- ❖ *Teyzem ceviz ağacı hakkında ne biliyorsun?* (KGYA, 90)

Kimi zaman da hitap/seslenme biçimlerinde teklik 1. şahıs iyelik eki saygı ve samimiyet gibi duyguların birbirine karıştırılması ile unvan isimleri ve eki almış kelimelerin birlikte kullanılması sonucunu doğurur. *Ayşe Hanım Teyze*, *Hakim Bey oğlum*, *Hanım kızım* vb. (Zeyrek 2001: 61).

Bazen de değer verilen kişiye seslenmede içinde bulunulan duyguların yoğunluğu ile bu türden kelimeler ardı ardına pekiştirilerek kullanılabilir.

- ❖ *Canım efendim bir evde insan olmayınca, o ev göçer.* (HG, 379)

Teklik 1. şahıs iyelik eki zamanla kalıplaşarak bugün özel isim olarak da kullanılmaya başlanmıştır: *Ayşem*, *Ecem*, *Didem* vb. (Yıldız 2013: 44, 365).

Türkçenin tarihî ve çağdaş hemen hemen bütün yazı dillerinde karşımıza çıkabilen

teklik 1. şahıs iyelik eki almış bu türden hitap sözlerinin Türk dilinin kolları arasında da ifade ettiği anlamlar açısından farklılaştığı görülmektedir.

Türkiye Türkçesi İle Özbek Türkçesinde nezaket anlamı taşıyan seslenmeleri ele aldığı yazısında İmamova, Özbek Türkçesinde büyüklere hitapta iyelik ekinin kullanılmayıp, küçüklere hitapta ise muhakkak iyelik eki *-Im* ilave edildiğini ve bu yolla içten saygı bildirildiğine dikkat çekmiştir. Ona göre, akrabalık bildiren kelimelerle ifade edilen saygı, daha çok aitlik, bağlılık anlatır. Konuşan kişinin konumunu, yakınlığını, akrabalık bağını anlatmak için değil de içten saygı ile sevgi bildirir ve *kuzum, gülüm, yavrum, oğlum, kızım, nineciğim, kardeşim* biçimlerinde kullanılır (2010: 1, 2, 8). İmamova, teklik 1. şahıs iyelik ekinin öğretmen, hoca, müdür vb. bazı unvan isimlerine getirildiğinde Türkiye Türkçesinde kazandığı nezaket anlamının Özbek Türkçesinde mümkün olmadığı ifade eder. Özellikle aşağıdaki örneklerde ekin *bay* ve *efendi* kelimelerinde iki yazı dili arasında yarattığı fark dikkate değerdir (2010: 9).

bay, bayan TT: Yalın hâlde kullanıldığında sadece nezaket bildirirler.

TT: *bay* kelimesine +Im iyelik eki eklendiğinde sade nezaket anlamı içten resmî nezakete kayar.

ÖT: *bây* kelimesine -Im iyelik eki eklendiğinde tamamen yeni anlam kazanır; eş, koca anlamı üstlenir.

efendi TT: *-Im* iyelik eki ile birlikte kullanılarak; resmî nezaket anlamı taşır.

TT: Seslenmeye cevaben, erkek ve kadın ayırmaksızın, ‘evet, buradayım, buyurun’ anlamlarında da kullanılır.

TT: Sevgili, devlet büyüğü vb. kimselere karşı nezaket göstermek ve saygı belirtmek için veya hitap eden kimsenin nezaketinin bir ifadesi olarak kullanılır.

ÖT: *-Im* iyelik ekiyle birlikte öğretmen, okutman anlamında da kullanılır. Türkiye Türkçesinde bu anlamına rastlanmaz (İmamova 2010: 2-9).

Kara da Türkmencede çocuklarla ilgili dolaylı kelimeleri incelediği yazısında teklik 1. şahıs iyelik eki almış *hanım* “yetişkin erkek çocuklarla karşılaştığında, sevgi ifadesi olarak söylenen kelime”, *inerim* “çok sevilen çocuklara söylenen bir sevgi sözü”; *iner* “bir yaşına girmemiş erkek deve yavrusu” ve *köseğim* “çok sevilen çocuklara söylenen bir sevgi sözü”; *köseğim* “çok sevilen çocuklara söylenen bir sevgi sözü”; *köseğim* “devenin bir yaşına girmemiş yavrusu” örneklerini incelemiştir (2008: 417-418).

hanım “yetişkin erkek çocuklarla karşılaştığında, sevgi ifadesi olarak söylenen kelime”: *Türkmen Diliniñ Sözlüğü*’nde *hanım* kelimesinin bir diğer anlamı “eskiden hanımlara saygıyla hitap ederken kullanılan bir kelime” şeklindedir. Çocuklara söylenen sevgi sözü olan *hanım*, çocuğun gelecekte han olmasının içten geçirilmesi, tasavvur edilmesiyle ilişkili olmalıdır. Bu şekilde seslenen kişi, “benim han olacak çocuğum/delikanlım” demek istemektedir. (Kara 2008: 417)

inerim “çok sevilen çocuklara söylenen bir sevgi sözü”: *iner*, Türkmen-

cede “bir yasına girmemiş erkek deve yavrusu” anlamına gelir. Bu kelimedede yukarıdaki *hanım* örneğinde olduğu gibi iyelikli bir kullanım söz konusudur. Türkiye Türkleri *koçum* ya da *koçum benim* şeklinde sevdikleri gençlere seslenirler. Hayat içerisinde çok yeri olan hayvanlarla ilgili bu tür ifadeler, diğer Türklerde olduğu gibi Türkmenlerde de yaygındır. (Kara 2008: 418)

köseğim “çok sevilen çocuklara söylenen bir sevgi sözü”: *kösek*, aslında devenin bir yasına girmemiş yavrusunu ifade eder. Sevgi sözü olarak Türkmenler arasında diğer kelimelerin yanı sıra deve yavrusunu anlatan *iner* ve *kösek* kelimelerinin kullanılmasının özel bazı sebepleri olmalıdır. Türkmenistan’ın büyük bir kısmı çölle kaplı olduğundan diğer hayvanlarla birlikte deve de yetiştirilir. Deveden hem binek hayvanı olarak istifade edilir hem de etinden/sütünden faydalanılır. Türkmenlerde *çal* denilen deve ayranı da meşhurdur. Bu kavram ve ifade çeşitliliği, devenin Türkmenlerin hayatında önemli yere sahip olduğunun bir göstergesi olsa gerektir. Bu sebeptendir ki, onlar çocuklarına sevgi sözü o olarak deve yavrularını ifade eden kelimelerle hitap etmekten hoşlanıyorlar. (Kara 2008: 418)

2) Yazık Anlamıyla

Levis, teklik 1. şahıs iyelik eklerinin *güzel* ve *can* gibi kelimelere eklendiğinde *güzelim* ve *canım* şeklinde okşayıcı sıfatlar olarak kullanıldığını ifade etmiştir. *güzelim piyanosu*, *canım Türkçemiz* gibi (1967: 39, 41). Söz konusu örneklerde olduğu gibi teklik 1. şahıs iyelik eki okşayıcı, beğenmeye yönelik sıfatlar oluşturmakla birlikte bu kelimelerin bazen de ‘yazık’ anlamında kullanıldığı görülmektedir. Burada teklik 1. şahıs iyelik eki hitap/seslenme unsuru olarak değil, acıma, üzülmeye gibi duyguları yansıtmak şeklinde kullanılmaktadır.

- ❖ “Of yine seni mi dinleyeceğiz? Nasihati ne yapayım? Paraya bakalım...” alaylarıyla amcasının fikir ve yazı olarak özene bezene yazdığı o **canım mektubu** okumadan bir tarafa fırlatır. (Ş, 65)
- ❖ “Aman dostlar, aklıma heyheyler geliyor. İşi murdar kan. Aldı **canım gerdanlığı**, aldı da üstüne yattı. Yetişiiin!” (P, 77)
- ❖ *Asım’ın Neva için tertip ettiği saz semaisini üzerinde oynayarak, nasıl becerdiyse, o **canım musikiyi** beter bir hale getirdi.* (S, 256)
- ❖ *Ah Tezel, nasıl bıraktıverirsin kendini böyle, nasıl yazık edersin bu **güzelim resimlerine?**..* (BDG, 85)
- ❖ *O **güzelim eve**, bu asık yüzlü bu içi kararmış kadını mı götürecekti?* (HG, 319)
- ❖ *Bu **güzelim şehri** dilenciler istila etti! İki lokma yemek yerken bile insana rahat yok!” dedi.* (S, 98)
- ❖ ***Güzelim sonbahar** güneşinin bu odaya hiç iltifat etmediği muhakkak.. Niçin etsin ki?* (ÇB, 159)
- ❖ “*A **güzelim**... Senin masa ile tuttuğun o sıcak köfteyi, ben elimle nasıl alayım?* (Ş, 24)

3) Şaşırma, Kızma Anlamlarıyla

Teklik 1. şahıs iyelik eki almış kelimelerden özellikle de *canım* kelimesi kimi zaman bağlam içerisinde “şaşırma” ifadesi ile kullanılmaktadır. *Yok canım, hadi canım* gibi kullanımlarda bu durumu görmek mümkündür.

- ❖ “*Nerdeyse yeniden karısı olacağım. Ben ettim, sen etme deyip kollarına atılacağım... Yok canım, yok canım.*” (BDG, 45)
- ❖ *Yoo canım, diye güreledi, kızı hem gebe koy, hem de böyle anlamazlıktan gel, bu bana, Cin İmama yutturulmaz.* (MH, 63)
- ❖ *Yok canım, ben o düğüne gitmek için gitmiyorum.* (BDG, 60)
- ❖ *Az kaldı aramızda! Yok canım, her yerde nişanı var, tövbe tövbe neler diyorum.* (ÇB, 269)

Teklik 2. Şahıs İyelik Eki

Sevgi, Saygı, Beğenme

Özel seslenme tonlamalarının iyelik ekleri ile uyum içinde olmasının son derece önemli olduğunu vurgulayan Yuldaşev, Hakas Türkçesinde yaşça büyük akrabalara hitap ederken özel seslenme tonlamalarının dışında mutlaka teklik 2. şahıs iyelik ekinin kullanıldığını belirtmiştir. Ona göre bu kullanımda teklik 2. şahıs iyelik eki hitap/seslenme işlevini gerçekleştirir, yani işlevsel seslenme biçimine dönüşür. Örneğin dedeye hitap ederken sadece *aga* “dede” değil *agan* “senin deden” demek gerekir; Hakaslar, amca/dayıya hitap ederken *achan* “senin amcan” derler, bu durumda amca sözcüğü Hakas dilinde *acha*’dır. Ablaya hitap sırasında sadece *chacha* “abla” değil, tam olarak “senin ablan” anlamına gelen *çatsan* demek gerekir. Ancak Yuldaşev *tayın* “senin dayın” kelimesini istisna olarak kabul eder. *tayı*’nın sözcüksel içeriği ile “n” ekinin seslenme içeriği, birbirine o kadar sıkı sıkıya bağlanır ki, biri diğeri olmadan tek başına anlamsız kalır (1956: 443).

Söz konusu kullanım Türkiye Türkçesinde bulunmamaktadır. Diğer yazı dillerindeki durumu ise bu bildirinin sınırlarını aşacağından başka bir çalışmaya bırakılmıştır.

Teklik 3. Şahıs İyelik Eki

Sevgi, Saygı, Beğenme

Sevgi, saygı, beğenme gibi duyguları ifade etmek için genel olarak Türkçede daha çok teklik 1. şahıs iyelik ekinin kullanıldığı muhakkaktır. Ancak her ne kadar durum böyle ise de özellikle son yıllarda Türkiye Türkçesinde sevgi, beğenme ifade eden hitaplarda teklik 3. şahıs iyelik ekinin fazlasıyla tercih edildiği görülmektedir. Yıldız, bu durumu konuşma dilinde görsel iletişim araçlarının etkisiyle moda hâline geldiği şeklinde yorumlamıştır (2013: 44). Söz konusu kullanım örnekleri *aşkısı, birtanesi, canısı, karısı, oğlusu, oğluşu, yavrusu, kuzusu* şeklinde sıralanabilir. Örneklerde de görüldüğü üzere teklik 3. şahıs iyelik eki ek yığılması hadisesiyle iki defa kullanım alanına çıkmıştır. Türkçede bu kullanımın örneği *birisi, kimisi* kelimelerinde mevcuttur. Bu türden kullanımlar özellikle sevgi, beğenme için *aşkıım, bir tanem, canım, karım,*

oğlum, yavrum yerine yaygınlaşmıştır. Bunun en belirgin örneği olarak aşağıdaki şarkı sözleri verilebilir. Şarkı arabesk bir şarkıdır ve nakaratlarında sık sık *canısı* sözcüğü tekrar edilmiştir. Şarkıda aşğın sevgiliye hitap edişinde kullandığı bu kelime ve tekrar edişler onun sevgisinin gücünü adeta vurgulamaktadır.

*Gidemem gidemem
Seni terk edemem
Ölürüm ölürüm
Ben sensiz edemem
Canısı canısı canısı*

*Canısı canısı
Ömrümün yarısı
Ben senden ayrılmam
Alnımın yazısı*

[kaynak:http://www.yenisarkisozleri.com/ibrahim-erkal/canisi_sarki_sozu.html]

*Sen gittin gideli soğuk ellerim
Kurudu boğazım sustu dillerim
Rengini yitirdi gonca güllerim
Ben nasıl yaşarım sensiz **canısı**.*

*Sana beslediğim umutlar bitti
Yaşama sevincim kayboldu gitti
Hasretin kor oldu yaktı eritti
Ben nasıl yaşarım sensiz **canısı**.*

(<http://www.antoloji.com/canisi-14-siiri/>)

Tatarlarda da kadın eş kocasına seslenirken genelde, “onun babası” anlamına gelen *etise/ettese* şeklinde, erkek ise karısına seslenirken genelde “onun annesi” anlamına gelen *enise* şeklindeki kelimelerle hitap eder. Türkmencede de kadın kocasına benzer şekilde hitap etmektedir. Burada teklik 3. şahıs *-se(-sı)* iyelik eki sadece sahip olma öznesiyle somutlaştırılır. Burada çiftin çocukları merkeze alınmıştır (1956: 443-444)

Altay Türklerinde de geleneksel hayatta kadınların, eşlerine yaşlı akrabalarına ve erkeklere adlarını kullanarak seslenmeleri yasaktır. Bugün de bu durumun etkisi konuşma dilinde, hitaplarda teklik 3. şahıs iyelik ekinin tercih edilmesinde görülmektedir. Sadece yaşça büyük erkeklere değil aynı zamanda kadınlara da ismiyle hitap edilmediği gibi toplum içinde doğrudan “anne” diye de seslenilmemektedir. Konuşmalarda, *Nadya ece* yerine küçük kardeşler *ecezi* “ablası”, *ene* yerine de *caanazı* “büyükannesi” gibi akrabalık isimlerinin teklik 3. şahıs iyelik eki almış şekilleri tercih edilmektedir (Güner-Dilek 2005: 1-30; 2007: 547).

Benzer kullanımlar Türkiye Türkçesinde de mevcuttur. Ancak bu kullanımın sebebi her zaman kadın ya da kocasının eşine doğrudan seslenememek ve saygı yüzünden değil kimi zaman da merkeze ve muhataba çiftin çocuğunun alınmasından kaynaklanmaktadır. Öyle ki çocuğun yanında birbirlerine hitap ederken eşler *annesi* ya da *babası*

kelimelerini kullanabilirler. Bu diğer akrabalık isimleri için de geçerli olabilir. *ablası, abisi, halası, dayısı, teyzesi* vb.

- ❖ *Babası, mamayı getirir misin?*
- ❖ *Bugün yemeğini çok güzel yedi annesi.*

Bu tür kullanımlarda konuşan kişinin kendisini merkeze alınan çocuğun yerine koyması gibi bir durum söz konusudur. Bu durum eşler arasında olabileceği gibi kimi zaman da başkalarının muhatap olarak çocuğu kabul etmesiyle aşağıdaki türden kullanımlara rastlanabilir.

- ❖ *Çocuğu yatırın annesi muayene edelim.*
- ❖ *Annesi henüz sonuçlar çıkmamış biraz daha bekleyin.*
- ❖ *Ne şikayeti var babası.*

Yukarıdaki örneklerde çocuk anne ile beraberken ya da değilken merkez ve muhatap olarak çocuk alınmış anneye hitap edilirken de bu yol kullanılmıştır. Karademir de söz konusu kullanımların muhatabın cinsiyetine göre nezaket, şefkat/sevgi bildiren seslenme sözleri olarak işlev gördüğünü ifade etmiştir (2013: 204).

Türk dilinin bir diğer kolu Başkurt Türkçesinde de teklik 3. şahıs iyelik ekinin bu türden farklı kullanımlarına rastlamak mümkündür. Sözlü ve yazılı dilde iyelik eklerinin kullanımı bahsedilen anlamlarla örtüşmekle birlikte özel isimlere eklenen teklik 3. şahıs iyelik ekinde Türkiye Türkçesindeki kullanımlardan farklılık göstermektedir. Bu türden kullanımda konuşur ya da yazar merkezdeki kahramanın bakış açısından hareket ederek onun sevgi ve beğenisini ifade etmek için teklik 3. şahıs iyelik ekini işletir.

- ❖ *Bäxithiz Mariyahı la xəzir yuq indı. Unıñ qarawı, yäş bisäh- Aybikähı bar.* (BK, 382) “Şanssız Mariya’sı da yok artık. Onun bakışı, genç karısı- Aybike’si var.”
- ❖ *Äli bargan yaqqa Minlibikähin küp kınä dünya gızıp, Mariyahı minän ilinä qayttı.* (BK, 382) “Gittiği tarafta Minlibike’sini takip etti o, sonra çokça dünyayı gezip, Mariya’sı ile ülkesine döndü.”
- ❖ *Sünki yıbanmanı. Irumburına la sıgıp kitä, Sterlihinä lä ülgürä, Üföhün dä qaldırmaq.* (TŞS, 231) Gülsire Gaysarova “Çünkü üşenmedi. Orenburg’una gidiyor, Sterli’sine de vakit buluyor, Ufa’sını da bırakmıyor.”
- ❖ *Hüygän Üföhünän hawahına bähit hiñışkän dä Äzibä şını hulap rähät-länip kilä, şul läzzättän bır az xatta işärlängän hımaq atlay.* (TŞS, 87) “Sevdiği Ufa’sının havasına mutluluk sinmiş de Ezibä bunu soluyup ferahlıyor, hatta bu lezzetten biraz sarhoş gibi yürüyor.”
- ❖ *Zülxizähı gazaptarzan qütülğas, qartıñ ana şul qurqıwı la yuqqa sıqtı. Äzäm balahınıñ bil fani dünyala in dähşätlängänı äjäl kilhä, qurqırwa ülä ikän.* (TŞS, 224) “Zülhize’si azaplardan kurtulunca, ihtiyarın o kadar korkması da gereksiz oldu. İnsanoğlunun bu fani dünyada en çok korkacağı, ecel, gelse korkudan ölmüş.”
- ❖ *Ä Sovet Armiyahı künündä şıltratha la yaray. Zülxizähı uğa yıl hayın bil bayramğa büläk äzirläy türğaynı.* (TŞS, 227) “E Sovyet ordusunun

gününde telefon açsa da iyi. Zülhize'si ona her yıl bu bayramda hediye hazırlıyordu.”

- ❖ *Martinahın yarata inĭ. Hay, zamanı, äythäm äytäyĭm... Ağahınıñ qızına üyländĭ bit qan büzüwsı imperator:* (KH, 196) “Martina’sını seviyordu. Ah, zamanı, söylesem, söyleyeyim... Ağabeyisinin kızıyla evlendi tabi kan bozucu imparator.”
- ❖ *Gizĭlhaq yıwınıp, kĭyĭmdärĭn alıştırğanda la Miñzadahı işñän sıqmanı.* (T, 216) “Gizilhak, yıkanıp, kıyafetlerini değiştirirken de Minzada’sı içinden çıkmadı.”
- ❖ *Miñzadahına qırın-mırın qarap yürüy, azna buyı hüyläşmäy.* (T, 224) “Minzada’sına mırın kırın ediyor, hafta boyunca konuşmuyor.”
- ❖ *Miñzadam mĭnän qızzarım da tanışın.* (T, 227) “Minzada’m ile kızlarımda tanışsın.”
- ❖ *Ä üzĭ bir kĭn dä kolxoz işñä sıqqanı yuq. Üyündägĭ işñ ülkän qızı, Näfısähĭ, yalsı kĭwĭk, başın başıp işläy zä işläy.* (T,17) “Hiçbir gün de Kolhoz işine çıktığı yok. Evindeki işini büyük kızını, Nefise’si, kiralık gibi başını basıp çalışıyor da çalışıyor.”
- ❖ *Äyĭ, bulğanına şükür itĭrgä kăräk: üshüzlü it algaynılar; Fänilähĭ aş bĭşră, İlnur mĭnän Rämilä uylap yürüy.* (T,90) “Evet, olduğuna şükür etmek gerek: ucuz et almışlardı, Fenile’si yemek pişiriyor, İlnur ile Remile oynuyorlar.”
- ❖ *Xämät ağay qarşılarna üsrağan Rawızähñä hüç quşırğa ülgürzŭ.* (T, 128) “Hemit ağabey karşılarına çıkan Ravize’sine söz atmaya çalıştı.”
- ❖ *Nimä, nimä, Arınbasarov qatınıñ ilawına tüzĭp tŭra almay. Gümümän, qatın-qız küzĭndä yaş tamsuları kürhä, yĭbĭp tŭşä. Äĭ yatqan yırĭnän kirĭ tŭrzŭ la Fäyrüzähñ inĭnän qŭsaqlap aldı.* (GBG, 59) “Neye, neye, Arınbasarov karısının ağlamasına dayanamıyor. Genellikle kadınların kızların gözlerinde yaş görse gevşiyor. Şimdi de yattığı yerden kalktı ve Feyruze’sinin omuzlarına sarıldı.”
- ❖ *Yarata, iş kitkäs yarata İlgujahın, balaqayımdı. Bähĭlĭ gĭnä bulhındar indĭ... Fäyrüzä Häsänovna Güĭşanına hüqlanıp, üzĭñĭ yaşĭğĭ sağıştırıp qararı.* (GBG, 92) “Seviyor, akıl almaz derecede seviyor İlguca’sını, Feyruze Hesenovna, Güĭşan’ına büyülenerek, kendi gençliği ile karşılaştırdı baktı.”
- ❖ *Kĭm bulıp işläy huñ Üfühündä?* (KL, 148) “Ne olarak çalışıyor ki o Ufa’sında?”
- ❖ *Märzühĭ astırtın bııldanı, şıgırt qına yüzrŭq kürhättĭ.* (KL, 116) “Merziye’si gizlice fisıldadı, birden yumruğunu gösterdi.”
- ❖ *Tüz indĭ, tüz Gilmançık! tip alhıylangan itläs bittärĭn tağı la yäyibĭrăk yılmayğan bula Nurbikähĭ* (KL, 59) “Dayan, şimdi, dayan Gilmançıgım, diyerek pembeleşen etli yüzünü daha da yayararak gülümsüyor Nurbike’si.”

- ❖ *Ālfägä... tip saq-saq äytä aldı yığıt üstüğü. Unarsı bulmay, Ālfähĭ anı-na kilip, ular yanına intildi.* (KL, 51) “Elfiye’ye diye yavaş yavaş söyleyebildi küçük delikanlı. Bundan sonra Elfiye’si kendine gelince onların yanına fırladı.”

Teklik 3. şahıs iyelik ekinin bu türden kullanımının diğer Türk yazı dillerindeki durumu henüz inceleme aşamasında olduğu için burada örneklerine yer verilmeyecektir.

Ek ayrıca, Türkiye Türkçesi ağızlarında üzerine ilgi hâli olarak akrabalık isimleriyle birlikte hitaplarda kullanılmaktadır. Bu durumda da yine akrabalık statüsü içerisinde bulunan konuşurun özellikle de kendisinden küçük yaştaki akrabasına sevgi, sefkat vb. duygularla hitabı söz konusudur.

- ❖ *Abıcasınıy ben seni satacan gayrı, nedecen, cüvap verecey mi başa?* (KYA 2012: 614)
- ❖ *Ne kadar da güzel görünüyor benim halasının.*
- ❖ *Gel dayısının sana bayram harçlığını vereyim.*

Çokluk 1. Şahıs İyelik Eki

Sevgi, Saygı

Türkçede saygı duyulan birine hitap edilirken veya saygı duyulan birinden bahsedilirken derin saygının bir göstergesi olarak çokluk şeklin kullanıldığını, hitap edilene yönelmekten çekinildiğini ve dolaylı bir anlatımın tercih edildiğini belirten Grönbech, şu örnekleri vermiştir.

ulug küçlüg kutlug bodysvtlar ermeser (P. 45, 2 vd.) “eğer o ulu, güçlü kutlu bir bodisatva olmasa”

adam sala kulur ediler (Schinkewitsch 76) “adam selam verirdi”

pucun henimler obdan turupdö (KSz 18, s. 92, 13 vd./Kuçaca) “Pucun hanım afiyettedir.” (1995: 70).

Çokluk ekinin bu şekilde nezaket ve saygı ifadesi olarak kullanılması gibi çokluk 1. şahıs iyelik eki de kimi zaman bu tür anlamları işaretlemek için kullanılmaktadır. Altay Türkçesinde de ekin bu türden kullanımına rastlanmakta olduğunu Güner-Dilek belirtmiştir. Aynı söökten olan kişi kendinden büyük olan erkeğe *akabis* “ağabeyimiz, amcamız” der. Bu kişi kadın ise *ecebis* “ablamız” der. Aynı soya mensup küçük erkeklerle *karındajıbis* “erkek kardeşim iz”, küçük kızlara ise *sıynıbis* “kız kardeşimiz” derler (Güner- Dilek 2007: 544).

Çokluk 1. şahıs iyelik ekinin sevgi, saygı ifade etmek üzere hitap kelimelerinde kullanımı Eski Türkçe döneminde bulunmakla birlikte Türkiye Türkçesinde de yaygındır.

- ❖ *tüz bahşısı umugumuz inagımız ulug kün tengri kadaşlıg buyan evirmek üç uzatıkı uguşu yig üstünki...* “Doğru üstadı dayanağımız, sığınağımız yüce gün tanrısı kardeşlik saadeti çevirmek daima üç soyu daha iyi en üstteki...” (AY, 350-351)

- ❖ **tengrim** bon om erdinig nomlamak tıltagında men başın kamağ tirin kuvragımning çoğumuz yalınımız küçümüz küsünümüz **körkümüz mengizimiz** ükliyu asılıu teginür... (AY, 287)
- ❖ *Değil çarşı esnafta padişah efendimizin cellatları gelse, ipi boylasam, boynum urulsa umrumda değildi.* (P, 43)
- ❖ *Prens'in yanında bir lalayı hatırlatıyordu. — Evet efendimiz... — Ne buyruldu efendimiz...* (Z, 24)
- ❖ «Ferman **efendimizin!**» deyip selam aldıktan sonra dışardakilere sordum. (GH, 67)
- ❖ *Kolay gelsin, dedi. Beyiniz Igor Gregorovig nerede? - **Beyimiz** çarşıya indi.* (HG, 410)

Sonuç

Kiplik kavramının konuşurun içinde bulunduğu farklı psikolojik durumları ve farklı iletişim işlevlerini karşılamaından yola çıkarak sevgi, beğenme, hitap, saygı, nezaket, vb. bazı duygular kiplik türlerinden biri olan *duygu kipliği* altında değerlendirilebilir.

Türkçede iyelik eklerinin sahiplik/aitlik anlamlarından hareketle özellikle de belirlilik/belirtme işlevinin etkisiyle çoğunlukla hitap/seslenmelerde sevgi, saygı, beğenme, nezaket, acıma, şaşırma vb. kiplik anlamları işaretlediği ifade edilebilir.

İyelik eklerinin bu türden kiplik anlamlarının tarihi ve çağdaş Türk yazı dillerinde karşılaştırılarak incelenmesi farklı kullanımlar açısından ilginç sonuçlar ortaya koyabilir.

Taranan Eserler

- ABH** : GULCALI, Zemiye (2013), *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudurdan Aç Bars Hikayesi*, Ankara: TDK Yay.
- AH** : ARAT, Reşit Rahmeti (1992), *Atabetü'l-Hakayık*, Ankara: TDK Yay.
- AİA** : AKÇA, Hakan (2012), *Ankara İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Dizin)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- AY** : KAYA, Ceval (1994), *Altun Yaruk*, Ankara: TDK Yay.
- BDG** : AĞAOĞLU, Adalet, *Bir Düğün Gecesi*.
- BK** : MERGEN, Kirey (2005), *Bürküt Kanatı*, Ufa.
- ÇB** : İŞINSU, Emine (2006), *Çiçekler Büyür*, Ankara: Elips Kitap.
- EAH** : HAMILTON, James Russell (2011), *İyi Kötü Prens Öyküsü*, Ankara: TDK: Yay.
- EİA** : KALAY, Emin (1998), *Edirne İli Ağızları*, Ankara: TDK Yay.
- GBG** : BÜLEKOV, Dinis. (2001), *Gümir bir Gine-Haylanma Eserzer 1-2*, Ufa.
- GH** : KARAY, Refik Halit, *Gurbet Hikâyeleri*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- GT** : KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (1989), *Gülistan Tercümesi*, Ankara.
- HG** : (1993), *Hilâl Görününce*, İstanbul: Ötügen Yayınları.
- IB** : TEKİN, Talat (2004), *İrk Bitig*, Ankara.
- KAYA** : AYDIN, Neşe (2008), *Kütahya Altıntaş Yöresi Ağız (İnceleme, Metinler, Sözlük*,

- Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
- KB** : ARAT, Reşit Rahmeti (2007), *Kutadgu Bilig*, (5. Baskı), Ankara: TDK Yay.
- KGYA** : BİBER, Seçil (2010), *Kütahya Gediz ve Yöresi Ağzı* (İnceleme, Metinler, Sözlük, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
- KH** : HEBİBULLİN, Müsegit (2005), *Kubrat Han*, Ufa.
- KİA** : ERDEM, Mehmet Dursun, Güner Dağdelen (2012), *Karabük ve Yöresi Ağzları*, Karabük.
- KİP** : TEKİN, Şinasi (1960), *Kuanşi İm Pusar*, Erzurum.
- KL** : BÜLEKOV, Dinis. (2001), *Kilmişek- Haylanma Eserzer 1-2*, Ufa.
- M** : TEKİN, Şinasi (1976), *Maytrsimi*, Ankara.
- MH** : *Memleket Hikâyeleri* (Refik Halid Karay), İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- NF** : ZÜLFİKAR, Hamza, Semih Tezcan (1995), *Nehcü'l-Feradis*, Ankara: TDK Yay.
- P** : ŞAFAK, Elif (2006), *Pinhan*, İstanbul: Metis Yayınları.
- S** : ANAR, İhsan Oktay (2007), *Suskunlar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- SAA** : BÖLÜK, Ramazan, (2011), *Serik (Antalya) Ağzı*, Erzincan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- SNB** : DİLÇİN, Cem (1991), *Süheyl ü Nevbahar*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay.
- Ş** : GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi (2008), *Şıpsıvdi*, İstanbul: Everest Yayınları.
- T** : İGİZYENOVA, Najiye (2002), *Täkdir*, Ufa.
- TŞS** : GAYSAROVA-GİZZETULLİNA, Gülsire (2007), *Turmuş Şaw Seskele*, Ufa.
- UÜH** : MÜLLER, W. K., A. Von Gabain (1946), *Uygurca Üç Hikaye*, İstanbul.
- YZ** : DİLÇİN, Dehri (1946), *Yusuf ve Zeliha*, İstanbul.
- Z** : ATAY, Falih Rıfki (2004), *Zeytin Dağı*, İstanbul: Pozitif Yayınları.

Kaynakça

- AKÇA, Hakan (2012). *Ankara İli Ağzları*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- AKERSON, Fatma Erkman (2000). *Dile Genel Bir Bakış*, İstanbul: Multilingual.
- AKSU-KOÇ, A. (1988). *The Acquisition of Aspect and Modality: The Case of Past Reference in Turkish*, Cambridge.
- ALKAYA, Ercan (2008). *Sibirya Tatar Türkçesi*, Ankara: Turkish Studies Publication.
- ARIKOĞLU, Ekrem (2007). “Tuva Türkçesi”, Türk Lehçeleri Grameri, (Ed. Ahmet B. Ercilasun), 1149-1228, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ASLAN-DEMİR, Sema (2008). *Türkçede İsteme Kipliği, Semantik-Pragmatik Bir İnceleme*, Ankara.
- AYDIN, Neşe (2008). *Kütahya Altıntaş ve Yöresi Ağzı*, Kütahya.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1995). *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- BAŞDAŞ, Cahit (2009). “Orhun Abidelerinde İyelik, Belirtme ve Yükleme Hâli”, *Turkish Studies* 4/8, s. 623-643.
- BENZER, Ahmet (2012). *Türkçede Zaman, Görünüş ve Kiplik*, İstanbul.
- BİBER, Seçil (2010). *Kütahya Gediz ve Yöresi Ağzı*, Kütahya.
- BİLGEGİL, Kaya (2009). *Türkçe Dilbilgisi*, İstanbul.
- BYBEE, Joan, Fleischman, Suzanne (1995). “Modality in Grammar and Discourse An Introductory Essay”, *Modality and Grammar in Discourse, (Typological Studies in Language 32)*, (ed. Joan Bybee, Suzanne Fleischman), Amsterdam and Philadelphia: Joan Benjamins.
- BYBEE, Joan, Revere Perkins, William Pagliuca. (1994). *The Evolution of Grammar*, Chicago and London: The University of Chicago Press.

- CLARK, Larry (1998). *Turkmen Reference Grammar*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- ÇENGEL, Hülya (2005). *Kırgız Türkçesi Grameri*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- DENY, Jean (1941). *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, (Çev. Ali Ulvi Elöve), İstanbul.
- DİLAÇAR, Agop (1971). “Türk Fiilinde “Kılınısla Görünüş ve Dilbilgisi Kitaplarımız”, *TDAY Belleten 1973-1974*, Ankara: TDK Yayınları, s. 160-171.
- ECKMANN, János (1988). *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul.
- EDİSKUN, Haydar (1999). *Türk Dilbilgisi*, İstanbul.
- EKER, Süer (2003). *Çağdaş Türk Dili*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- ERASLAN, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERGİN, Muharrem (1990). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul.
- FRAWLEY, William (1992). *Linguistic Semantics*, Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- GÖKNEL, Yüksel (2010). *Turkish Grammar, Transformational Generative And Contrastive*, İstanbul.
- GRÖNBECH, K. (1995). *Türkçenin Yapısı*, (Çev. Mehmet Akalın), Ankara: TDK Yayınları.
- GÜNER-DİLEK, Figen (2005). *Altay Türkçesi Ağızları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara.
- GÜNER-DİLEK, Figen (2008). “Altay Türklerinde Akrabalık”, *Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun Armağanı*, Ankara: Akçağ Yayınları, s. 541-563.
- GÜVENÇ, Selvinaz (2000). *Anadolu Ağızlarında Sevgi ve Övgü Sözleri*, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- HERSLUND, M.ve Baron, I. (2001). “Dimensions of Possession”, *Dimensions of Possession*, Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamin Yayınları, s. 85-98.
- ILGIN, Ali (2011). Tofa (Karagas) Türkçesi Grameri (Biçim Bilgisi), G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- İMAMOVA, Holida (2010). “Türkiye Türkçesi İle Özbek Türkçesinde Nezaket Anlamı Taşıyan Seslenmeler”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED] 42*, Erzurum, s. 1-10.
- İSHAKOV, F. G. (1961). *Grammatika Tuvinskogo Yazıka*, Moskva.
- İŞBULATOV, N. (1972). *Hezirgi Başkurt Tili*, Ufa.
- JESPERSEN, Otto (1924). *Philosophy of Grammar*.
- JOHANSON, Lars (2000). “Turkic Indirectives”, Johanson, L., Utas, B. (ed.), *Evidentials: Turkic, Iranian and Neighboring Languages, (Empirical Approaches to Language Typology 24)*, Mouton de Gruyter, Berlin- New York, s. 60-87.
- JOHANSON, Lars (2003). “Evidentiality in Turkic”, (Ed. Aikhenvald, Alexandra Y), *Studies in Evidentiality, (Typological Studies in Language 54)*, John Benjamins, Amsterdam-Philadelphia, s. 273-290.
- KARA, Mehmet (2008). “Türkmencede Çocuklarla İlgili Dolaylı Kelimeler”, *Turkish Studies*, 3/7, s. 413-419.
- KARAAĞAÇ, Günay (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*, Ankara.
- KARAHAN Leylâ (2004). “Belirtisiz Nesnenin Söz Dizimindeki Yeri Üzerine”, *V. Uluslar arası Türk Dili Kurultayı Bildiriler I, 20-26 Eylül 2004*, Ankara: TDK Yay., s.1615-1624.
- KARAHAN, Leylâ (1996). “Yükleme (accusative) ve İlgi (genitive) Hâli Ekleri Üzerine Bazı Düşünceler”, *III. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı*, Ankara, s. 605-611.
- KERİMOĞLU, Caner (2011). *Kiplik İncelemeleri ve Türkçe*, Ankara.
- KERSLAKE Celia-Aslı Göksel (2005). *Turkish: Comprehensive Grammar*, Routledge.
- KILIÇ, Filiz (2004). *Kırgız Türkçesinde Bilgi Kipliği: Delile Dayananların Diğer Bilgi Kiplikleriyle İlişkisi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara.
- KILIÇ, Filiz (2005). “Kırgız Türkçesinde Algısal Delile Dayalılık”, *Modern Türklük Araştırmaları*

- Dergisi*, C: 2; S: 1, Ankara, s.68-113.
- KORKMAZ, Zeynep (1994). *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, Ankara: TDK Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yay.
- KORNFİLT, Jaklin (1997). *Turkish*, London, New York: Routledge.
- KROEGER, Paul. R. (2005). *Analyzing Grammar An Introduction*, New York: Cambridge University Press.
- LEWIS, G. L. (1967). *Turkish Grammar*, Oxford, New York: Oxford University Press.
- LEWIS, G. L. (1967). *Turkish Grammar*, Oxford, New York: Oxford University Press.
- LYONS, John (1977). *Semantics I-II*, New York, Melbourne: Cambridge University Press.
- LYONS, John (1983). *Kuramsal Dilbilimine Giriş*, (Çev. Ahmet Kocaman), Ankara: TDK Yayınları.
- MLADENOVA, M. Olga (2007). *Definiteness in Bulgarian: Modelling the Processes of Language Change*, Berlin, New York: Mouton de Gruyter Yayınları.
- MONGUŞ, D.A. (1980). *Sovremennyy Tuvinskiy Yazık, Kızıl*.
- ÖZEL, S. ve N. Atabay ve İ. Kutluk (2003). *Sözcük Türleri*, İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- PALMER, F.R. (1986). *Mood and Modality*, New York: Cambridge University Press.
- PALMER, F.R. (2001). *Mood and Modality*, New York: Cambridge University Press.
- PARTEE, H. Barbara (2000). *Some Puzzles of Predicate Possessives. In Perspectives on Semantics, Pragmatics and Discourse*, Amsterdam: John Benjamin Yayınları, s. 91-117.
- POKROVSKAYA, L.A. (1961). "Termini Rodstva v Tyurkskix Yazıkax", *İstoriçeskoye razvitiye leksiki tyurkskix yazıkov*, (Red. E. İ. Ubryatova), Moskva, s. 11-81.
- RÄSÄNEN, Martti (1957). *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen*,
- RASSADİN, V. İ. (1978). *Morfologiya Tofalarskogo Yazıkı v Sravnitelnom Osveşçenii*, Moskva: İsdatelstvo 'Nauka'.
- SLOBİN D., A. Aksu (1982). "Tense, Aspect and, Modality in the Use of the Turkish Evidential", *Tense-Aspect* (ed. P. Hopper), Amsterdam, s. 185-200.
- ŞEN, Serkan (2008). "Dede Korkut Kitabında Kadına Yönelik Hitaplar", *Turkish Studies*, 3/2, s. 627-641.
- TAKEUÇİ, Kazuo (1996). "Türk Dillerinde Üçüncü Kişi Kategorisi" *Uluslararası Türk Dili Kongresi-1988*, Ankara: TDK Yayınları, s. 85-93.
- TAYLAN E, S. ÖZSOY (1993). "Türkçedeki Bazı Kiplik Biçimlerinin Anlatımı Üzerine", *VII Dilbilim Kurultayı Bildirileri*, 13-14 Mayıs 1993, Ankara.
- TAYLAN, Eser Erguvanlı (1997). "Türkçede Görünüş, Zaman ve Kiplik İlişkisi: {-DI} Biçimbirimi", *XI. Dilbilim Kurultayı: Bildiriler*, Ankara.
- TAYLAN, Eser Erguvanlı (1997). "Türkçede Görünüş, Zaman ve Kiplik İlişkisi: {-DI} Biçimbirimi", *XI. Dilbilim Kurultayı: Bildiriler* (ed. D. Zeyrek & Ş. Ruhi), Ankara, s. 1-13.
- TS: *Türkçe Sözlük*, (2011), Ankara: TDK Yay.
- UNDERHİLL, Robert (1976). *Turkish Grammar*, Cambridge: The MIT Press.
- UZUN L., Erk Emeksiz Z. (2002). "Türkçede -Ar Biçimbiriminin Sözdizimsel ve Anlambilimsel Yapısı Üzerine", *18. Türk Dilbilim Kurultayı, Hacettepe Üniversitesi*, Ankara, s. 129-145.
- UZUN, Nadir Engin (1998). "Türkçede Görünüş/Kip/Zaman Üçlüsü", *Dil Dergisi*, Sayı:68, Ankara.
- YAVAŞ, F. (1980). "The Turkish Future Marker", *Kansas Working Papers in Linguistics*, 5/1, s. 139-150.
- YAZICI- ERSOY, Habibe (2011a). "Başkurt Türkçesinde Kiplik Parçacıkları", *Türkbilig*, S. 22, s. 43-56.
- YAZICI- ERSOY, Habibe (2011b). "Başkurt Türkçesinde Aile ve Akrabalık İsimlerinde Kullanılan -y Biçimbirimi". *Türkbilig*, S. 21, s. 87-112.

- YAZICI-ERSOY Habibe (2014). *Başkurt Türkçesinde Kip*, Ankara: TDK Yayınları.
- YILDIZ, Esra (2013). *Türkçede Sevgi Sözleri*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- YULDAŞEV, A. A. (1956). “Türk Dilinde Sesleniş Sözcükleri”, (Çev. Bahar Güneş), *Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 48/2012, s. 44-446.
- YULDAŞEV, A. A. (1981). *Grammatika sovremennogo başkirskogo literaturnogo yazıka*, Moskova: İzdatelstvo “Nauka”.
- YÜKSEL, Zuhâl (2007). “Kırım-Tatar Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Ankara: Akçağ Yayınları, s. 811-882.
- ZEYREK Deniz (2001). “Politeness in Turkish and its linguistic manifestations A socio-cultural perspective”, *Linguistic Politeness Across Boundaries: The Case of Greek and Turkish* (Ed. Arin Bayraktaroğlu, Maria Sifianou), s. 43-73.

{-Dir} BİÇİMBİRİMİNİN SÖZLÜ SÖYLEMDEKİ KİPLİK ALANLARI VE KULLANIMLARI

Modality Domains and Usages of {-Dir} Morpheme in Turkish Spoken Discourse

Caner KERİMOĞLU* - Cansu AKSU**

Dil Araştırmaları, Güz 2015/17: 73-94

Öz: Araştırmada söylem dilbilgisi yaklaşımı çerçevesinde Türkçe sözlü söylemde {-Dir} biçimlerinin kiplik alanları, sıklık ve kullanımının belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda ulusal kanallardaki sağlık, politik sohbet, güncel sohbet ve kültür-sanat konulu yayımlardan kaydedilen 15 saatlik veriler yazıya aktarılarak bir bütüncü oluşturulmuştur. Çalışma verileri bütüncü temelli söylem çözümlemesi yöntemiyle, “Bağlam İçinde Anahtar Sözcük Arama” (BIAS-TR) programı kullanılarak çözümlenmiştir. Bütüncüde {-Dir} biçimlerinin kullanıldığı cümleler ve cümlelerin içinde bulunduğu bağlamlar örneklem olarak seçilmiş, seçilen örneklerden hareketle, çalışmanın bulgular bölümünde {-Dir} biçimlerinin belirteçlerle ve diğer dilbilgisel yapılarla kullanım sıklığı ve anlamları belirlenmiş, bu belirlemeler tablolar üzerinde gösterilerek açıklanmıştır. Bunun yanında {-Dir} biçimlerinin bulunduğu cümlelerin dizimsel özellikleri de açıklanmış, bütün bu anlam ve kullanımlar belirlenirken söylem çerçeveleri (bağlam, yer, zaman, katılımcıların özellikleri ve iletişim konusu) dikkat alınmıştır. Çalışmada bu belirlemelerin nasıl yapıldığına dair örnekler yer almaktadır. Çalışma sonunda {-Dir} biçimlerinin 3. kişi belirten bir koşaç eki olmadığı, anlamını bağlamın ve belirteçlerin sınırlandırdığı bir kiplik belirticisi olduğu, sayısal veriler ve örneklerle ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Söylem dilbilgisi, kiplik, {-Dir} biçimbirimi

Abstract: This study aimed to find out the modality domains, the frequency and the use of the {-Dir} forms (*nominal predicate +-Dir; var/ yok +-Dir; verbal predicate +-mAkTA+-Dir; verbal predicate +(I)yor+-Dir; verbal predicate +-mIş+-Dir; verbal predicate +(y)AcAk+-Dir; verbal predicate +-mAlI+-Dir*) in Turkish spoken discourse data within the framework of discourse grammar approach. In accordance with this aim, a corpus was compiled by means of transcribing 15 hours of data recorded from health, political, current talk and culture-art broadcast in national channels. The data of the study were analyzed by using the program “Keyword In-Context – KWIC” (Bağlam İçinde Anahtar Sözcük Arama - BIAS-TR) with a method of corpus-based discourse analysis. The sentences in which {-Dir} morpheme was used and the contexts these sentences were within were chosen as the sample, and starting from this sample, in the findings chapter of the study, the frequency use of the {-Dir} forms with adverbs and other grammatical structures was identified, and these identifications

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Buca Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı, İzmir/TÜRKİYE., canerkerimoglu@yahoo.com. Gönderim Tarihi: 12.12.2014 / Kabul Tarihi: 18.06.2015.

** Öğr. Gör., Ankara Üniversitesi, Türkçe ve Yabancı Dil Uygulama ve Araştırma Merkezi-TÖMER, İstanbul/TÜRKİYE, aksucans@hotmail.com.

were explained by showing them on the tables. In addition, the syntagmatic features of the sentences in which there were {-Dir} morpheme were revealed, and the discourse frameworks (context, location, time, the features of the participants, the communication topic) were taken into consideration while identifying all these meanings and uses. Examples took place in study as to how these identifications were made. As a result of the numerical data and the examples, the study has revealed that the morpheme {-Dir} does not mark the 3rd person, and that it is a modality marker whose meaning is constrained by its context and adverbs.

Keywords: Discourse grammar, modality, {-Dir} morpheme

Giriş

Kiplik herkesçe kabul gören bir tanımına ulaşmanın güç olduğu kategorilerdendir (Tanımlar için bk. Kerimoğlu 2011: 18-20). Ancak şu üç bakış açısına göre tanımlandığı görülür:

İlk bakışa göre kiplik önerme karşısında **konuşurun tutumunu** (bilgi temelli, istek temelli vb.) bildiren bir kategoridir. Buradaki temel ayırım Jespersen (1924) tarafından ileri sürülen kip tanımına dayanmaktadır. İsteğe dayalı olma veya isteğe dayalı olmama, ölçüyü oluşturur.

1a. *Yarın yağmur yağabilir.*

1b. *Orada beklemeyin, içeri girebilirsiniz.*

Buna göre 1a'da konuşur bir tahminde bulunurken, 1b'de izin verme eyleminde bulunmaktadır. 1a'da bilgi, 1b'de istek söylemi belirleyen ögedir. Her iki önermede de bu işlevler için aynı öge [-(*y*)Abil-] kullanılmasına rağmen bu bakışa göre farklı alanları işaretlemektedirler. Buna dayalı olan yaygın kiplik bölümlenmesi bilgi kipliği (epistemic modality) ve yükümlülük kipliği (deontic modality) ayrımıdır. 1a bilgi kipliği, 1b yükümlülük kipliği içinde değerlendirilir.

İkinci bakış **önermenin gerçeklik derecesi** konusuna odaklanır. Konuşur önermenin gerçekliğine dair durumunu yorumlar. Bu bakışa göre ölçü istek değildir. İfadeler gerçek olaylar ve durumlar ile gerçek olmayan olaylar ve durumları karşılayanlar olarak ikiye ayrılır.

1c. *Ali dün saat üçte bize gelmişti.*

1d. *Ali bize yarın gelir.*

1c'de konuşur gerçek, kanıtlanabilir bir olaydan söz ederken 1d'de gerçekliği henüz kanıtlanabilecek durumda olmayan, gerçek dışı bir durumu ifade etmektedir. Buna dayanan kiplik bölümlenmesi gerçeklik (realis) ve gerçek dışılık (irrealis) biçimindedir. 1c gerçeklik kipliği örneği, 1d gerçek dışılık örneğidir.

Üçüncü ve mantık kökenli bakış açısı önermenin sunduğu **bilginin dünya bilgiyle uyumuna** odaklanır. Buna göre önerme ya tersi mümkün olmayan zorunlu bir bilgi içermektedir ya da dünyaya dair bir olasılığı dile getiren olası bir önermedir.

1e. *Ankara Türkiye'nin başkentidir.*

1f. *Yarın belki gelebilirim.*

1e’de zorunlu bir önerme söz konusudur çünkü konuşurun ifadesi dünya bilgisiyle uyuşan, aksi mümkün olmayan bir önermedir. 1f’deki önerme ise kanıtlanabilirliği sınınamayacak durumda olan geleceğe yönelik bir plan ve istek bilgisi içerdiğinden olası önermedir. Eski Yunan’dan beri bilinen bu ölçüye göre olasılık (possibility) ve zorunluluk (necessity) bölümlenmesi yapılır. Buna göre 1e zorunlu, 1f olası bir önermedir (Kerimoğlu 2011, 21-23).

Kiplikle ilgili bir diğer konu, sınıflandırmaların çeşitliliğidir. Kiplik alanlarının neler olduğu ve bunların nasıl bölümleneceği konusunda da çeşitli görüşler vardır. Kipliğin tarihî gelişimine bakıldığında *olasılık* (possibility) – *zorunluluk* (necessity) (Wright 1951, Lyons 1997), *bilgi* (epistemic) – *yükümlülük* (deontic) (Kratzer 1981, Palmer 1986, Frawley 1992), *konuşur odaklı* (speaker oriented) – *eyleyici odaklı* (agent oriented) (Bybee-Perkins-Pagliuca 1994), *iç katılımcılı* (internal participant) – *dış katılımcılı* (external participant) (Auwera-Plungian 1998, Auwera-Kehayov-Vittrant), *önerme* (preposition) – *eylem* (event) (Palmer 2001), *gerçeklik* (realis) – *gerçek dışılık* (irrealis) (Mithun 1995, Elliott 2000), *nesnel* (objective) *bilgi* – *öznel* (subjective) *bilgi* (Lyons 1977) gibi bakış açılarına göre farklılaşan ayrımlara rastlanır.

Bu çalışmada konuşurun tutumu temelinde ele alınan ve en yaygın kiplik sınıflandırması olan bilgi kipliği – yükümlülük kipliği ayrımı kullanılmıştır. Buna göre bilgi kipliği “konuşurun önermenin gerçekliği konusundaki tutumunu yansıtan” bir kiplik kategorisi olarak değerlendirilecek, önerme konusunda konuşurun güven derecesinin kesinlik mi yoksa olasılık düzeyinde mi olduğu (bilgisellik dereceleri) dikkate alınacaktır. Bu kuramsal açıklamalardan hareketle, bu çalışmada {-Dİr} biçimbiriminin bir çekim biçimi olarak sıklık, kullanım ve bilgisellik dereceleri belirlenecek; {-Dİr} biçimbirimi cümle tabanlı değil, gerçek konuşurların bulunduğu sözlü söylemlerdeki dil kullanımları esas alınarak açıklanacaktır.

1. Kuramsal Çerçeve

Bu bölümde çalışmanın kuramsal temelini oluşturan eğitim amaçlı söylem dilbilgisi yaklaşımı ve araştırma kapsamına alınan {-Dİr} biçimbirimi ile ilgili çalışmalara yer verilecektir.

1.1. Söylem Dilbilgisi Yaklaşımı

Bir tür dizgeci-işlevsel dilbilgisi uygulaması olan Halliday (1985), dilbilgisini merkeze alan etkileşimli incelemeleri ve söylem çözümlemecilerinin çalışmalarını etkilemiş ve bu çerçevede söylem dilbilgisi çalışmaları yaygınlaşmıştır (Hughes - McCarthy 1998: 264).

Halliday’in dilbilgisi aslında bir metin dilbilgisidir. Diğer bir deyişle seçimler, metin olan ve bitmiş bir ürünün sonucu olarak incelenir. Sözlü dilbilgisi ise daha çok, etkileşimsellik özelliği nedeniyle anlık seçimler yoluyla o anı etkileyebilen durumlarla ilgilenir (Hughes - McCarthy 1998: 263).

Konuşurların belirli anlamları dilde ne zaman, neden ve nasıl kullandıkları önemlidir ve bu gözlemlenmelidir. Carter, Hughes ve McCarthy (2007) nerede kuralların

başladığının, nerede seçimlerin başladığının gözlemine yapmanın önemine dikkatleri çekmiştir. Araştırmacılar bunun için bir gözlemci gibi davranarak bütüncelere bakmaktadırlar. Onlar bütüncü inceleme yöntemiyle bir veri üretmek, yani yaratıcı olmak yerine, bütüncü verilerini yorumlamışlardır. Çünkü konuşurların, etkileşimde buldukları kişileri anlama çabalarını esas almak gerekir. Bağlamcıl haberdar olma, dilbilgisel seçimleri anlamamıza yardım eder.

Cumming - Ono (1997)'ye göre dilbilgisi söylemde tekrarlanan örüntüleri oluşturur ve bu örüntüler devamlı onu biçimlendirir. Etkileşimdeki belirli sayıdaki çalışmanın yapısına baktıktan sonra bu çalışmalar “belirli biçimlerin kullanımıyla ilgili olabilen etkileşimsel sonuçları” belirtir (Hughes - McCarthy 1998: 264). Bu sebeple, dilin söylemsel özelliklerinin olduğu bütüncü, bizim dilbilgisi hakkında geleneksel dilbilgisinden farklı olarak uygun kategorilere ayırma ve uygun kavramlar bulma yolundaki anlayışımızı da geliştirebilir (O’Keeffe - McCarthy - Carter 2007: 22).

Bu amaçla bu çalışmada da {-Dir} biçimbiriminin dilbilgisel sıklık ve kullanımını belirlemek amacıyla veriler söylem dilbilgisi çerçevesinde bütüncüye dayalı incelenmiştir.

1.2. Türkçede {-Dir} Biçimbirimiyle İlgili Çalışmalar

Bugüne kadar Türkçede {-Dir} biçimbirimiyle ilgili yapılan çalışmalarda, Türkçe dilbilim sözlüklerinde ve Türkçenin dilbilgisini betimleyici bir biçimde ele alan dilbilgisi kitaplarında biçimsel, anlamsal ve kullanımsal olarak türlü açıklamalar yapılmıştır. Bu açıklamalar şu şekilde sınıflanabilir:

{-Dir} biçimbirimi;

- (i) *Yüklemi özneye geniş zamanla bağlayan öge, ek eylemin 3. kişisi olarak koşaç /bildirme eki (copula)* (Kocaman - Osam 2000, Vardar 2002),
- (ii) *Şimdiki zaman ve geniş zamanda kesinlik, olasılık ve tahmin bildiren koşaç eki* (Ergin 1993, Gencan 2002, Korkmaz 2003, Demir 2006),
- (iii) *Kiplik belirticisi ve koşaç eki (genelleştirme, kesinlik-olasılık-tahmin-çıkarım vb.)* (Kornfilt, 2001; Göksel ve Kerslake, 2005),
- (iv) *Kiplik belirticisi (bilgisellik kipliği, gerçeklik-gerçeklik dışı, kesinlik-olasılık-tahmin-çıkarım vb.)* (Sözer 1980, Tura Sansa 1986, Tosun 1988, Bassarak 1997, Cem 2005, Kerimoğlu 2010a, 2010b).

Dilbilgisi kitaplarında çoğu araştırmacı {-Dir} biçimbirimini “yüklemi özneye geniş zamanla bağlayan öge, ek eylemin 3. kişisi olarak koşaç/bildirme eki (copula)/ek eylem” biçiminde açıklamıştır. Olumsuzunun ‘değil’ sözcüğüyle yapıldığı, kesinlik/olasılık da bildirebildiği belirtilmiştir (Banguoğlu 1998: 475, Gencan 2002, 378, Edis-kun 1999: 188, Korkmaz 2003: 421, Demir 2006: 441, Ergin 2009: 330-331, Kornfilt 1997: 81, Göksel vd 2005: 80, Underhill 1997: 31).

Araştırmacıların özellikle {-Dir} biçimbirimi üzerine yazdıkları makalelerde ise ad ve eylem cümlelerinde son öge olarak görülen {-Dir} biçimbiriminin ad cümlelerinde zaman eki olmadan kullanıldığı; eylem cümlelerinde ise {-mİş}, {-(I)yor}, {-(y)AcAK}, {-mAlI} ve {-mAktA} ekleriyle yer aldığı ve **bilgisellik kipliği** kategorisinde

kesinlik ve **düşük kesinlik** (olasılık) ile **gerçeklik** veya **gerçek dışılık** bildirdiği ifade edilmektedir. Onlara göre {-Dİr} biçimbirimi geniş zaman, şimdiki zaman ve kişi bildiren bir koşaç değildir, adlara ve eylemlere eklendiğinde konuşurun bilgi ve inançlarını belirten kip-kiplik kategorisinin bir ögesidir. Bu ekin bu iki kategoriden hangisine ait olduğu bağlam içinde belirlenebilir. Bu yüzden {-Dİr} biçimbiriminin anlamlarının saptanmasında dilsel biçimler bağlamları içinde incelenmelidir (Sözer 1980: 10, Tura Sansa 1986:145-148, Tosun 1988: 508-513, Kerimoğlu 2010:1624-1627).

Bu çalışmaya “kiplik alanını belirteçlerin (*herhalde, belki* vb.) sınırlandırdığını” savunan Kocaman (1981), “aynı biçimdeki kiplik belirticilerinin farklı kiplik değerindeki kullanımlarının olduğu” sonucuna ulaşan Papafragou (2000) ve “bilgisellik kipliğinin derecelerinin (düşük, orta ve yüksek olasılık) belirlenmesi gerektiğini” ileri süren Frawley (1992) dayanak teşkil etmiştir.

Araştırmada bütünceden elde edilen veriler incelenmiş ve elde edilen dilbilgisel verilere göre bulgular bölümünde {-Dİr} biçimbirimi, 3. kişi belirten bir koşaç belirticisi değil; konuşurun önerme karşısındaki tutumunu bildiren kiplik belirticisi olarak değerlendirilmiş ve bu biçimbirimin kiplik değeri, kiplik sınıflandırmalarına göre ve bağlama dayalı açıklanmıştır.

2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Giriş ve kuramsal çerçeve bölümlerinde de belirtildiği üzere {-Dİr} biçimbiriminin biçim, anlam ve kullanımlarının sınıflandırılmasında bağlam içi açıklamalara gereksinim duyulmaktadır. Araştırmada {-Dİr} biçimbiriminin cümle temelli incelenmesi yerine, bütüncü temelli incelenmesi ve ana dili konuşurlarının söylemleri dikkate alınarak sınıflandırılması amaçlanmıştır. Örnekleme {-Dİr} biçimbirimiyle saptanan yapıların (*ad/sıfat +-Dİr; var/ yok +-Dİr; -mAktA+-Dİr; -mİş+-Dİr; -(y)AcAk+-Dİr; -mAll+-Dİr*) anlam ve kullanımları dizimsel öğelere (koşul cümlesi, neden bildiren cümleler vb.), hangi belirteçlerle sık kullanıldıklarına (*tabii, mutlaka herhalde, belki, kesin* vb.) ve sözlü dildeki söylem çerçevelerine göre belirlenmiştir. Ana dili konuşurlarının söylemdeki belirli bağlamlarda dilbilgisel seçimlerine dayalı oluşturulan dilbilgisel kurallar ve kullanımlar, dilbilgisi kitaplarının salt cümle tabanlı açıklamalarından daha etkili olacaktır. Bu bakımdan bu çalışmanın Türkçenin hem ana dili hem de yabancı dil olarak öğretimine öğrenme-öğretme süreci ve ders malzemesi hazırlama vb. bakımlardan katkı sağlayacağı da düşünülmektedir.

3. Yöntem

3.1. Çalışma grubu

Araştırmanın çalışma grubunu ana dili konuşurlarının söylemleri oluşturmaktadır. Bu söylemlerde yer alan {-Dİr} biçimbiriminin kullanıldığı önermeler ve bağlamlar araştırmanın örnekleme olarak seçilmiştir.

3.2. Verilerin toplanması

Verilerin toplanması aşamasında çeşitli konulardaki karşılıklı konuşma içeren

televizyon programlarından yararlanılmıştır. Kayıtlar, 2009 Aralık ayı içerisinde gerçekleştirilmiştir. Kayıt aşamasında farklı TV kanallarından, farklı konuları içeren programlarda etkileşimdeki dilin kullanılmış olmasına dikkat edilmiştir. Programların seçiminde, ulusal yayın yapan bir kanalda yayınlanıyor olması, ölçünlü dil (İstanbul ağzı) kullanılmış olması, programın türü ve programda belli bir konu üzerinde devam eden karşılıklı konuşma olması etkili olmuştur. *Sağlık, Güncel Sohbet, Politik sohbet, Kültür-Sanat* olmak üzere toplam dört program türü belirlenerek 15 program kaydedilmiş ve yazıya geçirilerek incelenmiştir. Programların toplam süresi 14 saat, toplam sözcük sayısı 83.350'dir. Seçilen programların şehirleri, söylem çerçeveleri, program adları ve yayınlandıkları kanallar ile konuşmacı sayıları Tablo 1'deki gibidir.

Tablo 1: Seçilen programların yeri, söylem çerçevesi ve konuşmacı sayısı

Program sayısı	Yer (Uzam)	Söylem Çerçevesi	Program adı ve kanalı	Konuşmacı sayısı
1.	Ankara	Sağlık	Sağlıklı Günler TRT 2	2
2.	İstanbul	Sağlık	Check-up CNN TURK	2
3.	İstanbul	Sağlık	Sağlıklı Bir Gün Kanal Türk	11
4.	İstanbul	Sağlık	Doktorum Kanal D	9
5.	İstanbul	Güncel sohbet	Günlerin Getirdikleri NTV	5
6.	İstanbul	Güncel sohbet	Saba Tümer'le Bu Gece CNN TÜRK	8
7.	İstanbul	Güncel sohbet	Bir Yıldız Masalı TV 8	12
8.	İstanbul	Güncel sohbet	Güzel Haberler NTV	6
9.	İstanbul	Politik sohbet	Yorum Farkı NTV	2
10.	İstanbul	Politik sohbet	Eğrisi Doğrusu CNN TÜRK	2
11.	İstanbul	Politik sohbet	Teke Tek HaberTürk	2
12.	İstanbul	Politik sohbet	Basın Odası NTV	4
13.	İstanbul	Politik sohbet	Balçıçek Pamir'le Söz Sende Haber Türk	2
14.	İstanbul	Kültür Sanat	Afişe Takılanlar CNN TURK	4
15.	İstanbul	Kültür Sanat	Gece Gündüz NTV	3

3.3. Verilerin çözümlenmesi

Araştırmada TV kanallarından kayıt yoluyla oluşturulan veriler bütüncü temelli söylem çözümlemesi yöntemiyle incelenmiştir.

Ses kayıtlarından yazıya aktarılan sözlü veri Dokuz Eylül Üniversitesi Bilgisayar Mühendisliği Doğal Dil İşleme Çalışma Grubundan öğretim görevlisi Özlem Aktaş tarafından Türkçeye uyarlanan “Bağlam İçinde Anahtar Sözcük Arama” (Bİ-AS-TR) programı kullanılarak incelenmiş ve sıklık değerleri ve bağlamli dizinler bu programdan elde edilmiştir.

Bağlamli dizin bütüncü dilbiliminde temel araçtır ve basit olarak bir sözcük veya sözcük grubunun örneklemini bulmak için bütüncüyü kullanmak demektir. Bağlam içinde anahtar sözcük arama programlarında, aranılan sözcük veya sözcük grubunun sağında ve solunda yedi veya sekiz sözcükle çizgi oluşturulur ve aranılan sözcük / sözcük grubu “düğüm/çizgi” (node) çizgideki sözcüklerle bağlamli dizini oluşturur (O’Keeffe - McCarthy - Carter 2007: 8). {-Dir} biçimbiriminin bağlamli ve hangi dilbilgisel yapılarla sık kullanıldığı (örüntüleri) bu programla belirlenmiştir

{-Dir} biçimbiriminin farklı bağlamlarda saptanan örüntüleri, kiplik alanları ve kullanımları bulgular bölümünde yer alacaktır.

4. Bulgular

Söylem çerçevesi; bağlam, iletişim konusu, katılımcıların toplumsal konumları ve katılımcıların konuyla ilgili ön bilgileriyle şekillenmektedir (Tannen - Wallat 1993:59).

Çalışmanın bu bölümünde belirlenen örneklemden hareketle {-Dir} biçimbiriminin diğer dilbilgisel yapılarla kullanım sıklığı ve anlamları belirlenmiş, sayısal veriler tablolarda gösterilmiştir. Bu anlam ve kullanımlar belirlenirken ana dili konuşurlarının programın başında veya o söylem için konuşmanın başında kurdukları söylem çerçeveleri (bağlam, yer, zaman, katılımcıların özellikleri ve iletişim konusu) dikkate alınmıştır.

4.1. {-Dir} Biçimbiriminin Kiplik Alanları

İncelemeden elde edilen verilere göre konuşurun {-Dir} biçimbirimini kullanma amacı, önermenin dış dünyadaki doğruluğunu tamamen yükümlenerek kesinlik ifade etmek (tanımlama yapmak, açıklama yapmak, bilgi vermek, bir konu hakkında bilgiyi desteklemek, bir sebebe ve önkoşula bağlı görüş bildirmek) önermenin dış dünyadaki doğruluğuna yüksek olasılık, olasılık veya düşük olasılık vermek (tahmin etmek, çıkarım yapmak, umut etmek, merak etmek)’tir. Bu çalışmada “kesinlik” konuşurun önermeyle ilgili doğruluğa tamamen güvendiğini ve inandığını; “olasılık” ise konuşurun önermeyle ilgili doğruluğa güven ve inancının düşük, orta ve yüksek olduğunu belirtmek için kullanılmıştır. Bu çerçevede {-Dir} biçimlerinin kiplik alanları kesinlik ve olasılık başlıkları altında iki kategoriye ayrılarak incelenmiştir.

Tablo 2: Program türlerine göre {-Dir} yapılarının kesinlik ve olasılık sıklıkları

{-Dir} yapıları	KESİNLİK					OLASILIK					Toplam
	Sağ.	Gün.S.	Pol.	K-S	Top.	Sağ.	Gün. S.	Pol.	K-S	Top.	
Ad soylu yüklem +-Dir	99	132	198	19	448 %95.1	8	9	5	1	23 %4.8	471
Var/yok +-Dir	20	27	19	3	69 %94.5	0	1	1	2	4 %5.5	73
-miş+-Dir	2	18	14	1	35 %68.6	3	9	4	0	16 %31.4	51
-(y)AcAK +-Dir	4	3	0	0	7 %33.3	0	6	7	1	14 %66.7	21
-Iyor +-Dir	0	0	0	0	0	6	7	2	4	19 %100	19
-mAktA +-Dir	6	4	1	1	12 %100	0	0	0	0	0	12
-mAll +-Dir	5	-	4	-	9 %100	0	-	0	-	0	9
Toplam	136	184	236	24	580	17	32	19	8	76	656
Toplam Sözcük Sayısı İçindeki Oranı	22218 %0.61	34401 %0.53	21899 %1.07	4832 %0.49	83350 %0.69	22218 %0.07	34401 %0.09	21899 %0.08	4832 %0.1	83350 %0.09	

Tablo 2’de farklı program türlerine göre {-Dir} biçimlerinin kesinlik ve olasılık anlamları ve kullanım sıklıkları görülmektedir. Tablo 2’deki sağlık, güncel sohbet, politik sohbet ve kültür sanat programlarındaki sözcük sayıları farklı olduğundan kesinlik ve olasılık anlamlarının kullanım sıklıkları hesaplanırken toplam sözcük sayısı içindeki kullanım sıklıkları göz önünde bulundurulmuştur. Buna göre, tüm program türlerine göre {-Dir} biçimbiriminin kesinlik anlamı bütün programlarda %0.69 ile daha çok kullanılmış, olasılık anlamı ise %0.09 ile daha az kullanılmıştır. Tüm program türlerine tek tek bakıldığında {-Dir} biçimleriyle kullanılan önermelerde her zaman kesinlik anlamında kullanılan önermeler çoğunluktadır. Ancak, bu çalışmada program türlerinin birbirleriyle olan kesinlik-olasılık kullanım sıklıklarına bakılacaktır. Program türleri arasında {-Dir} biçimbirimiyle beraber kesinlik anlamının en sık kullanıldığı program türü %1.07 ile politik sohbet konulu programlar olmuştur. Politik sohbet konulu programlarda kesinlik anlamıyla kullanılan {-Dir} biçimbiriminin daha çok seçilmesinin sebebi, politik söylemlerde konuşurun bir konu hakkındaki önermelerinin doğruluğunu tamamen yükümlenme amacı içinde olmasıdır. {-Dir} biçimbiriminin politik sohbet konulu programlarda diğer programlara göre olasılık anlamı %0.09 oranıyla üçüncü sıradadır. Yani politik söylemlerde, konuşurlar {-Dir} biçim-

birimini kullanarak görüş bildirdiği önermelerinin doğruluğuna tamamen güvenmekte ve inanmakta, önermelerinin doğruluğunu yükümlenmektedirler.

Sözlü veride {-Dİr} biçimbiriminin kesinlik anlamının kullanım sıklığına bakıldığında, ikinci sıradaki program türü %0.61 ile sağlık konulu programlardır. Sağlık konulu programlarda konuşurlar alanında uzman doktorlardan oluşmakta ve programa telefonla katılan hastalar ve program sunucuları doktorlara belli bir disiplin hakkında sorular sormakta ve doktor olan konuşurlar bu disipline göre önermelerinin doğruluğunu tamamen yükümlenme eğilimindedirler. Sağlık konulu programlarda {-Dİr} biçimbiriminin kullanıldığı önermelerde konuşurun görüşüne olasılık anlamı verdiği kullanımlara bakıldığında bu önermelerin %0.07 oranı ile sonuncu sırada olduğu görülmektedir. Belirli bir disipline göre görüş bildiren doktorlar önermelerinin doğruluğunu tamamen yükümlenme, önermelerindeki bilgilerin doğruluğu ile ilgili güven eksikliği duymama eğilimindedirler.

Sözlü veride {-Dİr} biçimbiriminin kesinlik anlamının kullanım sıklığına bakıldığında üçüncü sırada %0.53 ile güncel sohbet konulu programlar yer almakta; bu programlar olasılık anlamının sıklığına göre ise %0.08 ile ikinci sırada yer almaktadır. Güncel sohbet konulu programlarda ise program katılımcılarının belirli bir alanda otorite olma durumları olmadığından ve genelde eğlence amaçlı ve işleriyle ilgili kendilerini tanıtmak amacıyla konuştuklarından önermelerindeki bilgilerin doğruluğu hakkında daha çok güven eksikliği duymaktadırlar. Sonuç olarak {-Dİr} biçimbirimini kullanarak görüş bildirdikleri önermelerde diğer program türlerine göre daha fazla olasılık anlamı kullanmayı seçmişlerdir.

Sözlü veride {-Dİr} biçimbiriminin kesinlik anlamının en az kullanıldığı program türü ise %0.49 ile kültür sanat konulu programlardır; ancak diğer program türlerine oranla {-Dİr} biçimbiriminin kullanıldığı önermelerde olasılık anlamıyla kullanılan önermeler %0.1 oranıyla birinci sıradadır. Kültür sanat konulu programlarda katılımcılar genelde sanatçılardan oluşur. Sanatçılar bir film hakkında, bir sanat galerisi hakkında ya da dünyada ve Türkiye’de sanatın durumu hakkında konuşmaktadırlar ve sağlık ve politik sohbet konulu programlardaki katılımcılar kadar söylediklerini kanıtlama, önermelerinin doğruluğunu yüzde yüz yükümlenme kaygıları yoktur.

Tablo 2’de sözlü verideki farklı {-Dİr} biçimlerinin kesinlik-olasılık kullanımlarına bakıldığında “*eylem soylu yüklem+Iyor+-Dİr*” biçiminin sadece olasılık anlamı içeren önermelerde kullanıldığı ve “*eylem soylu yüklem+mAlI+-Dİr*” ile “*eylem soylu yüklem+mAktA+-Dİr*” biçiminin yalnızca kesinlik anlamı içeren önermelerde kullanıldığı saptanmıştır. Diğer {-Dİr} biçimlerine bakıldığında ise “*ad soylu yüklem+-Dİr*” biçimi, “*var/yok+-Dİr*” biçimi ve “*eylem soylu yüklem+mİş+-Dİr*” biçimlerinin olasılık anlamlarına kıyasla kesinlik anlamlarının daha sık kullanıldığı; *eylem soylu yüklem+-(y)AcAk+-Dİr* biçiminin olasılık anlamının kesinlik anlamından daha sık kullanıldığı görülmektedir.

4.1.1. {-Dİr} Biçimbiriminin Belirteçlerle Kullanımı ve Kiplik Alanları

Türkçede kiplikle ilgili çalışmalarda kipliğin yüklerle, eylem kategorileriyle ve söylem çerçevesiyle karşılandığı sıklıkla vurgulanır. Ayrıca belirteçlerin de kiplik işaretleyicisi olabildiği çeşitli araştırmacılarca ortaya konmuştur (Kocaman 1990,

Ruhi 2002). Kocaman (1981)'e göre *herhalde* ve *belki* gibi belirteçler eylemi etkiler ve konuşurun tutumunu kodlar. Bu sebeple konuşurun tavrını cümleye yansıtması sebebiyle kiplik olgusu içinde düşünülmelidir ve *herhalde*, *belki*, *neredeyse* gibi belirteçler eylemlere olasılık, tahmin vb. anlamlar kazandırır (Kocaman 1981: 82). Belirteçlerin önermenin kiplik alanlarını sınırlandırdığı görüşüne dayanarak {-Dir} biçimbiriminin belirteçlerle kullanımı incelenmiş ve bazı belirteçlerin önermelerin olasılık anlamlarını sınırlandırdığı sonucuna varılmıştır.

Türkçede daha önce yapılan çalışmalarda çekim eklerinin kiplik belirteçleriyle ilişkilerinin betimlendiği çalışmalar da bulunmaktadır. Örneğin Ruhi-Zeyrek-Osam (1997: 107) *mutlaka*, *kesinlikle*, *herhalde*, *galiba* ve *belki* belirteçlerinin Türkçede güven kipliğinin (bilgisellik kipliğinin alt kategorilerinden biri) derecelerini ifade etmek için kullanıldığını ileri sürer.

Bu çalışmada {-Dir} biçimbiriminin incelenmesi sonucunda önermenin olasılık anlamını sınırlayan belirteçlerin dışında bazı belirteçlerin aynı zamanda hem yüksek olasılık hem de kesinlik içeren önermelerle kullanıldığı gözlemlenmiştir. Bu kullanımların belirlenmesinde bağlam, söylem çerçeveleri ve dizim özellikleri de belirteçler kadar dikkate alınmıştır. İncelemede {-Dir} biçimbirimiyile aynı cümle içinde kullanılan belirteçler *eminim*, *bence-sizce*, *acaba*, *belki*, *neredeyse*, *herhalde*, *mutlaka* / *muhakkak*, *tabii* / *tabii ki*, *kesin*, *kesinlikle*, *büyük olasılıkla* / *ihitmalle*, *muhtemelen*, *umarım* / *inşallah*, *zaten* ve *aslında* belirteçleridir.

4.1.1.1 {-Dir} Biçimbiriminin Olasılık Anlamını Sınırlandıran Belirteçler

Çalışmada {-Dir} biçimbiriminin belirteçlerle kullanımının belirlenmesi için örnek 2'deki gibi açıklamalar incelenmiştir.

(2)

Konuşmacı: (...) *Bunu da seyircinin şimdiye kadar güçlük çekmediği gibi çekmeyeceği yoldan anlattı hatta bir yeriyile de bence pekâlâ bir çocuklar içinde çok eğlenceli olabilecek bir yılbaşı filmi bu. Ama o değerlendirmeleri yapan insanların da bir şey hissettiğini ve hatta Murat Özer'in yazısında bu bir sınavdır seyirci ve Yılmaz için burada buluşulabilecek mi gibi bir soru var. Neticede basit bir adamın basit bir hikâyesidir.*

Sunucu: *Hiçbir şey öne çıkmasın istediniz ama filmin içinde bir eziklik kalıyor sanki.*

Konuşmacı: *Evet. Aslında benim belki de dört film içinde en umutlu mutlu son yazdığım filmdir, benim tek mutlu sonumdur aslında. Gençlikteki o kötümserlik fayda etmeyince orta yaşlarında insan biraz daha olgun ve iyimser olabiliyor derin ve sabırlı düşünebiliyor bunun filme de yansıtıldığını düşünüyorum. O eziklik seyrettiğimiz şeyle ilgili değil bir film ne için yapılır ki zaten hayatımızla ilgili daha önce sormadığımız bir soru sordurmak için. En azından benim bildiğim sinema ve yazma eylemi bunun içindir (Günlerin Getirdikleri, NTV, Aralık, 2009).*

Örnek 2'deki güncel sohbet konulu programda konuşmacı bir sinema filmi yönetmenidir. Konuşmacı bu bağlamda kendi yönettiği bir filmi anlatmakta ve *belki de*

belirtecini kullandığı önermesinde önermenin düşük kesinlik / olasılık anlamlarını *belki* belirteciyle sağlamaktadır. Konuşur kendi filmi hakkında en umutlu mutlu son olduğuna bir an emin olamamakta, buna daha sonraki cümlede karar vermektedir. *Belki de* belirteci bu örnekte ad soylu yüklemden sonra gelen {-Dir} biçimbiriminin kiplik değerini sınırlandırmıştır. *Ad soylu yüklem+-Dir* biçimbiriminin kullanıldığı bu sıralı cümlelerin ilkinde *belki* belirteci ile konuşur kendi açıklamasındaki bilginin doğruluğu hakkındaki güven eksikliğini {-Dir} biçimbirimini ve *belki* belirtecini kullanarak anlatmayı seçmiştir (Bu çalışmadaki örneklerin daha fazlası için bkz. Aksu 2014).

Tablo 3: {-Dir} biçimbiriminin olasılık anlamını sınırlandıran belirteçler ve {-Dir} yapılarıyla kullanım sıklıkları

Belirteçler	Olasılık Anlamını Sınırlandıran Belirteçlerin {-Dir} Biçimleriyle Kullanım Sıklıkları				Toplam
	<i>Ad soylu yüklem +-Dir</i>	<i>-miş +-Dir</i>	<i>-(y)AcAk +-Dir</i>	<i>-lyor +-Dir</i>	
Belki	5 %50	4 %40	-	1 %10	10 %32.25
Acaba	3 %60	-	-	2 %40	5 %16.12
Herhalde	1 %20	-	1 %20	2 %60	4 %12.90
Umarım/ İnşallah	-	2 %66.66	-	1 %33.33	3 %9.67
Eminim	-	3 %100	-	-	3 %9.67
Büyük olasılıkla	1 %50	1 %50	-	-	2 %6.45
Neredeyse	2 %100	-	-	-	2 %6.45
Muhtemelen	1 %100	-	-	-	1 %3.22
Kesin	-	1 %100	-	-	1 %3.22
Her biçim için toplam	13 %41.93	11 %35.48	1 %3.22	6 %19.35	31

Tablo 3'te {-Dir} biçimbiriminin olasılık anlamını sınırlandıran belirteçler ve {-Dir} biçimleriyle kullanım sıklıkları görülmektedir. Tablo 3 incelendiğinde *belki* belirteci diğer belirteçlere göre %32.25 ile birinci sırada yer almaktadır. İkinci sırada ise %16.12 ile *acaba* belirteci; üçüncü sırada %12.90 ile *herhalde* belirteci; dördüncü sırada %9.67 ile *umarım/inşallah* ve *eminim* belirteçleri; beşinci sırada %6.45'le *büyük olasılıkla* ve *neredeyse* belirteçleri ve beşinci sırada %3.22 ile *kesin* ve *muhtemelen* belirteci yer almaktadır.

Bütünceden sıklık çalışması ile elde edilen verilere göre *var/yok+-Dir* biçimi, ey-

lem soylu *yüklem+-mAktA+-Dir* biçimi ve *eylem soylu yüklem+-mAll+-Dir* biçimi; {-Dir} biçimbiriminin olasılık anlamını sınırlandıran bu belirteçlerden herhangi biriyle hiç kullanılmadığı için Tablo 3'te yer almamaktadır. Tablo 3 incelendiğinde olasılık anlamını sınırlandıran bu belirteçlerle en sık kullanılan biçim %41.93'le *ad soylu yüklem+-Dir* biçimidir. İkinci sık kullanılan biçim %35.48 ile *eylem soylu yüklem+-mİş+-Dir* biçimi, üçüncü sık kullanılan biçim %19.35'le *eylem soylu yüklem+-Iyor+-Dir* biçimi ve en az kullanılan biçim ise %3.22 ile *eylem soylu yüklem+-(y)AcAk+-Dir* biçimi olmuştur. Bu noktada *eylem soylu yüklem+-(y)AcAk+-Dir* biçiminin önermenin olasılık anlamını sınırlandıran belirteçlerden sadece *herhalde* belirteciyle kullanıldığı görülmektedir. *Herhalde* belirteci *belki* belirtecinden daha yüksek dereceli bir olasılık / tahmin bildirmektedir. Sonuçta *eylem soylu yüklem+-(y)AcAk+-Dir* biçiminin bu belirteçlerin içinde sadece *herhalde* belirteciyle kullanılması bu biçimin yüksek dereceli olasılık anlamlarıyla birlikte kullanıldığını göstermektedir. Bu anlamda konuşur gelecekle ilgili daha düşük olasılık bildiren önermelerde *eylem soylu yüklem+-(y)AcAk+-Dir* biçimini seçmemiştir.

4.1.1.2. Olasılık ve Kesinlik Anlamı ile Kullanılan Belirteçler

Sözlü veride {-Dir} biçimbirimiyle görülen *mutlaka / muhakkak, tabii / tabii ki, bence / sizce, aslında ve zaten* belirteçleri dizim özellikleri (eşdizimlilik), konuşmacının tutumu, söylem çerçevesi ve bağlama göre incelendiğinde olasılık ve kesinlik anlamlarından her ikisinde de yer alabilmektedir. Yani, önermelerin bu anlamda bilgisellik derecesini sınırladığı söylenemez. *Kesinlikle* belirteci sözlü veride sadece bir adet ve kesinlik anlamıyla, *kesin* belirteci ise bir adet olasılık anlamıyla kullanılmıştır.

Tablo 4'e göre belirteç kullanım sıklığı incelendiğinde en çok belirteç kullanımının %20.96 oranıyla *ad soylu yüklem+-Dir* biçiminde kesinlik anlamıyla beraber olduğu görülmektedir. Ancak bu oran sözlü verideki tüm *ad soylu yüklem+-Dir* biçimlerine oranla düşünüldüğünde yüksek bir oran değildir. Bu yüzden {-Dir} yapılarının program türlerine göre, toplam sözcük sayısı içindeki kullanım sıklığına bakmak gerekir. Bu açıdan değerlendirildiğinde en fazla belirteç kullanılan biçim %75 oranıyla olasılık bildiren *eylem soylu yüklem+-mİş+-Dir* biçimidir. İkinci sırada %57,8'le tüm önermelerde olasılık anlamıyla kullanılan *eylem soylu yüklem+-(I)yor+-Dir* biçimi yer almaktadır. Üçüncü en fazla belirteç kullanımı %56.5 oranıyla *ad soylu yüklem+-Dir* biçiminin olasılık bildiren önermelerinde rastlanmıştır. Dördüncü en sık kullanılan belirteç %50 oranıyla *var/yok+-Dir* biçiminin olasılık anlamıdır. Beşinci en çok kullanılan belirteç %35.7 oranıyla *eylem soylu yüklem+-(y)AcAk+-Dir* biçiminin olasılık anlamıyla kullanılmıştır. Altıncı sıradaki belirteç kullanımı *eylem soylu yüklem+-mAktA+-Dir* biçimiyle kesinlik anlamında kullanılmıştır. Yedinci ve son sırada ise %4 oranıyla *ad soylu yüklem+-Dir* biçiminin kesinlik anlamında kullanıldığı önermeler bulunur. {-Dir} biçimbiriminin kullanıldığı bazı önermelerde, hiç belirteç kullanımına rastlanmamıştır. Bu önermeler, hem kesinlik hem olasılık anlamlarında kullanılan *var/yok+-Dir*, *eylem soylu yüklem+-mİş+-Dir* ve *eylem soylu yüklem+-(y)AcAk+-Dir* biçimlerinin kesinliklik anlamıyla kullanıldığı önermeler ve sadece kesinlik anlamında kullanılan *eylem soylu yüklem+-mAll+-Dir* biçiminin kullanıldığı önermelerdir. Ayrıca, önermelerde

eylem soylu *yüklem*+*-mAktA*+*-Dir* biçimi ile sadece *tabii ki* belirteci kullanılmıştır. Sözlü verinin incelenmesinden elde edilen bulgulara ve Tablo 4'e göre *eylem soylu yüklem*+*-(I)yor*+*-Dir* biçiminin önermelerde sadece olasılık anlamında; *eylem soylu yüklem*+*-mAktA*+*-Dir* biçimi ve *eylem soylu yüklem*+*-mAll*+*-Dir* biçiminin sadece kesinlik anlamında; diğer biçimlerin ise hem olasılık hem de kesinlik anlamında kullanıldığı görülmektedir.

Tablo 4: {-Dir} yapılarının bilgisellik dereceleri ve belirteç oranları

{-Dir}la beraber kullanılan belirteçler	{-Dir} yapıları ve bilgisellik dereceleri														Top.	
	Ad soylu yüklem +{-Dir}		Var/Yok +{-Dir}		-miş +{-Dir}		(y)AcAk +{-Dir}		-Iyor +{-Dir}		-mAktA +{-Dir}		-mAll +{-Dir}			
	O	K	O	K	O	K	O	K	O	K	O	K	O	K		
Belki/ Belki de	5				4				1						10	%16.12
Tabii/ Tabii ki		6	1						1			1			9	%14.51
Mutlaka / Muhakkak		2	1				3		3						9	%14.51
Zaten		5							1						6	%9.67
Acaba	3								2						5	%8.06
Herhalde	1						1		2						4	%6.45
BENCE		2			1										3	%4.83
Umarım/ İnşallah					2				1						3	%4.83
Eminim					3										3	%4.83
Aslında	1	2													3	%4.83
Büyük olasılıkla	1				1										2	%3.22
Neredeyse	2														2	%3.22
Kesin							1								1	%1.61
Kesinlikle		1													1	%1.61
Muhtemelen					1										1	%1.61
Toplam	13	18	2	0	12	0	5	0	11	0	0	1	0	0	62	
Belirteç Oran	%20.9	%29.3	%3.2	%0	%19.3	%0	%8.0	%0	%17.7	%0	%0	%1.6	0	0		
Toplam	23	448	4	69	16	35	14	7	19	0	0	12	0	9	656	
-Dir içindeki belirteç oranı	%56.5	%4.0	%50	%0	%75.0	%0	%35.7	%0	%57.8	%0	%0	%8.3	%0	%0	%9.4	

4.1.2. {-Dir} Biçimbiriminin Dizim Özelliklerine Göre Kiplik Alanları

Çalışmada {-Dir} biçimlerinin kullanıldığı önermelerdeki dizim özelliklerine ve aynı zamanda bağlama bakılarak önermelerin olasılık-kesinlik anlamları belirlenmiştir.

Bütüncede {-Dir} biçimbiriminin olasılık ve kesinlik anlamlarının şu kalıplarla kullanıldığı görülür:

- Ana cümlelere bağlı, neden ve koşul bildiren yan cümleler;
- Yan cümlede {-Dir} biçimbiriminin kullanıldığı “.....diye düşünüyorum”, “.....diye tahmin ediyorum”, “.....biliyorum / bilmiyorum” şeklindeki anlamlar;
- Ana cümle içinde {-Dir} biçimbiriminiyle birlikte “benim için” ilgeç öbeğinin kullanılması;
- “hanivardır ya” biçiminde ve “ayıptır söylemesi” biçiminde kalıp ifadeler.

4.1.2.1. Neden Bildiren Cümleler ve Koşul Cümlelerinde {-Dir} Biçimbirimi ve Kiplik Alanları

Cümle dizimine göre {-Dir} biçimbiriminin neden bildiren yan cümle ile aynı dizimde saptandığı beş cümleden ikisi olasılık anlamında, üçü kesinlik anlamında kullanılmıştır. Neden bildirmede sıklığa bakıldığında altı biçim arasından yan cümlede en sık kullanılan biçim “*eylem soylu yüklem+ -DIK+-iyelik için*” biçimi olmuştur. Örnek 3’te bu dizim özelliklerine sahip örnek cümle görülmektedir.

(3)

Sunucu: *Evet buradan da genç arkadaşlarımız duydu. Mesajımız yerine ulaştı. Yeni konuklarımız var. Fenerbahçe Ülker takımında birlikte oynadınız. Zeki (anlaşılmadı) burada. Hoş geldiniz hoş geldiniz.*

1.Konuşmacı: *Merhabalar.*

Sunucu: *Basketbolcu konuğumuz olunca boylar böyle oluyor. Çok yüksek topuklu ayakkabılarım olduğu halde. Buyurun lütfen.*

2.Konuşmacı: *Uzun zamandır görüşemedik ama. Teşekkür ediyorum.*

Sunucu: *Ben yanınızda şey çüce gibi kalıyorum.*

1.Konuşmacı: *Zeki normalden biraz daha uzun ve incedir.*

Sunucu: *Dekor sallandı beyefendi çıkarken onu görüyoruz.*

2.Konuşmacı: *Her neyse tamam buna bir yorum yapmayayım da ben.*

Sunucu: *Takım arkadaşlıkları olduğu için anılar çoktur diye düşünüyorum Fenerbahçe Ülker’de oynarken.*

1.Konuşmacı: *Bizim takım arkadaşlıklarında yaşadığımız anıları burada sabaha kadar program yapsak sığmaz (Bir Yıldız Masalı, TV 8, Aralık 2009).*

Örnek 3’te güncel sohbet konulu programda sunucu, ünlü bir basketbolcu olan 1. konuşmacının eski takım arkadaşlarından biri olan 2. konuşmacıyı programa davet etmiştir. Sunucu “..... ol-+-DIK+-iyelik için” biçimiyle beraber neden bildiren yan cümlenin bağlı olduğu *ad soylu yüklem+-Dir* biçimindeki yan cümle ve bu yan

cümlelerin de bağlı olduğu “diye düşünüyorum” ana cümlesiyle beraber düşüncesinin nedenini de açıklayarak önermesi hakkında yüksek dereceli bir tahmin yürütmüştür. Programın sunucusu 1. konuşmacı ve 2. konuşmacının eski takım arkadaşları oldukları gerekçesiyle, onların çok olduğunun inancını yüksek oranda yükümlenmektedir. Konuşur, neden bildiren cümlesindeki ön bilgiye dayanarak {-Dir} biçimbirimini olasılık anlamında kullanmıştır.

Bütünceden elde edilen verilere göre {-Dir} biçimbirimiyle aynı dizim içinde görülen toplam 10 adet ana cümle ve koşul cümlesi bulunmaktadır ve koşul yan cümlelerinde konuşurun dilbilgisel seçimlerinin sıklığına bakıldığında en sık yinelenen biçimlerin kesinlik anlamında kullanıldığı görülmektedir. Bu önermelerde kesinlik anlamında aynı dizim içinde koşul kipliği kullanılan yan cümlelerde 5 adet sürerlik görünüşündeki “eylem soylu yüklem+-(I)yor+-sA” ve ana cümlede 4 adet “ad soylu yüklem+-Dir” biçimi kullanılmıştır. Bu dizimsel sıklıktan aynı dizim içerisinde kesinlik anlamında sık kullanılan dizim yan cümlede 4 adet “ad soylu yüklem+-(y)sA” ve ana cümlede 2 adet “ad soylu yüklem+-Dir” şeklindeki dizimdir. Üçüncü sırada olasılık anlamında kullanılan önermede koşul bildiren yan cümlede 2 adet sürerlik görünüşündeki “eylem soylu yüklem+-(I)yor+-sA” ve ana cümlede 1 adet gelecek zamanda “eylem soylu yüklem+-(y)AcAk+-Dir” şeklindeki dizim bulunmaktadır. Bunların dışında, kesinlik anlamı için yan cümlede “var+-(y)sA” ve ana cümlede “eylem soylu yüklem+-(y)AcAk+-Dir” dizimi (1 adet), olasılık anlamı için yan cümlede “eylem soylu yüklem+-miş+-sA” ve ana cümlede “ad soylu yüklem+-Dir” dizimi (1 adet) bulunmaktadır. Bu sıklık bulgularından hareketle konuşurun {-Dir} biçimbiriminin koşul kipliği ile birlikte aynı dizimde kullanmayı seçtiği önermelerinde bir koşul kipliği belirticisi olan “-(y)sA” biçimbiriminin ad soylu yüklem ve sürerlik görünüşü bildiren “eylem soylu yüklem+-(I)yor” biçimbirimiyle beraber sık kullanıldığı bulgulanmıştır. Örnek 4’te koşul cümlesi ve {-Dir} biçimbirimi kullanılan önermelerin nasıl incelendiğine dair açıklama bulunmaktadır.

(4)

Sunucu: *İstiklal marşını söylemek istemeyenler de var sizden. Yani öyle şeyler de söyleniyor. İbrahim Binici’nin sözleri var biliyorsunuz ve İstiklal marşı diğer*

Konuşmacı: *Ben burada oturup İbrahim Binici’nin Emine Ayna’nın bilmem söyledikleri sözlere cevaben burada değilim.*

Sunucu: *Genel bir kanı mı diye soruyorum.*

Konuşmacı: *Bakın şunu açıkça söylüyorum bizim bayrakla, üniter yapıyla, devletin sınırlarıyla hiçbir sorunumuz yok. Yani biz Türk halkının cebinden bir şeyi alıp Kürt halkının cebine koyalım demiyoruz. Biz bu ülkede eşit yurttaş olalım dilimizle kimliğimizle kendimizi özgürce ifade edelim. Eğer bir cumhuriyette bir halkın ortak cumhuriyetinde eğer cumhuriyetimiz ortaksa herkes öyle söylüyor bir cumhuriyet eğer bir halkın dilini yasaklıyorsa o da cumhuriyetin ayıbıdır.*

Sunucu: *Buna katılmamak mümkün değil böyle anlattığınız zaman. Tabii ama şimdi siz tabii ki onun bunun cümlesini bana sormayın diyorsunuz (Balçiçek Pamir’le Söz Sende, Habertürk, Aralık 2009).*

Örnek 4’te politik sohbet konulu programda sunucu bir politikacı olan programın

konuşma konuşmacının temsil ettiği politik görüşteki insanların üniter devletin bir özelliği olan milli marşı söylemediği hakkındaki savı yöneltmektedir. Konuşmacı ise bir halkın ortak cumhuriyetinde o halkın dilinin yasaklanmasının yanlış olduğu düşüncesindedir. Konuşur bu düşüncesini ifade etmek için yan cümlede “eğer” bağlacı ve sırasıyla sürerlik görünüşü ve koşul kipi belirtecileri alan “eylem soylu yüklem+-(I)yor+SA” biçimini ve ana cümlede *ad soylu yüklem+DİR* biçimini kullanmayı seçmiştir. Konuşur görüşünü bildirirken düşüncesine tamamen inanmaktadır. Bu anlamda {-DİR} biçimbirimini kesinlik anlamıyla kullanmıştır.

4.1.2.2. Dolaylı Anlatım Cümlelerinde {-DİR} Biçimbirimi ve Kiplik Alanları

(5)

1.Konuşmacı: *Çizişini alsın ama buradan almıyor çizişini filan. Bir de netleştir kamerayı yine Onur.*

2.Konuşmacı: *Omuz kamerası gel.*

3.Konuşmacı: *Yok önden çekiyor. Ben İspanya’da onlar için çok imkanlar olduğunu biliyorum, duydum. Çünkü orada piyango tamamen körler için körlere bağlı olarak piyanonun geliri onlara yönlendiriliyor. Ama bence tabii ki Amerika rahatlıkla diyebilirim çünkü refah seviyesi yüksek olduğu için oradaki körlerin yeni çıkan pek çok gelişmişliği körler bağlamında yakalayabildikleri kanısındayım. Mesela son zamanlarda yolda gelirken de Eşref’le ve John’la konuşuyorduk. Körler için son on senenin en büyük gelişmesi bu bilgisayarlardaki körcü program veya Türkçeye geveze olarak çevrilmiş olan programla ne olursa olsun her türlü bilgiyi rahatlıkla ses okuyucusuyla okuyabiliyorlar. Amerika’daki bir körün mutlaka bir laptopu vardır diye düşünüyorum. Oysaki Türkiye’de bu tarzdaki imkanları temin etmek zor oluyor.*

1.Konuşmacı: *Peki Türkiye’deki her on görme engelliden sekizi çalışabilecek durumda olmasına rağmen tercih edilmiyor. En büyük sıkıntı ne? (Saba Tümer’le Bu Gece, CNNTÜRK, Aralık 2009)*

Örnek 5’te, güncel sohbet konulu programda konuşmacılar programa konuk olan görme engelli bir ressamdan yola çıkarak görme engellilerin ülkelerdeki durumunu konuşmaktadırlar. 3. konuşmacı *mutlaka* belirteci ve “var /yok+DİR” biçimini kullanmayı seçtiği yan cümle biçimindeki önermesinde, Amerika’da her görme engellinin bir diz üstü bilgisayarı olduğuna yüksek olasılık vermekte, “diye düşünüyorum” ana cümlesiyle de bunun bir düşünce olduğunu ve bu düşüncenin bilgisini yüksek derecede yükümlendiğini ifade etmektedir. Konuşur bu anlamda Amerika’da görme engelli birinin laptopunun olduğu yüksek olasılığını {-DİR} biçimbirimini kullandığı dolaylı anlatım cümlesini ve ana cümlede “düşünmek” eylemini seçerek “vardır diye düşünüyorum” biçiminde ifade etmiştir.

Bütüncede dolaylı anlatım cümleleriyle aynı dizimde saptanan {-DİR} biçimbirimi “..... ad soylu yüklem+DİR / var/yok+DİR diye düşünüyorum” şeklindeki dolaylı anlatım cümlesinde toplamda 2 adet ve olasılık anlamıyla kullanılmış, “..... eylem soylu yüklem+(y)AcAk+DİR diye tahmin ediyorum” şeklindeki dolaylı anlatım cümlesinde 1 adet ve olasılık anlamında kullanılmış, “.....ad soylu yüklem+{-DİR} bili-

yorsunuz” şeklinde 1 adet kesinlik anlamında kullanılmış ve son olarak 1 adet “..... var/yok+Dİr bilmiyorum” şeklindeki ifadede olumlu soru biçiminde olasılık anlamıyla kullanılmıştır. Bu sıklık değerlendirmesine göre bütüncede dolaylı anlatımla beraber {-Dİr} biçimbirimi toplam 4 adet olasılık anlamında 1 adet kesinlik anlamında kullanılmıştır.

4.1.2.3. Kalıp İfadeler ve “Benim için” İlgeç Öbeği ile {-Dİr} Biçimbirimi ve Kiplik Alanları

Benim İçin

(6)

1. Konuşmacı: *Evet o kadar eski. Ben sabah anneme de açtım sordum yaşta yalmayayım diye. Beş altı yedi yaşlarımız. O zamandan böyle bir benim en büyük anım Necla Teyzenin bana tığ ve örgü öğretmesidir.*

2. Konuşmacı: *Böyle şeyler de unutulmaz değil mi?*

1. Konuşmacı: *Hiç unutmam. İbrahim’in şimdi hani tabii ekran başındakiler samimiyetime ne olur inansınlar. O zaman hani spora olan düşkünlüğü benim için anneanne ve dede terbiyesi, el öpmeyi bilmemiz, mevlitleri, kandilleri bilmemiz, bayramları bilmemiz, bayram harçlıklarımız yani bu terbiyelerle büyümüş olmanın değerleri benim için çok önemlidir. Şimdi aradan çok yıllar geçti. Şimdi bizim çocuklarımız arkadaş oldu (Bir Yıldız Masalı, TV 8, Aralık 2009).*

Örnek 6’da güncel sohbet konulu programda 1. konuşmacı programa konuk olan 2. konuşmacı ile aile dostudur. 1. konuşmacı 2. konuşmacı ile eski günlerdeki aile terbiyelerinin onun için çok önemli olduğunu “benim için” ilgeç öbeği ve *ad soylu yüklem+Dİr* biçimini kullandığı önermesinde açıklayarak ifadesinin kesinliliğini vurgulamaktadır.

Bütüncede “benim için” ilgeç öbeği kesinlik anlamında “ad soylu yüklem+Dİr” biçimiyle üç kere kullanılmıştır. Bu kullanımlar bu ilgeç öbeğinin konuşurun önermesinde açıklama yaptığı kullanımlarda kesinliği konuşurun düşüncesine göre belirlediğini göstermektedir.

Hani¹ +ad+ vardır (ya)

(7)

Sunucu: *Ha ha ha ha ha onları okudukça mesela birtakım şeyler. E ne zaman çıkartacaksın kitabı?*

Konuşmacı: *Valla henüz bir yayıncıyla görüşmedim. Henüz yani*

Sunucu: *Duyurulur, duyurulur...*

Konuşmacı: *Ama bu ısrara karşı herhalde en güzel şey o olacak. Bir de hani bazı bilgiler vardır ya gerçekten onu öğrenmek üç seneni alır. Halbuki çok pratik bir şeydir. Formül bir şeydir. İnsanlara o anlamda oyunculuyla ilgilenen ve ciddi olan*

1 Hani söylem bağlayıcısının “hani + ad + var / vardır ya” biçimiyle kullanıldığı örneklere konuşur dinleyiciyle bilgilerini paylaşarak dinleyiciye bir kişi, şey veya durumu hatırlatma amaçlıdır ve bilgi verdiği konuya devam edecektir (Göksel ve Kerslake, 2005:456). Bu anlamda bu bölümde kullanılan kalıp ifadenin anlamı konuşurun dinleyicinin önceden bildiği bir şeyi anımsatmaktır.

insanlara faydası olacağını düşünüyorum bakalım. Çok da heyecanlıyım bununla ilgili yani (Saba Tümer 'le Bu Gece, CNNTÜRK, Aralık 2009).

Örnek 7'de güncel sohbet konulu programda sunucu konuşmacıya oyunculukla ilgili kitabını ne zaman çıkartacağını sormaktadır. Konuşmacı ise uzun zamanda öğrenilen bilgilerin var olduğunu dinleyiciye hatırlatıp bu bilgilerin aslında pratik ve formül bilgiler olduğu bilgisini paylaşmaktadır. Konuşur bu bilgilerin var olduğu bilgisini hatırlatmayı "hani+ad+var+-Dir ya" kalıbını seçerek yapmış, sonraki cümlede bu bilgiler hakkında bilgi vermeye devam etmiştir. Bu anlamda bu kalıp ifadede konuşur bilgisini tamamen yükümlenerek {-Dir} biçimibirimini kesinlik anlamında kullanmıştır.

Elde edilen verilere göre, sözlü veride toplamda 7 adet kullanılan "hani+ad+var+{-Dir} ya" kalıbının 5 adedi güncel sohbet konulu programlarda, 2 adedi ise kültür sanat konulu programlarda saptanmıştır. Bütün kalıplarda {-Dir} biçimibirimi kesinlik anlamında kullanılmış, sağlık ve politik sohbet konulu programlarda bu kalıba hiç rastlanmamıştır.

Ayıptır söylemesi²

(8)

Sunucu: (...) *Şey hem Macar kökenliymişsin hem de sadrazam torunuymuşsun. Doğru mu?*

Konuşmacı: *Doğru. Bitti bu kadar. Doğru mu doğru. Ya şey bunları konuşurken böyle biraz hafif geriliyorum. Evet öyle bir şey.*

Sunucu: *Ayıptır söylemesi.*

Konuşmacı: *Yani evet ayıptır söylemesi ama işte sorulunca da söylemek zorunda kalıyorsun ya röportajda (Saba Tümer 'le Bu Gece, CNNTÜRK, Aralık 2009).*

Örnek 8'de güncel sohbet konulu programda, sunucu bir oyuncu olarak programa katılan konuşmacıya Macar kökenli oluşu ve sadrazam torunu oluşu hakkında aldığı duyumun doğru olup olmadığını sormaktadır. Konuşmacı, bilginin doğru olduğunu ama bunu söylemenin kendisini gerdiğini söylemektedir. Sunucu ise yanıt olarak "ayıptır söylemesi" kalıp sözünü / ifadesini kullanarak bu bilgiyi söylemekte çekinen konuşmacıya "bu bilgiyi söylemenin saygısızlık olduğunu düşünüyorsun ama özür dileyerek söylemek zorundasın" önermesinin anlamını vermek istemiştir. Konuşmacı ise yanıt olarak tekrar kullanarak bunu onaylamış ve kendisine bu soru geldiğinde söylemek zorunda olduğu için söylediğini ifade etmiştir. "Ayıptır söylemesi" şeklinde söylenen kalıp sözde, {-Dir} biçimibirimi konuşurun önermesinin ayıp olduğuna tamamen inandığını göstermektedir ve kesinlik anlamında kullanılmıştır.

Sözlüklere kalıp söz, deyim olarak da girmiş olan "ayıptır söylemesi" deyimi bütüncede güncel sohbet konulu programda toplamda 2 adet kullanılmıştır. Deyimin ilk sözcüğü *ad soylu yüklem* + {-Dir} biçimini içermekte ve bu kalıp söz sözlü söylemede her zaman "ayıptır söylemesi" şeklinde kullanılmaktadır.

2 "Ayıptır söylemesi" kalıbı Türk Dil Kurumu (2014)'te deyim ve birleşik eylemler bölümünde tanımlanmaktadır. Buna göre bu söz "bunu söylemek size karşı saygısızlık olacak ama söylemek zorundayım" anlamında dinleyiciden özür dilemek için kullanılır.

Sonuç

Bu çalışmada, {-Dir} biçimbiriminin kiplik alanlarının belirlenmesi amacıyla bulgular bölümündeki çalışmalar yapılmış ve sonuç olarak bu biçimbirimin 3. kişi belirten bir koşaç eki olmadığı, anlamını bağlamın ve belirteçlerin sınırlandırdığı bir kiplik belirticisi olduğu, sayısal veriler ve örneklerle ortaya konmuştur. Elde edilen verilere göre {-Dir} biçimbirimi, konuşurun önermesindeki yargıya tamamen inandığı veya güvendiğini (kesinlik) ya da konuşurun önermesindeki yargıya inanç veya güven eksikliğini (olasılık) bildiren bir bilgi kipliği belirticisidir. {-Dir} biçimbirimiyle kesinlik anlamında kullanılan biçimler, *ad soylu yüklem +-Dir; var/yok +-Dir; eylem soylu yüklem+-mAktA+-Dir; eylem soylu yüklem+-mİş+-Dir; eylem soylu yüklem+-(y)AcAk+-Dir; eylem soylu yüklem+-mAlI+ Dir* biçimleri; olasılık anlamında kullanılan biçimler ise *ad soylu yüklem +-Dir; var/ yok +-Dir; eylem soylu yüklem+-(I)yor +-Dir; eylem soylu yüklem+-mİş+-Dir; eylem soylu yüklem+-(y)AcAk+ Dir* biçimleridir. Aynı biçimdeki kiplik belirticilerinin kesinlik-olasılık anlamları söylem çerçevelerine ve bağlama göre belirlenir.

Kaynakça

- AKSU, C. (2014). *Yabancı Dil Olarak Türkçede -Dir Biçimbiriminin Öğretimi Üzerine Ders Malzemesi Hazırlama*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- AKSAN, D. (2003). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Ankara: TDK Yay.
- AKSU KOÇ, A. (1988). *The Acquisition of Aspect and Modality*, Cambridge: Cambridge University Press.
- ASLAN DEMİR, S. (2008). *Türkçede İsteme Kipliği*, Ankara: Grafiker Yay.
- AKTAŞ, Ö – FİDAN, Ö. (2011). *Türkçe için Bağlam İçinde Anahtar Sözcük Arama (BİAS-TR) Programı*, Türkçe Öğretimi Üzerine Çalışmalar, İzmir: Dokuz Eylül Yayınları.
- AUSTIN, J. L. (1962). *How To Do Things With Words*, Oxford: Claderon Press.
- AYSEVER, L. (2000). “Dil Felsefesi, Söz Edimleri Kuramı ve John Searle”, *John Searle, Söz Edimleri* (Çev. L. Aysever), İstanbul: Ayraç Yay., s. 7-62.
- BASSARAK, A. (1997). “New Considerations About the Turkish {-Dir} Suffix”, *International Journal of Central Asian Studies* 2, s. 114-126.
- BANGUOĞLU, T. (1998). *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- BİLGEGİL, K. (1984). *Türkçe Dilbilgisi*, İstanbul: Dergah.
- BYBEE, J. (1995). “The Semantic Deveelopment of Past Tense Modals in English”. *Modality in Grammar and Discourse* (Ed. J. Bybee vd.), Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins, s. 303-518.
- BYBEE, J. (1998). “Irrealis as a Grammatical Category”, (Symposium on Irrealis), *Anthropological Linguistics*, 40/2, Bloomington: Indiana University, s. 257-271.
- BYBEE, J. – FLEISCHMAN, S. (ed.) (1995a). *Modality in Grammar and Discourse*, Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins.
- BYBEE, J. – FLEISCHMAN, S. (1995b). “An Introductory Essay”, *Modality in Grammar and Discourse*, Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins, s. 1-14.
- BYBEE, J. – PERKINS, R. – PAGLIUCA, W. (1994). *The Evolution of Grammar: Tense, Aspect and Modality in the Languages of the World*, Chicago: University of Chicago Press.

- CEM, A. (2005). "Dilbilgisi Öğretiminde Biçim-Anlam-Kullanım Üçlüsü: Ders Malzemesi Hazırlama ve Uygulama Önerisi", *Dil Dergisi*, s. 128: 7-24.
- CHAFE, W. (1995). "The Realis-Irrealis Distinction in Caddo, the Northern Iroquoian Languages, and English", *Modality in Grammar and Discourse* (J. Bybee vd. (ed)), Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins, s. 349-366.
- COATES, J. (1983). *The Semantics of Modal Auxiliaries*, London: Croom Helm.
- CORCU, D. (2003). *A Linguistic Analysis of Necessity as a Part of the Modal System in Turkish*, Yüksek lisans tezi, Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- CORCU, D. (2005). "Zorunluluk Kipliği Belirtisi -mAlI'nın Anlamsal İyapısı", *Dilbilim Araştırmaları*: s. 33-44.
- CORCU, D. (2006). "Gereklilik-Zorunluluk Kipliği Kodlayıcılarının Anlam Yapısı Üzerine", *20. Ulusal Dilbilim Kurultayı*, Maltepe Üniversitesi.
- CUMMING, S. – ONO, T. (1997). "Discourse and Grammar", *Discourse as Structure and Process* [T. A. Van Dijk (ed.)], s. 112-137, London: Sage.
- de HAAN, F. (2006). "Typological Approaches to Modality", *The Expression of Modality* [W. Frawley (ed.)], Berlin-New York: Mouton de Gruyter, s. 27-70.
- DEMİR, N. – YILMAZ, E. (2003). *Türk Dili El Kitabı*, Ankara: Grafiker.
- DEMİR, T. (2006). *Türkçe Dilbilgisi*, Ankara: Kurmay.
- ERGİN, M. (2009). *Türk Dilbilgisi*, İstanbul: Bayrak Basım.
- EKER, S. (2003). *Çağdaş Türk Dili*, Ankara: Grafiker.
- ELLIOTT, J. (2000). "Realis and Irrealis: Forms and Concepts of the Grammaticalization of Reality". *Linguistic Typology*, S. 4, s. 55-90.
- ERGİN, M. (1993). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak.
- ERGUVALI TAYLAN, E. (1997). "Türkçede Görünüş, Zaman ve Kiplik İlişkisi {-DI} Biçimbirimi". *XI. Dilbilim Kurultayı Bildirileri* [Ş. Ruhi vd (ed.)], Ankara: ODTÜ Yay.
- ERGUVALI TAYLAN, E. (2000). "Semi-grammaticalized Modality in Turkish", *Studies on Turkish: and Turkic Languages: Proceedings of the Ninth International Conference on Turkish Linguistics*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, s.113-143.
- ERGUVALI TAYLAN, E. (ed.) (2001). *The Verb in Turkish*, Amsterdam: John Benjamins.
- ERGUVALI TAYLAN, E. - ÖZSOY, S. (1993). "Türkçe'de Bazı Kip Biçimlerinin Öğretimi Üzerine". *Proceedings of the VIIIth Conference on Turkish Linguistics* [(K. İmer vd (ed.)], Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, s.1-9.
- FRAWLEY, W. (1992). *Linguistics Semantics*, London: Lawrence Erlbaum Ass. Pub.
- FRAWLEY, W. (ed.) (2006). *Modality*, Berlin: Mouton de Gruyter.
- GENCAN T. N. (2001). *Dilbilgisi*, Ankara: Ayraç.
- GÖKSEL, A. – KERSLAKE, C. (2005). *Turkish: A Comprehensive Grammar*, Routledge: Londra.
- HALLIDAY, M. K. (1985). *An Introduction to Functional Grammar*, (1st edition), London: Arnold.
- HOLMES, J. (1982). "Expressing Certainty and Doubt in English", *RELC Journal*, S. 13(2), s. 9-29.
- HUGHES, R. – MCCARTHY, M. (1998), "From Sentences to Discourse: English Language Teaching", *TESOL Quarterly*, S. 32, s. 263-287.
- JESPERSEN, O. (1924). *The Philosophy of Grammar*, London: Allen - Unwin.
- KERİMOĞLU, C. (2010a). "On the Epistemic Modality Markers in Turkey Turkish: Uncertainty", *Turkish Studies*, 5/4, s. 434-477.
- KERİMOĞLU, C. (2010b). "On The Problems About The Third Person In Turkey Turkish Grammar Writing and Teaching (Copula and Possession)", *Turkish Studies*, 5/3, s.1619-1631.

- KERİMOĞLU, C. (2011). *Kiplik İncelemeleri ve Türkçe*, İzmir: Dinozor Yayınevi.
- KIEFER, F. (1987). "On Defining Modality", *Folia Linguistica*, 21, s. 67-94.
- KIEFER, F. (1997). "Modality and Pragmatics", *Folia Linguistica XXXI/3-4*, s. 241-253
- KOCAMAN, A. (1981). "Türkçede Kip Olgusu Üzerine Görüşler", *TDAY Belleten*. Ankara: TDK Yay., s. 81-85.
- KOCAMAN, A. (1988). "Modality in the Turkish Discourse", *Proceedings of the Forth International Conferense on Turkish Linguistics*, Ankara: METU, s.463-468.
- KOCAMAN, A. (1990). "The Necessitive Mood in Turkish", *Proceeding of the Fifth Intertanional Conference on Turkish Linguistics*, Ankara: Hitit: 433-458.
- KOCAMAN, A. – OSAM, N. (2000). *Uygulamalı Dilbilim-Yabancı Dil Öğretimi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Hitit Yayınevi.
- KORKMAZ, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*, Ankara: TDK Yay.
- KORNFILT, J. (1997). *Turkish*, Londra-New York: Routledge.
- KRATZER, A. (1977). "What 'Must' and 'Can' Must And Can Mean", *Linguistics and Philosophy*, S. 1, s. 337-355.
- KRATZER, A. (1981). "The Notional Category of Modality", *Words, Worlds, and Contexts: New Approaches in Word Semantics* [H. J. Eikmeyer vd. (ed.)] Berlin-New York: Mouton de Gruyter, s. 38-74.
- KRATZER, A. (1991). "Modality", *Semantik: Ein Internationales Handbuch der Zeitgenössischen Forschung* [A. von Stechow vd. (ed.)], Berlin-New York: Mouton de Gruyter, s. 639-650.
- KRIPKE, S. (2001). *Naming and Necessity*, Cambridge: Harvard University Press.
- LAKOFF, R. (1972). "The Pragmatics of Modality", *Chicago Linguistic Society*, 8. Chicago: Chicago University Press, s. 229-246.
- LEWIS, G. (1967). *Turkish Grammar*, Oxford: Oxford University Press.
- LYONS, J. (1977). *Semantics I-II*, Cambridge: Cambridge University Press.
- MITHUN, M. (1995). "On The Relativity of Irreality". *Modality in Grammar and Discourse* [J Bybee vd. (ed.)]. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins, s. 367-388.
- NORDSTRÖM, J. (2010). *Modality and Subordinators*, Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins.
- NUYTS, J. (2006). "Modality: Overview and Linguistic Issues", *Modality* [W. Frawley(ed)]. Berlin: Mouton de Gruyter, s. 1-26.
- O'KEEFFE, A. – MCCARTHY, M. – CARTER, C. (2007). *From Corpus to Classroom: Language Use and Language Teaching*, Cambridge: Cambridge University Press.
- PALMER, F. (1986). *Mood and Modality*, Cambridge Textbooks in Linguistics. (1. Baskı), Cambridge: Cambridge University Press.
- PALMER, F. (1997). *Semantics (A New Outline)*, Cambridge: Cambridge Uni Press.
- PALMER, F. (2001). *Mood and Modality*, Cambridge Textbooks in Linguistics (2. Baskı). Cambridge: Cambridge University Press.
- PAPAFRAGOU, A. (2000). *Modality: Issues in the Semantics-Pragmatics Interface*, Amsterdam-New York: Elsevier Publishing Company.
- PORTNER, P. (2009). *Modality*, Oxford: Oxford Uni. Press.
- RUHİ, Ş. (2002). "The Modal Adverbs mutlaka and kesinlikle in the Context of Directives and Deontic Modality in Turkish", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi/Anadolu University Journal of Social Sciences*, S. 2, s. 19-38.
- RUHİ, Ş. – ZEYREK, D. – OSAM, N. (1996). "Türkçe'de Kiplik Belirteçleri ve Çekim Ekleri İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler", *Proceedings of the IXth Conference on Turkish Linguistics*, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, s. 307-315.

- SEARLE, J. (1968). "Austin on Locutionary and Illocutionary Acts", *The Philosophical Review*, S. 77, s. 405-424.
- SEARLE, J. (2000). *Söz Edimleri* (çev. L. Aysever), İstanbul: Ayraç Yay.
- SÖZER, E. (1980). "Türkçede {-Dir} Biçimbiriminin Kullanım Alanları", *Bağlam İÜYÜO Almanca Böl. Dergisi*: İstanbul, s. 2-9.
- SWEETSER, E. (1998). *Modality: From Etymology to Pragmatics, Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*, Cambridge: Cambridge University Press.
- TANNEN, D. – WALLAT, C. (1993). "Interactive Frames and Knowledge Schemas in Interaction: Examples from a Medical Examination/Interview" *Framing Discourse*, NewYork: OUP.
- TOSUN, C. (1998). "On (-dir) Suffix in Turkish Linguistics: Background and Its Semantic and Functional Qualification According to the Usage", *Studies on Turkish Linguistics: Proceeding of the Forth International Conference on Turkish Linguistics ODTÜ* [S. Koç (ed)]. Ankara, s. 507-516.
- TURA SANSI, Sabahat (1986). "{-Dir} in Modern Turkish", *Modern Studies in Turkish Linguistics: Proceeding of the 2nd International Conference on Turkish Linguistics* [E. Erguvanlı Taylan (ed.)], İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yay., s. 145-158.
- UNDERHILL, R. (1997). *Turkish Grammar*, Cambridge: MIT Press.
- UZUN, L. – ERK-EMEKSİZ, Z. (2004). "Irrealis Modality and Discourse Structure" *Advances in Turkish Linguistics* [S. Yağcıoğlu- A. C. Değer (ed.)], İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
- UZUN, N. E. (1998). "Türkçede Görünüş/Kip/Zaman Üçlüsü", *Dil Dergisi*, S. 68, s. 5-22
- UNDERHILL, R. (1976). *Turkish Grammar*, Cambridge, MA: MIT Press.
- VARDAR, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual.
- van der AUWERA, J. – PLUNGIAN, V. (1998). "Modality's Semantic Map", *Linguistics Typology*, 2, s. 79-124.
- van der AUWERA, J. – KEHAYOV, A. – VITTRANT, A. (2009). "Acquisitive Modals", *Cross-Linguistic Semantics of Tense, Aspect and Modality* [L. Hogeweg vd. (ed.)], Amsterdam: John Benjamins, s. 281-302.
- von FINTEL, K. (2005). "Modality and Language", *Encyclopedia of Philosophy* [D.Borchet (ed.)], 10. C (appendix), New York: Thomson-Gale, s. 20-27.
- von WRIGHT, G. (1951). *An Essay in Modal Logic*, Amsterdam: North-Holland Publishing Company.

TUNYUKUK YAZITINDAKİ *ıda taşda* İKİLEMESİ ÜZERİNE

About ıda taşda Handiadyoin in Inscription of Tunyukuk

Serkan ŞEN*

Dil Araştırmaları, Güz 2015/17: 95-102

Öz: Makalede birinci Tunyukuk yazıtının batı yüzünde dördüncü satırda geçen *ıda taşda* ikilemesinin izahı amaçlanmaktadır. Günümüze dek yapılan çalışmalarda ikilemenin unsurlarından *ı*'ya "bitki, ağaç, çalılık"; *taş*'a "taş" anlamı verilmek suretiyle bu ifade açıklanmaya çalışılmıştır. Oysa değinilen sözcüklerin ikileme çatısı altında kenetlenmesi için zikredilen anlamları yeterli görülmemektedir. Çalışmamızda Eski Türkçedeki *ı* sözcüğünün *taş* "dış" ile uyumlu kullanımları üzerinde durulacaktır. İkilemenin doğru anlaşılabilmesi için karşılaştırmalı veriler ışığında erişilen bulgular ortaya konacaktır. Ayrıca *ıda taşda* ikilemesinin yazıtlarda beliren dili çok daha gerilere götüren deliller arasında telakki edilmesi gerektiği ilgililerin dikkatine sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Tunyukuk Yazıtı, ikileme, taşra.

Abstract: In this paper, explanation of *ıda taşda* handiadyoin on forth line of first Tunyukuk Inscription's west side is explained. This statement has been explained as having "plant, tree, shrubbery" meanings for *ı* and "stone" meaning for *taş* of handiadyoin components in studies until today. However mentioned meanings are not sufficient for combining these words under handiadyoin structure. In this article, it will be dwelled on coherent usages of *ı* in Old Turkish with *taş* "outside". The data found will be verified in order to understand the handiadyoin correctly in the light of comparative data. Furthermore, new approach by which *ıda taşda* handiadyoin that takes language more back will be presented to the attention of the relevant people.

Keywords: Old Turkish, Inscription of Tunyukuk, handiadyoin, taşra (rural/outback)

Sorun

Birinci Tunyukuk yazıtının batı yüzünde dördüncü satırda geçen *ıda taşda* ikilemesinin izahı sorundur.

Giriş

Tunyukuk yazıtının başlangıcında, Bilge Tunyukuk kendisini tanıttıktan sonra II. Köktürk Kağanlığı'nın kuruluş sürecini ve bu süreçteki katkılarını aktarır. İlk kağanlıklarının yıkılması sonucu Türkler büyük bir kırım yaşamışlardır. Bir kısmı düşmanlarının elinde can verirken diğerleri Çin'e boyun eğmiş ya da göç etmek zorunda kalmıştır. Öz yurtlarından ayrılmak zorunda kalanlar ilk fırsatta bağımsızlık ateşi etrafında tekrar

* Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Samsun/TÜRKİYE, serkansen@omu.edu.tr. Gönderim Tarihi: 01.04.2015 / Kabul Tarihi: 21.07.2015

toplanmaya başlamıştır. Özgürlük yolunda ilk olarak yedi yüz Türk çerisi öne düşer. Yazıtta yeni devletin kuruluşuna giden bu gelişme şöyle nakledilir: *ida taşda kalmışı kubranıp yéti yüz boltı* (Tekin 1994: 3). Zikredilen cümlede, bir araya gelen yedi yüz kişinin Çin boyunduruğunda yaşamamak için eski obalarından uzaklaşmak zorunda kalan kimseler olduğunu anlatmak üzere *ida taşda kalmışı* ibaresi kullanılmıştır. Bağlamdan hareketle ibarede geçen *ida taşda* ikilemesinden, Çin hâkimiyet bölgelerine nazaran “taşra” kavramını ifade ettiği çıkarılabilmektedir. Bu durum Türkçede ikilemelerin genellikle tek bir kavrama karşılık gelmesi (Korkmaz 2003: 142) kaidesine uygunluk gösterir. “Aralarında belli bir ses düzeni bulunan, biçim ve anlamca birbiriyile ilişkili olan, aynı, yakın ya da zıt anlamlı iki veya daha çok kelimenin tek bir kelime gibi anlam göstermek üzere yan yana gelmesi ile oluşturulan kelime grubu” (Korkmaz 1992: 82) şeklinde tanımlayabileceğimiz ikilemeler, Avrupa dillerindeki *hendiadyoin* teriminin dilimizdeki dengi sayılabilir. Söz dizimi açısından ikilemeyi oluşturan öğeler, çoğunlukla aynı çekim ekini alırlar. Anlam boyutunda ise eş, yakın veya karşıt anlamlı sözcüklerin kalıplaşarak bir araya gelmesi söz konusudur. *ida taşda* ikilemesi aynı çekim ekini almış olması ve taşra kavramını anlatması açısından ikileme ölçütlerine uymaktadır. Ancak Eski Türkçedeki *ı* “bitki, ağaç, çalılık” ve *taş* “taş” sözcüklerinin eş, yakın ya da karşıt anlamlı olduklarını iddia etmek oldukça güçtür. Bu durumda, ikilemenin unsurlarını anlam yönüyle yeniden değerlendirmek gerekir. *ı* “bitki, ağaç, çalılık” ve *taş* “taş” sözcüklerini ikileme çatısı altında ilişkilendirme eğiliminin Türkçe için ne denli isabetli olduğunu sorgulamadan evvel *ida taşda kalmışı* ifadesinin belli başlı çalışmalarda nasıl yorumlandığını görmekte fayda vardır.

RADLOFF 1899: *idat şadi kalmışı* şeklinde okunan ifade şöyle çevrilmiştir: *Idat-Schad die mit ihm Zurückgebliebenen* (s. 3) “İdat Şad ile geride kalanlar”. Görüldüğü gibi çeviride *Idat Şad*’ın kişi adı olarak değerlendirilmesi söz konusudur (s. 32, 91).

THOMSEN 1922: Aber die, welche unabhängig (wörtlich: in Baum und Stein) gelieben waren (s. 162) “Fakat, bağımsız (kelimenin anlamıyla ağaç ve taşta) kalanlar...”

ORKUN 1936: “Ağaçta taşta kalmış olanları...” (s. 100).

MALOV 1951: Оставшиеся независимыми (кое-где в оазисах, букв. Среди еревьев и камней) (s. 65) “Bağımsız kalanlar (vahalarda kelime manası olarak çalılık ve taşta)...”.

AALTO 1958: Die auf Stock und Stein (?) Gebliebenen (s. 30) “Çalı ve taş üstünde kalanlar...”

GIRAUD 1961: Ceux qui restaient dans les forêts et dans la stepe (s. 58) “Ormanda ve bozkırda kalanlar...”.

DTS 1969: Оставшиеся в зарослях и скалах (букв. среди растений и камней) (s. 216) “Çalılık ve kayaların arasında kalan (kelimenin tam anlamıyla, bitkiler ve taşların arasında)...”.

AYDAROV 1971: Ағаш тас арасында қалған (s. 104) “Ağaç ve taş arasında kalmış olanlar...”.

ERĞİN 1970: “Ormanda taşta kalmış olanı...” (s. 52).

EDPT 1972: Those of them who remained in the bush and stony desert (s. 1) “Çalı ve taşlık çölde kalmış olanları...”.

TEKİN 1994: “Dağda bayırda kalmış olanları...” (s. 3) şeklinde ikilemeyi değerlendiren araştırmacı, eserinin dizininde *ı* için “orman ağaçlık” (s. 59), *taş* içinse “taş, taşlık yer” (s. 66) karşılığı vermiştir.

TEKİN 1995: “Dağda bayırda kalmış olanları...” (s. 83).

RYBATZKI 1997: [Die] in der Halbvüste verblieben waren (s. 82) “Yarı çölde (bozkırda) kalanları...”.

ŞİRİN USER 2009: “Ormanda, dışarıda kalmış(lar)ı (siyasal merkezin dışında kalanlar)...” (s. 50).

BERTA 2010: “Çalılıkta ve taşlı (yerde) kalmış olanlar...” (s. 84).

ÖLMEZ 2012: “Dağda taşta kalanlar...” (s. 170).

AYDIN 2014: “Yazıda yabanda kalanlar...” (s. 116) şeklinde ikilemeyi değerlendiren araştırmacı, eserinin dizininde *ı* için “ağaç” (s. 172), *taş* içinse “dış” (s. 188) karşılığını vermiştir.

Değerlendirme

Zikredilen çalışmaların büyük bir kısmında *ıda taşda* söz öbeğinin ikileme olarak değerlendirilip *ı*’nın “bitki, ağaç, çalılık”, *taş*’ın “taş” karşılığından yola çıkılmak suretiyle anlamlandırılması söz konusudur. Hatice Şirin User’in yorumu *taş*’ın “dış” manasında değerlendirilmesi bakımından diğer görüşlerden farklılık gösterir. Anlamlandırmalarda üç farklı yaklaşım göze çarpar:

Birincisi, sözcüklerin somut anlamlarının sıralanmasıdır: **ORKUN 1936, AALTO 1958, DTS 1969, ERGİN 1970, AYDAROV 1971, EDPT 1972, BERTA 2010.**

İkincisi, sözcükleri ad aktarımının parçanın bütünü karşılması türüyle değerlendirerek “orman ve bozkır, dağ taş, yazı yaban” gibi kavramlarla açıklamaktır: **GIRAUD 1961, TEKİN 1994, TEKİN 1995, ÖLMEZ 2012, AYDIN 2014**¹.

Üçüncüsü, ikilemede iki ayrı kelimenin bir kelime gibi tek mana ifade etmesi kuralını işletmektir. Buna göre ikilemeye “-Çin boyunduruğunun uzağında- bağımsız (kalanlar)” anlamı verilmiştir: **RADLOFF 1894, THOMSEN 1922, MALOV 1951, ŞİRİN USER 2009.**

Bütün bu yaklaşım farklılıklarına karşılık esasta ikilemeyle kastedilenin Çin hâkimiyeti dışındaki muhitler olduğu anlaşılmaktadır.

Metin çevirileri dışında *ıda taşda* ikilemesi üzerine müstakil açıklamalar da yapılmıştır. Giraud, ikilemeye ilişkin kaleme aldığı notta Radloff’un *ıdat şadi kalmiş kobarup* okuyuşunun Thomsen tarafından çürütüldüğünü ifade eder. Thomsen’in *ıda taşda* ikilemesini “bağımsızlık” kavramıyla izah edişini doğru bulan araştırmacı, *ıda* “ağaçta” ve *taşda* “taşta” sözcükleriyle bağımsızlığı ilişkilendirmenin güçlüğüne

1 Erhan Aydın’ın, *taş*’ı “dış” anlamında değerlendirip sözcüğe “yaban” manası vermesi özgün bir yaklaşımdır. Ancak “ağaç” anlamındaki *ı* sözünü “yazı, kır, ova” karşılığında değerlendirmesi kendisini, meseleye ad aktarımı şeklinde yaklaşanlarla beraber zikretmemize neden olmuştur.

dikkat çeker. Zira “ağaç” ve “taş” sözcükleriyle bağımsızlık arasında bağ kuran bir ikilemeye Türkçenin gelişme ve yayılma alanlarında rastlanılmamaktadır. Giraud ı'nın ağacı değil, ormanı karşıladığını düşünmektedir. Ona göre taş ve dağ arasındaki ilgiyi ispatlamak güçtür. Kaşgarlı Mahmud'a göre taş'ın “taş” ve “dış” anlamının yanında “geniş açıklık, yazı” anlamı vardır. Bu durumda ı “ağaçlık” sözünün karşıtı olarak taş “bozkır” sözcüğü kullanılmış olmalıdır (Giraud 1961: 69-70).

İkileme üzerinde özellikle duran isimlerden bir diğeri ise Rybatzki'dir. Araştırmacı kendinden önceki görüşleri sıraladıktan sonra Pentti Aalto'nun ikilemeyi “yurtta” şeklinde yorumlamasını eleştirir. Zira olaylar zinciri göz önünde tutulup Türklerin yurt olarak gördükleri mekânın Ötügen olduğu düşünülürse, Aalto'nun görüşü hayli tartışmalıdır. Rybatzki, ı'nın “bitki, çalı” ve taş'ın “taş” anlamını dikkate alarak ikilemeye “yarı çöl, bozkır” anlamı vermenin daha doğru olacağı kanaatindedir. Zira Türklerin yaşadığı bölgeler coğrafi olarak böyle bir özelliğe sahiptir (Rybatzki 1997: 82).

Árpád Berta, *ıda taşda* öbeğini kelime kelime çevirmek suretiyle yapılan yorumların isabetli olmadığını dile getirmiştir. İkilemede geçen taş sözünün “dış” anlamında olması ihtimalini hayli zayıf gören Berta, Rybatzki'nin ı taş ibaresini “yarı çöl” olarak değerlendirmesine, Türklerin Huangho ve Gobi arasındaki göç bölgelerinin jeolojik niteliğini dikkate alarak katıldığını ifade etmektedir. Ayrıca, Sprengling²'in *ıda-a taşda* ifadesini “by sending out (dışarı göndererek)” şeklinde çevirme önerisinin kabul edilemez olduğunu vurgulamaktadır (Berta 2010: 54-55).

Hatice Şirin User, yazıtlarda geçen *balıktaki taşıkmiş tagdaki énmiş* ifadesini açıklarken burada kastedilenin o dönemde sağa sola dağılıp “diasporada” kalan Türkler olduğunu vurgulamıştır. Araştırmacı, Tonyukuk Yazıtı'nın dördüncü satırında geçen *ıda taşda kalmış kübranıp* “Ormanda dışarıda kalmışları (siyasal merkezin dışında kalanlar) ittifak kurup...” ifadesinin de aynı gelişmeyi işaret ettiğini dile getirmektedir (User 2009: 50).

Kanaatimizce *ıda taşda* ikilemesinin doğru anlaşılabilmesinin en sağlıklı yolu Tunyukuk, Bilge Kağan ve Köl Tigin yazıtları arasında yapılacak karşılaştırmalı okumalardır. Zira Tunyukuk'un naklettiği olayların bir kısmı Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında zikredilmektedir. İkinci Türk Kağanlığı'nın diriliş macerası da bu olaylar arasındadır. Tunyukuk'un devletin kuruluşu ile ilgili verdiği bilgileri Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtları doğrulamaktadır. Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında bağımsızlıkla sonuçlanan gelişmeler şöyle aktarılır:

kangım kagan yéti yégirmi erin taşıkmiş taşra yoryur téyin kü eşidip balıktaki taşıkmiş tagdaki énmiş térilip yétmiş er bolmuş tengri küç bértük için kangım kagan süsi böri teg ermiş yagısı kony teg ermiş ilgerü kurıgaru sülep térmış kuvratmış kamağı yéti yüz er bolmuş (KT D10-13, BK D10-11) “Babam kağan on yedi adamıyla (Çin yönetimi altından) dışarı çıkmış (baş kaldırmış). Dışarı çıkıyorlar (baş kaldırıyorlar) diye haber işitince kenttekiler çıkmış dağdakiler inmiş. Toplanarak yetmiş kişi olmuşlar. Tanrı onlara güç verdiği için babam kağanın ordusu kurt gibi imiş. Doğuya batıya doğru asker sevk edip (adam) toplamış. Toplam yedi yüz er olmuş.”

2 Berta'nın gönderme yaptığı Sprengling'in makalesi orijinali ile birlikte Türkçeye çevrilmiştir. “Sprengling, Martin (1986), ‘Tonyukuk Kitabesi: Eski Bir Türk Şaheseri’, çev. Mehmet İnhan, *Erdem*, cilt 2, sayı 6, Eylül 1986, s. 721-740” künyeli makalede, *ıda taşda* ikilemesi ile ilgili bir yoruma tarafımızdan rastlanmamıştır.

Tunyukuk'un *ıda taşda kalmış* *kuvranıp* şeklinde tarif ettiği gelişme yukarıdaki alıntıda *kangım kagan yéti yéğirmi erin taşıkmiş taşra yorıyur téyin kü eşidip balıktaki taşıkmiş tagdaki énmış térilip* şeklinde geniş bir biçimde dile getirilmiştir. Bağımsızlık ateşinin etrafında toplanmak için Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında *téril-* “derlenmek” fiili ve *tér- kuvrat-* “derleyip toplamak” ikilemesi kullanılmışken Tunyukuk yazıtında bu ifadelerin eş değeri durumundaki *kuvran-* “toplanmak” fiili tercih edilmiştir. Başkaldırı mücadelesine katılmak için harekete geçmek Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında *taşık-* “çık-”, *taşra yori-* “dışarı yürümek”, *balıktaki taşık-* “şehirdeki çıkmak” şeklinde tarif edilirken Tunyukuk'ta *ıda taşda kal-* fiili ile anlatılmıştır. Kanaatimizce ortak olayı aktaran ifadelerdeki sözcüklere aynı anlamı vermek gerekir. Bu bağlamda *ıda taşda* ikilemesindeki *taş*'ı, Köl Tigin ve Bilge Kağan'daki eş değer anlatımlardan (*taşık-* “çık-”, *taşra yori-* “dışarı yürümek”) hareketle “dış” manasında değerlendirmek isabetli görülmektedir. Eski Türkçede biri “dış”, diğeri “taş” anlamında iki farklı *taş* sözü mevcuttur. Seslik açıdan, “taş” anlamındakinin ünlüsü uzun olmalıdır (Tekin 1995a: 94). Ünlü uzunluğunu Eski Türkçe metinlerin bazılarında yazım üzerinde tespit edebilssek de sözcüğün Tunyukuk yazıtındaki imlası buna fırsat vermemektedir. Dolayısıyla *ıda taşda* ikilemesindeki *taş*'ın “dış” manasında olduğuna dair görüşümüzün önünde yazım açısından bir engel görülmemektedir.

Gelinen noktada açıklanması gereken en önemli husus “dış” karşılığındaki *taş* ile *ı* arasında nasıl bir anlam ilişkisi bulunduğuudur. Zira *ıda taşda* ikileme ise *ı* ile *taş*'ın aynı, yakın ya da zıt anlamlı olması gerekir. Oysa *ı*, “bitki, ağaç, çalılık” gibi anlamlarda değerlendirildiğinde “dış” ile arasında ancak zorlama bir ilişki kurulabilir. Bu engelden dolayı araştırmacılar çoğunlukla *taş*'ı, “taş” anlamında değerlendirme yolunu seçmişlerdir. Hâlbuki Türkçenin tarihî dönemlerinde *ı*'nın *taş* “dış” sözüne koşut türevleri görülebilmektedir. Eski Türkçede **an ~ *ın* (ı+n) “-zamir tabanı” *ıngaru* (ı+n+garu) “öteye, karşıya”, *ıntın* (ı+n+tın) “öte, karşı” sözcüklerinin kökü konumunda, ötede oluş bildiren işaret zamiri olarak *ı*'yı tespit etmek mümkündür. Marcel Erdal, eskicil bulduğu bu *ı* kökünün klitik şahıs zamiri³ olabileceğini ifade etse de **ın* veya **an* biçimlerinin dışında yalın kök şeklinde kullanılabildiğini göz önünde tutarak reddütlerini dile getirmiştir (Erdal 2004: 207, 243).

Yukarıda değinildiği üzere Türkçenin gelişme alanlarında *ı*'nın izleri erken dönemlerden itibaren sürülebilmektedir. Türk Runik harfli metinlerden Şine Usu yazıtının kuzey yüzü onuncu satırda *türük bodun anta ıngaru yok boltı* “Türk halkı bunun üzerine yok oldu” (Mert 2009: 216, 218) ifadesinde tespit edilebilen *ı* kökü, *uçayan balıkning kedininte turup ınaru berü yorıdı* “Uçayan şehrinin arkasında durup öteye beriye yürüdü” (Elmalı: [179]) gibi örneklerde görülebileceği üzere Uygur yazmalarında *ınaru* (EDPT: 190) şeklindedir. *ı*'ya dayanan bir başka türev ise *ıntın* “öte” (EDPT: 178) sözüdür. *ı* köküne önce zamir *n*'si getirilip ardından kalıplaşan ayrılma durumunun ardından ad yapma işleviyle eklenmesi suretiyle oluşan sözcük, Uygur döneminde oldukça yaygındır. Özellikle Budist Uygurların acılar okyanusu şeklinde nitelenen bu dünyadan karşı kıyı olan Nirvana'ya erişme çabalarında sözcüğe sıkça rastlanır. Altun Yaruk'taki *nirvanlıg ıntın kadıgtaki yoltın ıragaylar* (Kaya 1994: 433₁₂ [246]) “...Nirvanalı öte kıyıda yoldan uzaklaşacaklar” ifadesi, sözcüğün geçtiği örnek bağlamlardandır. Marcel Erdal, Berliner Turfantexte 13'teki *ına bir burhan bolmasar* “Bir Buda olmasa!” (Zieme

3 İngilizce “clitic personal pronoun”.

1985: 5₆₃ [55]) ifadesindeki *ına* ünlemine ve Eski Türkçede sıkça rastlanan *ınçıp* “şöyle” edatını da *ı* köküyle ilişkilendirmiştir (Erdal 2004: 206). Eski Türkçede uzakta, ötede, taşrada oluş bildiren *ı* köküne bağlayabileceğimiz başka sözcükler de bulunmaktadır. Bunlardan ilki *ıd-* “göndermek” filidir (EDPT: 37). Sözcük, *ı* köküne gerçekleştirme bildiren ve addan eylem türeten +d- (+Ad-) eki (OTWF: 485-492) getirilmek suretiyle meydana gelmiş olmalıdır⁴. İkinci örnek *ıdala-* “uzaklaştırmak, elden çıkarmak” filidir (EDPT: 59). Sözcük, *ı* köküne addan ad yapma işleviyle kalıplaşan bulunma durumu eki +da ve addan eylem yapan +la- eklerinin getirilmesiyle türemiş olmalıdır. Üçüncü örnek *ıra-* “uzaklaşmak” filidir (Kaya 1994: 495, Wilkens 2007: 365, EDPT: 198). Eski Türkçedeki *ırak* “uzak” (EDPT: 214) ve *ırat-* “uzaklaşmak” (EDPT: 207-208) sözcükleri de *ıra-* tabanına dayanır. Fiil, *ı* kökünden, çoğunlukla yansıma adlardan eylemler türeten +ra- eki (OTWF: 469-473) ile türetilmiş olmalıdır. Bu durum *ı*’nın da yansıma bir söz olabileceğini akla getirmektedir. Kanaatimizce de *ı* yansıma bir kök olup uzun ünlüdür. Talat Tekin’in Eski Türkçede ünlü uzunluğuna işaret eden söz başında *y* türemesi hadisesi (Tekin 1995a: 141), sözcüğün *yıd-* (Tekin 1994: 71) ve *yıra-*, *yırak*, *yırat* (DLT: 972-973) türevlerinde gözlenmektedir.

Pekâlâ *ı*’nın “öte, uzak, taşra” anlamı neden *ıda taşda* ikilemesi ile sınırlıdır? Sorunun cevabı, ikilemelerde zaman zaman rastlanan bir dil olayında saklıdır. Doğan Aksan bu olayı şu şekilde tarif eder: “Birbirine eş ya da yakın anlamlı sözcükler arasında bir yaşam kavgası olur, bunun sonucunda bunlardan biri dilden silinir, kimi zaman da Türkçede olduğu gibi, ancak ikilemelere tutunarak dilde kalmayı başarır” (Aksan 1999: 80). Nitekim Türkiye Türkçesinde bu olayın yansımalarını tespit etmek mümkündür. *Bet beniz* ikilemesindeki *bet* “surat”, *hasta sökel* ikilemesindeki *sökel* “hasta”, *yanar döner* ikilemesindeki *yan-* “dönmek”, *ev bark* ikilemesindeki *bark* “kabir, ev, barınak” duruma verilebilecek örneklerdendir (Şen 2005). Dolayısıyla *ı*’nın “öte, uzak, taşra” anlamı, *taş* “dış” sözcüğünün yaygınlaşması sonucu genel kullanımdan düşerek yalnızca *ıda taşda* ikilemesiyle sınırlı biçimde varlığını sürdürebilmiştir. Tunyukuk yazıtında benzer durumun bir başka örneği daha bulunmaktadır. Yazıtın ikinci taşında doğu yüz üçüncü satırdaki *arkuy kargu* “gözetleme kulesi” (Tekin 1994: 21) ikilemesindeki *arkuy* “müstahkem yer” sözü de Türk dili tarihinde yalnızca bu ifadede geçmektedir (Tekin 1994: 50). Ayrıca, Tunyukuk yazıtında *ı* “uzak, taşra, dış” gibi tek örnek şeklinde karşımıza çıkan başka bir sözcük daha yer almaktadır. Yazıttaki *unç* “mümkün” sözcüğüne Türkçenin başka hiçbir metninde rastlanılmaz (OTWF: 278).

Doğan Aksan, dilimizin yaşının belirlenmesi hususunda Orhon Yazıtlarındaki zengin anlatım yollarından hareketle önemli değerlendirmelerde bulunmuştur. Ona göre yazıtlarda beliren işlenmiş dilin göstergelerinden biri de ikilemelerdir (Aksan 2000: 99). Zira aynı kavram alanına ait olgu ya da nesneyi karşılamak üzere birden fazla sözcüğün ortaya çıkması için asırlara ihtiyaç vardır. Ortak kavram alanından sözcüklerin kalıplaşarak ikileme çatısı altında kenetlenmesi için de ayrıca zaman gereklidir. Gelinek noktada, yazıtlardaki ikilemeler, dönemin dilinin ne denli köklü olduğunu, Türkçenin yaşının bu tarihten çok daha geriye götürülmesi gerektiğini ortaya koyan verilerdir. Tunyukuk yazıtındaki *arkuy kargu* “gözetleme kuleleri” gibi *ı taş* “taşra” ikilemesi de yazıtlarla kayda geçirilen dilin mazisini daha da derinleştirecek üçüncü

4 Talat Tekin (Tekin 2003: 225), Ahmet Bican Ercilasun (Ercilasun 1984: 43), İbrahim Taş (Taş 2009: 172) gibi araştırmacılar fiili, Eski Türkçede saymaca bir *-ı- fiiline dayandırmaktadırlar. Ancak sözcüğün türevleri göz önünde tutulduğunda *ıd-*’in uzun ünlü olan *ı* “öte” adından türediğini düşünmek pekâlâ mümkündür.

bir anlam olayına işaret etmektedir. Zira bu ifadeler, bazı sözcüklerin sadece ikilemelerde yaşayabileceğinin Türkçedeki ilk örnekleridir. Dolayısıyla aynı kavram alanından sözcüklerin üretilmesi, bunların kalıplaşarak ikileme oluşturması süreçlerine, ikilemeyi oluşturan sözcüklerden birinin gündelik kullanımdan düşerek sadece ikilemeyle sınırlı şekilde yaşayabilmesi için gereken zamanı da eklemek gerekir. Dönemi-ne göre eskicil sayılabilecek bu tür ifadelere, Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında değil de Tunyukuk yazıtında rastlanması Tunyukuk'un yaşıyla ilgili olmalıdır. Bilge Kağan'a göre daha ihtiyar olan Tunyukuk'un söz varlığında eskicil unsurlar, kalıp ifadeler bağlamında gözlenebilir.

Sonuç

1. Tunyukuk yazıtındaki *ıda taşda* ikilemesi “dışarıda, taşrada, uzakta” şeklinde anlaşılmalıdır.

2. İkilemedeki *ı*, ötedekini karşılayan işaret zamiri olarak ortaya çıkmış, zamanla “uzak, öte, taşra” manasından hareketle isim tabanı işleviyle sözcükler türetmiştir.

3. Eski Türkçedeki *ıngaru* “öteye”, *ıntın* “öte”, *ıd-* “göndermek”, *ıdala-* “ortadan kaldırmak”, *ıra-* “uzaklaşmak”, *ırat-* “uzaklaştırmak”, *ırak* “uzak” gibi sözcükler *ı* tabanından türemiş olmalıdır.

4. *ı* “uzak, öte, taşra” sözcüğünün uzun ünlülü olup yansıma söz şeklinde ortaya çıktığı düşünülebilir.

5. *taş* “dış” ile yakın anlamlı olan *ı* sözü *taş*'ın yaygınlaşması sonucunda, “uzak, öte, taşra” karşılığıyla gündelik dilde tek başına tutunamamıştır. Sözcüğün türevleri bağımsız şekilde varlıklarını sürdürseler de *ı* zikredilen anlamıyla sadece *ıda taşda* ikilemesinde yaşayabilmiştir.

6. Tunyukuk yazıtındaki *ıda taşda* “dışarıda, taşrada” ikilemesinde, *ı*'nın “uzak, taşra, öte” anlamıyla yalnızca bu ifadede tespit edilmesi bakımından, yazıtlarda kullanılan dili çok daha gerilere götüren veriler arasında değerlendirilmesi gerekir.

7. Tunyukuk yazıtına ilişkin metin yayınlarının dizin ve sözlükleri, yukarıda yapılan açıklamalar doğrultusunda yeniden gözden geçirilmelidir.

Kaynakça

- AALTO, Pentti (1958). *Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Gesammelt von G. J. Ramstedt, J. G. Granö und Pentti Aalto, bearbeitet und herausgegeben von Pentti Aalto, Helsinki.
- AKSAN, Doğan (1990). *Anlambilim*, Ankara: Engin Yayınları.
- AKSAN, Doğan (2000). *En Eski Türkçe'nin İzlerinde*, İstanbul: Simurg Yayınları.
- AYDAROV, Gubaydolla (1971). *Yazık Orxonskix Pamyatnikov Drevnetyukuskoy Pis'mennosti VIII veka*, Alma-Ata.
- AYDIN, Erhan (2014). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Konya: Kömen Yayınları.
- BERTA, Árpád (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin... Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*, Çev. Emine Yılmaz, Ankara: TDK Yayınları.
- BK: Bilge Kağan Yazıtı

- DLT ERCİLASUN, Ahmet Bican ve Ziyat Akkoyunlu (2014). *Divanü Lugatı't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.
- DTS: NADELYAEV V. M. vd. (1969). *Drevnetyurkskiy slovar*, Leningrad: Akademia Nauk SSSR.
- EDPT: CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.
- ELMALI, Murat (2009). *Dasakarmapathaavadānamālā Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (1984). *Kutadgu Bilig Grameri -FiiL-*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston: Brill.
- ERGİN, Muharrem (1994). *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- GİRAUD, R. (1961). *L'inscription de Bain Tsokto*, Paris.
- KAYA, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yayınları.
- KT: Köl Tigin Yazıtı
- MALOV, S. E. (1951). *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti*, Moskva: Akademiya Nauk.
- MERT, Osman (2009). *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes, Tariat, Şine Us*, Ankara: Belen Yayıncılık.
- ORKUN, Hüseyin Namık (1994). *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TDK Yayınları.
- OTWF: Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*. 1-2. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.
- ÖLMEZ, Mehmet (2012). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin-Çeviri-Sözlük*, Ankara: BilgeSu Yayınları.
- RADLOFF, Wilhelm (1899). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei Zweite Folge*, St. Petersburg.
- RYBATZKÍ, V. (1997). *Die Tonuquq-Inschrift*, Szeged: Studia Uralo-Altaica.
- ŞEN, Serkan (2005). "Standart Türkiye Türkçesinde İkillemelerle Yaşayan Tarihi Sözcükler", *Şinasi Tekin'in Anısına Uygurlardan Osmanlıya*, İstanbul: Simurg Yayınları, 685-704.
- ŞİRİN USER, Hatice (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları. Söz Varlığı İncelemesi*, Konya: Kömen Yayınları.
- TAŞ, İbrahim (2009). *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*, Ankara: TDK Yayınları.
- TEKİN, Talat (1994). *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları.
- TEKİN, Talat (1995). *Orhon Yazıtları -Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk-*, İstanbul: Simurg Yayınları.
- TEKİN, Talat (1995a). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 13, Ankara: Simurg Yayınları.
- TEKİN, Talat (2003). "Zetacism and Sigmatism: Main Pillars of the Altaic Theory", *Makaleler I Altayistik*, Haz. Emine Yılmaz-Nurettin Demir, Ankara: Grafiker Yayınları, 215-240.
- THOMSEN 1922 "Gammel-tyrkise irdskriker fra Monogoliet, i oversaettelse og med indlening", *Samlende Afhandlingar*, II: 465- 516 / Almancaya Çeviren: Schaefer, H.H. (1924) "Altürkische Inschriften der Mongolei in Übersetzung und mit Einleitung", *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gessellschaft*, 78: 121-175 / Almancadan Çevirisi: Özden, Ragıp Hulusi (1935). "Moğolistan'daki Türkçe Kitabeler", *Türkiyat Mecmuası*, 3: 81-118.
- WILKENS, Jens (2007). *Das Buch von der Sündentilgung, Edition des alttürkisch-buddhistischen Kşanti Kılguluk Nom Bitig I-II*, Belgium: Brepols (Berliner Turfantexte 25).
- ZIEME, Peter (1985). *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*, Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR (Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. Berliner Turfantexte. 13.)

KİBİN ve KİBİK EDATLARININ YAPILARI HAKKINDA BAZI TESPİTLER

Some Determinations About Structures of Kibin and Kibik Postpositions

Talat DİNAR*

Dil Araştırmaları, Güz 2015/17: 103-118

Öz: Türkçenin zenginlikleri arasında değerlendirilen edatların pek çoğu takip edemediğimiz dönemlerde edatlık işlevini kazanmıştır. Bu sebeple yapıları hakkında yapabildiğimiz tespitler sınırlıdır. Ancak takip edebildiğimiz dönemlerde ortaya çıkan bazı edatların yapıları hakkında da araştırmacılar arasında bir fikir birliği bulunmamaktadır. Bu çalışmada Kâşgarlı'nın Oğuzca kaydıyla verdiği ve gelişimini nispeten takip edebildiğimiz *kibi* edatının ortaya çıkışını, Türk dilinin konuşulduğu bütün sahalara yayılışını ve varyantlarını aktarmaya çalıştık. Ayrıca *kibi* edatının varyantları arasında yer alan ve araştırmacılar arasında yapıları hakkında bir fikir birliği bulunmayan *kibin* ve *kibik* oluşumları hakkında tespitlerde bulunmaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Edat, kibin, kibik.

Abstract: Many of the prepositions that are assessed among the richness of Turkish have gained preposition function in the period that we could not follow. Therefore, the conclusions we make about them are inconclusive. However, there may be divergence on the structure of the prepositions that emerged in the periods that we could follow. In this article, we tried to present kibi preposition's emergence that Mahmut of Kashgar reported to be used in Oghuz Turkish and as much as we can follow, its spreading to all areas that the Turkish language is spoken and its variants. In addition we tried to make conclusions about the formation of kibin and kibik on which there is no consensus among researchers and that are among the variations of kibi preposition.

Keywords: Postposition, kibin, kibik.

Giriş

Edatların tanımı ve kapsamı konusunda araştırmacıların üzerinde ortaklaştıkları temel noktalar; edatların tek başlarına anlamlarının olmaması ve cümle içerisinde diğer unsurlarla bağlantılı olarak kullanılmalarıdır (Hacıeminoğlu 1984: V; Ergin 2009: 348; Korkmaz 2007: 79). Cümle içerisinde anlam ve işlev kazanan edatlar diğer kelime veya kelime gruplarıyla, benzetmeden birlikteliğe, miktar ve dereceden sebebe kadar geniş bir yelpazede anlamsal ilişkiler kurar. Bu bağlamda edatlar Hacıeminoğlu tarafından dil için zenginlik alâmeti sayılır. Zira “dillerin asıl zenginliği kelime sayısının fazlalığından ziyade, ifade imkânlarının genişliği ile ölçülür. Edatlar da dile

* Yrd. Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Isparta/ TÜRKİYE. talatdinar@sdu.edu.tr. Gönderim Tarihi: 10.11.2014 / Kabul Tarihi: 12.07.2015

ifade gücü ve nüans kazandıran sözlerdir” (Hacıeminoğlu 1984: VII). İfade imkânlarına zenginlik katan sözler olarak değerlendirilen edatlar bakımından Türkçe bir hayli zengindir. “Hiçbir dünya dilinde bulunmayan çeşitli vazifede edatlara sahip olan Türkçe, bu zenginliğe asırlarca süren bir işlenişten sonra ulaşmıştır” (Hacıeminoğlu 1984: VIII). Uzun zaman dilimleri içerisinde edatlık işlevi kazanan bu sözlerin bir kısmının geçirdiği süreçleri takip etmemiz mümkün olamamaktadır. Bundan dolayı yapıları ve oluşumları hakkında yaptığımız tespitler bir hayli sınırlıdır. Ancak oluşumlarını takip edebildiğimiz edatlar konusunda da zaman zaman fikir ayrılıklarına düşölmektedir. Buna en güzel örneklerden biri *kibi* ‘gibi’ edatı ve onun bir varyantı olarak ortaya çıkan *kibin* ve nispeten *kibik* kullanımlarıdır.

Edat Olarak Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

Göktürk yazıtlarında karşılaşmadığımız *kip* – *kibi* kullanımlarının ilk örneklerine Uygur ve Karahanlı metinlerinde rastlarız. Uygur sahasına ait taradığımız metinlerde üç örneğini tespit ettiğimiz *kep* ~ *kip* - *kibi* kullanımının henüz edatlık işlevi söz konusu değildir. Doğrudan isim görevinde kullanılan kelime, ‘şekil, model-örnek’ anlamlarıdır.

şast(i)r-ning yangı kipi ötrü yme söz-leser... “sāstra’nın usūlü-şekli bu olduđu için, sonra yine büyük sāstra diye söyleniyorsa...” (Barutçu Özönder 1998: 33-70).

yıglayu sıgtayu yorırlar... yangıg kepig içgınp... “... şekli-kalıbı dağılarak” (Kaya 1994: 334).

(later teachers must realise that you are) *yañ kib yalñuklarda üstünki kişi* “supreme among men who are models and examples” Hüen-Ts. 2110-II: (Clauson 1972: 686).

Tespit edilen örneklerin ortak özelliği Çince ‘yang: tarz, suret, usul, model’ (Barutçu Özönder 1998: 200) kelimesinin sinonimi olarak kullanılmış olmasıdır.

Kutadgu Bilig’de *kep* olarak karşımıza çıkan kelime 3 defa yalın hâlde (*kep*), 1 kez iyelik eki ile (*kepi*) ve bir kez de ayrılma hâli ile (*keptin*) kullanılmıştır. Kelime “kalıp, vücut, forma” (Arat 2006: 1173) anlamlarını taşımaktadır.

könülsüz kişiler kuruğ kep bolur

könül birle yalñuk kamuğ iş kılrur (Arat 2006: 475)

“Gönülsüz kişiler kuru bir kalıp olur; insan her işi gönül ile yapar” (Arat 2006: 475).

süzük can kepi bu kara yir tuğı

kara yir kepi ötrünür ay kılkı ağı (Arat 2006: 906)

“Bu duru canın kalıbı olan vücut bu kara toprak tı kacıdır; ey gönlünde hazineler taşıyan kişi, kara toprak bunlarla dolar” (Arat 2006: 906).

Üç İtişsizler, Altun Yaruk, Hüen Tsang Biyografisi ve Kutadgu Bilig’de isim görevinde ve şekil, kalıp, model anlamlarında kullanılan *kep* ~ *kip* – *kibi*’nin edatlık işlevinden ve benzerlik anlamından ilk bahseden Kâşgarlı Mahmud’dur. Kâşgarlı, Diwanü Lugatı’t-Türk’te iki tane *kip* kelimesi izah eder. Bir tanesi Kutadgu Bilig’de de

kullanılan “kalıp” anlamında diğeri ise Oğuzca kaydı düşerek verdiği “benzer, ögür” anlamındadır (Atalay 2006b: 119). Benzer, ögür anlamı için verdiği örneklerdeki kullanımın anlam olarak Türkiye Türkçesindeki kullanımdan bir farkı yoktur.

bu er anıñ kipi denir ki bu adam onun gibidir, onun öğürüdür demektir (Atalay 2006b: 119).

Korum kibi idhişin kodı yuvar “Sahibini kaya yuvarlar gibi aşağıya yuvarlar” (Atalay 2006b: 61).

Oğrı yawuz ıtlaka

Kuşlar kibi uçtımız “Hırsız, kötü itlere kuşlar gibi uçtuk” (Atalay 2006a: 483).

Kâşgarlı’nın verdiği izahat ve özellikle Oğuzca kaydı dikkate değerdir. Edat işlevinin Kâşgarlı’nın döneminde söz konusu olması ancak Divanü Lugati’t-Türk dışında Karahanlı sahasına ait diğer eserlerde bu işlevin eserlere hiç yansımamış olması, o dönemin yazı dili ile alakalı olsa gerektir. Ancak yazıldığı dönem ve tarih hakkında tartışmalar bulunan Orta Asya’da Bulunmuş Kur’an Tefsirinin, *kibi*’nin metateze uğramış şekli olan *bigi*’yi barındırması bir hayli önemlidir. Eğer bu eser tarih olarak gerçekten Karahanlı sahası içerisinde ise hem edatlık işlevinin hem de *bigi* şeklinin ilk görüldüğü eserlerden biri olarak değerlendirilmesi gerekmektedir.¹

anıñ mişli şāhārlār içindāki bigi (Borovkov 2002: 79).

Harezmi sahasına ait Nehcü’l-Ferādis, Kıyasü’l-Enbiya, Mukaddimetü’l-Edeb, Mu’ünü’l-Mürîd’de de kullanımına rastlamadığımız *kip – kibi*’nin Altınordu sahasında kullanımı da bir hayli sınırlıdır. Kutb’un Hüsrev ü Şirin’inde bir kez kullanımına rastlanan *kibi*’nin, kullanım sahası çok daha geniş olan *teg* edatının yanında metinlerde kendine yer bulabilmesi önemlidir. Hüsrev ü Şirin’de kullanılan bu *kibi*’nin bir başka özelliği aynı mısra içinde *tig* kullanımının da olmasıdır. Yazar belki de tekdüzeliği önlemek ya da vezin kaygısıyla aynı mısra içinde iki kez *tig* kullanmaktan kaçınmıştır.

çatıp yâ tig kaşın ok kibi sözlep (Hacıeminoğlu 2000: 277).

Yine Altınordu sahasının önemli eserlerinden biri olan Muhabbetnâme’de *kibin* ve *bigin* kullanımlarının mevcut olduğu Clauson tarafından bildirilir (Clauson 1972: 686). 14. yüzyıla ait bu eserlerde birkaç örneğini gördüğümüz *kibi* edatının Kazan sahasında, 15. yüzyılda kaleme alınmış yarlık ve bitiklerde sayısının bir hayli arttığı görülür. Aynı metin içerisinde *kibi* ve *bigin* kullanımları yer almaktadır. Üstelik *bigin* üzerine çokluk eki getirilmiş kullanımı da Mengli Girey Han Bitik’inde (1475) görürüz.

ol umğanımız kibi boldı (Özyetgin 1996: 117).

niçe bizler biginlerge ināyeti tıgmişdür (Özyetgin 1996: 118).

Karışık dilli eserler içerisinde değerlendirilen Ali’nin Kıssa-yı Yūsuf’unda *kibi* kullanımının yanında iki defa *bigin* kullanımı tercih edilmiştir.

ādem bigin yūsufıa sözleşür emdi (Cin 2011: 264).

kuş bigin tüşti şolok sā’at (Cin 2011: 193).

¹ Ercilasun, eseri Karahanlılar dönemine ait olduğu tahmin edilen dört nüsha içerisinde verir (Ercilasun 2006: 331). Eserin Türkçeye tercümesinin giriş bölümünde yer alan, çevirenin ön sözü bölümünde eser Harezmi Türkçesinin önemli kaynakları arasında değerlendirilir (Borovkov 2002: 5).

Kıpçak sahasına ait eserlerde Harezmi-Altınordu sahasında kaleme alınmış eserlere nazaran *kibi*'nin hem kullanım oranı hem de varyantları artmıştır. Kıpçak metinlerinden Bulgatü'l-Müşâk'ta *kebi* (Toparlı vd. 2007: 135), Kitâb Fi'l-Fıkh bi'l-Lisâni't-Türki'de *kibe* (Toparlı vd. 2007: 135), El-Kavanînü'l-Küllîyye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye'de ve Ed-Dürretü'l-Mudiye Fi'l-Lügati't-Türkiyye'de *kibik* (Toparlı vd. 1999: 33), (Toparlı 2003: 47), Codex Cumanicus ve Memlûk sahasına ait eserlerin tamamına yakınında da *kibi* kullanımına rastlanır (Grönbech 1992: 104; Toparlı vd. 2007: 147). Memlûk sahasının önemli eserlerinden biri olan Seyfi Sarayı'nın Gülistan Tercümesinde ise tam bir çeşitlilik söz konusudur. Eserde *tig*, *bigi*, *bigin*, *kibi* ve *kibin* kullanımları mevcuttur.

sanga aytqay anı bizing bigin-lerge aytmaq revâ (Karamanlıoğlu 1989: 108).

kiçi-lik hâletinde anasına ol munuñ kibin kılsa bar (Karamanlıoğlu, 1989: 144).

Eserde diğer kullanımların çokluğuna nazaran *kibin*'in bir kez kullanılmış olması da dikkate değerdir. Yine Kıpçak sahasının en önemli eserlerinden biri olan Codex Cumanicus'ta hiçbir sahada ve metinde karşılaşmadığımız tek örneği bulunan *bigev* kullanımı mevcuttur.

ol yulduz neçik bir oğlan bigev edi “o yıldız bir oğlana benziyordu” (Grönbech 1992: 31).

Codex Cumanicus'taki diğer kullanımlar *kibi* şeklindedir.

sevgil senin karındaşın sening kibi (Grönbech 1992: 104).

bigev kullanımı için Kuun, *bigen* için yanlışlıkla kullanıldığı dip notunu düşer (Kuun 1880: 161, 8 numaralı dipnot). Başka hiçbir sahada ve eserde kullanımına rastlamadığımız bu örnek için Kuun'un tespiti akla yatkın gözükmektedir.

Kıpçak sahasında dikkati çeken bir başka husus Kâşgarlı Mahmud'un kalıp anlamını verdiği kip kullanımının da Kitâbü'l-İdrâk ve Et-Tuhfetü'z-Zekiyye'de *kep* olarak devam etmesidir (Toparlı vd., 2007: 139).

Çağatay sahası da Kâşgarlı'nın Oğuzca olarak verdiği “*kibi*: benzer, öğer” kullanımından etkilenir. Çağatay sahasının Klasik Öncesi Döneminde *teg* (*tig*, *dik* vb.) yanında *kibi*, *bigi* ve *bigin* sıklıkla kullanılır. Sibicâbi'nin Gülistan Tercümesinde hiç kullanılmayan *kibi* ile iki kez kullanılan *bigi*'ye (Berbercan 2011: 310) karşılık Ahmedî'nin Münazara'sında bir kez kullanılan *bigin* ve 11 kez kullanılan *kibi* şekli mevcuttur. Bunun yanında eserde *tig* ve *dik*, gibi anlamında kullanılan diğer kelimelerdir (Eraslan 1986: 173, 177, 185, 199). Lutfi Divan'ı ve Mevlâna Sekkâki Divan'ı farklı kullanımların bir arada bulunması hasebiyle bu dönem içerisinde öne çıkan eserlerdir. Her iki Divan'da da *kibi*, *bigi*, *bigin*, *tig*, *dik* kullanımları sıklıkla karşımıza çıkar (Karaağaç 1997: 340-729; Eraslan 1999: 391-617). Ahmedî'nin Münazara'sında ve yine bu dönemin önde gelen sanatkârları arasında yer alan Hârezmli Hâfız'ın Divan'ında da dikkat çekici kullanımlar mevcuttur. Aynı beyit içerisinde gerek vezin gerekse edebîlik kaygısıyla farklı “gibi” anlamlı kelime tercihleri bu dönem söz varlığının çeşitliliğini göstermesi bakımından önemli örneklerdir.

Uşbu közler kaşıda ten bigi bolmay peydā
Cān bigin cümle cihānning közidin pinhān bol (Toparlı 1998: 470).
Zerre-sān Hāfız bigin 'āşıkları izder revān
Kayu yanga mihr-i rahşān tek kim ol māhum barur (Toparlı 1998: 342).
Hilāl tek kaşı kim hūsn içinde tāk irür
Kačan munung kibi 'ālemde cüft tāk tüşer (Toparlı 1998: 313).
nālelerim 'ūd bigin sūznāk
kaysı kılur min kibi āheng-i pāk (Eraslan 1986: 146).

Çağatay sahasının Klasik ve Klasik Sonrası Dönemlerinde de Klasik Dönem öncesi zenginlik devam eder. Bu dönem eserleri içerisinde yer alan Bābür Mīrza'nın Mübeyyen Der Fıkh adlı eserinde bir örneğini tespit ettiğimiz *kibin* kullanımı Klasik Öncesi Dönem'den farklı bir kullanım tercihi olarak kayda geçmiştir. Eserin Ali Şir Nevayi Müzesi nüshası ve Berlin nüshasının karşılaştırmalı metninde Berlin nüshasında *kibin* kullanımının, Ali Şir Nevayi Müzesi nüshasında ise *bigin* kullanımının tercih edildiği görülür (Seyhan 2004: 59). Yine Çağatay sahasının son dönem eserleri arasında yer alan Şerhü'r-Risale Fi't-Tasavvuf'ta yer alan *kimi* ve *dey* (Özkan Nalbant 2011: 175, 215) kullanımları Klasik Öncesi dönemden farklılık arz eden kullanımlardır. Bu farklılıklar, müstensihlerin veya istinsah edildiği sahalarda dil özelliklerinin eserlere yansımaya güzel birer örnek teşkil etmektedir.

Gec ü tofrağ u kum u sürme bigin – kibin (Seyhan 2004: 59).
Gāflet ehlı beng ile kılğan kibidür inbisāt (Kut 2003: 229).
Fānî-i maḥz olmayın sultān Ebül-Gāzî bigin (Kut 2003: 496).
'Ālemde yok sin dik şücā' (Kut 2003: 235).
Kim tiriglikdin nişān tik bir fiğānım bar imiş (Kut 2003: 210).
Bağrım kanıdın lāle tig bu gönca-ḥandāndur manga (Karasoy 1998: 75).
ḥākimiyyet-i hūdāni sāyesi kimi imiş pādşāh (Özkan Nalbant 2011: 61).
küll-i mertebe-i melekütde ferişte dey bolmak (Özkan Nalbant 2011: 52).

Sıfātu'l-Harameyn'de gibi anlamında bir kez kullanılan *teki* kullanımı da Çağatay sahasının farklı kullanımları arasında yerini alır.

Min teki bir 'āşık-ı şādık imes (Demir 2005: 77).

Kaşgarlı Mahmud'un Oğuzca kaydıyla verdiği *kibi*'nin, Oğuz yazı dilinin geliştiği Anadolu sahasındaki kullanımı da diğer sahalara benzer bir gelişme gösterir. Yunus Divanında *tek*, *gibi*, *bigi* (Tatçı:16-17-104) birlikte kullanılırken zaman içerisinde *tek* kullanımı azalacak ancak pek çok eserde hem *gibi* hem *bigi* kullanımı uzun süre devam edecektir. Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri (Mansuroğlu 1958), Ahmedî'nin İskendernâmesi (Akçay 1999), Marzubân-nâme Tercümesi (Korkmaz 1973), Dānişmend-nâme (Demir 2004), Şeyhoğlu Sadrüddin'in Kabus-nâme Tercümesi (Doğan 2011), Ahmed-i Dā'î Divanı (Özmen 2001), Kısas-ı Enbiya (Yılmaz vd.: 2013), Miiftāhu'l-Ferec (Yıldız 1992) *gibi* ve *bigi*'nin birlikte kullanıldığı eserlerden bazılarıdır.

Kıyāmet çopıçağaz, bil ḥāqikāt,
gelebek bigi dağıla bu insān (Mansuroğlu 1956: 6).

Su gibi kanımı toprağa kardıñ

ne sanursen, ğaribüñ kanı kanı yokmı? (Mansuroğlu 1947: 11).

*Geçürme fırsatı boynuñ egüp benefşe bigi
ki gül bigi geçer uş tız 'ömr devrânı* (Mansuroğlu, 1947: 12).

Kadı Burhaneddin Divan'ında *kimin* Yūsuf-ı Meddâh'ın Varka ve Gülşah'ında, Enveri'nin Düstürnâme-i Enveri'sinde ve Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinde *gibin* kullanımları Anadolu sahasında gelişen Oğuz yazı dilinde kayda geçmiş diğer örneklerdendir.

der-kemîn kimin zer-efşân sanasın (Ergin 1980: 340).

*Gey erenler ğürz elinde çak çok
Uruşur yağmur gibin dökülür oğ* (Köktekin 2007: 175).

*Didi bunun kılıcına kim tura
Ya bunun gibin cihanda kim göre* (Aksoy, Dilçin 2009: 1693).

Çağdaş lehçelerde *gibi*'nin yansımaları ise şu şekildedir; Azericede *kimi*, Türkmencede *kimîn*, *kibi*, Yeni Uygur ve Özbekçede *kâbi*, Kırımçakça *kıbık*, Karaçay-Balkarcada *kıbık*, Kumukçada *yimik*, Başkurtçada *kîwîk*, Tatarcada *kîbîk*, *kîbi*, (Li 2004: 305) Karaycada *kıbık*, *kibi*, *gibi* (Alkaya 2002: 402).

Kâşgarlıının Oğuzca kaydıyla verdiği *kibi* kelimesi Oğuz sahasını aşarak Türk dilinin bütün kollarında çok kullanılan edatlardan biri hâline gelmiştir. Bu kullanım sırasında her lehçe kendi gelişimi doğrultusunda *kibi*'de değişiklikler yapmış ve farklı kullanımlar da lehçeler arasında zaman içerisinde yaygınlaşmıştır. *Kibi*'nin varyantları olarak tarihî metinlerde *kibi*, *bigi*, *bigin*, *kıbık*, *kimi*, *kimin* şekilleri ön plana çıkarken yaşayan lehçelerde de bu varyantların çeşitli ses değişimlerine uğramış şekilleri kullanılır hâle gelmiştir. Bu varyantlar arasında da *kibin*, *bigin* ve *kıbık* şekilleri sonlarında aslında bulunmayan /n/ ve /k/ seslerini barındırması bakımından diğerlerinden ayrılır.

Öncelikle Kâşgarlıda *kibi* olarak verilen bu kelimenin bu kadar çok varyantının ortaya çıkmasını bütün sahalarda kullanıma girmesi, yaygınlaşması ve kullanım sıklığıyla açıklamak gerekir. Farklı sahalarda kullanılan bir kelimedede bu kadar çok varyantın ortaya çıkması da gayet normaldir. Eldeki malzemelerin verdiği imkânlar dâhilinde şöyle bir tespit yapmak da herhâlde yanlış olmayacaktır. Gibi kelimesinin ortaya çıkışı Kâşgarlı'nın da belirttiği gibi başlangıçta *kibi* şeklindedir. Bu *kibi* şekli yazı dilinde kabul görmüş yaygın şekilken zaman içerisinde gerek vezin kaygısı gerekse şiirlerde tekdüzeliği gidermek gibi kaygılarla ağız özelliği olarak yaşayan *bigi*, *bigin*, *kimi*, *kimin* kullanımları da eserlere girmeye başlamıştır. Zaten bu kullanımların *kibi*'ye oranla sınırlı sayıda kalması da bunların o dönem konuşma dilinde var olduklarını zaman zaman gerek yazarlar gerekse müstensihler tarafından eserlere taşıdıklarını gösterir. Standart yazı dilinin dışına çıkılarak ağız özelliklerinin esere yansımaya en güzel örneklerden biri Kutadgu Bilig'deki ikili kullanımlardır. Kutadgu Bilig'deki ikili kullanımlar üzerinde kapsamlı bir inceleme yapan Erdal'ın bu konudaki tespiti dikkate değerdir. "Yusuf Has Hâcib aruz kalıplarına uymak için hiçbir yerde Türkçesini bozmamaktadır. Zamanı ve muhiti dilinin normal imkânları dâhilinde kelime köklerinin ve eklerin çeşitli şekilleri, gerek tarihî gelişmelerle gerek muhaverenin resmiliği derecesiyle ilgili olsun zaten mevcuttur; Yusuf ise bu şekillerin vezne ve kafiyelere uygun olanlarını seçmektedir" (Erdal 1985: 94). Yine bu hususta Osmanlı döneminde kaleme

alınan Mikyâsu'l-Lisân Kıstâsu'l-Beyân adlı gramerde yapılan bir tespit de *kibi* (Anadolu sahasında gibi)'nin yazı dili unsuru olduğunu diğer kullanımların ağız özelliği olarak yaşadığını düşündürür. Gramerin yazarı Fevzi Efendi *gibi*'nin kullanımları hakkında bilgi verdikten sonra “Anaṭolıniñ ba‘z kıṭrunḁa ḁarf-i merḁımı bigi ve ba‘z etrâk kimi telaffuz ider” (Erdem 1998: 181) şeklinde bir bilgi paylaşır.

Edatın Yapısı ve Üzerine Düşünceler

Hakkında en kapsamlı bilgiye Dîvânu Lugâti't-Türk'te ulaştığımız *gibi* edatının Dîvân'da nasıl okunması gerektiği konusunda araştırmacılar arasında bir birlik yoktur. Atalay kelimeyi *kîp* olarak okur (Atalay 2006b: 119). Divan'da geçen örneklerin bazı- larını ise *kibi* olarak eserine alır.

bu er anıñ kipi denir ki bu adam onun gibidir, onun öğürüdür demektir (Atalay 2006b: 119).

Korum kibi idhişin kodı yuwar “Sahibini kaya yuvarlar gibi aşağıya yuvarlar” (Atalay 2006b: 61).

Ogrı yawuz itlaka

Kuşlar kibi uçtımız “Hırsız, kötü itlere kuşlar gibi uçtuk” (Atalay 2006a: 483).

Ercilasun ve Akkoyunlu kelimeyi *kîp* olarak okurlar (Ercilasun, Akkoyunlu 2014: 396). Ercilasun ve Akkoyunlu metinde geçen diğer örnekleri de *kipi* ~ *kîpi* olarak değerlendirirler.

bu er anıñ kîpi (Ercilasun, Akkoyunlu 2014: 396).

Korum kipi i.đişin ko.dı yuwa.r (Ercilasun, Akkoyunlu 2014: 376).

ogrı yawuz itlaka

kuşlar kipi uçtımız (Ercilasun, Akkoyunlu 2014: 211).

Tekin, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler* adlı eserinde gibi kelimesini < *kēp köküne dayandırırken (Tekin 1995: 130), Li ise < *kēp şeklinde bir kök tasarlar (Li 2004: 302).

Kelimenin yapısı ile ilgili ilk görüş beyan edenlerden biri olan Deny: “gibi (kibi) kelimesi üçüncü kişi iyelik zamiri i'yi alan kibi biçiminde yapılmış bir kelimedir.” (Deny 2012: 540) tespitinde bulunur. Deny'in görüşleri Clauson'un yaptığı açıklama- mayla biraz daha netleşir: “Aslında ‘kalıp, şekil’ anlamlarında somut anlama sahip bir kelime iken Oğuzlarda erken bir dönemde mecazi bir anlam kazanarak ‘benzerlik, benzeyiş’ anlamını da kazanmıştır. İyelik eki –i ile *kibi*, edat olarak kullanılmaya başlamıştır” (Clauson 1972: 686). Deny ve Clauson'un verdiği bu bilgilerle örtüşen bir tarzda *kibi*'deki i'nin 3. teklik şahıs iyelik eki olduğu hususunda pek çok araştı- rmacı görüş beyan etmiştir (Hacıeminoğlu 1984: 55; Li 2004: 302; Ergin 2009: 371; Korkmaz 2009: 1056). Ancak Gabain, *Codex Cumanicus'un Dili* adlı makalesinde bu görüşe katılmaz Gabain'e göre “gibi, Etü. kip: örnekten, belirsiz hâl veya ilgi hâli ile” (Gabain, 1988: 91) oluşmuştur. Bizce de kelime gerek Kâşgarlı'nın verdiği *bu er anıñ kipi* örneğinden gerekse Uygur metinlerinde yang kelimesinin sinonimi olarak (*yangı kipi* (Barutçu Özönder 1998: s. 33), *yangıg kepig* (Kaya 1994: 334), *yañ kib* (Clauson 1972: 686)) hem tekil, hem 3. tekil şahıs iyelik ekli hem de belirtme hâlli kullanımla-

rındaki ortaklıktan dolayı *kip* ~ *kîp* kelimesinin iyelik teklik 3. şahısla genişlemiş ve kalıplaşmış hâli olmalıdır.

Araştırmacıların üzerinde asıl anlaşamadıkları ve tartışma konusu olan konu *kibi*'nin bir varyantı olarak ortaya çıkan *kibin* ve nispeten *kibik* kullanımlarıdır. Konuyla ilgili araştırmacıların görüşleri şu şekildedir; Hacıeminoğlu *kibi*'nin ünsüz yer değiştirmesi neticesinde oluşmuş şekli olan *bigi* ve *bigin* için yaptığı açıklamada “buradaki –n ilen, birle-n, bile-n örneklerinde de görüldüğü üzere fonksiyonu tam olarak tespit edilemeyen bir türeme ses olduğu gibi, manayı daha da kuvvetlendiren vasıta hâli eki de olabilir” (Hacıeminoğlu 1984:17) görüşündedir. Hacıeminoğlu *degin* edatının açıklamasında yine “kibi/kibin, bigi/bigin, kimi/kimin, ki/kin, tüben/töbün, ile/ilen örneklerindeki –n sesinin isim gövdelerine bağlandığı dolayısıyla zarf-fiil eki olamayacağı sadece bazı edatların sonunda görülen bu –n'nin ancak bir vasıta hâli eki olabileceği” (Hacıeminoğlu 1984:31-32) görüşünü tekrar eder. Dolayısıyla *kibin*, *kimin* kullanımları da bu grupta değerlendirilmiş olur.

Muharrem Ergin de *kibin* sonundaki /n/ için vasıta eki görüşündedir: “gibi, kip kalıp kelimesinin kip-i iyelik şeklinden çıkmıştır. Azeri sahasında kibi ve kimi şekillerinde görülür. Eski Anadolu Türkçesinde instrumentalli gibin şekline de rastlanır” (Ergin 2009: 371).

Vasıta eki dışında görüş bildirenlerden Tietze “belki gibim'in varyantı” (Tietze 2009: 153) kanaatindedir. *Gibim*'den değişmiş bir şekil olabileceğini düşünün Tietze gibim için aferim maddesine göndermede bulunmuş *aferim* maddesinde ise “halk dilinde edat ve zarflarda /n/'yi /m/'ye çevirme ve sondaki bir ünlü ise /m/ ilave etme temayülü” (Tietze 2002: 12) açıklamasını yapmıştır. *Gibim*'in bir varyantı olarak düşünülen gibin konusunda /n/ mi yoksa /m/ mi aslı hususunda bir karışıklık söz konusudur.

Kibin ile birlikte gerek tarihî ve çağdaş lehçelerde gerekse Anadolu Ağızlarında kullanılan, *birlen*, *bilen*, *ilen*, *tegin*, *tiyin*, *sayın*, *takın*, *kalan*, *kadan*, *erkin* edatlarını da bir değerlendirmeye tabi tutan Karahan edatların sonunda görülen –n morfeminin pekiştirici olarak değerlendirilmesi gerektiği kanaatindedir. Karahan “kökeni ne olursa olsun, geçirdiği merhalelerin bu noktada eklendiği kelime veya ekte genellikle belirgin bir işlev farkı ortaya çıkarmayışı, –n'nin bir pekiştirici morfem olduğunu veya artık pekiştirici bir morfem hâline geldiğini göstermektedir” (Karahan 2012: 233) cümlesi ile –n'nin işlevsel olarak bir farklılık ortaya çıkarmadığını da belirtir. –n'nin pekiştirme işlevi ile kullanılmış olabileceği ve *kibin* sonundaki n'nin de bu doğrultuda değerlendirilmesi gerektiğini ifade eden bir diğer araştırmacı Üstüner'dir. Üstüner *gibin*, *neyin*, *gayrikin*, *acıkın*, *artıkın*, *len*, *ilen* vs. edatlarının sonlarında görülen –n seslerinin ortaklığına vurgu yapar. –n sesinin kökeni ile ilgili olarak da “ihtiyatlı davranmak şartıyla, diğer pekiştirme eklerini de göz önüne alarak, eki Eski Türkçedeki +en çokluk ekine dayandırmak yanlış olmaz. Çünkü çokluk eklerinin çokluk görevi dışında pekiştirme görevi de yaptığı ... anlaşılmaktadır” (Üstüner 2003: 96) değerlendirmesinde bulunur.

Kibin ve *kibik* sonunda görülen +n ve +k sesleri, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğünde* ise türeme ses olarak gösterilir (Gülensoy 2007: 371).

Kâşgarlı Mahmud'un Oğuzca kaydıyla verdiği *gibi* edatının varyantı olan *gibin* ile ilgili ön plana çıkan görüş vasıta hâli ile genişlemiş olduğu şeklindedir. Ancak bu hususta Zeynep Korkmaz'ın Grönbech'in bazı edatlarla ilgili tespitine yaptığı itiraz önemlidir:

“K. Grönbech *tağın, dağın, birlen; tigin, degin, deyin; taban: erten* gibi kelimeleri, bunların *sayı, saya; takı, tagı; taba, erte* şekillerinin de bulunduğunu dikkate alarak, isimleşme evresinden geçtikten sonra, yeniden +^on vasıta hâli eki almış şekiller olarak kabul etmektedir. Bizce bu izah edatların ve +^on vasıta hâli ekinin taşıdığı bazı özellikler ile bağdaşacak durumda değildir. Vasıta hâli +^on, zarf-fiiller sonuna eklenemediği gibi, bunlar bu eki isimleştikten sonra almış olsalar bile, kendileri birer son çekim edatı zarf ve bağ durumunda olduklarından, +^on ekinin bunlardan sonra eklenebilmesi için de özel sebepler lâzımdır. Oysa ki, bu şekillerin cümle içindeki münasebetlerinde vasıta hâli ekini gerektirecek bir durum mevcut değildir” (Korkmaz 2000: 70).

Biz de bu noktada *kibin* oluşumunda sonda vasıta kalıplaşması olmadığı kanaatindeyiz. *Kibin* için de cümle içerisindeki münasebetlerinde vasıta hâlini gerektirecek bir durum mevcut değildir. Çünkü vasıta eki “bir ismi, vasıta ve beraberlik, münasebeti ile hemen hemen daima bir fiile bağladığından, cümle içinde eklendiği isim ile birlikte fiilin oluşundaki türlü şartları zamanı ve tarzı gösteren birer zarf görevi yüklenmiştir” (Korkmaz 2000: 18). Dolayısıyla *kibi* üzerine gelecek vasıta ekinin onu zarf görevinde kullanılan bir kelime hâline dönüştürmesi söz konusu değildir. Çünkü *kibi*, birlikte kullanıldığı kelime ile birlikte vasıta eki almadan da cümlede zarf görevini üstlenebilir. Ayrıca Göktürk, Uygur ve Karahanlı dönemlerinde yaygın olan +^on vasıta ekinin gene Karahanlı döneminde kullanım sahası genişlemeye başlayan *kibi* edatına herhangi bir vazifesi olmaksızın gelmesi ve işlev olarak hiçbir iz bırakmadan çok hızlı bir şekilde kalıplaşıp kaynaşması da dilin gelişim aşamalarındaki kullanım sıklığı, aşınma, işlevini kaybetme, kalıplaşma özellikleri göz önüne alınınca çok mümkün görünmemektedir.

kiçi-lik hâletinde anasına ol munuñ kibin kılsa bar (Karamanlıoğlu 1989: 144).

Gey erenler gürz elinde çaç çok

Uruşur yağmur gibin dökülür oğ (Köktekin 2007: 175).

Vasıta ekinin diğer bir özelliği “kendi fonksiyonunu muhafaza etmiş yani kusus hâlinde kalmışsa –n den sonra başka bir ekin gelmemesidir” (Çağatay 2008: 211). Fonksiyonunu kaybettikten, üzerine geldiği kelimeyle kalıplaştıktan sonra da üzerine ek almada çok tutucu olan vasıta ekinin nadiren genişlemiş şekilleri olarak verilen örnekler Kazak ve Kırgızcadaki Eski Uygurca akuru+n kelimesinin aldığı “akırınıgine ‘pek ağır, pek ağır şekilde’, Kırg. akırındık ‘ağırlık, yavaş davranma’, akırındatū ‘yavaşlatma, ağır yürüme’” (Korkmaz 2000: 30) şekilleridir. Dolayısıyla çok nadiren üzerine ek alabilen vasıta ekinin, *gibi*'nin metateze uğramış şekli olan *bigin* örneklerinde düzenli bir şekilde çekim eklerini alması sondaki +n'nin vasıta eki olması ihtimalini bir hayli zayıflatır.

niçe bizler biginlerge 'ināyeti tigmişdür (Özyetgin 1996: 118).

anıñ bigin-ler dağı bar kim (Karamanlıoğlu 1989: 157).

sanga aytkağ anı bizing bigin-lerge aytmağ revâ (Karamanlıoğlu 1989: 108).

Köñülüm ağzı vü zülfi bigindür teng ü hem tārık (Toparlı 1998: 500).

Gelişimini takip edebildiğimiz *gibi* edatı üzerine vasıta ekinin gelmesi için herhangi bir sebep olmaması ve vasıta ekinin üzerine çekim eklerini alması hususunda tutucu davranması sebebiyle *gibin*, *kimin*, *bigin* şekillerindeki +n'nin vasıta eki olmayacağı itirazımızdan sonra bu +n'nin türeme bir ses olmayacağını da belirtelim. Kelime sonunda çok düzenli bir şekilde üzerine herhangi bir ek almadan da ortaya çıkması bu +n sesinin türeme bir ses olma ihtimalini zayıflatır. Tietze'nin bahsettiği *gibim*'in varyantı olabilir fikri bizce eksiktir. Bizce Anadolu ağızlarında -sınırlı da olsa yazı dilinde de- yaşamaya devam eden *gibim* ve *gibin* birbirlerinin varyantı değildir². Aslında ikisi de birer müstakil şekildir. Hatta bunlara *gibisi* ve *gibileri* şekillerini de eklemek gerekir.

Yoksa ona ulaşmakta çok zorlanırsız gibime geliyor (Aksan 2012: SA16B2A-0738).
sōra civata da yaPdılā gibime geliü (Mutlu 2008: 539).

Yunus gibin insan, mert ve haysiyetli babam... (Aksan 2012: HA16B2A-0792).

şindiki gibin belediye yohdı (Günay 2008: 259).

dālar pamuğ gibin atılınca (Yıldırım 2007: 177).

Kene var ama evelki kibin yok (Çolakoğlu 2003: 149).

Çocuk seslerinin verdiği huzuru dinlemek gibisi yok. (Aksan 2012: TD36E1B-2844).

yatağ bēz, demiş. ölmedi gibisine. adam gelmiş (Demir, Aydoğdu 2009: 386).

Seni ve senin gibileri koparıp vazolara tıkıştıran insanlar (Aksan 2012: VA-16B3A-1088).

şimdi bunun gibilerine bundan derler ki (Demir, Aydoğdu 2009: 441).

Yukarıda verdiğimiz örneklerin sayısını artırmak mümkündür. Bu örnekler açıkça göstermektedir ki yarı donmuş kelimeler (Hacıeminoğlu 1984: VIII) sınıfında yer alan *gibi*, iyelik eklerini çok düzenli bir şekilde alabilmektedir. Hatta oluşumunda 3. teklik şahıs iyelik eki olmasına rağmen zaman içerisinde tekrar 3. teklik şahıs iyelik eki olarak *gibisi* (kip++si) kullanımları ortaya çıkmaktadır. Bu doğrultuda bizce *gibin*, *kimin*, *bigin* şekilleri sonunda yer alan +n, bir vasıta kalıntısı değil, 3. teklik şahıs iyelik eki üzerine hâl eki geldiğinde ortaya çıkan +n'dir. Araştırmacılar tarafından zamir n'si, pronominal n vb. adlarla adlandırılan bu yapı ile ilgili tartıřmalardan³ ziyade biz bu +n'nin yaygın olarak 3. teklik şahıs iyelik eki üzerine ek gelmesi hâlinde ortaya çıkmasına rağmen *gibin*, *bigin*, *kimin* örneklerinde üzerine herhangi bir ek almadan da ortaya çıkması hususu üzerinde durmaya çalışacağız.

Zamir n'si veya 3. teklik şahıs iyelik ekinin bir parçası olarak değerlendirilen bu +n sesi, 3. teklik şahıs iyelik eki üzerine herhangi bir hâl eki geldiği zaman ortaya çıkmaktadır. Ancak *gibi*'nin oluşumunda yer alan 3. teklik şahıs ekinden sonra hâl eki gelmeden ortaya çıkmasına paralel örnekler gerek tarihî metinlerde gerekse Anadolu ağızlarında mevcuttur. Bu konuyla ilgili Gülsevin'in tarihî metinlerde tespit ettiği ve belirtme eki olmadığı aşıkâr olan örneklerden birkaçı:

2 Erzurum İli Ağızlarında konuyla ilgili önemli bir tespit yer alır: "bōlgemiz ağızlarında özellikle edat ve zarf olarak kullanılan isim cinsinden kelimelerin sonlarında görülen bu yaygın (m/n) türemesinin iyelik ekleri teklik 1. ve 2. şahıslarla iliği olduğunu sanıyoruz; bu bakımdan aşağıdaki ilk örnek dikkati çekicidir: ben bilem; sen bilen (ben bile; sen bile); halbuysam (hal- buysa), megersem, kibin/kimin" (Gemalmaz 1995: 204).

3 Konu ile ilgili bk. Choi 1991: 191-196; Tekin 2003: 131- 138; Alyılmaz 1999: 403-415.

'aliyi resulun pehlivan+ın kaldı /Behc. 2:42-B, 10/(XIII. yy) (Gülsevin 1990: 189).
'arşı du'ân yer+ın kaldı. kürsuyu rahmetün yer+ın kaldı /Behc. 2:42-B, 6-7-8/
(XIII. yy) (Gülsevin 1990: 189).

bana sensüz cihân mülk+ın gerekmez
cihân nolur ki can ilkin gerekmez /Yuz. Şems. 46,2/ (XIV. yy) (Gülsevin 1990:
189).

ramazan ayı oruç+ın dükeli kavma farz oldu /Mif.Cen.71b.6/(XV. yy) (Gülsevin
1990: 189).

Anadolu Ağızlarında 3. teklik kişi iyelik eki üzerine herhangi bir ek gelmeden ortaya çıkmasına örnekler:

emine ninemiñ adın emine gâri (Özkan 2001: 467)

evlâdın acısıñ anayı yağar (Günşen 2000: 290)

Zaten köy hep birbiri didısın o ona akraba o ona akraba (Akyol 2006: 271)

Pazar gün gâlin biner, bazartesin doğak ondan sona (Akyol 2006: 282)

Yine konu ile bağlantılı olarak görülen geçmiş zaman, hikaye birleşik zaman ve şart kipi 3. tekil şahıslar sonunda ortaya çıkan –n sesini de zikretmemiz gerekir.

meselâ şöle dağıldın ya onu iki yandan şöle şēderiz, toplarız (Dinar 2006: 273).

benim bi gari yürügüdüñ, o öldün burâyı aldım (Zeybek 2007: 255).

unnâ beni bakmazsan ben de unnara herşey dēcen (Derin 1995: 148).

Okuyolâ gini yavrum sağ olsunlâ Alla ömür verisen (Akyol 2006: 366).

Bilindiği üzere görülen geçmiş zaman ekinin fiilden isim yapan –(U)t ekiyle iyelik eklerinin birleşmesinden ortaya çıktığı (Ercilasun 2007: 130) genel kabul görmektedir. Şart kipinin de Karahanlı dönemi sonlarından itibaren iyelik kökenli şahıs ekleriyle çekime girdiği bilinmektedir. Bu doğrultuda görülen geçmiş zaman, hikaye birleşik zaman ve şart kipi 3. tekil şahıslar sonunda ortaya çıkan ve Anadolu Ağızlarında çok yaygın olarak kullanılan –dı(n) ve –sA(n) ekleri sonundaki –n sesleri de yine 3. tekil şahıs iyelik eki sonunda görülen +n ile bağlantılı olarak değerlendirilmektedir (Ay 2009: 81-82; Pekacar, Erdem Uçar 2011: 230; Dinar 2015: 168).

Sonuç olarak 3. teklik şahıs iyelik ekinin söz konusu olduğu yerlerde (3. teklik şahıs iyelik ekinin isimlerle kullanımında, görülen geçmiş zaman, hikâye birleşik zaman ve şart kipi 3. teklik şahıs çekimlerinde) ortaya çıkan /n/ sesinin iyelik eki ile bağlantılı olduğu açıktır. Bundan dolayı Eski Türkçedeki +en çokluk ekinin bir kalıntısı olarak pekiştirme işlevli kalıplaşmış kullanımlar içerisinde *neyin*, *gayrikin*, *acıkın*, *artıkın*, *len*, *ilen* (Üstüner 2003: 96) ve *birlen*, *bilen*, *tegin*, *tiyin*, *sayın*, *takın*, *kalan*, *kadan*, *erkin* (Karahan 2012: 233) edatları ile birlikte değerlendirilen *kibin*, *bigin*, *kimin* kullanımlarının en azından yapısındaki 3. teklik şahıs iyelik eki ve ardından ortaya çıkan /n/ sesi ile farklılık arz ettiği kesindir. Makalenin kapsamı *kibin* ve *kibik* edatlarının yapıları ile sınırlı olduğu için yukarıda saydığımız edatların sonlarında görülen /n/ seslerinin pekiştirme işlevli bir ek mi (Karahan 2012: 233), vasıta eki kalıntısı mı (Hacieminoğlu 1984:31-32; Öner 1999: 16) veya zarf-fiil eki mi (Gabain 2007: 96; Korkmaz 2000:68) olduğu tartışmalarına girmemeyi tercih ediyoruz. Ancak bütün bu

edatları müstakil olarak ele alan çalışmalardan sonra çıkarımlar yapılarak sınıflamalar veya genellemeler yapılmasının daha doğru olacağı kanaatinde olduğumuzu da bildirmek istiyoruz.

Han-Woo Choi tarafından **i(n)* kiři zamiri ve iyelik zamiri olarak iki ayrı unsur şeklinde dūřınulen (Choi 1991: 191-196), Talat Tekin tarafından ise “Ana Türkçede isimleri bağımsız olarak izleyerek iyelik ifade eden 3. kiři zamiri **in*” (Tekin 2003: 135) şeklinde tek bir unsur olarak tasarlanan ve “yalın hlde, başka bir deyişle söz sonu durumunda yiten bu /n/ fonemi” (Tekin 2003: 135) gerek tarih metinlerde gerekse Anadolu ağızlarında tespit edilen örneklerde açıkça görülmektedir ki 3. teklik şahıs iyelik eki üzerine herhangi bir hl eki gelmeden, söz sonu durumunda da ortaya çıkabilmektedir. Bizce *gibin*, *bigin*, *kimin* kullanımlarındaki /n/ de yalın hlde dūřmemiř ve halkın hafızasında yaşatılmış bir örnek olmalıdır. Bu kullanım ağızlarda yaşatılmış ve zamanla gibi ile birlikte kullanılır hle gelmiştir. Yazı dilinde devam eden *gibi*, *bigi*, *kimi* rneklerinde üzerine ek getirildiğinde /n/ sesinin ortaya çıkmaması ise yapıdaki 3. teklik şahıs iyelik ekinin unutulup işlevini tamamen kaybetmesi ile alakalı olmalıdır. *Gibisi* kullanımları da sanki bu dūřuncemizi destekler niteliktedir.

kibik kullanımı için ise tremeden ziyade Hacıeminoğlu (Hacıeminoğlu 1984:31-32), Clauson (Clauson 1972: 686) ve Korkmaz (Korkmaz 2005: 109) tarafından da ifade edilen ok/k kuvvetlendirme edatı kalıplaşması fikri daha ağır basmaktadır. Eski Türkçede sıklıkla karşımıza çıkan bu kuvvetlendirme edatının her türlü unsur ardından gelebildiği bilinmektedir. Yine *gibi* edatı yaygınlaşmadan önce kullanılan *tek* edatının ardından gelen ok/k örnekleri edatlar ve *gibi* anlamlı bir edat ardından da bu yapının gelip kalıplaşabildiğini göstermesi bakımından önemlidir.

yalnk-lar-niņ teg oğ ol tip s(e)n (Müller, Gabain 1946: 28).

tişi-ler ayası tağı yüzi-din

nđin bilg ‘avret tkel zi-din

eren erdin rtmiş tig k hem tişi

tişi-lerdin rtg hem öz kıızı-dın (Karamanlioğlu 2006: 12).

munuņ yni yönsüz tigk başsa sen

bu yön anda alur irip açsa sen

namz rze ř ‘at bu zühd rahtınga

muşabbet-ning otı akıp yaşsa sen (Karamanlioğlu 2006: 49).

Sonuç

Kşgarlı Mahmud’un Oğuzca kaydıyla verdiği *kibi* edatı Oğuz sahasını aşarak bütün Türk illerinde kullanılır hle gelmiştir. *Kibi* yanında *kibin*, *kimin*, *bigin* varyantları halk arasında kullanılan ve zaman zaman eserlere girebilen şekillerdir. Özellikle vezin kaygısı, tekrardan kaçınma gibi edebi anlayışlarla halk arasında mevcut olan bu kullanımlar zaman zaman yazarlar veya müstensihler tarafından eserlere taşınmıştır. Böylece tıpkı Kutadgu Bilig’de kullanılan ikili şekiller tarzında *kibi*’nin ikili hatta l şekilleri eserlere yansımıştır.

Kibi’nin varyantları olan *kibin*, *bigin* ve *kimin* şekillerinde sonda ortaya çıkan /n/ sesinin türeme bir ses, vasıta eki kalıplaşması veya pekiştirici bir unsur olamayacağı

kanaatindeyiz. *Kibi* üzerine vasıta eki gelmesini gerektirecek hiçbir durum söz konusu olmadığı gibi, takip edilebilen dönemlerde kullanıma giren *kibi*'ye vasıta ekinin gelip fonksiyonunu hiç yansıtmadan kaybolmasını beklemek de çok doğru olmasa gerektir. Ayrıca vasıta ekinin, fonksiyonunu koruduğu durumlarda, eklendiği isimlerde son unsur olması -birkaç istisna hariç- üzerine yeniden ek almaması, fonksiyonunu kaybedip kalıplaşma durumunda da genellikle bu durumu devam ettirmesi dikkat çekici bir özelliktir. Buna karşılık *kibin*'in ünsüz yer değiştirmesi sonucu ortaya çıkmış şekli olan *bigin*'in düzenli olarak çekim eklerini alabilmesi vasıta eki kalıplaşması düşüncesiyle bir tezat oluşturmaktadır. Diğer taraftan 3. teklik şahıs iyelik ekinin -kalıplaşmış veya işlevsel olarak kullanımının- söz konusu olduğu yerlerde (3. teklik şahıs iyelik ekinin isimlerle kullanımında, kibi, bigi edatlarında kalıplaşmış olarak kullanımında, görülen geçmiş zaman, hikâye birleşik zaman ve şart kipi 3. teklik şahıs çekimlerinde) ortaklaşan bir /n/ sesinin ortaya çıkması 3. teklik şahıs iyelik eki sonunda görülen /n/'nin sadece pekiştirme amaçlı olarak ortaya çıkmış ve kullanılmış olabileceği ihtimalini zayıflatır. Bugün için belki işlevi kalmamış bu /n/ sesinin pekiştirme işlevli olarak değerlendirilmesi kabul edilebilir bir görüştür. Ancak ortaya çıkışının ve kullanım sıklığının pekiştirme amaçlı olarak açıklanması zordur. Bizce *kibin*, *bigin* ve *kimin* şekillerinin sonundaki /n/ ünsüzü *kibi*'nin oluşumunda yer alan (kip+i) 3. teklik şahıs iyelik ekinin üzerine hâl eki gelmesi durumunda ortaya çıkan ve zamir n'si pronominal n vb. adlarla adlandırılan n'dir. Ancak *kibin*, *bigin* ve *kimin* kullanımlarında üzerine herhangi bir ek almadan da ortaya çıkmıştır. Üzerine herhangi bir ek almadan ortaya çıkan bu örneği destekler kullanımlar gerek tarihî metinlerde gerekse Anadolu Ağızlarında mevcuttur.

'aliyi resulun pehlivan+ın kıldı /Behc. 2:42-B, 10/(XIII. yy) (Gülsevin 1990: 189).
emine ninemiñ adın emine gâri (Özkan 2001: 467).

benim bi garı yörügüdüñ, o öldün burâyı aldım (Zeybek 2007: 255).

kibik kullanımı ise Eski Türkçede yaygın olarak kullanılan ok/ök kuvvetlendirme edatının *kibi* ile kalıplaşması neticesinde ortaya çıkmış olmalıdır. *Kibi* edatı yaygınlaşmadan önce kullanılan *tek* edatının ardından gelen ok/ök örnekleri edatlar ve gibi anlamlı bir edat ardından da bu yapıların gelip kalıplaşabileceğini göstermesi bakımından önemlidir.

yalñuk-lar-niñ teg ok ol tip s(e)n (Müller, Gabain 1946: 28).

Kaynakça

- AKÇAY, Hasan (1999). *Ahmedi'nin İskender-nâmesi –Transkripsiyonlu Metin-* Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa.
- AKSAN, Yeşim, et al. (2012). *Construction of the Turkish National Corpus (TNC)*. In Proceedings of the Eight International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2012). İstanbul. Türkiye. <http://www.lrec-conf.org/proceedings/lrec2012/papers.html>
- AKSOY, Ömer Asım, DİLÇİN Dehri (2009). *Tarama Sözlüğü*, C. 3, Ankara: TDK Yay.
- AKYOL, Senem (2006). *Manisa Merkez Kuzeybatı Köylerinin Ağız Özellikleri*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa.
- ALKAYA, Ercan (2002). *Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ.

- ALYILMAZ, Cengiz (1999). “Zamir N’si Eski Bir İyelik Ekinin Kalıntısı Olabilir Mi?”, *Türk Gramerinin Sorunları II*, Ankara: TDK Yay., s. 403-415.
- ARAT, Reşid Rahmeti (2006). *Kutadgu Bilig*, İstanbul: Kabalcı Yay.
- ATALAY, Besim (2006a). *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. 1, Ankara: TDK Yay
- ATALAY, Besim (2006b). *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. 3, Ankara: TDK Yay.
- AY, Özgür (2009). “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Fiil Çekiminde Görülen Eskicil (Arkaik) Unsurlar Üzerine”, *Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri*, Ankara: TDK Yay, s. 75-99.
- BARUTÇU ÖZÖNDER, F. Sema (1998). *Üç İtigsizler*, Ankara: TDK Yay.
- BERBERCAN, Mehmet Turgut (2011). *Çağatayca Gülistan Tercümesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- BOROVKOV, A. K. (2002). *Orta Asya’da Bulunmuş Kur’an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar)* (çev.: H. İbrahim Usta, Ebülfez Amanoğlu), Ankara: TDK Yay.
- CİN, Ali (2011). *Ali’nin Kıssa-yı Yüsuf’u*, Ankara: TDK Yay.
- CHOI, Han Woo (1991). “Ana Altayca İyelik Zamiri *n”, *Türk Dilleri Araştırmaları 1991*, s. 191-196.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary Of Pre-Thirteenth Century Of Turkish*, Oxford University Press, Oxford.
- ÇAĞATAY, Saadet (2008). “Uygurca ve Eski Osmanlıca’da Instrumental -°n”, *Prof. Dr. Saadet Çağatay’ın Yayınlanmış Tüm Makaleleri*, C.1, (Haz. Aysu Ata), Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, İstanbul.
- ÇOLAKOĞLU, Bülent Kahraman (2003). *Trabzon Ağzı*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde.
- DEMİR, Necati (2004). *Dânişmend-nâme*, Ankara: Akçağ Yay.
- DEMİR, Necati (2005). *Sıfâtü ’l-Harameyn*, Ankara: Akçağ Yay.
- DEMİR Necati, AYDOĞDU Özkan (2009). *Giresun İli ve Yöresi Ağızları*, Ankara: Giresun Valiliği Yay.
- DENY, Jean (2012). *Türk Dil Bilgisi* (Günümüz Türkçesine Uyarlayan: Ahmet Benzer), İstanbul: Kabalcı Yay.
- DERİN, İsmail (1995). *Acıpayam ve Çameli İlçeleri Ağzı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- DİNAR, Talat (2006). *Başmakçı ve Dazkırı Ağzı*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon.
- DİNAR, Talat (2015). “Anadolu Ağızlarında, Görülen Geçmiş Zaman ve Dilek-Şart Kipi 3. Teklik Şahıs Çekimlerinde Görülen /N/ Sesi ve Kullanıldığı Bölgeler”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]* 53, Erzurum, s. 155-199.
- DOĞAN, Enfel (2011). Şeyhoğlu Sadruddin’in *Kabus-nâme Tercümesi*, İstanbul: Mavi Yayıncılık.
- ERASLAN, Kemal (1986). *Ahmedi, Münazara (Telli Sazlar Atışması)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul. <http://www.journals.istanbul.edu.tr/iutded/article/download/1023018020/1023017255> ET: 15.10.2014
- ERASLAN, Kemal (1999). *Mevlâna Sekkâki Divanı*, Ankara: TDK Yay.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2006). *Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yay.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2007). “L, N, R’den Sonra Niçin T?”, *Makaleler* (Yay. hzl. Ekrem Arıkoğlu), Ankara: Akçağ Yay. s. 129-133.
- ERCİLASUN Ahmet B., AKKOYUNLU Ziyat (2014). *Divânu Lugâti ’l-Türk*, Ankara: TDK Yay.
- ERDAL, Marcel (1985). “Kutadgu Biligde Değişken Ekler ve Kelimeler”, *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi Tebliğler Türk Dili*, C. 1, İstanbul: İ.Ü Edebiyat Fak. Yay. s. 89-94.

- ERDEM, İlhan (1998). *Mikyâsu'l-Lisân Kıstâsu'l-Beyân*, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya.
- ERGİN, Muharrem (1980). *Kadı Burhaneddin Divanı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- ERGİN, Muharrem (2009). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yay.
- GABAIN, Annemarie Von (1988). "Codex Cumanicus'un Dili," *Tarihi Türk Şiveleri* (Haz. Mehmet Akalın), Ankara: TKAE Yay.
- GABAIN, Annemarie Von (2007). *Eski Türkçenin Grameri* (çev Mehmet Akalın), Ankara: TDK Yay.
- GEMALMAZ, Efrasiyap (1995). *Erzurum İli Ağızları*, C.1, Ankara: TDK Yay.
- GRÖNBECH, K. (1992). *Kuman Lehçesi Sözlüğü* (Çev. Kemal Aytaç), Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- GÜLENSOY, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- GÜLSEVİN, Gürer (1990). "Eski Anadolu (Türkiye) Türkçesinde 3. Kişi İyelik Ekinin Özel Kullanılışı", *Türk Dili*, C: 1990/II, S: 466, s. 187-190.
- GÜNAY, Esra Gülin. (2008). *Adıyaman-Merkez, Kâhta, Gerger, Samsat Yöresi Ağzı*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ.
- GÜNŞEN, Ahmet (2000), *Kırşehir ve Yöresi Ağızları*, Ankara: TDK Yay.: 745
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1984). *Türk Dilinde Edatlar*, İstanbul: MEB Yay.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (2000). *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, Ankara: TDK Yay.
- KARAAĞAÇ, Günay (1997). *Lutfi Divanı*, TDK Yay., Ankara: TDK Yay.
- KARAHAN, Leyla (2012). "Türkçede Bazı Ek ve Edatlarda "-n" Morfemi İle Ortaya Çıkan Varyantlaşma", *Türk Moğol Araştırmaları Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı*, Ankara: TKAE Yay., s. 219-236.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (1989). *Gülistan Tercümesi*, Ankara: TDK Yay.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (2006). *Mu'inü'l-Mürid*, İstanbul: Beşir Kitabevi.
- KARASOY, Yakup (1998). *Şiban Han Dîvânı*, Ankara: TDK Yay.
- KAYA, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk*, Ankara: TDK Yay.
- KORKMAZ, Zeynep (1973). *Marzubân-nâme Tercümesi*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yay.
- KORKMAZ, Zeynep (2000). *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, Ankara: TDK Yay.
- KORKMAZ, Zeynep (2005). "Türkçede ok/ök Pekiştirme Edatı Üzerine", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar C. 1*, Ankara: TDK Yay. s. 98-109.
- KORKMAZ, Zeynep (2007). *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- KORKMAZ, Zeynep (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, Ankara: TDK Yay.
- KÖKTEKİN, Kâzım (2007). *Yusuf-ı Meddâh Varka ve Gülşah*, Ankara: TDK Yay.
- KUT, Günay (2003). *'Ali Şîr Nevâyî Garâ'ibü'ş-Şigar*, Ankara: TDK Yay.
- KUUN, Comes Geza (1880). *Codex Cumanicus*, Budapestini.
- Lİ, Yong-Song (2004). *Türk Dillerinde Sontakılar*, İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- MANSUROĞLU, Mecdut (1947). *Anadolu Türkçesi (XIII. Asır) Dehhanî ve Manzumeleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Mezunları Cemiyeti Yay.
- MANSUROĞLU, Mecdut (1956). *Ahmed Fakih Çarhname*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.

- MANSUROĞLU, Mecdud (1958). *Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- MUTLU, Hüseyin Kahraman (2008). *Balıkesir İli Ağızları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- MÜLLER, F. W. K., GABAIN A. Von (1946). *Uygurca Üç Hikaye* (Tercüme: S. Himran), İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi.
- ÖNER, Mustafa (1999). "Türkçede Edatlı (Sentaktik) İsim Çekimi", *Türk Dili*, S. 565, Ankara, s. 10-18.
- ÖZKAN, İbrahim (2001). *Sandıklı ve Yöresi Ağız Özellikleri*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon.
- ÖZKAN NALBANT, Bilge (2011). *Şerhü'r-Risale Fi'l-Tasavvuf*, İstanbul: Bilgeoğuz Yay.
- ÖZMEN, Mehmet (2001). *Ahmed-i Dâ'i Divanı (Dizin)*, Ankara: TDK Yay.
- ÖZYETGİN, Melek (1996). *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiglerin Dil ve Üslup İncelemesi*, Ankara: TDK Yay.
- PEKACAR, Çetin; ERDEM UÇAR, Filiz Meltem (2012). "Nevşehir ve Diğer Anadolu Ağızlarında Fiillerin Teklik 3. Şahıs Çekimlerinde /n/ Sesi", *1. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri 16-19 Kasım 2011*, Nevşehir Üniversitesi Yay., Ankara, C. 2, s. 225-235.
- SEYHAN, Tanju Oral (2004). *Mübeyyen Der Fıkh*, İstanbul: Çağrı Yay.
- TATÇI Mustafa, *Divân-ı Yünus Emre, (e-kitap)*, Kültür Bakanlığı Yay., <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10663,metinpdf.pdf?0 ET: 15.10.2014>
- TEKİN, Talat (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Ankara: Simurg Yay.
- TEKİN, Talat (2003). "Üçüncü Kişi İyelik Eki Üzerine", *Makaleler I Altayistik* (Haz. Emine Yılmaz, Nurettin Demir), Ankara: Grafiker Yay. s. 131- 138.
- TIETZE, Andreas (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, C. 1, İstanbul-Wien: Simurg Yay.
- TIETZE, Andreas (2009). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, C. 2, Verlag Der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- TOPARLI, Recep (1998). *Hârezmi Hâfız'ın Divanı*, Ankara: TDK Yay.
- TOPARLI Recep, ÇÖGENLİ Sadi, YANIK Nevzat (1999). *El-Kavaninü'l-Külliyeye Li-Zabti'l-Lügati'l-Türkiyye*, Ankara: TDK Yay.
- TOPARLI, Recep (2003). *Ed-Dürretü'l-Mudiye Fi'l-Lügati'l-Türkiyye*, Ankara: TDK Yay.
- TOPARLI Recep, VURAL Hanifi, KARAATLI Recep (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- ÜSTÜNER, Ahat (2003). *Türkçede Pekiştirme*, Elazığ: Fırat Üniversitesi Yay.
- YILDIRIM, Ünal (2007). *Ayrancı (Karaman) Yöresi Ağızları*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ.
- YILDIZ, Osman (1992). *Cemâli-i Karamanî, Miftâhu'l-Ferec (Dil Özellikleri- Metin- Söz Dizini)*, C.3 İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya.
- YILMAZ Emine, DEMİR Nurettin, KÜÇÜK Murat (2013). *Kıyas-ı Enbiya*, Ankara: TDK Yay.
- ZEYBEK, Harun (2007). *Sinanpaşa Ağzı*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar.

SAZLI KÖYÜ (AYVACIK / ÇANAKKALE) AĞZINDA GÖRÜLEN -(y)IK EKİ ve İŞLEVİ

*-(y)IK Suffix and Its Function Found in the Dialect of Sazlı Village
(Ayvacık/ Çanakkale)*

Seval DİRİK* - Yuu KURİBAYASHİ**

Dil Araştırmaları, Güz 2015/17: 119-134

Öz: Bu çalışmada Sazlı Köyü'nde derlenen verilere dayanarak, fiil işaretleyicisi olan -(y)IK ekinin kullanımı ve işlevine değinilecektir. Ekin bu yöredeki cümle sonu kullanımına bakıldığında, eklendiği fiilin oluşturduğu yüklemde çekim eki olarak kullanıldığı görülür. Bu şekilde, yüklem anlamı geçmişe dönük olup, zaman ve kiplik anlamı içerdiğinde fiil cümlesidir. Ancak, yüklem kiplik anlamından sıyrılarak, sıfat fiil ve sıfat şeklinde kullanıldığında isim cümlesi oluşturur. Sazlı Köyü ağzında -(y)IK eki ölçünlü dile oranla hem yüklem hem de tamlamalarda sıfat fiil ve sıfat oluşturması açısından daha işlektir. Burada -(y)IK ekinin cümle sonunda yüklem oluşturmasıyla yansıttığı zaman, görünüş ve kiplik anlamları ile kişisel ilişkilerinin ele alınıp, Sazlı Köyü ağzındaki kullanım özelliklerinin tespit edilmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çanakkale, Sazlı Köyü Ağzı, Zaman, Görünüş, Kiplik, Sıfat fiil

Abstract: This study examines the function of inflectional suffix -(y)IK depending on the data from Sazlı village. The predicate form of verb marked by -(y)IK seems to function as inflectional suffix. It is considered to be verbal sentence, when it is used with past tense and modal meaning. However, when the suffix functions as a part of adjective or adjectival participle, it forms a nominal sentence. Furthermore, the frequency of suffix attached to the adjective and adjectival participle is found to be higher than Standard Turkish. This paper aims at describing the semantic properties of TAM categories and the morphosyntactic properties of the suffix -(y)IK in Sazlı Village dialect.

Keywords: Canakkale, Sazlı Village Dialect, Tense, Aspect, Modality, Adjectival Participles

Giriş

Ölçünlü dilde, fiilden sıfat ve isim türeten ekler kategorisinde yer alan eklerden biri de *-IK* ekidir. Bu ek Korkmaz'ın eserinde *açık* (kapı), *basık* (tavan), *batık* (gemi) gibi örneklerle “‘yapılmış, edilmiş’ anlamında sıfatlar türeten işlek bir ek” olarak geçmektedir (Korkmaz 2009:344). Anadolu ağızlarında ise benzer yapının sıfat fiil, sıfat

* *Doktora Öğrencisi, Okayama Üniversitesi, Graduate School of Humanities and Social Sciences, Okayama/JAPONYA, svldr@gmail.com. Gönderim Tarihi: 24.05.2015 / Kabul Tarihi: 09.11.2015.*

** *Prof. Dr. Okayama Üniversitesi, Graduate School of Humanities and Social Sciences, Okayama/JAPONYA, kuri@okayama-u.ac.jp.*

ve isim olarak kullanımı yanında cümle sonunda çekimli fiile eklenerek fiil cümlesi oluşturduğu bilinmektedir. Banguoğlu alışmasında *-IK* ekinin “ok eski geçmiş sıfat fiil şekli” olduğunu ve ‘*Ali gelmeyiktir*’ örneğinde görüldüğu gibi Anadolu ağızlarında bu işleyişi andıran kullanışlara rastlandığını belirtmiştir (Banguoğlu 2007: 248).

Anadolu Ağızlarında görülen bu yapının varlığı genel itibariyle Adana, Hatay, Kahramanmaraş ve Gaziantep dışında Antalya, Alanya, Burdur, Konya, Osmaniye, Nevşehir, Afyon, Mersin ve Giresun’daki Yörük ve Türkmen ağızlarında tespit edilmiş olup, konuyla ilgili olarak Buran (1996), Yıldırım (2006) ve Demir (2007) gibi çeşitli araştırmalar mevcuttur. Ancak verilen bilgiler doğrultusunda *-(y)IK* ekinin çanak kale yöresindeki kullanım şekli bilinmemektedir. şimdiye kadar olan araştırmalarda ekin fiilden sıfat ve isim türetmesi ile sıfat fiil, zarf fiil şeklindeki kullanımlarından bahsedilmiş olup, cümle sonundaki yüklem yapısı ise bir çeşit geçmiş zaman eki olarak ele alınmıştır. Ancak çekim eki olarak kullanılan *-(y)IK* ekinin cümleye verdiği geçmiş ve bitmişlik anlamı, ağızlarda görülen bu oluşumu sadece geçmiş zaman eki olarak ele almaya yeterli değildir. Bu yüklem yapısının ölçünlü dildeki fiilden sıfat ve isim yapma eki *-IK* ile de bağlantılı olduğu düşünölmektedir (bk. Demir 2007). Çanak kale yöresindeki kullanımında da bu ek geçmiş anlamının yanı sıra başka unsurlar da ifade ettiği görölmektedir.

Karahan (2011) Anadolu ağızlarını sınıflandırdığı çalışmasında Batı grubu ağızlarından bahsetmekle beraber, Batı grubu ağızlarının alt gruplarından VII. Gruptaki Adana, Hatay, Kahramanmaraş ve Gaziantep ağızlarında geçmiş zaman eki olarak kullanılan *-(y)mIş* eki yanında *-(y)IK* ekinin varlığına da değinir. Çanak kale ağızları ise sözü geçen Batı grubu ağızlarının alt gruplarından I. grupta yer almaktadır. Karahan’ın bu çalışmasında geçmiş zaman eki olarak ele alınmış olan *-(y)IK* ekinin çanak kale ağızlarındaki varlığından bahsedilmemektedir.

Bu sebeple çalışmamızda çanak kale ilinin Ayvacık ilçesi Sazlı Köyü’nde derlediğimiz verilere dayanarak, Sazlı Köyü ağzı adı altında *-(y)IK* ekinin çanak kale yöresindeki kullanımı ve işlevine değinilecektir. Bu yörede olduğu başkın biçimde kullanılan bu ek, diğer yöreler ile benzer özellikler göstermesi yanında şekilsel olarak bazı farklılıklar da sergilemektedir.

Çalışmamızda, sözü geçen ekin Sazlı Köyü ağzı verilerinden yola çıkarak çanak kale ađızlarındaki¹ kullanımı tespit edilip, eklendiği cümleye kattığı zaman, görünüş ve kiplik anlamlarının yanı sıra fiilin edilgenlik ile ilişkisi de değerlendirilecektir.

Bu çalışmada belirlenen amaçlar şunlardır:

1. Sazlı Köyü (anak kale) ağzında *-(y)IK* ekinin çekim eki olarak kullanımı ve cümleye yüklediği zaman, görünüş, kiplik anlamlarını tespit etmek.
2. Aynı ekin işlek kullanıldığı diğer Anadolu ağızlarından farklı olarak ‘*giyilik elbise*’ gibi sıfat tamlaması oluşumunda tamlayanın olumsuz halinin ‘*giyilme-*

1 Çanak kale ağızları olarak genel bir adlandırmaya başvurmamızın sebebi, coğrafî olarak bölgenin kolayca ayırt edilebilmesi içindir. Ancak makalenin ilerleyen bölümlerinde daha detaylı olarak Sazlı Köyü ağzı diye adlandırılmıştır. Sazlı Köyü verileri, araştırmacı Seval Dirik tarafından karşılıklı diyaloğun dikkatlice dinlenmesi ve konuşma anında kaynak kişilerin söyledikleri cümlelerin not alınması yoluyla oluşturulmuştur. Bir kısım diyaloglar ise ses kayıt cihazı ile kaydedilmiş olup, daha sonra içerisinden ilgili cümleler seçilmiştir. Verilerin derleme dönemi 2012 Eylül ayıdır. Kaynak kişiler özellikle doğma büyüme Sazlı Köyü’nde yaşayan 40-70 yaş aralığındaki kişiler arasından seçilmiştir.

yık elbise’değilde ‘*giyilmenik elbise*’ şeklinde ortaya çıkması ve bu bağlamda -(y)İK eki ile olumsuzluk şeklinin ilişkisine değinmek.

3. -(y)İK ekli fiilin edilgenlik ekiyle oluşturduğu sıfat fiiller ve bunların cümle içindeki kullanımını incelemek.
4. -(y)İK ekinin Sazlı Köyü ağzında anlamsal olarak isimleşmiş ancak şekilsel olarak fiil yapısı görünümünde kullanılmaya devam ettiğini elimizdeki verilerden çıkan örneklerle açıklamayı amaçlıyoruz.

1. -(y)İK Eki İle İlgili Çalışmalar

Türkiye Türkçesinde (ölçünlü dil) fiilden isim yapma eki olarak karşımıza çıkan bu ek, Anadolu ağızlarında ise bu işleğini arttırarak bitmişlik görünümünde sıfat fiil eki ve kiplik eki olarak ortaya çıkmaktadır. Ölçünlü dil çerçevesinde yapılmış çalışmalarda -(y)İK eki *yan-ık, aç-ık, çek-ık, bat-ık* gibi örnekler ile çok eskiden beri kullanılagelen işlek bir fiilden isim yapma eki olarak ele alınır (bk. Korkmaz 2009). Ergin, fiil kök ve gövdesine gelerek isim üreten bu eki ‘-k’ şeklinde ele almış ve şöyle demiştir: “Yaptığı isimler umumiyetle fiilin gösterdiği harekete uğramış olan, bazan da o hareketten doğmuş bulunan veya o hareketi yapan çeşitli nesnelere karşılar (Ergin 2013: 188).” Ergin bu eki -k şeklinde ele almasını özetle şöyle açıklar:

Eski Türkçedeki yardımcı seslerin vokal uyumuna bağlı olarak -uk/-ük şeklinde ortaya çıktığını ancak Batı Türkçesinde bu ekin önündeki vokal, yardımcı ses sayılarak -k şekline geçmiş, ve fiil kökü ile ek arasında bulunan vokal tam bir yardımcı ses halini alarak ekler -k şeklinde kullanılmaya gelmiştir (Ergin 2013: 195).

Ergin’in bu açıklamasından hareket ile “*yuvarla-k, çatla-k, dile-k*” örneklerindeki eklerin kökeni de bahsi geçen -(y)İK eki ile aynı olduğu sonucu çıkıyor.

-(y)İK ekinin Anadolu ağızlarındaki kullanımı ile ilgili çeşitli eserler mevcuttur. Gaziantep ağzındaki görünümünü işlemiş olan Ömer Asım Aksoy, bu eke “ik’li geçmiş zaman” adı vererek, ekin -mİş geçmiş zaman eki ile aynı görevde kullanıldığından bahsettiği çeşitli kaynaklarda belirtilmektedir (Ay 2009: 234).

Buran (1996), bu ekin fiilden isim yapma eki görevinin yanı sıra, ölçünlü dildeki -mİş anlamını karşılayan fiil çekim eki, sıfat-fiil eki ve zarf-fiil eki işlevlerinde de kullanıldığını dile getirir.

Demir, bu ek ile ilgili kapsamlı çalışmalar yapmış olup, -(y)İK ekinin Antalya’nın yukarısında kalan Yörük köyleriyle, Manavgat ilçesinin köylerinde; Alanya, Burdur ve Konya’nın bazı köylerinde, Mersin’in ilçelerinde, Adana’nın Ceyhan ve Kadırlı ilçeleri ile Osmaniye; Kahramanmaraş’ın merkez ve Andırın; Afyon’un Dinar, Hatay’ın Kırıkhan ilçeleri ile Nevşehir’in Karasınır kasabasında ve ayrıca Yozgat’ta kullanıldığını tespit etmiştir. Ve çalışmasında ekin “genellikle yaylacılık geleneğine sahip Yörük gruplar” tarafından kullanıldığını değinmiştir (Demir 2007: 383). Demir bu tespitlerinde -(y)İK ekinin standart Türkçede de var olan isim yapma eki ile Anadolu Ağızlarında kullanılan çekim eki fonksiyonunun arasındaki benzerliğe dikkat çekerek (örneğin; *açık* ST: ‘açılmış’, AA: ‘[O] açmış’)² isim cümlesi ile fiil cümlelerinin birbirin-

2 ST: Standart Türkçe, AA: Anadolu Ağızları

den ayrılması gerektiğini ve bunu yaparken kullanılacak ölçütlerin bulunduğunu da şu cümleleriyle belirtir:

Bir yapım eki olan *-(y)XX*, fiilin ifade ettiği eylemden ortaya çıkan sonuç ve durumu, geçişli fiillerden sonra edilgenlik anlamı da taşıyarak, gösterir; yani fiilden isim yapar: *tükenik, tıkanık, açık*. Geçmiş zaman eki ise sadece dilbilgisel görev üstlenir; fiilin taşıdığı anlamda bir değişiklik yapmaz. Buna göre *Kapı açık* '*Kapı açılmış [vaziyette]*' bir isim cümlesidir ve cümlede '*kapı*' öznedir. Buna karşılık fiilin kendine boş yer açabilme gücünü, yani valenz değerini koruduğu *Kapı[yı] açık* '*[O] kapıyı açmış*' cümlesinde *kapı[yı]* nesnedir ve cümle bir fiil cümlesidir. Ancak fiilin geçişsiz olması durumunda isim cümlesiyle fiil cümlesini, mevcut bilgilerin yardımıyla birbirinden tam olarak ayırmak her zaman mümkün görünmüyor. Mesela Çocuk uyanık cümlesini, *uyanık* kelimesinin isim olarak kullanılması sebebiyle isim cümlesi olarak yorumlama eğilimi ağır basıyor: '*Çocuk uyanmış [durumda], Çocuk uyumuyor*'. Ancak aynı cümleyi '*[Görüyorum ki] çocuk uyanmış, gözlerini açmış*' şeklinde fiil cümlesi olarak anlamak da mümkündür. (Demir 2007:373)."

Demir'in burada dile getirdiği gibi isim cümlesi ve fiil cümlesi algısına dair yaşanan ikilemin içerisinde *-(y)IK* ekinin eklenmesiyle semantik olarak ortaya çıkmış bir edilgenlik varlığından bahsedebiliriz.

2. Sazlı Köyü (Ayvacı/Çanakale) Ağzında *-(y)IK* Eki

2.1. Şekilsel Olarak *-(y)IK*

Sazlı Köyü ağızlarında görülen *-(y)IK* ekinin kullanımı cümle sonunda çekimli fiil yüklemi ve isim ya da sıfat fiilden oluşan yüklem şeklinde olmak üzere başlıca iki çeşittir. Fiilin *-(y)IK* ekini alarak çekimlenmesiyle konuşmacının kesin kanaatini yansıtan geçmiş zaman referanslı fiil yüklemine oluşması durumunda *-(y)IK* ekinin buradaki şekilsel işlevi çekim eki olarak ortaya çıkar.

(1) *Evlēne hırsız girik*.

('Benim bilgim dahilinde *çıkarımda bulunduğum kadarıyla*' Evlerine hırsız girmiş (durumdadır).)

Anlamsal olarak (1) numaralı cümleye baktığımızda 'elde olan bilgilerden çıkarılan sonuca göre bu eve hırsız girmiş' anlamı taşımaktadır. Hırsızın girmiş olduğunu gösteren izler açıkça ortadadır. Konuşma anında hırsız evde değildir ancak evin durumu hala hırsızlık anında oluşan zararı yansıtır. Şüphesiz ki cümleye bu anlam alt yapısını oluşturan öge *-(y)IK* ekinden başkası değildir. Geçmişte gerçekleşen bir eylemin izlerden yola çıkarak konuşma zamanındaki açık sonucunu göstermesi bakımından zaman olarak geçmişe dönük olup, görünüş olarak da şuan ki zaman içerisinde sonuçsallık ve durum bildirir. Kiplik açısından bakıldığında gerçekleşmiş olayın açık izlerinden hareketle çıkartılan sonucun evidensiyal bağıntılı kesin yargı ifadesi olduğu söylenebilir. Kısacası bu ekin anlam ve işlevleri zaman, görünüş ve kiplik üçlüsü ile çok yakından ilişkilidir.

Sazlı Köyü verilerine dayanarak *-(y)IK* ekinin kişilere göre fiil çekimi tabloda gösterildiği gibi tespit edilmiştir.

Tablo 1. Kişi ekleriyle çekimi

1. tekil kişi	gir-ik-im
2.tekil kişi	gir-ik-sin
3.tekil kişi	gir-ik
1.çoğul kişi	gir-ik-iz
2.çoğul kişi	gir-ik-siniz
3.çoğul kişi	gir-ik-lē

Aynı çekimin olumsuzu ise olumsuzluk koşacı 'değil' ile yapılmaktadır. -(y)IK ekinin diğer Anadolu ağzlarında görülen fiil olumsuzluk eki *-mA* ile kullanımı araştırma bölgemiz içerisinde pek görülmez.

Tablo 2. Olumsuzluk çekimi

1. tekil kişi	gir-ik dēl-im
2.tekil kişi	gir-ik dēl-sin
3.tekil kişi	gir-ik dēl
1.çoğul kişi	gir-ik dēl-iz
2.çoğul kişi	gir-ik dēl-siniz
3.çoğul kişi	gir-ik dēl-lē

Fakat, *-mA* olumsuzluk eki ile olumsuzluğu sağlanan başka bir yapıya rastlanmıştır; o da çekim eki işlevinde yüklem oluşturan -(y)IK eki değil de, sıfat fiil eki işlevinde oluşturduğu yapıdır. Bu şekliyle çok yaygın kullanılsa da, varlığı birkaç örnek ile sabitlenmektedir.

(2) **Yinilmēnik** yimek gāmadi. Gazannarı boşalttılā alimallah.

(Yenilmemiş yemek kalmadı. Kazanları boşalttılar alimallah)

(3) *A: Bu entērilēn hiçbirini geyilik dēl bak. Zıyan olmasın, fakire fukaraya dağıtām.*

(Bu entarilerin hiçbirini giyilmiş değil bak. Zıyan olmasın, fakire fukaraya dağıtalım.)

B: Abū, bu gıdān geyilmenik entēriyi nēde tuttun gēz.

(Abu, bu kadar giyilmemiş entariyi nerede tuttun kız.)

A: ...dolaplān içi depilikti. Çıkarām bakām bi didim. Ākalādan ākalādan evel-den alıpta gudūm ni vāsa çıktı.

(...dolapların içi tepilmiş durumdaydı. Çıkarayım bakayım bir dedim. Arkalardan arkalardan evvelden alıp da koyduğum ne varsa çıktı.)

(4) *Dada eve bi gēdi tam gēdi vallā. Ēllēnmēnik eşya açılmanık dolap bırakmadı.*

(Çocuk eve bir geldi tam geldi. Ellenmemiş eşya açılmamış dolap bırakmadı.)

(5) *Īlālēme gāşı ōle şey mi olurmuş? Hiç görūlmēnik şeylē bunnā bōle bōle.*

(Elaleme karşı öyle şey mi olurmuş? Hiç görülmemiş şeyler bunlar böyle böyle.)

Buradaki verilerde asıl dikkat çeken özellik, *-mA* olumsuzluk yapısının bu şekildeki kullanımının edilgen fiillerle sınırlandırılmış olması ve kaynaştırma ünsüzünün *-y-* değilde *-n-* olmasıdır.

Ancak bu kullanım, *-DIk* sıfat fiil ekinin örneksenmesi olarak da düşünülebilir. Örneğin '*çalmadık kapı*' tamlamasında görüldüğü gibi *-mAdIk* şeklinde teşkil edilen sıfat fiillere benzediğı ve bunun örneksendiğı varsayılabilir. Bu durumda *-mAdIk*>*-mAnIk* gelişmesinin varlığından söz edilebilir ve bunun da *-(y)IK* ile pek alakalı olduğı söyle-nemez. Ancak Sazlı Köyü ağzında kullanılan şekliyle (2), (4), (5) numaralı örneklerin olumsuz sıfat fiil yapılarını anlam olarak aynı düzlemdeki basit cümle haline çevirdiğimizde, temel cümlenin aşağıdaki gibi *-(y)IK* ile çekimlenen fiil yükleminden oluştuğı gözlemlenmiştir. Hal böyle olunca bir *-mAdIk*>*-mAnIk* gelişmesinden ziyade *-(y)IK* >*-(n)IK* şeklinde *-y->-n-* ses değişiminden söz etmek muhtemeldir.³

(6) *Yemeklerin hepsi yenilik.*

(7) *Eşyaların hepsi ellenik. Dolapların hepsi açılık.*

(8) *Bunlar böyle böyle hiç görürlük şeyler değil. / Bu şeyler hiç görürlük değil.*

Bu karşılıklı gelme durumunu aşağıdaki gibi bir çizelgede daha basite indirgeyerek gösterebiliriz.

Tablo 3. *-(n)IK* şekli

Olumlu tamlama	Olumsuz tamlama ⁶
giyilik elbise	= A.A: giyilmeyik elbise / giyilik değil elbise
	= S.K.A: giyilmenik elbise
	≠ giyilmedik elbise

Böylece Sazlı Köyü verilerinde sıfat-fiil yapının özellikle '*-(y)IK değil*' olumsuz yüklemli cümleye denk düştüğü görülmüştür. Buradan yola çıkarak bölge ağzında *-(y)IK* ekinin *-mA* olumsuzluk ekiyle sıfat fiil tamlayanı oluşturduğı ve bu durumda *-y-* ünsüzünde *-y->-n* ses değişimi olduğı söylenebilir.

Bunun yanı sıra elimizde bulunan *-mA* olumsuzluk ekiyle yapılmış fiil yükleminden oluşan tek cümleyi de aşağıdaki şekliyle belirtmeden geçemeyeceğiz.

(9) *Kapı düzgün kapanmanık...Kit dadam, düzgünce kapa da ge.*

(Kapı düzgün kapanmamış durumda... git çocuğum, düzgünce kapat da gel.)

şu durumda *-(y)IK* ekiyle yapılmış aynı cümlenin diğer Anadolu ağızlarında '*kapanmayık*' şeklinde ortaya çıktığı gibi Sazlı Köyü ağzında da aynen kullanılması beklenir. Ama burada da fonolojik olarak *-y->-n* değişimi görülr.

-(y)IK ekinin çekim eki olarak kullanılmasının yanısıra sıfat fiil eki şeklinde kullanımını da görülmektedir (bk. Buran 1996, Üstüner 2000). Bilindiğı üzere sıfat fiil ekleri bütün fiillerin sonuna gelebilir ve onların cümle içinde sıfat veya isim olmalarını sağlar.

3 Hakemlerin önerileri ve yorumları doğrultusunda, varılan yargı tekrar gözden geçirilmiş ve düzenlenmiştir.

4 A.A: Anadolu Ağızları

S.K.A: Sazlı Köyü Ağzı

≠ : temelde belirtilen tamlamaya ait olmadığını belirtir.

- (10) *Uyanık gāyık unla. Evlêne kitte sor bakām çekilik bulgur vāmiş mı?*
(Uyanık artık onlar. Evlerine git de sor bakalım çekilmiş bulgur varmış mı?)⁵
- (11) **Gırlık** *küpü kit al da ge. Atām.*
(Kırılmış küpü git, al da gel atalım.)
- (12) *Masanın üstüne gunuk nevâlelê vâ.*
(Masanın üstüne konmuş nevâleler (meyveler) var.)
- (13) **Oluk** *āmütlādan geti de ziyēm bakām hepbaraba.*
(Olmuş armutlardan getir de ziyelim bakalım hep beraber.)
- (14) *Bak urda gıynaşık dolabın ākasına gudumdu i:nelen ipli: , buldunsa geti ge de tikēm bakam şu sökükleri.*
(Bak orada aralanmış dolabın arkasına koydumdu iğneylen ipliği, bulduysan getir gel de dikeyim bakayım şu sökükleri.)
- (15) *Āzı açılık olana elleme gız!*⁶
(Ağzı (kapağı) açılmış olana elleme kız!)

Örneklerde görüldüğü gibi -(y)IK ekiyle türemiş fiil, önüne geldiği ismi nitelemekte olup, ekin file yüklediği bitmişlik ve sonuçsallığa bağlı şuan ki durum nitelenen isme tesir etmektedir.

2.2. Çekim Eki Olarak Kullanımı ve İçerdiği Anlam

-(y)IK ekinin Batı Anadolu ağızlarının bazılarında çekim eki olarak kullanıldığı bilinmektedir (bk. Buran 1996, Demir 2007, Demir 2012, Yıldırım 2006). Bunlara ek olarak Çanakkale'nin güney batı yöresi özellikle Ayvacık ilçesi ve köylerinde de buna benzer fonksiyonda kullanıldığı Sazlı Köyü ağzından alınan örnekler ile açıkça görülmektedir (bk. Dirik 2013).

- (16) *A: Kim kapattı bu yağ küplēnin āzını?*
(Kim kapattı bu yağ küplerinin ağzını?)
B: E, kim olacak, anan kapayık işte.
(Kim olacak, kanattımca (ben öyle sanıyorum ki) annen kapamıştır işte.)

Buradaki örnekte konuşmacı B'nin kendinden emin bir şekilde 'anan kapayık' demesi, konuşmacının konuyla ilgili edindiği bilgiye dayalı izleri göz önünde bulundurarak cümleyi kurduğunu gösterir. Ya yapılan hareket devamlı olan bir alışkanlıktır ya da etrafta bu durumu destekleyecek deliller bulunmaktadır ve konuşmacı bunu gözlemleyerek kapağı kapayanın annesi olacağı kanısına varmıştır.

Ölçünlü dile olan tercümesinde kullanılan 'kanaatimce' ifadesi aslında konuşmacının konuyla ilgili bulunan delillere dayanarak kendi kanaati doğrultusunda kesin yar-

5 -(y)IK ekinin ölçünlü dildeki karşılığına en yakın ifade şekli -mİş olduğu için, örnek cümlelerin anlamlarını aktarıırken duruma göre -mİş işaretleyicisi tercih edilmiştir. Cümlelerin anlamlarının -mİş ile verilmesi, bu iki ekin tamamen aynı anlamı taşıması anlamına gelmez.

6 Bu makalede verilen ağız örneklerinin hepsi kaynak kişilerin konuşmalarına aittir. Makalenin içeriğinden de anlaşılacağı üzere, zaman zaman açıklamalarda bulunma amaçlı kaynak kişilere ait orjinal cümlelerinin değişik versiyonları da oluşturulmuştur.

gıda bulunduğunu ve bu kesinliğin delillerden olan çıkarım ile doğru orantılı olduğunu göstermektedir. Özetle, ek evidensiyal işaretleyicisi rolündedir (bk. Demir 2012).

(17) *U buluk bizim gızı. Yanına çārık. Öleliklen görüşükle...Yōsa bizim gız kēndi-linden arayıp sormazdı.*

((Kanaatimce, kesin) O bulmuştur bizim kızını. Yanına çağırmıştır. Öylelikle görüşmüşlerdir... Yoksa bizim kız kendiliğinden arayıp sormazdı.)

(18) *Bi araba insan doluşmuş dūne gidiklē. Hepsi gidik. Fatmalā kapının önünde beklēyodu, řinci bak dūnē gidiklē.*

(Bir araba insan doluşmuş düğüne gitmişler. Hepsi gitmiş durumda. Fatmalar kapının önünde bekleyodu, şimdi bak düğüne gitmişler.)

(19) *Bi milyardan fazla para vi:dilē gıza. Nere kitti u paralā bilen yok. Dā alık dēl Serpil u paraları.*

(Bir milyardan fazla para verdiler kıza. Nereye gitti o paralar bilen yok. Daha almış (durumda) değil Serpil o paraları.)

Yukarıda belirtilen cümlelerde -(y)IK ekinin kullanıldığı ögeyi karşılamaya çalıştığımız ölçünlü dildeki anlamına bakacak olursak bütün örneklerde farklı yapılar görülmektedir. (17)'de cümleye konuşmacının öznel tavrının yansıdığı anlaşılır buna karşın (18) ve (19)'da konuşmacının öznel görüşünden ziyade konuşma anından önce olmuş bitmiş olayın konuşma anında görülen etkileri diğer bir deyişle geçmişte olmuş bir olayın konuşma anındaki sonucundan doğan durum bildirilmektedir.

(20) *Gāřıdaki tarlayı da zāten Kırbaşlā alıktı. Hiçbi yer gāmadı gāyık.*

(Karşındaki tarlayı da zaten Kırbaşlar almıştı(?)/almış durumdaydı. Hiçbir yer kalmadı artık.)

Örnek (20)'de görülen kullanıma bakınca bitmişlik ifade eden -mİş eki ile tamamen aynı işlevde kullanıldığı düşünülebilir. Ölçünlü dilde görülen -mİş eki ile -DI ekinin bileşimine genel gramer kaynaklarında 'duyulan geçmiş zamanın hikayesi' adı verilmektedir. Fakat -(y)IK eki ne duyulan ne de görülen geçmiş zamana tekabül eder. Bu nedenle örnek (20)'de görülen yapının Yıldırım'da " -ik ekli duyulan geçmiş zamanın hikayesi" olarak adlandırılması düşündürücüdür (Yıldırım 2006:284). Nihayetinde burada görülen örnek cümledeki yapı ölçünlü dile 'almıştı' şeklinde çevrilmesine rağmen anlamsal olarak bu ifade biçimini bütünüyle karşıladığı söylenemez. Çünkü -(y)IK eki zaman bağlamında geçmiş gösterir ama görünüşsel olarak eylemin bitişyle ortaya çıkan sonucun şuan açıkça görünen durumunu belirtir. Burada var olan, -(y)IK ekiyle çekimlenen eylemin geçmişte gerçekleşmiş olmasına rağmen ortaya çıkan sonuç ve izlerin açık olması ve bu sonuca bağlı durumun gösterilmesidir. Böylece -(y)IK ile işaretlenmiş yükleme -DI geçmiş zaman ekinin eklenmesiyle geçmiş zamanla doğrudan bağ kurulmuş olur.

Kısacası, -(y)IK ekinin çekim eki rolünde kullanıldığı düşünülen böyle cümlelerdeki ölçünlü dile karşılığının salt -mİş ekine denk düştüğü pek söylenemez.

Örneğin yukarıdaki cümleyi doğrudan -mİş ile karşıladığımızı düşünürsek örnek (21)'de görüldüğü gibi bir cümle ortaya çıkar.

(21) *Karşındaki tarlayı da zaten Kırbaşlar almıştı.*

Örnekten de anlaşılacağı üzere belirsiz geçmiş zamanın hikayesi ya da duyulan geçmiş zamanın hikayesi olarak adlandırılan yapı ortaya çıkmıştır ve eylemin uzak geçmişte gerçekleştiğini gösterir. Mesela (20) ve (21) numaralı cümlelerin birleşik çekimlerinin aynı anlama karşılık geldiğini düşünürsek, soru cümlesi oluşturduğumuzda da vurguladığı anlamın aynı olması beklenir. Ama aşağıdaki (22) ve (23)'ün anlamları birbirinden farklıdır.

(22) *Karşıdaki tarlayı Kırbaşlar alık mıydı?*

(23) *Karşıdaki tarlayı Kırbaşlar almış mıydı?*

İki cümle arasındaki fark ile ilgili Sazlı Köyü'ndeki kaynak kişilere, soru cümlelerinin aynı anlama gelip gelmediğini sordüğümüz zaman tereddütle yaklaşıklarını gözlemledik. Yani her iki cümleye ait bir kullanım farkı mevcut. Örnek (22)'ye bakıldığında -IK ekinin varlığı, bitmiş bir eylemin şu anki sonuç durumunu işaretlemektedir ve bu sonuç durumun ortaya çıkıp çıkmadığına dair teyit, geçmiş zaman işaretleyicisiyle oluşmaktadır. Aynı şekilde (23)'e baktığımızda eylemin sadece geçmişteki bitmişliği vurgulanır ve söylenti ya da duyumu teyit eder. Ama konuşma anındaki sonuç durumu vurgulanmaz. Bu demektir ki, ağızlardaki -(y)IK ekinin verdiği anlamı ölçünlü dilde -mİş ekiyle karşılamak iki ekin birebir aynı anlama geldiğini göstermez. Demir'de de belirtildiği gibi -(y)IK eki -mİş ekine göre daha yüksek odaklıdır. "Olay gerçekleşmiş-tir ancak izleri veya sonucu açık biçimde ortadadır (Demir 2012: 111)."

Ölçünlü dilde -(y)IK ekinin , -mİş ekine karşılık gelmesi demek bu ekin örnek senerek bütün fonksiyonlarının -(y)IK ekine aktarıldığı anlamına da gelmez. Özetle belirtecek olursak yüklem oluşturan eylemin -(y)IK ile işaretlenmesi ile geçmişte olmuş bir olayın sonucuna bağlı açıkça sergilediği durum belirtilir. Buna karşın -mİş ile işaretlenmiş eylem ise öncelikle olayın bitmişliğine odaklanır. Bu şekilde iki ekin Sazlı ağzındaki kullanımı ayrılır.

(24) *Sahil yolundaki pütün tálalā alınık. Şinci uraya uzun uzun duvālā çekilik.*

(Sahil yolundaki bütün tarlalar alınmış durumda. Şimdi oraya uzun uzun duvarlar çekilmiş durumda.)

Örnek (24)'te de aynı şekilde cümle sonunda -(y)IK ile işaretlenmiş yüklem eylemin bitişiyle ortaya çıkan sonuçsal durumu gösterir. Böylece geçmiş zaman referanslı çekimli fiil olduğu düşünülen sıfat fiil kaynaklı bir yapı şeklinde sadece durum ifade eden geçici isim olarak da ele alınabilir. Örneğin, Sazlı Köyü'nde (24)'deki cümleyi duyan biri bu cümleye bağlı olarak 'Yeni alınık tarlalar nerede?' şeklinde bir soru yöneltebilir. Ve bu soruya karşılık konuşmacı 'Alınıklar işte bunlar' şeklinde yeni alınmış olan tarlaları geçici bir isim formunda dile getirebilir.

Daha öncede belirttiğimiz gibi sıfat-fiil ekleri her türlü fiilin kök ve gövdesine eklenerek geçici sıfat görünümlü biçimbirimler oluşturur. -(y)IK ekinin de Eski Anadolu Türkçe'sinde üretken bir sıfat-fiil eki olduğu bilgisini düşünürsek, Çanakkale ağzlarında da bu özelliğin hala aktif halde görüldüğü açıktır.

Sazlı Köyü ağzındaki yapının sadece belirli bir geçmiş zaman işaretleyicisi olmadığını önceki örneklerde belirttik. Bu yapıyla oluşan cümlelerde, salt geçmiş zamanı işaretleyen geçmiş zaman zarfı kullanıldığı gözlenmemiştir. Bu sebeple normal bir cümleyi geçmiş zaman zarflarını ekleyerek kaynak kişilere test ettiğimizde zaman zar-

fi kullanımının tercih edilmediği gözlemlenmiştir.

(26), (28), (30) ve (32) numaralı cümleler her bir -(y)IK yüklemli cümlenin geçmiş zaman zarfı almış halidir ve bu şekildeki kullanımı tercih edilmemektedir. (*) işareti cümlenin uygun bir cümle olmadığını belirtir.

(25) *Hasan amca āsayı satilā ıkarık.*

(26) **Hasan amca dūn / geçen ay arsayı satılığa ıkarık.*

(27) *İçeri sinek girik. İlaç alām da öldürēm unu.*

(28) **İçeri dūn/dūn sabah sinek girik. İlaç alalım da öldürelim onu.*

(29) *Pütün köyün māsüllēni alık, ēlinē geirik.*

(30) **Dūn/geçen sene bütün köyün mahsüllerini alık, eline geirik.*

(31) *Zi:tin yāları hanay ātında güplēre ğunuk, āzları da sıkıca kapanık.*

(32) **Dūn/geçen ay zeytin yağları hanay altında küplere konuk, ağızları da sıkıca kapanık.*

Buradaki cümleler geçmiş zamana bağlı yapıdadır ama salt geçmiş zaman ekinin aynı cümle içerisinde uyum sağlaması beklenen geçmiş zaman zarflarıyla -(y)IK eki aynı derecede uyum sergilemez. Bu demek değildir ki zaman zarfları hiç kullanılmıyor. Örneğin daha önce belirtilen (24) numaralı cümle de şimdiki zamanı belirten ‘şimdi’ zarfı kullanılmaktadır. Bu ise geçmişe bağlı şuanki durumun açık örneğidir. Hal böyleyken bu cümlelerin belirli bir zaman içinde süreç bildiren zaman zarfları ile kullanılıp kullanılmadığına bakınca aşağıdaki (33)(36) gibi cümleler kurulabilmektedir.

(33) *Hasan amca geçen aydan beri arsayı satılığa ıkarık.*

(34) *İçeri dūnden beri sinek girik.*

(35) *İki yılda bütün köyün mahsüllerini alık.*

(36) *Yıllardan beri zeytin yağları hanay altında küplere konuk, ağızları da sıkıca kapanık.*

Görüldüğü üzere yüklemde kullanılan -(y)IK eki süreç bildiren zaman zarfları ile uyum sağlar. Bu şeklinden yola çıkarak bu yapının doğrudan zaman kategorisinden ziyade görünüş kategorisi ile bağlantılı olduğu söylenebilir.

Bu ekin yüklemde oluşturduğu anlamın yanı sıra birisi tarafından yapılmış bir eylemin bitmişliğini ifade etmesi ve kiplik bakımından da kişinin bizzat elde ettiği delillere dayanarak kesin bir yargıyı işaretlemesi, -(y)IK ekinin çekim eki mi yapım eki mi olduğunu belirlerken çekim eki seçeneğini bir adım öne çıkarmaktadır. Ancak -(y)IK yapısındaki delillerin edinimi -mİş ve -Dİ dan farklı olarak sadece duyarak , görerek ya da bizzat deneyimlemeye bağlı kesinlik değildir. Herhangi bir yolla dolaylı ve dolaysız algılanmış bir olayın ortaya çıkardığı etki ve sonuç, gerçekleşen olayın doğruluğuna dayandırılabilir veya sonucu göz önünde bulundurulabilecek herhangi bir olgunun varlığı delil olarak algılanabilmektedir.

(37) *A:Anlaşılan bu iřlē sēnin bayā canını sıkık.*

B:Evet!Bugün biraz canım sıkılık.

Özetle, aşağıdaki örnekte de görüldüğü gibi hareket bildiren geçişli fiilin -(y)IK

eki ile çekimlendiğinde oluşan fiil yüklemi, konuşmacının kesin kanaatini ifade ederek evidensiyal işaretleyicisi olarak ortaya çıkmaktadır. Ve bu anlam 3. şahıs çekimli cümlelerde yaygındır. Bu durumda -(y)IK eki çekim eki işlevinde olup fiil cümlesi oluşturur.

(38) *Hüsen koparık bu dalları. Evelsi gün bıdayvi didimdi. Kökten bıdayvimiş u da.*

((Kanaatimce) Hüseyin koparmış bu dalları. Geçen gün (ağacı) budayıver dediydim. Kökten budayıvermiş o da.)

Geçişsiz, edilgen, ve dolaylı tümleç gerektiren geçişli eylemlerde ise kiplik anlamı yani evidensiyal işaretleyicisi olarak kullanımı ortadan kalkıp, eylemin bitmişliğine bağlı ortaya çıkan sonuç durumunu ifade etmektedir. Buna ek olarak, birleşik çekimli yapılarda da yine aynı şekilde -(y)IK eki bitmiş eylemin sonucuna bağlı durum sergilemektedir. Bu gibi cümlelerde özellikle edilgen eylemlerde,

-(y)IK yapısı sıfat fiil oluşumuna daha yatkındır.

(39) *Banyo m̄z̄em̄el̄eri alınık. Ustalā da işe başlayık.*

İnşāt başladı yāni...

(Banyo malzemeleri alınmış durumda. Ustalar da işe başlamış durumda. İnşaat başladı yani...)

(40) *Hayatımız dōmadan önce yazılıkmış. Gaderimiz de ana rahmine düştüğüümüz an belirleniyomuş.*

(Hayatımız doğmadan önce yazılmış durumdaymış. Kaderimiz de ana rahmine düştüğümüz an belirleniyormuş.)

(41) *Hiç annayamadık dadam.*

M̄ēē sınıfta galıkmış. Hēr̄k̄es̄l̄eri ğandıri durumuş m̄ēēs̄em, okula gidiyom diye.

(Hiç anlayamadım evladım. Meğer sınıfta kalmış. Herkesi kanır durumuş meğersem okula gidiyorum diye.)

(42) *Gapı ğyınaşık galık. İtirivi: de kapansın bakām.*

(Kapı aralı (kıynaşık) kalmış. İttiriver de kapansın bakalım.)

2.3. Sıfat Fiil Eki Olarak (y)IK Eki

Sıfat fiil ekleri temelde anlam olarak zaman bilgisi içermektedir. Bu zaman bilgisiyle sıfat fiil ekleri, eklendiği fiil ile yüklem arasında bağ kurarak, cümlelerin aktaracağı zaman anlamını düzenler. Mesela 'Mazide kalmış günleri anımsıyorum' cümlesinde kullanılan sıfat fiil eki -mİş, eklendiği fiile bitmişlik anlamı katmakla beraber konuşulan zaman içerisinde 'kalmak' fiilinin zamanını geçmiş olarak işaretler. Ve yüklemün konuşma anına işaret etmesine rağmen, sıfat fiil eki üzerine geldiği fiilin geçmiş zaman anlamını ortaya çıkarır. Böylece sıfat fiil grubunun içerdiği zamanı yüklemün zamanı ile ilişkilendirir.

Aynı şekilde ağızlarda da bu sıfat fiil yapısı mevcuttur. Ancak ölçünlü dilde görülen oranla daha işlek biçimde ortaya çıkmaktadır. Örneğin ölçünlü dilde fiilden isim

yapma eki olarak kabul edilen *-(y)IK* eki, Sazlı Köyü ağzındaki örnekler dahilinde ekin çekim eki olarak gözlemlendiği birçok Anadolu ağzlarında, her türlü fiil köküne gelebilmekte ve isim önünde tamlama oluşturarak sıfat fiil grubu kurmaktadır.

(43) *Evde yapılık yemek vā.*

(Evde yapılmış (pişmiş) yemek var.)

(44) *Bırandalā yığılık zi:tin ācının dibinde. Aha bak urdala! Gözüne gircek şinci! U yığılık bırandaları gāldırda, ātındaki sepetlēden sapı gıvrılık olanı getirvi:.*

(Brandalar zeytin ağacının dibinde yığılmış durumda. Aha bak oradalar! Gözüne girecek şimdi. O yığılmış olan brandaları kaldır da, altındaki sepetlerden sapı kıvrılmış olanı getiriver.)

(45) *Anam! ōtülük hamırı götüme, gu!*

(Anam! (üzeri) ōrtülmüř olan hamuru götürme, koy (aldığın yere bırak).)

(46) (Bir yerde gördüğü balık buğulamayı anlatıyor.) *Altına sovan döřemiřlē halka halka, üzerine de... balıklān āzları, kılçıkları çıkıkmiş. Yasılık yasılık bōle acılık sardelyālān üstüne döřemiřlē. Üzerine büber, domatis, arasına döřemiřlē, hepsini doldurmuřlā. Garabüber, pulbüber, baharatlān hepsini üstüne guymuřlā, urdan, üzerine yenden gene balık guymuřlā, gene üzerine domatis yapmıřlā, yavlayıp duzlayıp fırına goymuřlā. Çok güzel ōmuř, çok güzel diye diye tamam oldulā.*

(Altına soğan döşemişler halka halka, üzerine de. Balıkların ağzları, kılçıkları çıkarılmış vaziyetteymiş. Yassı yassı bōyle açılmış vaziyetteki sardalyaların üstüne döşemişler. Üzerine biber, domates...arasında döşemişler, hepsini doldurmuşlar. Karabiber, pulbiber, baharatların hepsini üstüne koymuşlar, oradan üzerine yeniden gene balık koymuşmlar, gene üzerine domates yapmışlar, yağlayıp tuzlayıp fırına koymuşlar. Çok güzel olmuş, çok güzel diye diye tamam oldular (Durmadan çok güzel olmuş dediler).)

2.4. *-(y)IK* Eki ve Etken-Edilgen Fiil İlişkisi

Türkçe'de zaman, görünüş ve kiplik faktörlerinin yanında özellikle irdelenmesi gereken bir diğer dilbilgisel öge de çatıdır. Cümlelerin bağlı olduğu fiilin çatısı, *-(y)IK* ekinin çekim eki ve sıfat fiil eki olarak kullanılması arasındaki en büyük farkı gösteren olgudur. Çatı eklerinin içerisinde özellikle edilgenlik bildiren *-II* ekinin varlığıyla *-(y)IK* eki eklenerek oluşturulan cümlelerin anlamı, kiplik ve görünüş açısından değişim göstermektedir.

Öyle ki, cümlede *(y)IK* ekli yüklem varsa ve bu yüklem fiili etken veya geçişli ise, hareketi gerçeğeştiren açık bir öznenin bulunmasıyla cümlelerin anlamı görünüş bağlamında sonuç durumu göstermesinin yanında evidensiyel kipliği de bildirir. Örneğin, aşağıdaki cümlelerde kullanılan fiil gövdesi etken ve geçişlidir. Bu sebeple eylemi yapan özne açıkça ortadadır, cümle içinde belirtilmese de eylemi gerçeğeştirenin varlığı anlaşılır. Ancak konuşmacı bu cümleyi dile getirirken gördüğu duyduğu ya da algıladığı durumu betimlemekle kalmaz, kendi iç dünyasındaki duygusunu da cümleye katar. Yani konuşmacı kendinden emindir.

(47) *Gövde gösterisi gibi adam da ne kadar insan **toplayık**.*

(Gördüm ki, gövde gösterisi gibi adam da ne kadar insan toplamış durumda.)

(48) *Bi tabak baklā duruyodu urda, u baklāyı Emin **yyiyik**. Kim yicek başka, Emin yyiyik işte.*

(Bir tabak baklava duruyordu orada, (kanaattimce kesin) o baklavayı Emin yemiştir. Kim yiyecek başka, Emin yemiştir işte.)

(49) *Bi tencere dolma **yapık** māşallā evde.*

((Görüyorum ki) Bir tencere dolma yapmış maşallah evde.)

Ancak hareketi yapan bir öznenin bulunmadığı sadece cümlenin nesnesinin etkilendiği geçişsiz fiiller ya da yapılan hareketi dolaylı olarak ortaya koyan edilgen yapılar da ise anlam kiplik bildirimine dışına çıkarak sadece hareketten etkilenen nesnenin gösterdiği sonuç ve onun durumuna odaklanır.

(50) *A: Bu masalar silindi mi?*

*B: Evet o taraf **silinik**.*

(Evet o taraf silinmiş durumda.)

*A: Hayır **silinik** dēl baksana gızım üstü kirli.*

(Hayır silinmiş durumda değil, baksana kızım üstü kirli.)

B: Aaa, bak ben sildim sanıyodum, ama silmemişim.

(51) *Bak kapıda gene ekmek **asılık**. Ekmekçi kapıya asmış gitmiş.*

(Bak kapıda gene ekmek asılmış durumda. Ekmekçi kapıya asmış gitmiş.)

Buraya kadar gösterdiğimiz örneklerden de anlaşılacağı üzere Sazlı Köyü ağzında fiil gövdesine edilgen eki *-il* eklendikten sonra *-(y)IK* ekinin kullanılmasıyla tamamen sonuç ve durum bildiren ek nispeten sıfat fiil eki niteliğine bürünür. Yani, fiilin edilgen olmasına bağlı durum bildirir hale gelmesi ile, bitmiş eylemin sonucu ve buna bağlı şuan ki durumu ifade eden *-(y)IK* ekinin birleşimi doğrudan sıfat fiil ve isim benzeri yapı türetmeye elverişli hale gelir.

Sazlı Köyü ağzındaki *-(y)IK* ekinin kullanımında sıfat fiil oluşumu ise edilgen yapının varlığına bağlı olmakta olup, edilgen yapı ya da doğrudan nesneyi etkileyen geçişsiz fiil olmadığı zaman tek başına sıfat fiil olarak ortaya çıkması zordur. Bu sebeple etken fiil içeren cümlelerde konuşmacının kendi iç dünyasını da yansıttığı kiplik anlamı cümleye yüklenir.

Mesela Sazlı Köyü ağzında (52)'de görüldüğü gibi geçişli fiil kökünden türemiş edilgen yapıdaki sıfat fiil tamlamaları rahatça kurulabilir. Ve bu tamlamalarda görülen edilgenlik nesneyi etkileyen özneyi de tamlamanın anlamı içinde barındırabilir.

(52) *kesilik ekmek* (birisini tarafından kesilmiş ekmek), *kırılık bardak* (birisini tarafından kırılmış bardak), *çözülük kravat* (çözülmüş kravat), *yıkılık bina* (yıkılmış bina)

Aynı fiillerin etken yapısı kullanılarak (53)'teki gibi hem ağızlarda hem de ölçünlülükte kabul edilen yapı da kurulabilir. Ancak bu durumda fiilden isim yapan *-IK* eki-

nin geçişli fiile eklenmesiyle, anlamsal olarak geçişsizlik ve doğrudan özne konumuna yükseltilmiş nesnenin durumu belirtilir.

(53) *kesik ekmek, kırık bardak, çözüük kravat, yıkık bina*

(53)'te belirtilen sıfat görünümündeki tamlayanların anlamı ölçünlü dilde srasıyla 'kesilmiş, kırılmış, çözülmüş, yıkılmış' şeklindedir. Ancak hem ağız hem de ölçünlü dil kullanımına baktığımızda göze çarpan en önemli öge *-IK* ekinin varlığıyla ortaya çıkmış sonuç durumudur. Yani ister '*kesilik ekmek*' diyelim ister '*kesik ekmek*' diyelim her ikisinin de ortak noktası *-(y)IK* ekinin varlığından doğmuş olan durumdur. Ölçünlü dilde '*kesik ekmek*' derken, geçişli fiil köküne özellikle de bitimli geçişli fiillere *-(y)IK* ekinin doğrudan eklenmesiyle, nesne üzerine edilgen/geçişsizlik anlamı yüklenir ancak yapı olarak edilgen görünümü yoktur. *-(y)IK* ekinin eklenmesiyle tamlamaya edilgen anlamı katılması ve yapının geçişsizlik görünümüne bürünmesi demek, ekin başlı başına geçişsizlik/edilgenlik eki olduğu anlamına gelmez. (53)'teki gibi zaten sonuç belirtme özelliği olan bitimli geçişli fiiller ile oluşturduğu uyum içerisinde *-IK* eki edilgen görünüme ihtiyaç duymadan tek başına nesnenin durumunu bildirir.

Sazlı Köyü ağızındaki örneklere baktığımızda edilgen yapıyla beraber kullanım olduğu zaman hareketi yapan özne tamlama içerisinde öne çıkartılmaktadır. Bunun aksine ölçünlü dildeki kullanımda hareketi yapan tarafı belirtmeye ihtiyaç duymadan sadece nesnenin durumuna odaklanılmaktadır.

Sonuç

Bu çalışma ile ağız araştırmaları yapan uzmanlara kaynak sağlayabilecek nitelikte Çanakkale yöresi ağızlarından Sazlı Köyü ağızına ait örnekler sunulmuştur.

Bu çalışmayı yaparken 1. Sazlı Köyü ağızında *-(y)IK* ekinin çekim eki olarak kullanımı ve cümleye yüklediği zaman, görünüş, kiplik anlamlarını tespit edilmesi, 2. Aynı ekin işlek kullanıldığı diğer Anadolu ağızlarından farklı olarak '*giyilik elbise*' gibi sıfat tamlaması oluşumunda tamlayanın olumsuz halinin '*giyilmeyik elbise*' değilde '*giyilenik elbise*' şeklinde ortaya çıkması ve bu bağlamda *-(y)IK* eki ile olumsuzluk şeklinin ilişkisine değinilmesi, 3. *-(y)IK* ekli eklenen fiilin edilgenlik ekiyle oluşturduğu sıfat fiiller ve bunların cümle içindeki kullanımının incelenmesi, 4. *-(y)IK* ekinin Sazlı Köyü ağızında anlamsal olarak isimleşmiş ancak şekilsel olarak fiil yapısı görünümünde kullanılmaya devam ettiğinin gösterilmesi hedeflenmiştir. Bu hedefler doğrultusunda çalışmamızın sonucu olarak aşağıdaki maddeleri sıralayabiliriz.

1. Sazlı Köyü (Çanakkale) ağızında *-(y)IK* şekli hem çekim eki şeklinde hem de sıfat fiil şeklinde ortaya çıkmaktadır. Ölçünlü dildeki sıfat ve isim türetmeleri sıklıkla örneksenmektedir.
2. Sazlı Köyü ağızında *-(y)IK* ekinin benzer görevlerde kullanıldığı diğer Batı Grubu Ağızlarından farklı olarak yüklemi olumsuz yaparken sadece olumsuzluk koşacı '*değil*' kullanılmaktadır. Yani diğer yörelerde '*Yemek daha pişmeye-yik. /Yemek daha pişik değil.*' gibi cümlelerin her ikisinde kabul edilirken Çanakkale yöresi Sazlı Köyü ağızında sadece '*Yemek daha pişik değil*' şeklindeki kullanım mevcuttur.

3. -(y)IK eki ve -mA olumsuzluk eki birleşiminde, 'Geyilmenik entari' örneğindeki gibi sıfat fiil oluşumuna sıkça rastlanmıştır. Ancak olumsuzluk eki -mA ve -IK arasına gelmesi gereken kaynaştırma ünsüzü -y- yerine, -n- geldiği görülmektedir. Aynı yapının cümle sonunda da kullanıldığı görülmüştür ancak elimizdeki örnek 'Kapı düzgün kapanmanık' şeklinde olmak üzere bir tanede kısıtlıdır. Burada -y->-n- şeklinde bir ses değişmesi ortaya çıktığı söylenebilir.
4. Çekim eki şeklinde fiil gövdesine gelen (y)IK eki yüklem zaman açısından geçmiş anlamı yüklemesi ile beraber görünüş açısından da hareketin bitmişliğinden doğan sonuç ve bu sonuca bağlı şuan ki durumu yüklemektedir. -(y)IK ekinin cümleye geçmiş zaman anlamı katmasıyla, bu ekin bir geçmiş zaman eki olduğu söylenemez. Bunu da (28), (30), (32) numaralı örneklerde görüldüğü üzere -(y)IK ekli yüklem ile geçmiş zaman zarflarının kullanılmamasından anlıyoruz. Buna karşın (33)(36) numaralı örneklerde yüklemde kullanılan -(y)IK ekinin süreç bildiren zaman zarfları ile uyum sağlaması, bu ekin zaman kategorisinden ziyade görünüş kategorisi ile doğrudan ilintili olduğunu gösterir.
5. Cümle sonundaki fiil hareket bildiren etken bir fiil olup aynı zamanda hareketi gerçekleştiren bir özneye sahip ise yüklemdeki -(y)IK eki cümleye zaman ve görünüş anlamlarının yanı sıra kiplik (modality) anlamı da katar. Genellikle 3. şahıs hakkında konuşulduğunda ortaya çıkar. Bu kiplik anlamı eylemi gerçekleştiren kişi hakkında konuşan konuşmacıya aittir. Yani konuşmacı kendinden emindir ve konuşma içeriğiyle bağlantılı açık delillerden yola çıkarak kesin tahminde bulunur.
6. Görünüş açısından bakıldığında eylemin ifade ettiği bitmişlik sonucu ortaya çıkan durum sıfat fiil oluşumunu kolaylaştırır. Cümle içerisinde ismi niteleyen sıfat oluşumu ortaya çıkabildiği gibi aynı yapı cümle sonunda da hal ve durum bildiren bir yüklem şeklinde olabilir. Bu durumda sıfat fiil eki olarak kullanılan -(y)IK isim cümlesi oluşturur diyebiliriz. Sazlı Köyü ağzında da -(y)IK ile kurulan cümleler daha çok isim cümlesi olma eğilimi gösterir.
7. Sazlı Köyü ağzında özellikle edilgenlik eki eklenmiş fiil gövdesine -(y)IK eki eklenerek her türlü fiilden kolayca sıfat fiil türetilmekte olup, bunlar ardına gelen ismi niteleyerek sıfat işlevinde kullanılmaktadır. 'silinek masa (birisi tarafından silinmiş masa)' 'kesilik ekmek (birisi tarafından kesilmiş ekmek)' örneklerinde de görüldüğü gibi edilgen yapıyla beraber -(y)IK eki kullanıldığı zaman hareketi yapan özne (agent) de tamlama içerisindeki nesnenin (patient) durumunun betimlendiği anlama dahildir. Bunun aksine ölçünlü dildeki sıfat fiil kullanımında 'kesik ekmek' örneğinde görüldüğü gibi hareketi yapan tarafı belirtmeye ihtiyaç duymadan sadece nesnenin görünen durumuna odaklanılmaktadır. Yani fiilden isim yapan -IK ekinin doğrudan etken geçişli fiile eklenmesiyle anlamsal olarak geçişsizlik ortaya çıktığı ve doğrudan özne konumuna yükseltilmiş nesnenin durumunun betimlendiği düşünülebilir.

Kaynakça

- AY, Özgür (2009). *Türkiye Türkçesi Ağızlarında Fiil Çekimi*, Ankara: TDK Yayınları.
- BANGUOĞLU, Tahsin (2007). *Türkçe'nin Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- BURAN, Ahmet (1996). "Ik ekinin Anadolu ağızlarında kullanılışı", *TDAY-Belleten 1994*, s.11-18.
- DEMİR, Nurettin (2007). "Anadolu Ağızlarında Kullanılan Geçmiş Zaman Eki -(y)XK" *Dil ve Edebiyat Yazıları* Mustafa İsen'e Armağan. Haz. Ayşenur İslam Külahlıoğlu ve Süer Eker. Ankara: Grafiker, s.13-148.
- DEMİR, Nurettin (2012). "Türkçe'de Evidensiyal-The Evidential in Turkish" *Bilig 2012*, Yaz, Sayı 62, s. 97-118.
- DİRİK, Seval (2013). "*Torukogo no chiikihougen ni mirareru jyutsugokeishiki '-Ik' ni tsuite (Türkçe'nin Yöresel Ağızlarında Görülen Yüklem Şekli '-Ik' Hakkında)*" Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Japonca), Okayama Üniversitesi, Okayama, Japonya
- ERGİN, Muharem (2013). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım.
- KARAHAN, Leyla (2011). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Ankara: TDK Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yayınları.
- ÜSTÜNER, Ahad (2000). *Anadolu Ağızlarında Sıfat-Fiil Ekleri*, Ankara: TDK Yayınları.
- YILDIRIM, Faruk (2006). *Adana ve Osmaniye İlleri Ağızları I*, Ankara: TDK Yayınları.

DOĞU TÜRKÇESİ METİNLERİNDE BAŞLANGICINDAN GÜNÜMÜZE SAYGI ve NEZAKET İFADESİ SORUNU

Expression of Veneration and Politeness as a Problem in Eastern Turkic Texts from the Beginning to Present

Selahittin TOLKUN*

Dil Araştırmaları, Güz 2015/17: 135-157

Öz: Türkçede ikinci teklik şahsa karşı saygı ve nezaket için esasen iki yol kullanılır. Bunlardan ilki ve yaygın biçimi ikinci çokluk şahıs bildiren yapılar; ikincisi ise gerek tarihi gerekse günümüzdeki birtakım Türk lehçelerinde görülen üçüncü çokluk ve nadiren üçüncü teklik şahıs bildiren yapılardır. Bunlardan ikinci çokluk şahıs bildiren yapılar yüz yüze konuşurken, üçüncü çokluk şahıs bildiren yapılar ise hem yüz yüze konuşurken hem de kişiden bahsederken kullanılır. Türkçenin ilk dönemlerinden itibaren bu yapıların gelişim süreci aslında yazılı belgelerden takip edilebilmektedir. Doğu Türkçesinde başlangıcından yakın dönemlere kadar saygı ve nezaket için kullanılan bu yapıların kullanımında kimi tutarsızlıklar söz konusudur. Görüldüğü kadarıyla Doğu Türkçesinde esasen Çağatay Türkçesi döneminde nesir dilinde bu tutarsızlıklar büyük ölçüde halledilmiş; ancak şiir dilinde bu durum farklı saiklerden dolayı yakın zamanlara kadar devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkçede saygı ve nezaket yapıları, ikinci çokluk şahıs eklerinin işlevleri, üçüncü çokluk şahıs eklerinin işlevleri, Özbek Türkçesi, Modern Uygur Türkçesi.

Abstract: Virtually there are two ways of showing politeness and veneration to the second person singular in Turkic. One of these is the widespread structures denoting second person plural, and the second is structures denoting third person plural and rarely the third person singular, which are used both in some historical and contemporary Turkic languages. The ones denoting second person plural are used in face to face conversation, whereas the ones denoting third person plural used when talking about someone in addition to face to face conversation. Principally it is possible to track the development process of these structures from the first periods of Turkic through written texts. There had been some inconsistencies in the usage of these structures in Eastern Turkic throughout its history. It is observed that these inconsistencies had been solved in the prose language of Chagatai Turkic, but had held on in poetry until recently as a result of several reasons.

Keywords: Politeness and veneration structures in Turkic, the functions of second person plural suffixes, the functions of third person plural suffixes, Uzbek Turkic, Modern Uighur Turkic.

Türkçede saygı ve nezaket ifadesi için bilindiği gibi özel şekiller yoktur. Bunun yerine dildeki farklı yapıların bu amaçla kullanımı söz konusudur. Özellikle Doğu

* Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, Eskişehir/TÜRKİYE. stolkun@anadolu.edu.tr. Gönderim Tarihi: 08.01.2015 / Kabul Tarihi: 12.11.2015

Türkçesinin günümüzdeki temsilcilerinden Özbek ve Uygurların dilinde, diğer Türk topluluklarına nazaran bu yapıların daha yoğun kullanıldığı görülmektedir. Bu durum acaba ne zaman başlamıştır? Bu iki topluluğun Karahanlı, Harezmi ve Çağatay Türkçelerine uzanan yazı dillerinde, geçmişte bugünküne benzer kullanılışlar mevcut muydu?

Ancak bu konuya girmeden önce şu sorulara cevap aranmalıdır: Türkçede saygı ve nezaket, cümlelerin temeli olan yüklemde ne şekilde ifade edilmektedir? Yüklem dışında hangi unsurlarla veya yapılarla bu özel bildirim yapılabilmektedir? Bu yapıların asıl işlevleri nelerdir?

Genel Türkçede özne ile yüklem uyumlu olması gerekmektedir. Cümlede özne ile yüklem kişi, teklik ve çokluk yönlerinden tutarlı olmasına uygunluk denmektedir (Özdemir 2002: 51). Bu uygunluk, metin olma şartları içinde bağlaşıklık (metindeki dilsel, dilbilgisel uyum, yani bütünlüktür) ve tutarlılık (metindeki anlamsal-mantıksal uyum, yani bütünlüktür) diye adlandırılmaktadır (Keçik vd. 2004: 11).

Bu kurallara göre özne teklik ise yüklem de teklik, çokluk ise yüklem de çokluk olmalıdır (bu bölümde örnekler Türkiye Türkçesinden verilecektir): *Ben okuyorum*, *biz okuyoruz*. 3. şahıs söz konusu olduğunda başta tür, organ, cansız varlık adları gibi farklı sebeplerden dolayı özneyle yüklem gramerce uyumlu olmayabilir (Özdemir 2002: 52-53): *Kuşlar uçar*. *Öğrenciler ödevlerini yapmamış*. *Sokakta bağırsık ağrıları gece yarısına kadar sürdü*. Ancak saygı ve nezaket gereği özne gerçekte bir kişi olmasına karşılık ikinci çokluk şahısla hitap edilebilir: *Sen yapıyorsun* yerine *siz yapıyorsunuz*. Nadiren de olsa 3. çokluk şahıs da 2. teklik şahıs için kullanılır: *Kimler gelmiş? Buyursunlar*. / *Kendileri daha iyi bilir*.

Bunların dışında günümüz Türkiye Türkçesinde artık düşmekte olan bir diğer saygı veya nezaket ifadesi de 3. teklik şahıs için 3. çokluk şahıs bildiren dönüşlülük zamiri ile eklerin kullanılmasıdır: *Müdür Bey(ler) sizi çağırdılar*. *Kendilerini bekliyorsunuz*. *Bakan Bey teşrif ettiler*. Şu cümle hem ikinci hem de üçüncü teklik şahsa hitaben söylenebilir: *Zatalilerini pek severim*.

Görüldüğü gibi nezaket veya saygı bildiren yapıların bir kısmında özne - yüklem uyumsuzluğu ortaya çıkmaktadır.

Saygı ve nezaket, cümle içinde saygının derecesi ve konuşanın eğitim durumuna göre ikinci veya üçüncü çokluk şahıs iyelik ekleri yardımıyla da gösterilir: *Dediklerinizden hiçbir şey anlamıyorum*. *Gideceğim yer yolunuzun üstünde*. *Paşa hazretlerinin dileği budur*.

Doğu Türkçesine ait tarihî metinlerde saygı ve nezaket bildiren bu yapılara, hem nazım hem de nesir eserlerinde rastlıyoruz. Ancak tarihî dönemlerde bu yapıların kullanımının sorunlu, tutarsız oldukları görülmektedir. Tarihî Türk yazı dillerindeki saygı ve nezaket meselesi üzerine Görenbech kitabının *Çokluk* bölümünde değinmiş, hatta *Çokluk ve Nezaket* diye altbaşlık altında konuyu incelemiştir (1995: 50-70). Adem Aydemir de konuyla ilgili çalışmasında yalnızca *Dîvân-ı Lûgâti 't-Türk*'teki durumu esas almış ve bu eserdeki insanlar arasındaki ilişkilerde nezaketle ilgili verileri dokuz başlık altında incelemiştir. Bu dokuz başlıktan ikincisi *Şahıs Zamirlerinin Kullanımında Nezaket* olup burada şahıs zamirleriyle ilgili Kaşgarlı Mahmud'un tespitleri aktarılmıştır (2014: 18-19). Bunların dışında, Özen Yaylagül de benzer konuyu, ilgili

makalesinde Eski Türkçe devrinde yüceltme dili, mütevazi dil, kibar dil ve kaba dil başlıkları altında farklı yönleriyle ele almıştır (2005: 53). Biz ise çalışmamızda cümle öğelerindeki şahıs bildiren unsurlar açısından tutarsızlıkları ve bu tutarsızlıkların sebeplerini bulmaya çalışacağız.

Saygı ve Nezaket İfadelerinin Tarihî Türk Yazı Dillerindeki Görünümü

Doğu Türkçesi denince genel olarak Karahanlı - Harezmi - Çağatay devirleri akla gelir. Göktürk ve Uygur dönemi gerek geçmişteki gerekse günümüz Türk dil ve lehçelerinin ortak dönemi kabul edilir. Bu durumda konumuz asıl olarak yukarıda saydığımız Doğu Türkçesi evresi olmasına mukabil bunların başlangıcı olarak kabul ettiğimiz Göktürk ve Uygur dönemi eserlerine de bu gözle bakmak uygun olacaktır.

Göktürk - Uygur Dönemi

Saygı ve nezaket için *siz* zamiri veya 2. çokluk şahıs bildiren iyelik eklerinin kullanımı, Göktürkçe kitabelerde nadiren görülür. Metinlerden anlaşıldığı kadarıyla asıl yaygınlaşması Eski Uygur döneminde. Her iki dönemde bu konuda tutarsızlıklar görülür. Saygı veya nezaket gösterilen kişiye karşı tutarlı bir hitap henüz hâkim değildir. Aşağıda sırasıyla Göktürk sahası, ardından Eski Uygur sahasına ait örnekler verilmiştir.

Orhon Türkçesinde büyüklere esasen *sen* denir; ancak nadiren de olsa *siz* diye hitap etme vardır:

(KT GD) *bunça bitig bitigme kül tigin atısı yollug tigin bitidim yigirmi kün olurup bu taşka bu tamka koop yollug tigin bitidim ıgar oglanunuzda taygununuzda yegdi igidiür ertigiz uça bardıgız teñride tirigdekiçe [.....]*
“Bunca yazıyı yazan: Kül Tigin’in yeğeni Yollug Tigin (ben), yazdım. Yirmi gün oturup bu taşta, bu duvara hep Yollug Tigin, (ben) yazdım. (Halkınızı) değerli evladınızdan, tay (gibi) oğullarınızdan daha iyi besliyor idiniz. Uçup gittiniz. Gök(lerde de) hayattaki gibi (olasınız).” (Tekin, 2008: 40-41)

Oznaçennoye (Malov E 25) yazıtından bir satır

6. *Kanıñız yoklayur; kadaşlarıñız karganur. Äsniñiz!* (Tekin 2000:232)

Açura (Malov E 26) yazıtından aşağıdaki satırda tutarsızlık ortaya çıkar. Altı çizili kelimeler incelenirse cümle *sen* diye başlar *siz* diye biter.

11. *Äsiz, bağır! Közünin unakıña körmöz irtiniz.* (Tekin 2000:233)

Yukarıdaki tutarsızlık I. Altınkök (Malov E 28) yazıtında da görülür:

4. *Atsar alp ärtiniz, i! Tutsar küç ärtiniz ä! (İ)nilig bört, oça bars! Adrılm(a), yıtı!*

5. *Botomuz, Umay bāgimiz! Biz uya alp är özin altı kılmadıñ. Özlük at özin, üç ärig almadıñ. Yuta! Ezänçüm ä, küçänçüm ä! Adrıлма, säçlinm[ä], ögürdim!* (Tekin 2000:233)

Eski Uygurca yazılan, *İyi ve Kötü Prens Öyküsü* aslı Çince olup Buddacılığın klâsik bir hikâyesidir. Eserden kimi bölümler aşağıda verilmiştir. Bu bölümlerden de

görüldüğü üzere hükümdar baba oğluna kimi zaman *sen*, kimi zaman *siz* demektedir.

*qañı ellig inçä tep yarlıyqadı amraq ögüküm seni inçä seßär men ayadaqı
yençü monçuq täg közdäki [.....] “Babası Krala şöyle buyurdu: ‘Sevgili
yavrum, ben seni avcumun içindeki iki inci tanesi kadar gözümdeki ... seve-
rim.’”* (Hamilton 1998: 13)

*Ötrü oylu tegin-kä inçä tep yarlıy-qadı amraq ögüküm meniñ eltä qazyançım
siziñ ermäz mü amtı köñülçä alıñ barça poşı beriñ nä üçün ölüm yerkä barır
siz ...* “Sonra oğlu prene şöyle sordu: “Sevgili yavrucuğum, benim Devlet
gelirlerim *sizin* değil mi? Şimdi *siz* onları gönlünüze göre alın; ne kadar varsa
hepsini sadaka olarak verin! Niçin ölümlü yere *gideceksiniz?*” (Hamilton
1998: 18)

Keza eserde, hükümdar oğluna kılavuzluk etmesini istediği ihtiyara da *siz* demektedir.

bir-kiyä amraq oylumın siziñä tutuzur men. asan tükäl kälürüñ “biricik sevgili
oğlumu *size* emanet ediyorum, onu sağ salım *getirin.*” (Hamilton 1998: 23)

Benzer şekilde *Aç Pars* hikâyesinde ortanca kardeş ağabeyine ikinci teklik şahıs değil, üçüncü teklik şahıs ile hitap eder. İkinci teklik şahsa, bu şekilde hitap tarzı hâlen günümüz Özbek ve Uygur ağızlarında mevcuttur.

ikintisi tiğın inçä tip tidi: “äşidü yarlıkazun, içim-ä /...” “ikinci prens şöyle dedi: “Ey kardeşim, lüften *dinleyiniz /...!”* (Gabain 1988: 243)

Aynı anda iki ağabeyine saygıyla hitap eden en küçük kardeş, ağabeylerine ikinci çokluk şahıs yerine üçüncü çokluk şahıs ekleriyle konuşur:

azkıa öngrä yorıyü turzunlar “azıcık önden *lütfen yürüyedurun*” (Gabain 1988: 245)

Aynı hikâyede en küçük prensin aç bir parsi kurtarmak için kendisini feda etmesi üzerine bunu gören yukarıdaki tanrılar sevinerek okudukları şiirde prene hitaben şöyle derler:

*ät’özünüzni idalap / ämgäktin tartmaqlıg buyanıñız yitiñsiz titir: “bedeninizi
terk ederek / ıstıraptan çekme iyiliğınız ulaşılmazdır.”* (Gabain 1988: 246)

Uygur Yazısıyla Yazılmış *Uğuz Han Destanı Üzerine* adlı eserde de aşağıdaki *sen* ve *siz* kullanımındaki tutarsızlık görülür:

ai ai sän mn tu bäg boluñ, Qıpçaq tägän sän bäg boluñ “Ah! Ah! Sen burada (?) bäg ol! Kıpçak adlı bir bäg ol!” (Pelliot 1995: 74)

Reşid Rahmeti Arat’ın hazırladığı *Eski Türk Şiiri* adlı çalışmada gerek Burkan gerek Mani gerekse İslâm muhitine ait Eski Türk şiirinde de saygı ve nezaket amacıyla *sen* yerine zaman zaman *siz* kullanıldığı görülmektedir.

Mani muhitine ait metin (1986: 8)

*körüme kün teñri
siz bizni küzediñ
körünüme ay teñri
siz bizni kutğarıñ*

gören Güneş tanrı,
siz bizi *koruyun!*
görünen Ay tanrı,
siz bizi *kurtarın!*

Burkan muhitine ait metin (1986: 156)

*kaşu neçe imuğ inağ burkan-lar-nuñ
kamağ-u-nuñ yalañuz ög-i siz erür-siz
kamağ-ta yig arıç süz-ük bolmak öz-e
kamağ-lıg siz anası siz yarlıkarsız*

daha nice ümit ve destek olan burkanların,
hepsinin biricik annesi siz oluyorsunuz;
herkesten üstün, temiz, duru olmakla
herkesinsiniz, annesinsiniz, yarlığarsınız.

İslâm muhitine ait metin (1986: 259)

*bilig bilin ya begim
bilig şana eş bolur*

bilgi bilin, ey beyim!
bilgi sana eş olur;

Grönbech, nezaket maksadıyla bu ast üst ayrımının Eski Türkçenin grameri için aslında yabancı olduğu söyler: “/.../ Yeni nazik hitap kavramı, ilkin, burada inkişaf etti; bir âmir veya yüksek mevkideki biriyle konuşurken, Uygurlar, eski çokluk şekilleri *siz* ve *ıñız*’ı kullanıyorlardı. Bu sebepten, bu şekiller, çokluk bildirme güçlerini kaybettiler, fakat, bu yüzden başlı başına bir kategori olarak birden fazla şahsa hitap tarzı, dilden çıkıp gitmedi; bu kategori yeniden, eski şekillerin, yaygın çokluk eki ile genişletilmesi suretiyle yaratıldı.” (1995: 63). Konuyla ilgili şöyle devam eder: /.../ Kaşgari’nin halk şiirinden aldığı oraya buraya serpiştirilmiş örneklerinde aşağıda olduğu gibi, çokluk işareti kullanılmaz: *begler atın argurub kağgu anı turgurub* (I 403, 7; AM PR. 4, 6) “beyler atlarını yordu, (fakat) ızdırıp onları durdurdu”. Burada vezin endişesi de rol oynar; fakat yine de bu şekildeki bir ifade tarzının da mümkün olabileceği önemlidir. Aynı şey Eski Osmanlıcada da vardır (Ali § 29), mesalâ *şehirlü karşu geldiler* ‘şehirliler karşı(lamaya) geldiler’ (1995: 54).

Bu konuda Marcel Erdal “1. ve 2. kişiler arasındaki farkın sebebi, genellikle *siz*’in nazik teklif için, *sizler*’in ise çokluk 2. kişi (nazik ya da değil) kullanılmasıdır.” demektedir (2004: 195).

Özneyle yüklem uyumsuz kullanılması hakkında ise Erdal “Nezaket şeklinin bu şekildeki çoğulluğu her zaman istikrarlı değil, şu şekilde örneklerin kullanımı ender değildir: *s(ä)niñ idlig yiparlıg yemişlikiñizkä kigürünj* (M III nr. 9 II v 10-12).” demektedir (2004: 163).

Karahanlı Dönemi

Eski Uygur döneminde başlayan bu hal, Karahanlı dönemiyle devam eder. Türkçenin ilk sözlüğü olan *Divanü Lûgat-it-Türk*’te Kâşgarlı Mahmud *sen* ve *siz* kelimelelerini şöyle açıklar:

Siz: siz; (Çiğilce) büyük ve sayılan kişilere “sen” yerinde aytanan söz (Atalay 1999: 525).
Sizle-: aytarken büyükleme (Atalay 1999: 525).
Sizlet-: “siz” diye aytatmak, hitap ettirmek (Atalay 1999: 525).
Sen: sen (Oğuzlarda büyüklere karşı “siz” yerinde) (Atalay 1999: 505).
Senle-: “sen” diye aytamak; küçük sayılmak (Atalay 1999: 506).
Senlet-: “sen” diye aytatmak (Atalay 1999: 506).

Bu konuda *Kutadgu Bilig*’de ise şu öğüt vardır:

4310 *sini siz tiseler anı siz tilig
tağı anda yigrek yanut sözlegil*

Sana “siz” diyenlere sen de “siz” tâbirini kullan;
mukabelede dâimâ karşındakinden daha nâzik
davran.

- 4311 *kaya yanķusından koğı bolmağıl
sini sen tiseler anı senlegil* Kaya yanķısından daha aŗađı kalma; sana “sen”
diyenleri sen de senle (Arat 1988: 311).

Kutadgu Bilig’de, hükümdara esasen 2. teklik şahısla hitap edilmektedir. Aŗađıdaki ilk beyitte hükümdara *sen*, ikinci beyitte *siz* dendiği görülmektedir. Hatta ikinci beyitte hükümdara *siz* denirken, Arat bunu *sen* diye  evirmiŗtir. Demek ki bu dönemde diğer Türklerin *sen* diye hitap ettiği büyüklere *siz* deme geleneği mevcuttur.

- 599 *tapınmak  c n keldim ewdin turup
uzun yol yordım saŗa yüz urup* Evimden kalkıp, hizmet etmek için, buraya
geldim; sana gelmek için uzun yollar y rd d m.
(Arat 1988: 54)
- 108 *ay edgü kılınç aŗlı edgü uruğ
ajun  almasını siziŗsiz quruğ* Ey iyi tabiatlı ve asil nesepli hakan, dünya
senden mahrum kalmasın. (Arat 1988: 19)

Dönemin bir baŗka eseri olan *Atebetü’l-Hakayık*’ın *Tev z  ve Kibir Hakkında* baŗlıklı bölümde ise topluma hitaben konuŗmada bu defa esas olarak *sen* bir yerde *siz* denmiŗtir:

- 265 *Yana bir kereklig sözüm bar saŗa* Sana l z mlu bir sözüm daha var, bana kulak ver,
266 *ayayın men anı kulak tut maŗa* onu (sana) söyleyeyim;
- 273 * amuğ  azđanıđlı ajun malını* Dünya malını kazananların hepsi (onu) yiyemeden
274 *Yiy medi bardı k riŗ halini* gitti, h llerini g r n (Arat 1988: 92)

Harezmi Dönemi

Karahanlı Türkçesi sonrası geliŗen Harezmi Türkçesinde de sayđı ifadesi olarak *sen* yerine *siz* kullanma geleneği geliŗmesini sürdürür. Mesela *Nehcü’l-Fer dis*’te Hz. Peygambere hitapta gerek insanlar gerek Cebrail bazen *siz* bazen *sen* demektedir. Tabii burada baŗka bir mesele daha vardır. Bu metinler acaba Arapçadan mı yoksa Farsçadan mı  evrilmiŗtir? Ahmet Caferoğlu bu konuda “/.../ mevzuu bahis *Nehcü’l-Fer dis* nüshası Arapça olup, ismen o zamanlarda rağbet bulmuŗ bir çok din  kitaplar gibi, oldukça geniŗ bir sahaya yayılmıŗtır” demektedir (1974: 113). Eğer Arapçadan  evrilmiŗ ise ve Arapçada sayđı amacıyla *sen* veya *siz* ayrımı olmadığını dikkate aldığımızda “Türkler acaba kendi sayđı anlayıŗlarını tercüme ettikleri din  metinlere de uygulamaya mı  aŗıŗmıŗlardır?” sorusu ortaya çıkar.

*/.../ ‘Azr ’il aydı: Y  res lall h, hem ziy rat qılı keldim, hem tağı dest r
berseŗiz, m b rek c niŗizni qab  qılmaq  c n keldim t di erse, /.../* (Eckmann 1983: 65)

*Bir k n Ben  Sel m qab lasıdan bir ‘Arab keldi. /.../ Y  Muŗammed, eger bu
s sm r tilke kelse tağı seniŗ payđ ambarlıqına tanuqluğ berse, men tağı im n
kelt r r-men, t di /.../* (Eckmann 1983: 112)

Dikkat çeken nokta Hz. Peygamber amcasına *sen* derken, amcası ona *siz* demektedir. Hz. Peygamber’in baŗkalarından daha az nazik ve sayđılı olması en azından amcasına karŗı d ŗ n lemez.

*Qa an kim bu sıra n zil boldı erse, Peyđ mber ‘as’nuŗ ‘ammı ‘Abb s raz-
hu yığlayu baŗladı. Peyđ mber ‘as aydı: Ey ‘ammum, ne  c n yığlar-sen?*

têdi erse, 'Abbās aydı: Yā resūlallāh, bu sūra içinde siziñ dār-i fenādın dār-i beqāğa rihlat qılmaqıñz. Haq tv̄t hazratınga barmaq habarı bar tēdi erse, /.../ (Eckmann 1983: 62)

Hatta aşağıdaki metinde görüleceği gibi başka kişilerin de büyüklerine zaman zaman *siz* dedikleri görülmektedir.

[Fāṭıma] *Ol aytur: Babam Abū Zarnı tüşümde kördüm /.../ men aydım: Ey babam, Tanrı te'ālā siziñ birle ne mu'āmilat qıldı? tēp aydım erse /.../ (Eckmann 1983: 93)*

Çağatay Dönemi

Çağatay Türkçesiyle yazılan nesirde de aynı şekilde yüz yüze *sen* yerine *siz*; bahsi geçtiğinde ise *o* yerine *alar* “onlar” veya *özleri* “kendileri, onlar” ifadesi kullanıldığı görülür. Şiir dilinde ise esasen *sen* hâkimdir. Ancak zaman zaman *siz*; bazen de her ikisi karışık kullanılmıştır.

Çağatay nesir dilinde saygı bildiren yapıları gösteren aşağıdaki metin, Nevâî'nin (1441-1501) *Nesāyımü'l-Mahabbe min Şemāyimi'l-Fütüvve* adlı eserinden alınmıştır.

Ḥakīm Ata raḥimehu'llāhu ta'ālā

Atı Süleymān'dur. Ve Ḥ'āce Aḥmed-i Yesevī ḡuddise sırruhunıñ mürīdidür. Hemānā Ḥ'āce bir kün taḥḫī buyurğandurlar maṭbaḫī otun yitmeydür dip kilgendür. Alar aşḫābka digendürler ki yazıdın otun tirip kiltürün! Ve ol zamān yağın yağadur irkendür. Aşḫāb kim otun tiripdürler; alar ḫıdmatığa kilgünçe yağın cihetidin otunlar öl bolğandur. Ve Ḥakīm Ata tirgen otunlarını tonığa çırmay kuruḫ kiltürgendür. Ḥ'āce ḫazretleri digendürler ki ay ferzend, ḫakīmāne iş kıldıñ. Ve alarğa bu laḫab andın ḫalğandur. Ve Ḥakīm Ata'ğa ḫikmet tili gūyā boluptur; andaḫ ki anıñ fevāyidi etrāk arasında meşhürdur (Eraslan 1996: 384).

Bu metinde gerek Ḥ'āce Aḥmed-i Yesevī gerekse Ḥakīm Ata için saygı ifadeleri kullanılmıştır. Öncelikle Ḥ'āce Aḥmed-i Yesevī'ye *buyurğandurlar* “buyurmuşlardır”, *digendürler* “demişlerdir” çekimli fiilleri ile *alar* “onlar” zamiri ile aslında hep Ḥ'āce Aḥmed-i Yesevī; keza *alarğa* “onlara” zamiriyle de Ḥakīm Ata kastedilmiştir. Fakat metinde görüldüğü gibi bu saygı bildirme düzenli değildir. Bazen basit bir üçüncü teklik şahıs iyeliği veya şahıs ekiyle yetinilmiştir: *mürīdidürler* yerine *mürīdidür*; *kiltürgendürler* yerine *kiltürgendür*; *alardın* yerine *andın* vb.

Ancak aynı eserde yer alan Mevlānā Muḫammed-i Tebādegānī bahsinde ise saygı ifadesi düzenli olarak kullanılmaktadır. Bunun sebebi, Nevâî'nin bu bölümleri farklı zamanlarda yazması olabilir.

Mevlānā Muḫammed-i Tebādegānī ḡuddise sırruhu

Alar Şeyḫ Zeynü'd-dīn-i Havāfī ḡuddise sırruhunıñ kibār-i hulefāsındurlar. Zāhirī vü bāṭınī 'ulūmda kāmīl. Çırḫ yılğa yaḫın irşād seccādesi üstide istiklāl bile mütemekkin irdiler. Ḥazret-i şeyḫ Tebādegānī ḫaryesiğa yitkende alar kiçik yaşda irmişler. Şeyḫ şoḫbetiniñ şiftesi bolupturlar. Şeyḫ 'azīmet kılğanda tileptürler ki ḫıdmetide barğaylar. Şeyḫ dipdürler ki ḫālā siniñ iş kılur vaktıñ

imes; taḥşilğa emr kılpdurlar. Alar Herāt şehriğa kilip Fırüzābād bāzārıda Medrese-i sebz’de niçe vaqt zāhir ‘ulūmi kesbiğa meşğül bolupturlar; ammā dāyim hayāllarıda bu ṭāyifenin sülūki dağdağası bar ikendür. Bir kün hucre-leride muṭāla‘āğa meşğül ikendürler; cenāze şalāṭı üni kilür. Koparlar ki ol namāzğa yitkeyler. /.../ (Eraslan 1996: 397)

Aynı durum Babür Şah’ın *Hatırat*’ında da zaman zaman görülür.

Hāzrāt Xācā Ubāydullāğā irādātı bār erdi, suhbātlārığā bisyār muşārrāf bolub edi. Hāzrāt Xācā hām fārzānd deb erdilār¹ (Pārsā 1990: 10).

Bir kün Ālişerbek bilā mirzāning ārāsıdā bir suhbāte öttikim, mirzāning tez fāhmlığığā vā Ālişerbekning rıqqātı qālbığā dāldur. Ālişerbek sirriy sözlārni mirzāğā göşāki gālābā äytti. Dāğı dedikim: - Bu sözlārni unutung. - Mirzā filhāl äyttikim: - Qāysi sözlārni? - Ālişerbek bisyār mutāāsir bolub köp yığlādı (Pārsā 1990: 40).

Xācā qāzı hāzrāti Xācā Ubāydullāning müridi edi. Ālārđın tārbiyāt tāpıb edi. Xācā qāzıning vālilığıdā mening heç şākkim yoktur. qāysi iş vālāyātkā mundın yāxşırāq dālıldurkim, ālārğā qāsd qulğānlārđın āz fursāttā āsār vā ālāmāt qālmādı (Pārsā 1990: 51).

Ceval Kaya’nın yayımladığı ve eserin dil özelliklerinden hareketle *klâsik öncesi Çağatayca* diye adlandırdığı (2014:15) ve 838/1435’de istinsah edilen *Uygur Harfli Rizvan Şah ile Ruh-Afza Hikâyesi*’nde saygı amaçlı *siz* kullanımı tutarlı değildir.

/.../ bir kün rızvān şā(h)niñ dāyası aydı sen ‘aqlıñni iligdin birmegil taķı köp bī-hūda fikirlerni köñlünge küvürmegil taķı bilgil kim siz körgen kulan perī turur /.../ (2014: 39)

Benzer şekilde Ebulgazi Bahadır Han’ın (1603-1663) yazdığı *Şecere-i Terâki-me*’de, Oğuz Han ne babasına, ne anasına, ne de eşlerine *siz* demektedir. Keza karıları da kendisine *siz* demezler. Yalnızca eşleri, Oğuz’un babası Kara Han’a yani kayınbalarına *siz* demektedirler. Oğuz Han’ın aldığı üç hanımdan ikisinin yanına hiç uğramamasının sebebini öğrenmek için babasının gelinlerine sorması üzerine büyük gelin şöyle cevap verir:

Han kelinlerdin sordı irse uluğ kelin aytdı: Oğluñız müsülmān bolup turur. Biz ikkimizge müsülmān bol tidi, ķabūl ķılmadıķ, kiçik keliniñiz müsülmān bolup turur. Anıñ üçün oğluñız anı köp sive turur tidi (Ölmez 1996: 127-128).

Şimdi Klâsik öncesi şairlerden başlayıp son devir şairlerine kadar değişik şairlerin şiirlerinde *sen* / *siz* kullanımını örneklerle görelim

Yukarıda da belirtildiği üzere, Çağatay şiirinde de esasen *sen* kullanılır; ancak yazımın konusunu da teşkil eden ve nezaket bildiren *siz*’in sorunlu biçimde metinlerde yer aldığı görülmektedir. Görebildiğimiz kadarıyla, Nevâî hariç, hemen her Çağatay şairinde bu konuda bir tutarsızlık görülmektedir. Bu durum Nevâî’nin taradığımız şiirlerinde bir iki defa rastlanmıştır.

1 Kiril alfabesiyle yayımlanmış Çağatay dönemi eserleri için Özbek Kiril alfabesinden Türkiye Türkçesine yapılan çevirilerde 34 harfli Ortak Türk Alfabesindeki işaretler kullanılmıştır. Özbeklere yayımlanan metinlerdeki bilhassa terkiplerle kimi Arapça ve Farsça kelimelerin imlasında farklılıklar görülebilir.

Çağatay şairleri, sevgiliye hitaben bazen *sen* bazen de *siz* demektedirler. Yaygın olmamakla birlikte *siz* ifadesinin hâkim olduğu şiirler mevcuttur. Ancak kimi şiirlerde çok defa esasen *sen* hâkimken bir iki beyitte *siz* bulunabilmektedir. Bu durum öyle ki kimi zaman aynı beyitte bile söz konusu olmaktadır.

Başta Nevâî ve Babür olmak üzere bu dönemin önde gelen şairlerinden *sen / siz* karmaşasını gösteren örnekler aşağıda verilmiştir.

Aşağıdaki altılık Nevâî'nin *Bedâyi'ü'l-Vasat* adlı eserindeki bir *müseddesten* alınmıştır. Toplam 7 altılıktan oluşan müseddesin 2. altılığında bir defa *siz*; gerek bu altılığa gerekse diğerlerinin tamamında *sen* kullanılmıştır.

Turfedür kim yüz üze ikki lebiñ güyâ bolur
Bir kuyaş ikki Mesîhâgâ kaçan me'vâ bolur
Köñlüm içre kaşlarıñdın hayretim peydâ bolur
Kim kaçan bu nev' bir qurbânda ikki yâ bolur
Zülfünüz hayrânî-min kim yılda bir yeldâ bolur
Ayda kim kördi ikki yeldâ tûni mundağ tavîl (Türkay 2002: 475)

Ancak yukarıdaki müseddes Nevâî'nin *Fevâidü'l-Kiber*'inde de yer alır ve buradaki *zülfünüz* kelimesi, sözkonusu bölümde *zülfünîñ* şeklindedir. Dolayısıyla şiirin geri kalanıyla tutarlıdır (Kaya 1996: 642).

Aşağıdaki beyit Nevâî'nin *Mizânü'l-Evzân* adlı kitabında yer almaktadır. Şair, bu beyti *Bahr-i Mütedârik* bölümünde örnek olarak vermektedir. Burada sevgiliye önce *siz*, sonra *sen* demektedir.

Bolmañ bizge hergiz mâyil
Ni hâliñ bardur ay kâtil (Eraslan1993: 55)

Babür'ün (1483-1530) gazellerinde böyle bir durum görülmez. Ancak rübâilerinin ikili durum söz konusudur. Babür, sevgili dışındakilere yazdığı övgü rübâilerinden kimisinde *sen* kimisinde *siz* der.

Asru köp imiş cür'et ü himmet sizge
Rüzî kılğay Hudây nusret sizge
Merdânehîğünizni barı il bildi
Rahmet sizge hezâr rahmet sizge (Yücel 1995: 233)

Yârıñ siniñ Allâh tebârek bolsun
Düşmenleriñe tu'me belârek bolsun
Milkünde ferâğat bile hanlığlar qıl
Milkün bile hânlığın mübârek bolsun (Yücel 1995: 312)

Doğrudan konumuzla ilgili olmasa da, Klâsik Doğu Türk Edebiyatında tevazu için *men* yerine *biz* zamiri, aynı şekilde iyelik eki olarak da birinci teklik yerine birinci çokluk kullanıldığını belirtmek gerekir. Aşağıdaki ilk iki örnek Babür Şah'tan diğeri ise *Şecere-i Terâkime*'den verilmiştir.

Köz rüşen idi siniñ cemâliñ birle
Köñül hoş idi siniñ vişâliñ birle
Bes tîre vü nâ-hoş itti hicriñ bizni

İmdi kılalın hüy hayâliñ birle (Yücel 1995: 250)

Çün bu dem vasl işi yıraq durur

Köñlümiz haste-i firâk durur (Yücel 1995: 198)

Oğuz Han destanında da baba Kara Han oğlunun bir yaşına girdiğini haber verirken “*Biziñ bu oğlumız bir yaşığa yetdi.*” diyerek tevazu gösterir (Ölmez 1996: 123)

Babür aşağıdaki şiirinde hep *sen* derken bir bölümünde *siz* der sonra tekrar *sen*’e döner.

Özni yandaşturup özün birle
Sözni çırmaşturup sözün birle

Anı özüñe sin bilip hem-dem
Anı sözüñe sin qılıp mahrem

Kılğa siz halknı tümen gıybet
Dige siz ayttnız ni hoş şöhet

Her yaman bar yâr qılğay siz
Her yamanlığ ki bar qılğay siz (Yücel 1995: 207)

Babür Şah’ın yazdığı *Kitâbü’s-salât*’ın içinde yer alan *Küsuf-u Xusuf nâmâzı mâsâyili* (Güneş ve ay tutulması üzerine kılınması gereken namaz ile ilgili bölüm) başlıklı bölümünün baş kısmı hemen aşağıya alınmıştır. Görüldüğü gibi kimi beyitlerde *sen*, kimilerinde *siz* kullanılmaktadır. Bu duruma eserin başka bölümlerinde de rastlanmaktadır. Elbette her beyit kendi içinde bağımsız bir bütünlük arzeder. Ancak yine de beyitlerde sürekli olarak *sen* / *siz* nöbetleşmesi dikkat çekicidir.

Sünnât oldı quyâş tutulğändä,
Ötäñiz bu nâmâznı ändä.

Bil imâm-i nâmâz-i cum’â keräk,
Bu kişini keräk imâm etmäk.

Qılbân bu degän kişini imâm,
Siz câmä’ât bilä qılın itmâm.

Sen, imâm ul çağ iki räk’ât qıl,
Päst oqu, uzun qırâ’ât qıl

Ötäğändin keyin du’â qılınız
Men äytqän kibi ädä qılınız

Sen du’â-vü nâmâznı munçä
Qıl tamâm âftâb açılğunçä (Häsän 1993: 66)

XV. yüzyılın önemli şairlerinden Hârezmlî Hâfız, gazellerinde yer yer *siz* ifadesini

kullanmaya çalışmıştır. Gazellerinin kimisinde büyük ölçüde sevgiliye *siz* derken, yer yer *sen* ve *siz* aynı beyitte bulunabilmektedir.

Gerçi yād itmedinüz men bendeni
Kitmedi bir dem köñüldin yādınüz

Serv kadını kenārımda körüb
Ġamdın olmağay mu men āzādınüz (Toparlı 1988: 386)

Öz bilinüz şıfātını hem özünüz beyān kıluz
Nāzik-i ma'nilerde çün söz bile kıl yarar siz

...

La'l-i lebiñ irür maña merhem-i cān u her nefes
Cānnı bilmegen kişi tek kişidin sorar siz. (Toparlı 1988: 388)

Cānın fedā kılur size uşbu du'acıñız
Mihr-i cemālinizni eyā şāhum açıñız

Körmey yüzünü hasta bolub iştiyākdın
'Āşık öler saķıģusıdın barı açıñız. (Toparlı 1988: 395)

Mevlānā Sekkākī (?-?) de esas itibariyle sevgiliye *sen* diye hitap eder; ancak mümkün olduğunda *siz* de der. Kimi beyitlerde ise ikisi birden görülür.

Boyun tig bütmedi bustān ara serv-i revān, ey cān,
Yüzün tig hem açılmadı çemende gülsitān, ey cān

Okunuznuñ başaķınğa köñül müştāk u köz 'āşık
Bular talaşmaķın boldı o ikki ara ķan, ey cān. (Eraslan 1999:196)

Ey melāhat mülkiniñ sulţānı, az it, yarlıkā
Ķāmetimni ol elif tig kaddınüz nün eyledi

'Işķ fenni barça fenlerdin irür nāzük, meger
Işķınüz Sekkākini bu fende zü'fnün eyledi. (Eraslan 1999: 290)

Hırāmlap ötkeñizde hıred maña aytur
Özünge kıl, közün aç, 'ömr nāgehān kiçti (Eraslan 1999:276)

Doğum ve ölüm tarihleri bilinmeyen ancak Kemal Eraslan'a tespitlerine göre 15. yüzyıl şairlerinde olan Atayî'de de aynı durum söz konusudur.

Bu ulusta hūblar kördük velī ay öz bigim
Dil-rübālıkda siziñ dik şūñ-ı ra'cānā körmedük

Sivgeli ay sīm tenlig köñli fülādım sini
Dünyāda tığ-ı ceřādın özge kat'ā körmedük (Eraslan 1987:124)

Hatta Atayî'nin aşağıda ilk beyti verilen gazeli tamamen *siz* diye yazılmıştır.

*El-minnetü li 'lillāh yene kördük yüzünüzni
İşitti kulaķ dürr-i 'Aden tig sözünüzni (Eraslan 1987: 125)*

Lutfî'de (768/1367? - ö. 897/1492?) söz konusu tutarsızlık sıkça görülür. Lutfî de esasen *sen* demekle birlikte *siz*'in hâkim olduğu beyitler yazmıştır.

*iřikiñiz toprağında gerd olup uçsun benim
mindin oturğunca nâzük hâtırınızğa gubâr*

*her cefâ kim kilse sendin lutfığa minnet velî
kılmağan yazuğni kiçriüp kılğın andın der-güzâr (Karaağaç 1997: 55)*

*min hōd eceldin 'iřkiñiz yolında kayğur min velî
yüzünüzni körmey ölgenim hecriñde bes düşvâr irür (Karaağaç 1997: 75)*

Rübâilerinde esasen *sen* kullanır; ancak aşağıdaki ikinci rübâisinde sevgiliye tamamen *siz* diye hitap edilmektedir.

*dünyâ turgunca cihānda tur bigim
devr-i hüsnün tâ kıyâmet sür bigim
ikki dünyâ hūblarını nâz ile
at için bir kamçı birle sür bigim (Karaağaç 1997: 284)*

*dil-berâ cān kalmadı siz bargalı
şabr u sāmān kalmadı siz bargalı
hasret ü endüh ile köz yolıdın
akmağan kan kalmadı siz bargalı (Karaağaç 1997: 280)*

Şeybânî Han'da (1451-1510) da aynı beyitte *sen* ve *siz*'in karışık kullanılması defalarca görülmektedir. Aşağıdaki gazelde *-manız* olumsuz ikinci çokluk şahıs emir-istek kipi redif olarak kullanılmıştır.

*Sindin ayru kayda barsun uşbu yüzde miñ körüp
Āh u vâveylâ bu tün zülfiñ küyindin kavmanız.*

*Her kiçe vaslıñ çerâğ mäh-tāb olmuş maña
Ay şanem Tiñri için zülfiñ perişān kılmanız. (Karasoy 1998: 140)*

Şair, gazellerinde sevgiliye çok defa *sen* diye hitap ederken yer yer *siz* de demektedir.

*Ay köñülnüñ kuvveti hüsn-i visâliñ sakladım
Sini mindin ayru kim dir çün visâliñ sakladım*

*Boldı bülbül kim siziñ tahsiniñizdin her zamān
Yolmasun nitsün uşol kim müşğ ü hâliñ sakladım. (Karasoy 1998: 186)*

*Bağlamas şüret ne için dilberi ārām-ı cān
Niçe fitneler kılur-sin zülfiñiz abdâlıdın. (Karasoy 1998: 223)*

15. yüzyıl şairlerinden olan Gedâî'de de aynı durum söz konusudur. Aşağıda şairin iki tuyuğu verilmiştir. Birisinde sevgiliye *sen*, diğesinde *siz* diye hitap etmektedir.

*Tapmağay ğavvās-ı fikret sin bigin
Bahr-ı hüsn içre bigim bir cevheri
Zülfüne vā-beste min bu şehirde
Sinsizin yoktur maña bir cevheri*

*Zümre-i ağıyârdın hîç gam degül
Ger kişige öz habîbi yâr ise
Ger kabüliyetka kâbil körseñiz
Uş turuptur cân sizindür bar ise (Eraslan 1986: 619)*

Eraslan'a göre Hâmîdî tarafından yazılan ve 1516 (h. 922) tarihinde istinsah edilen, Zeynep Korkmaz'a göre ise H. 874/M.1469 senesinde Belh'te Ahmed veya Ahmedî mahlaslarını kullanan Ahmet Câm Jendebîl tarafından yazılan ve Hüseyin Baykara'ya ithaf edilen *Yûsuf ve Züleyhâ* eserinde de vezin dolayısıyla *siz* ile *sen* kullanımının karıştığını görürüz (Eraslan 1986: 675; Korkmaz 1995: 308). Hz. Yûsuf'un ağabeylerinin babalarından kardeşlerini beraberlerinde götürülebilmek için izin istemelerinin anlatıldığı *Yûsuf tüşin ağalarığa digeni* başlıklı bölümden örnekler aşağıdadır.

103 *didiler iy pāk-i resül-i Hudā
hem atamız-siz dağı hem pişvā*

108 *birgin icāzet hele iy pāk-i dīn
körün oşal yir yüzide gül yüzün*

110 *niçe kıılır-siz anı mahbūs-i şehir
yaşşı irür kılsa temāşā-yı dehr (Korkmaz 1995: 326-327)*

XVI. yüzyıl şairlerinden Kıl 'Ubeydî dörtlükler halinde yazdığı şiirlerinin arka arkaya gelen iki dörtlüğünün ilkinde *sen*, ikincisinde *siz* demektedir:

*'arıflerniñ 'irfānığa kulaq salğıl
cân u tenin birle andın assıg algıl
enāniyyet peymānesin yirge çalğıl
mundaq itmey ādem oğlu ādem bolmas*

*cevāhirler beşāretlik irür bilin
vücüdüniz altunlar dik hāliš kılın
riyāzetniñ bütesinde hūb ayrılın
ayrılmağen altunlarğa mühr urulmas (Kaya 2003: 65)*

XVII. yüzyıl şairlerinden Kıl Şerîf'te de aynı durum vardır.

*anıñ birle birer ay va 'de kılsañ
inanmañ va 'desi yalğan ikendür. (Kaya 2003: 98)*

Klasik sonrası şairlerden Meşreb (1657-1711), *keldilär* redifli gazelinde sevgilisinin geldiğini söylerken saygısını ve nezaketini, daha önce şiirde pek görülmeyen esasen nesre özgü üçüncü teklik şahıs yerine üçüncü çokluk şahıs yapılarını kullanarak gösterir.

Şahdu şäkârdin ârtuq, ârâmi cânım keldilär

Köjül üyini körgäli ruhi rävanım keldilär.

*Ketib edi äqlu huşum, bilibtur zäru nâlišim,
Yoqdur älärdek heç kişim, şirin zäbänim keldilär.* (Rähmânov vd. 1980:196)

Aşağıda Meşreb'in aynı gazelinde iki ayrı beyit verilmiştir. İlkinde *sen* diğesinde *siz* diye hitap bulunmaktadır.

*Ey yâr-i bäd-âhd be-mehr ekänsän
Rähm äylämäysän men mubtälägä*

*Ey bāğrı tâşım häcriñizdä küydüm
Tâpşurdum, ey yâr, sizni xudâğä* (Rähmânov vd. 1980:41)

Meşreb, *ânäm* redifli gazelinde annesine *sen* diye hitap eder. Halbuki doğum yeri itibariyle Namanganlı olan Meşreb'in günlük hayatta annesine *sen* demesi mümkün değildir. Çünkü bu bölge ahalişi bugün bile annesine kesinlikle *siz* der.

*Äcâyib mehribänümsän, mäni ârâmi cänümsän,
Murâdi dü cähänümsän, bihişti câvidänümsän ânäm.* (Rähmânov vd. 1980:75)

Uygur asıllı Bilâl Nâzım (1824²-1900) Çağatayca yazdığı şiirlerinde sevgiliye çoklukla *sen* demektedir; ancak aşağıdaki gazelinde tek kelime hariç tamamen *siz* hakimdir.

*Ey nigârâ, tä'nä qılğunçä, meni siz öldürüñ,
Yâdñızdä çıqrığän ähu äfgänüm körüñ.*

*Yüz ögirmäsmän ägär här qänçä zâr olsäm täğın,
Bosäğändän quvläğünçä bir muruvvät körgüzüñ.*

*Lutf u şäfqät äyläbän bu xästä ähvälimgä siz,
Cilvä äyläb men ğäribniñ yänidä bir däm turuñ.*

*Işqñızdä gâr häläk bolsäm, nigârâ, siz kelib,
Häm tikib qäbrimgä çadı, siz kelib mäclis quruñ.*

*Yoqsä härnä ğäm başımgä kelsä näğäh, ey päri,
Märhämät äyläb Bilälñuñ hälüdün äğäh boluñ.* (Hämräyev 1981: 60)

Çağatay dönemi şiirlerinde görülen bu tutarsızlık destanlarda da karşımıza çıkar. Aşağıdaki parça Özbek halk edebiyatı mahsulü *Göroğlu* destanından alınmıştır.

Şundä Hilälây Gäcdumbek äkäsigä qäräb, bir söz dedi:

*Äyvân-äyvân bäytäliñ bâr, ätin bâr,
Ciyrändän, sâzämändän xänäzâdiñ bâr,
Xunxârgä här çâşkâ sälâm-dâdiñ bâr,
Bu hävliğä bir xızmätkâr soräymän.*

2 Mağfıret Kemal Yunusoğlu'na göre Bilâl Nâzım'ın doğum tarihi 1825'tir (2013: 145).

...

*Şu sâbâbdân bârīb bir qul âlsâñiz,**Âlib kelib bundâ tāmğâ sâlsâñiz,**Ğarīb muştīpârmân, köñlim âlsâñiz,**Bu hâvliğâ bir xızmatkâr sorây mân.* (Yusuf Oğlı 1994:35)

Uygur halk destanlarından Ğerip - Senem’de de bu durum görülmektedir:

*Bilmeymen müşkölün bolarmu asan,**Pervasız turğanda, vapasız zaman,**Bolupsız niçük haki-sergerdan,**Ğerip balam bir Allağa tapşurdum.* (İnayet 2004: 182)

Bu durum Türkistan Türkmen destanlarında da bulunmaktadır.

*Diyarbakirden gelip,**Bagdada mihman senmu sen?**Bu canımga otlar salıp,**Aklımni algan senmu sen?*

...

*Gelip sen şehr-i Bagdada,**Yeten sen maksat-mırata,**Eşitdim sizni şazada,**Ol şahı-cahan senmu sen?* (Garrıyeva vd. 1993: 155)

Bu şekilde *sen* yerine *siz* kullanmaya çalışmanın kullanımının sebebine gelince birkaç saik söz konusu olabilir. Yukarıda da belirtildiği gibi, Çağatay Edebiyatının mirasçılarında olan Özbekler ve Uygurlara bakıldığında, günlük hayatlarında büyük ölçüde *sen* yerine *siz* kullandıkları görülür. Günümüz Uygurlarıyla ilgili olarak Grönbech, “Dr. Jarring, Lund’un bana söylediğine göre, Kaşgar’da insanlar o kadar nazikleşmişlerdir ki *sen* sadece aile arasında kullanılır. Normal hitap şekil *siz*, nazik söyleyiş ise daima *sizler*’dir.” demektedir (1995: 66). Grönbech’in söylediği aslında günümüz Özbek toplumunun önemli bir kısmı için de geçerlidir. Bilhassa Fergana vadisinde hemen tamamen *siz* hâkimdir. Kimi ailelerde anne babalar çocuklarına, dedeler nineler torunlarına dahi *siz* derler. Surhanderya - Kaşkaderya bölgelerinde ise konuşurken *siz* yanında *öziñiz* “kendiniz” hatta *özläri* “kendileri” ifadelerini kullanılır.

Günümüz Özbek Türkçesinde de görülen bu ikinci durum hakkında Grönbech, “Eğer bu dil kullanılışı, yüz yüze söyleyişte dile getirilirse, bağlılığın doruğuna ulaşılır. Artık hitap edilene yönelmekten çekinilir, ve o dolaylı olarak anılır. Bu ifade tarzının başlangıcı Uygurcaya kadar gider; o zaman, bu tür hitabın halis bir şekli 3. şahıstı.” tespitinde bulunmaktadır (1995: 70).

O halde, konuşma dilinde bu şekilde *siz*’i tercih eden bir topluluk neden şiir yazdığına *sen*’i tercih etmektedir? Bunun sebebi şöyle sıralanabilir:

1. Öncelikle Eski Türkçeden beri süregelen şiir geleneği olabilir.

2. *Sen* veya *siz* kullanımı vezni etkiler. Klâsik Türk Edebiyatının nazım birimi olan beyitte genel olarak kısıtlı kelimelerle vezne aykırı olmamak kaydıyla bütünlük arz eden bir düşünce belirtilmesi gerekmektedir. İşte *sen* yerine *siz* dendiğinde *alıñ / alıñız*, *aldıñ / aldıñız*, *yüzüñ / yüzüñüz* şeklinde fazladan bir hece kullanılması söz konusu olmaktadır. Bu durum beytin kurulmasını zorlamaktadır.

Netice olarak denebilir ki Türkistanlı şairler günlük hayatlarında aslında saygı ve nezaket bildiren şekilleri kullanırlarken başta vezinden kaynaklanan gerekçelerle şiirde ‘sen’i kullandılar. Ancak imkân bulduklarında konuşma dilinin izlerini şiire taşıdılar.

Bu arada belirtelim ki bu durum aslında Eski Anadolu ve Osmanlı dönemlerinde Batı Türkçesinde de görülür. Ancak biz bu yazıda yalnız Doğu Türkçesini esas aldığımız için bu alana girmedik. Yine de üç örnekle Batı Türkçesindeki bu duruma işaret etmek istiyoruz.

Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait Dede Korkut’ta esasen büyüklere de *sen* diye seslenme hâkimdir; ancak zaman zaman *siz* de demektedir.

Yöm vireyim hanum: Yırlü ħara taęuñ yıķılmasun, kölgeliçe ħaba ağacuñ kesilmesün, ħamın aķan görklü suyuñ ħurımasun, kanatlaruñ uçı ħırılmasun, Ķādir seni nāmerde muħtac itmesün, ħapar-iken ağ boz atuñ büdrimesün, ħalıřanda ħara polat öz kılıcuñ gedilmesün, Allah viren ümizüñ üzilmesün, aħır řoñı aru imandan ayırmasun, ağ alnuñda biş kelime du ‘ā kılduķ ħabul olsun, yığişdursun, günahuñuzu adı görklü Muħammede bağişlasun hanum hey! (Ergin 1958; 176-177)

Aşağıda mezkur sorunun Kadı Burhaneddin ve Nedim’de de bulunduğunu gösteren örnekler verilmiştir.

*Varlıgumuz niçe ki var hüsnüpedür fidâ sinüñ
Yaħşı yaman diyümezüz yaħşı sizüñ yaman bizüm*
(Muharrem Ergin 1980: 20)

*Sıkılma meclise gel bigâne yok da ‘vetlimiz ancak
Nedimâ bendeniz var bir dahı sultanımız var.*
(Gölpınarlı 1972: 258)

Günümüz Özbek ve Uygur lehçelerinde

Özbek Türkçesinde

Günümüz Özbek toplumunda bütün büyüklere (anne, baba, dede, nene, amca, dayı, teyze, hala, hatta ağabey, abla gibi aile fertlerine) ve yabancılara hitapta *siz* kullanılır. Kadınlar kocalarına, nadiren de olsa kocalar karılarına *siz* der. Aynı şekilde *siz* denen kişilerin arkasından da çok defa 3. çokluk şahıs yapılarını kullanılır. Özellikle Fergane vadisi ağızlarında *sen* son derece nadir kullanılır. Bizzat Andican’da yaşlı bir ninenin henüz birkaç aylık torunuyla konuşurken ona *siz* dediğini duydum. Yine kimi Özbek ailelerinde bilhassa annenin - nadiren de olsa babanın - kendi çocuğuna *siz* dediği görölmektedir.

Bu durum Özbek nesir dilinde de görülür. şiir dilinde ise tamamen *siz* veya tamamen *sen* kullanılır. Bu konuda klasik dönem şiirlerine nazaran daha düzenli bir kullanım söz konusudur.

Mesela şair Zulfıyâ; *Ānam Bâęi* “Annemin Bahçesi” adlı şiirinde annesine gerçek hayatta olduğu gibi *siz*, *Meniñ Mehribân Ānāginām* “Benim Sevgi Dolu Anneciğim” adlı şiirinde ise *sen* hitap eder. Bu şiirde Zulfıyâ’nin *sen* demesi tamamen şiir gelene-

ğinden kaynaklanmaktadır; yoksa bir Özbeğin annesine *sen* demesi söz konusu bile olamaz.

Ānām Bâğı

...
Neçä äcdâd keçgän bâğdän yol qâldı
U yollardä Sızı mendän yoqdr iz!
Sızni Menu,
Meni Ānâlik âldı,
Āyâl zâtı ketmäs häyâtän izsiz...
(Zulfiyâ 1995:118)

Meniñ Mehribân Ānâginâm

Ānâm, meniñ müşfik, mehribân ânâm,
Qâlbımdä âvâzıñ, özün qäyerdä?
Quyâş âğuşığä âlgänmi âlâm,
Şu 'lädäy âdımın qäyysi äsrdä?
(Zulfiyâ 1995:127)

Annemin Bahçesi

...
Nice ataların geçtiği bağlardan yol kaldı.
O yollada sizden ve benden yoktur bir iz!
Sizi ben ve,
Beni annelik aldı,
Kadınlar hayattan gitmezler bırakmadan bir iz!

Benim Sevgi Dolu Anneciğim

Annem, benim müşfik, sevgi dolu annem,
Kalbimde sesin, sen nerede?
Güneşi kucığına mı almış âlem,
Işık gibi adımın hangi asırda?

Özbek Türkçesinde, II. teklik şahıs için nezaket ve saygı gereği II. çokluk şahıs zamiri yanında, III. çokluk iyelik ekleri ile bu şahsın dönüşlülük zamiri ve fiil çekim ekleri de kullanılır.

Närimân: (Zälgä) İçkilikläriñ dâdäsi "Napoleon" boladı! (içkärigä) Mä-dinäxân! Mädinäxân! Özläri nimädän tärtädülär?
Mädinä: (İçkäridän âvâzı). Nimä?
Närimân: Qäysi biridän quyäy, deymän?
Mädinä: (Āvâzı) Rähmät! Men içmäymän.
(Hâşimov1994: 49)

Närimân: (Salona) İçkinin babası "Napoleon"dur! (içeriye) Mädinä Hanım! Mä-dinä Hanım! Siz ne (hangi içkiyi) içersiniz?

Mädinä: (İçeriden sesi). Ne?

Närimân: Hangisiden doldurayım, diyorum?

Mädinä: (Sesi) Teşekkürler! Ben içmiyorum.

Bek. Āndişä ârädän kötärilgändän keyin nimä boladır?

Yârqn (uyätçän). Nimä bolsın, begim?

Bek. Men sizni hällâl yoldâş qılâ âlämänmi?

Yârqn (uyätçän). Lâyıq körsälär..

Bek (zävq bilän külib). Häh-häh.. Uyâğın sorämän! Boldı! (Yäqınlâşmaqçı boladır. Yârqn ârqägä tisirilädir.)

Yârqn. Begim, säbr qılsınlar! Men, cänâbläriñ ämrläridän çıqmäymän. Siz hurmätli, uluğ kişisiz. Säbriniz häm uluğ bolışı keräk.

(Çolpân1991: 318)

Beğ: Sıkıntı aradan kalktıktan sonra ne olacak?

Yarkın (utanarak). Ne olsun, Beğim?

Beğ. Ben sizi helallim yapabilir miyim?

Yarkın (utanarak). Eğer layık görüyorsanız...

Bek (neşeyle gülerek). Ha ha... Orasını merak etmeyin! Tamam! (Yarkın'a yaklaşacak olur. Yarkın geriye çekilir.)

Yarkın. Beğim, sabrediniz! Ben, kendilerinin emirlerinden çıkmam. Siz, muhterem, ulu kişisiniz. Sabrınızın da ulu olması gerek.

Üçüncü teklik şahıs dönüşlülük zamiri ve fiil çekiminde üçüncü teklik şahıs yapıları da nezaket için II. teklik şahıs yerine kullanılır. Mesela, Özbekistan'ın Surhandarya ve Kaşkaderya vilayetlerinde, bilhassa kadınların kocalarına hitapta *sen* veya *siz* değil *özi* biçimini kullandığı görülür.

Küyâv-qâyılıq öz xâyâllarını bir-birläridän yaşardı. Äyni vâqtdä bir-birläri nimälärni xâyâl süräyaptı, şum bilmâqçi boldı.

- *Gäpir*; - dedi küyâv.

- *Özi gäpirsin*; - dedi qâyılıq.

- *Sen gäpir*.

- *Özi gäpirsin-dä.*

- *Nimäni gäpiräyin?*

- *Özimizniñ äqşâmlärdän gäpirsin, qurdägi buğdây orımdän gäpirsin...*

(Murâd 1994: 234)

Güvey ve gelin hayallerini birbirlerinden sakladı. Aynı zamanda birbirlerinin neleri düşündüklerini öğrenmek istedi.

- *Anlat*; - dedi güvey.

- Kendisi *anlatsın*; - dedi gelin.

- Sen anlat.

- Kendisi *anlatsın* ya!

- Neyi anlatayım.

- Bizim akşamlarımızdan *anlatsın*, tarladaki buğday biçiminden *anlatsın*.

III. çokluk şahıs iyelik ekleriyle III. çokluk şahıs ve dönüşlülük zamirleri, fiil çekim ekleri saygı ve nezaket amacıyla aynı zamanda III. teklik şahıs için de kullanılır.

Dädäm ânälärigä cüdä mehrیبân edilär. Cäsıyet bibim biz bilän turärdilär: "Babam annesine çok düşkün idi. Cäsıyet babaannem bizimle yaşardı." (Qâdiriy 1994: 30)

Därhâqıqät, dädäm gülni nihâyätdä sevär, gül şäydâsı edilär. /.../ Bu işlärni u kişi hiç kimgä "işänmäs", hämmäsini özläri bəcärär edilär. "Gerçekten de babam çiçeği aşırı severdi, çiçek âşığı idi. /.../ Bu işleri o, hiç kimseye 'güvenmez', hepsini kendisi yapardı." (Qâdiriy 1994: 11)

Äpäm yaşlıkläridänâq ziyräk, uquvli edilär. Ulär äytgän:

Gär öziñ oynägäli bir yäxşı ortâq istäsäñ

Oñ qulâğın qurt yegän källägä tâpşırdım säni.

käbi häcviy şe'rläri häli-häli qulâğım âstudän näri ketmäydi.

(Qâdiriy 1994: 55)

Ablam daha küçüklüğünde zeki ve akıllı idi. Onun söylediği

Eğer sen oynamaya iyi bir arkadaş istiyorsan

Sağ kulağını kurt yemiş kelleye verdim seni.

gibi hicvî şiri hâlâ dahi kulağımdan gitmez.

Keza, Türkiye Türkçesinde iyelik sonrası +*lar* ekinin çokluk yerine aile bildiren özel kullanımı Özbek Türkçesinde de bulunur. *Āpāmlār keliği* “Ablamlar geldi(ler).” Ancak bu yapı aynı zamanda saygı ve nezaket için de kullanılır.

Üygä bâqıbâq âyimlârgä yârıldım. “Eve bakarak anneme patladım.” (Mänsur 1988:95)

Günümüz Uygur Türkçesinde

Aşağıdaki tablolardan anlaşılacağı üzere günümüz Uygur Türkçesinde ikinci ve üçüncü çokluk şahıs bildiren zamir ve ekler, bu temel görevlerinin dışında saygı ve nezaket belirtmek amacıyla ikinci şahıslarda da kullanılmaktadır.

1st person	singular		مەن
	plural		بىز
2nd person	ordinary type	singular	سەن
	refined (polite) type		سىز
	respectful type		سىلى (ئۆزلىرى)
	ordinary type	plural	سىلەر
	respectful type		ھەرقايسىلىرى (ھەربىرلىرى)
	disrespectful type		سەنلەر
3rd person	singular type		ئۇ
	plural type		ئۇلار

Hämit Tömür *Modern Uyghur Grammar* adlı çalışmasında *Uyghurca Şahıs Zamirleri* başlığı altında yandaki tabloyu verir (Tömür 2003: 171).

Type		Suffix	Examples
1st person	singular type	م- // م- -ؤم // -ؤم	بالام، قەلىمم، قولۇم، كۆزۈم
	plural type	مىز // -مىز	بالمىز، قەلىممىز، قولمىز، كۆزىمىز
2nd person	singular ordinary type	ك- // ك- -ؤڭ // -ؤڭ	بالاڭ، قەلىمىڭ، قولۇڭ، كۆزۈڭ
	plural ordinary type	ڭلار // -ڭلار -ؤڭلار // -ؤڭلار	بالاڭلار، قەلىمىڭلار، قولۇڭلار، كۆزۈڭلار
	singular refined type	ڭىز // -ڭىز	بالىڭىز، قەلىمىڭىز، قولۇڭىز، كۆزۈڭىز
	singular & plural respectful type	-لىرى	بالىلىرى، قەلەملىرى، قوللىرى، كۆزلىرى
3rd person		سى // -سى	بالىسى، قەلىمى، قولۇ، كۆزى

Tömür, “*İsimlerin sahipliğe bağlı çeşitli şekilleri ve oluşma şartları aşağıdaki çizelgede görülebilir.*” başlığı altında ise yanda görülen tabloyu verir (Tömür 2003: 52).

Aşağıda davet edildiği eve sürekli gelen bir misafir ile artık bu durumdan bizar olan evsahibi arasındaki konuşmadan oluşan günümüz Uygur masallarından bir bölüm verilmiştir.

Bir küni sodiger yene kelgen iken, öy igisi bir ah tartip koyup:

- Öyge kirsile - deptu, birak étini kolidin almaptu. Sodiger attin çüşüp:

- Étimni nege bağlaymen? - deptu.

Öy igisiniñ ğezivi kélip:

- Nege bağlayttıla, öyge kirsile digen tilimğa bağlisıla! - deptu.

(Haşim 1989: 6-7)

Bir gün tacir yine gelmişmiş. Ev sahibi bir ah çekmiş:

- Eve buyrunuz, demiş, fakat atını elinden almamış. Tacir attan inerek:

- Atımı nereye bağlayayım, demiş.

Ev sahibinin gazabı gelip

- Nereye bağlayacaksınız, “eve giriniz” diyen dilime bağlayınız, demiş.

Uygurlar Özbekler gibi anne babasına asla *sen* demezler. Aşağıdaki örnekte ise günümüz Uygur şairlerinden Boğda Abdulla; *Anican, Anican, Yaşığın Uzaq* (Anacığım, Anacığım, Çok Yaşa) adlı şiirinde tamamen şiir geleneğinden dolayı annesine *sen* demektedir.

Teşekkur, can berdiñ, yette eza saq,

Héçkimdin kem emes, ya qiñgir aqsaq.

Tozumas, xorimas eqil, bilimni

Bu teşna yürekke siñdürgen şundaq,

Anican, anican, yaşığın uzaq!

(Kahraman: 706)

Teşekkürler, can verdin, yedi aza sağ,

Kimседен eksik değıl ya da yamuk aksak

Savrulmaz, yorulmaz aklı ve bilimi

Bu arzulu yüreğe sindirmiş böylece,

Anacığım anacığım çok yaşa!

Konumuzla doğrudan ilgili olmamakla birlikte, son Doğu Türkistan Cumhuriyeti sabık genel sekreteri olan İsa Yusuf Alptekin’in Özbek ve Uygurların hitap tarzlarıyla ilgili olarak hatıralarını kaleme aldığı kitabının “Endican’a Varış” bölümünde söylediklerini aktarmak istiyoruz.

Bu ziyaretçiler arasında Zeydin Ahun’un, bir beyzade olan bana, “siz” diye hitap etmesi, adeta beni kızdırdı. Zira, Yenihisar, büyük Türk imparatorluklarına merkezlik vazifesini ifa eden Kaşgar’a, yedek merkezlik vazifesini gören bir şehirdi. Halkı da diğer merkezlerin halkı gibi devlet ve hükümet adamlarına karşı yüksek derecede tazim ve hürmet göstermeye, onlara karşı çok nazik ve hürmetkâr bir şekilde hitap etmeye alıştırmıştı. Bu bakımdan yüksek rütbeli adamlara karşı, “hazretleri”, “cenab-ı âlileri”, “cenapları” en azından “özleri”, beylere hürmeten “beyim”, onların çocuklarına “hocam” yani “sahibim”, yerine göre din âlimlerine “damollam”, “halfetim”; kadılarına da “kadı ahunum”, din âlimlerinin çocuklarına “mahdum” diye hitap ederlerdi. “Siz” ve hele “sen” kelimesini çok az kullanılırdı. Sonradan şahit olduğum gibi, Kumul, Turfan, Küçar, Aksu, Yarkent, Hoten gibi şehirlerimiz de vaktiyle bazı devlet ve prensliklere merkezlik vazifesini yapmış olduğundan dolayı, ora halkı da Kaşgar, Yenihisar halkı gibi çok hürmetkâr davranıyorlardı. Sonraları öğrendiğime göre, Batı Türkistan’da umumiyet itibariyle herkese “siz” diye hitap edildiği gibi, Doğu Türkistan’ın Kuzey vilayetlerinde de “siz” kelimesi kullanılmış. “Siz” diye hitap etmek, pek o kadar da hürmetsizlik

sayılmazmış (Alptekin 1985: 63).

Görüldüğü gibi Özbekler ve Uygurlar, günlük hayatta *siz* veya *özleri* dedikleri kişilere, klasik şiir geleneğinin verdiği imkânla şiir dilinde hâlen dahi *sen* diyebilmektedirler.

Saygı ve Nezaket Bildiren Bu Yapılar Dilimize Nereden Yerleşmiştir?

Saygı ve nezaket bildiren yapıların Göktürk, Uygur, Karahanlı ve Harezmi dönemlerinde tam olarak oturmadığını görüyoruz. Özellikle Göktürk, Eski Uygur ile Harezmi dönemi nesir eserlerini Çağatay dönemine ait Nevaî veya Babür'ün nesirleriyle karşılaştırdığımızda bu durum daha açık görülür. Bu yapıların dilimize Farsçanın Türkistan'daki lehçelerinden girmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bilindiği gibi ilk Türk Kağanlığından kalma Bugut Yazıtı adıyla bilinen yazıtın bir kısmı İranî bir dil olan Soğdca'dır (Ölmez 2012: 12). Aynı şekilde Eski Uygur dönemi metinlerinin önemli bir kısmı Sanskritçeden, bir kısmı ise Soğdca'dan tercüme edilmiştir. Her iki dil de Hint-Avrupa ailesindedir. Bu durum, tarihî Hint-Avrupa dilleriyle ne kadar içli dışlı olduğumuzu göstermektedir.

Başta Farsça olmak üzere birçok Hint-Avrupa dilinde ikinci çokluk şahıs zamiri aynı zamanda nezaket ve saygı için ikinci teklik şahsa karşı da kullanılmaktadır. Aynı durum üçüncü çokluk şahıs zamirlerinin ikinci ve üçüncü teklik şahıs için kullanılmasında da görülür.

Mesela, günümüz İran Farsçasında aynen bu yapıların işlek olduğu Türk lehçelerinde olduğu gibi *to* (تو) “sen” yerine *şomâ* (شما) “siz” kullanılması mevcuttur (Öztürk 1988: 125-126). Türkistan Farsçası da diyebileğimiz Tacikçe de ise durum aynı Özbek Türkçesindeki gibidir. Tacikçede *şuma* “siz” nezaket, resmiyet, kıdem ve saygı zamiri amacıyla *tu* “sen” yerine kullanılır. Keza artık üçüncü çokluk şahıs zamirliği unutilan *eşân* “onlar” ise saygı belirten üçüncü şahıs zamiri olarak kabul edilebilir (İdo 2006: 42-44).

Ancak Özbek Türkçesi ile Tacikçenin birbirlerinden son derece etkilendikleri, dolayısıyla bu yapıların Özbek Türkçesi üzerinden Tacikçeye geçmiş olabileceği de göz ardı edilmemelidir. Bu konuda gerekli mukayeseyi Farsça uzmanlarına bırakıyoruz.

Sonuç

İster başka dillerin etkisiyle olsun isterse Türkçenin kendi içinde evrilmesiyle başlamış olsun, başlangıcından günümüze Doğu Türkçesinde nezaket veya saygı amacıyla esasen ikinci çokluk, ikinci derecede de üçüncü çokluk, nadiren olsa üçüncü teklik şahıs bildiren yapılardan yararlanılması daha Göktürkçe döneminde başlayan bir süreçtir. Bu süreç tarihî metinlere zaman zaman aksetmiştir.

Özellikle Türkistan'ın şehirli Türklerinin konuşma dilinde, *sen* yerine hâkim şekilde *siz*; daha seyrek biçimde *özleri* ~ *alar* ~ *ular* zamirlerinin veya iyelik ve fiil çekiminde ilgili şahıs eklerin kullanılması, tarihî metinlerde bu konuda yer yer tutarsızlıklara yol açmıştır. Klâsik dönem nazmında bilhassa vezin meselesi, konuşma dilindeki bu kullanımın yazyıya hâkim olmasını engellemiştir.

Kaynakça

- ALPTEKİN, İsa Yusuf (1985). *Esir Doğu Türkistan İçin*, İstanbul: Doğu Türkistan Neşriyat Merkezi Yayınları.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1988). *Yusuf Has Hâcib Kutadgu Bilig Çeviri*, Ankara: TTK Yayınları.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1992). *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneci Atebetü'l-Hakayık*, Ankara: TDK Yayınları.
- ATALAY, Besim (1999). *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini "Endeks"*, 4. Baskı, Ankara: TDK Yayınları.
- AYDEMİR, Adem (2014). "Divanü Lûgat-it-Türk'e Göre İnsanlar Arasındaki İlişkilerde Nezaket", *Teke Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, sayı 3/3, s. 14-36.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1974). *Türk Dili Tarihi II*, İstanbul: İÜEF Yayınları.
- ÇOLPÂN, Abdülhâmid (1991). *Yänä Äldüm Sâzımnı* (Haz. Nâim KÄRİMOV - Şerâli TURDIYEV), Taşkent: Ğâfur Ğulâm Nâşriyâtı Yayınları.
- ECKMANN, János (1983). *Nehcü'l-Feradis, Uştmahlarnıñ Açuq Yolu (Cennetlerin Açık Yolu): II Metin* (Yayımlayanlar: Semih TEZCAN - Hamza ZÜLFİKAR), Ankara: TDK Yayınları.
- ERASLAN, Kemal (1986) "Çağatay Şiiri", *Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı II (Divan Şiiri)*, Ankara, Sayı: 415-416-417-Ağustos-Eylül 1986, 564-718.
- ERASLAN, Kemal (1987). "Çağatay Şâiri Atayı'nin Gazelleri", *TDAY Belleten 1987 (1992)*, s. 113-164
- ERASLAN, Kemal (1993). *Ali-Şir Nevâi Mizânu'l-Evzân*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERASLAN, Kemal (1996). *Ali-Şir Nevâi: Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERASLAN, Kemal (1999). *Mevlânâ Sekkâki Divanı*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston: Brill Academic Pub Yayınları.
- ERGİN, Muharrem (1958). *Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Faksimile*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERGİN, Muharrem (1980). *Kadı Burhaneddin Divanı*, İstanbul: İÜEF Yayınları.
- GABAİN, A. Von (1988). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet AKALIN), Ankara: TDK Yayınları.
- GARRIYEVA, Amangül - Kakalı BERKELİYEV - Kakabay SEYİTMIRADOV (1993). *Türkmen Halk Dessenları*, Aşgabat: Türkmenistan Neşriyatı Yayınları.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki (1972). *Nedim Divanı*, İstanbul: İnkılap ve Aka Kitapevleri Yayınları.
- GRÖNBECH, K. (1995). *Türkçenin Yapısı* (Çev. Mehmet AKALIN), Ankara: TDK Yayınları.
- HAMİLTON, James Russel (1998). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü* (Çev. Vedat KÖKEN), Ankara: TDK Yayınları.
- HÄMRÄYEV, Murâd (1981). *Bilâl Nâzım Şe'riyâtidän*, Taşkent: Özbekistân SSR Fânlar Akademiyası Yayınları.
- HÄSÄN, Säidbek (1993). *Zâhiriddin Muhämmäd Bâbur Kitâbu-s-sälât*, Taşkent: Äbdullâ Qâdiriyy Nâşriyâtı Yayınları.
- HAŞİM, Ehet (1989). *Uygur Halk Masalları* (Lâtin Harflerine ve Türkiye Türkçesine Aktaranlar: Ahmet B. ERCİLASUN - A. Şekür TURAN), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- HÄŞİMOV, Ötkir (1994). *Toylar Mubârak*, Taşkent: Nâvroz Nâşriyâtı Yayınları.
- İDO, Shinji (2006). *Tacikçe Dilbilgisi*, İstanbul: Kebikeç Yayınları.
- İNAYET, Alimcan (2004). *Uygur Halk Destanları I.*, Ankara: TDK Yayınları.
- QÄDİRİY, Şerkân (1994). *Qâdiriyni Qomsâb Xâtürälär*, Taşkent: Xälq Merâsı Nâşriyâtı Yayınları.
- QÄDİROV, Pirimqul (1991). *Yulduzlı Tünler Bâbur*, Taşkent: Özbekistân Nâşriyâtı Yayınları.
- KAHRAMAN, Ahmet (2015). "Uygur Şair Boğda Abdulla", *Teke Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, sayı 4/2, s. 700-716.

- KARAAĞAÇ, Günay (1997). *Lutfî Divanı*, Ankara 1997, Ankara: TDK Yayınları.
- KARASOY, Yakup (1998). *Şiban Han Dîvânı*, Ankara: TDK Yayınları.
- KAYA, Önal (2003). *Doğu Türk Yazı Dili ve Edebiyatı Araştırmaları I: Kıl Ubeydî (XVI. yüzyıl) ve Kıl Şerîf (XVII)*, Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları: 43, 2003, XV+175.
- KAYA, Önal (1996). *'Alî-Şîr Nevâyî, Fevâidü'l-Kiber*, Ankara: TDK Yayınları.
- KEÇİK, İlnur - Leyla UZUN SUBAŞI (2004). *Türkçe Sözlü ve Yazılı Anlatım*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (1995). "Hüseyin Baykara Adına Yazılmış Çağatayca Yüsuf ve Züleyhâ Mesnevîsinin Tanınmayan Bir Yazması ve Eserin Yazarı", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar Birinci Cilt*, Ankara: TDK Yayınları, s. 304-342.
- MÂNSUR, Murâd (1988). *Cudâlik Diyârı*, Taşkent: Şârq Nâşriyât Yayınları.
- MURÂD, Tâğây (1994). *Ât Kişnâgân Âqşâm*, Taşkent: Şârq Nâşriyât Yayınları.
- ÖLMEZ, Mehmet (2012). *Orhon - Uygur Hanlığı Dönemi - Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları (Metin - Çeviri - Sözlük)*, Ankara: Bilgesu Yayınları.
- ÖLMEZ, Zuhâl Kargı (1996). *Ebulgazi Bahadır Han: Şecere-i Terâkime*, Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- ÖZDEMİR, Emin (2002). *Sözlü-Yazılı Anlatım Sanatı Kompozisyon*, İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.
- ÖZTÜRK, Mürsel (1988). *Farsça Dilbilgisi*, Ankara: TTK Yayınları.
- PELLİOT, Paul (1995). *Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuz Han Destanı Üzerine* (çev. Vedat KÖKEN), Ankara: TDK Yayınları.
- RÂHMÂNNOV, Vâhâb- Kâmilcân İSRÂİLOV (1980). *Mâşrâb Devân*, Taşkent: Ğâfur Ğulâm Nâşriyâtı Yayınları.
- ŞÂMSİYEV, Pârsâ (1990). *Zâhiriddin Muhâmmâd Bâbur Bâburnâmâ*, Taşkent: Yulduzçâ Yayınları.
- TEKİN, Talat (2000). *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi Yayınları.
- TOPARLI, Recep (1988). *Hârezmlî Hâfîz'in Divanı*, Ankara: TDK Yayınları.
- TÖMÜR, Hâmit (2003). *Modern Uyghur Grammar*, İstanbul: Yıldız Yayınları.
- TÜRKAY, Kaya (2002). *'Alî-Şîr Nevâyî, Bedâyi'ü l-Vasâ' Üçünçü Dîvân*, Ankara: TDK Yayınları.
- YAYLAGÜL, Özen (2005). "Eski Türkçede Nezaket İfadeleri", *Millî Folklor*, cilt 9, yıl 17, sayı 68, s. 151-165.
- YÜCEL, Bilal (1995). *Bâbü'r Divanı*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- YUNUSOĞLU, Mağfîret Kemal (2013). "Molla Bilal Nazim ve Uning Dastanlari Heqqide" *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 1/1 2013, s. 145-151.
- YUSUF OĞLI, Râhmâtullâ (1994). *Göroğlunîy Tuğılışı-Göroğlunîy Bâlalığı-Çârtâqlı Çâmbil*, (Haz. Törâ MİRZÂYEYEV - Zubâyda HUSÂYNOVA. Taşkent: Fân Nâşriyâtı Yayınları.
- ZULFİYÂ (1995). *Yillâr Sâdâsı*, Taşkent: Ğâfur Ğulâm Nâşriyâtı Yayınları.

TÜRKÇEDE ÖZNE SEÇME HİYERARŞİSİ

Subject Choice Hierarchy in Turkish

Nuh DOĞAN*

Dil Araştırmaları, Güz 2015/17: 159-177

Öz: Dillerde özne seçmenin evrensel kabul edilen belirli bir hiyerarşisi olduğu ileri sürülür. Farklı dil bilimsel kuramlar farklı özne seçme hiyerarşileri (ÖSH) düzenlemişlerdir. Dik'in (1989) ÖSH'sine göre Türkçede kesme noktasının Konu ya da Erek anlam bilimsel rolü olduğu ileri sürülür. Ancak bütün diller için evrensel bir özne seçme hiyerarşisi olmadığı gibi Türkçede kesme noktası da Konu ya da Erekle sınırlandırılmaz. Türkçede hem etken hem de edilgen görünümlü bir cümlede farklı anlam bilimsel rollerin özne seçtiği, kesme noktasının ise ileri sürülenin aksine Hedef, Kaynak, Yer ve Güzergâh rollerine kadar uzandığı iddia edilebilir. Anlam bilimsel rol listesi dillere göre nasıl değişiyorsa ÖSH'nin de dillere özgü biçimde değişmesi beklenir. Bu açıdan Türkçe ÖSH'nin *Eden > Araç/ Güç/ Sebep > Deneyimci/ Faydalanan/ Alıcı > Etkilenen > Konu/ Uyarıcı/ Bilişsel İçerik > Süreç > Hedef/ Kaynak/ Yer/ Güzergâh* şeklinde olduğu söylenebilir. Zaman, Durum ve Amaç rollerinin ise Türkçede özne seçemediği görülür.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, söz dizimi, özne, hiyerarşi

Abstract: It is asserted that subject choice has the hierarchy which is accepted as universal across languages. Different linguistic theories have regulated different subject choice hierarchies. According to Dik's (1989) ÖSH, it is asserted that the cut-off point is the Theme or the Goal which are semantic roles in Turkish. As there is no universal ÖSH for all the languages however, in Turkish the cut-off point cannot be limited with the Theme or the Goal as well. It can be asserted that in both active and passive sentence various semantic roles choose subject in Turkish and besides the cut-off point extends to Destination, Source, Location and Path unlike the one which is accepted. Because the semantic role lists differ according to languages, ÖSH is also expected to differ according to languages. In this respect, it can be said that the ÖSH of Turkish is *Agent > Instrument/ Force/ Cause > Experiencer/ Beneficiary/ Recipient > Patient > Theme/ Stimulus/ Content > Process > Goal/ Source/ Location/ Path*. It has appeared that In Turkish the roles of Time, Manner and Purpose cannot select the subject

Keywords: Turkish, syntax, subject, hierarchy

Giriş

Fiillerin mantıksal açıdan belirli üye yapıları vardır. Bir fiilin üye ya da üyeleri, fiilin ifade ettiği sürece göre Eden, Etkilenen, Hedef vs. gibi çeşitli anlam bilimsel rolleri yüklenir. Fiillerin evrensel kabul edilen ve sayısı sınırlı olan bir rol sisteminde birtakım rolleri üyelerine yüklemesiyle *derin durum çerçevesi* (deep case frame),

* Yrd. Doç. Dr., Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, Ordu/TÜRKİYE. nuhdogan55@hotmail.com. Gönderim Tarihi: 26.08.2015 / Kabul Tarihi: 06.11.2015.

yüklem çerçevesi (pradicate frame), *anlam bilimsel yapı* (semantic structure) vs. terimleriyle de anılan, fiillere özgü belirli *rol yapıları* meydana gelir. Fiilin rol yapısındaki anlam bilimsel rollerden biri yüzey yapıda özne olarak gerçekleşir. Fakat anlam bilimsel rollerin özne seçme ya da olma gücü aynı değildir. Bir üyenin söz diziminde özne ve nesne olarak gerçekleşme olasılığı, büyük ölçüde o üyenin yüklendiği anlam bilimsel rol tarafından belirlenir. Bazı anlam bilimsel roller rahatlıkla öncelikli özne seçebilirken bazılarının özne seçme olasılığı daha zayıftır ya da hiç yoktur. Çeşitli dil bilimi kuramlarında özne seçebilecek rollerin gelişigüzel değil *özne seçme hiyerarşisi* (subject choice hierarchy), *anlam bilimsel işlevler hiyerarşisi* (semantic functions hierarchy), *konusal hiyerarşi* (thematic hierarchy) terimleriyle anılan, evrensel nitelikler gösteren bir hiyerarşiye göre gerçekleştiği ileri sürülür. Bu hiyerarşiyi anlam bilimsel rollerin özne seçme önceliklerinin belirlediği kabul edilir. Özne seçme hiyerarşisinde (ÖSH) birbirine nispeten yüksek sırada bulunan rol özne olarak öncelikli gerçekleşir.

Özne yapısal açıdan dil biliminde, özellikle *evrensel dil bilgisi* (universal grammar) çevresinde fiilin söz dizimsel üyeleri arasında ayrıcalıklı bir konuma yerleştirilir ve diğer üyelerden ayrı tutulur. *Dış üye*¹ (external argument) kabul edilen özne söz diziminin *en önemli üyesi* (most prominent argument) olarak ele alınır. Öznenin en önemli üye kabul edilmesi, bilişsel önemi olan ve doğal öncelik hiyerarşilerinden kabul edilen *dil bilgisel ilişkiler hiyerarşisi* (grammatical relations hierarchy) açısından diğer dil bilgisel ilişkilere nazaran daha kıdemli olmasından ileri gelir². Söz dizimsel açıdan en önemli unsur ile üye ve rol yapısındaki öncelikli unsur arasında yakın bir ilişki vardır. Bir fiilin üye ve rol yapısının en önemli üyesi çoğunlukla söz dizimsel açıdan da en önemli olan unsurdur (Grimshaw 1992: 8), yani özne olarak gerçekleşir. Grimshaw (1992)'de, *öncelik* (prominence) ilişkisinden hareketle, üye ya da rol yapısının³ (argument structure) bir grup ya da takımından ibaret olmadığı, bir fiilin üye ve rol yapısının kendi içyapısı olduğu dile getirilir. Grimshaw (1992)'ye göre üye ve rol yapısının üyeleri arasında öncelik ilişkilerinin belirtildiği bir yapı sunumu vardır. Bir (x), iki (x, y) ya da üç (x, y, z) üyeli fiillerin üye yapılarında dış üye olarak ifade edilen birinci üye her zaman en önemli üyedir, iç üyeler olarak kabul edilen diğer üyeler ise birbirlerine nispeten önemlidir. Bu üyelerin yüklendiği anlam bilimsel roller de paralel biçimde öneme sahiptir. Grimshaw (1992: 34)'deki betimlemeden hareketle Türkçe *kırmak* fiilinin üye yapısındaki mantıksal üyeler ve bu üyelerin yüklendiği anlam bilimsel roller ve aralarındaki öncelik ilişkisi (1)'deki gibi gösterilebilir.

(1) *kırmak* (x > y) / (Eden > Etkilenen)

Dış üyenin altı çizilerek belirtildiği bu betimlemede önce gelen üyeler diğerlerine nispeten daha önemlidir ve özne seçme açısından önceliklidir. ÖSH'nin diğerlerine nispeten daha öncelikli anlam bilimsel rolü, fiilin birinci üyesini seçerek özneyi yüklenir. Fiilin öncelikli üye ve anlam bilimsel rollerinin sadece birbiriyle değil, *dil bilgisel ilişkiler hiyerarşisi* (özne > nesne > dolaylı nesne > diğerleri) ve *canlılık hiyerarşisi* (insan > diğer canlılar > cansız güç > diğer cansızlar) gibi başka öncelik ilişkileri gösteren yapılarla da çakışma olasılığı göstermesi beklenir. İnsanın insan olmayandan,

1 Dış üye, yüklemle büyük ölçüde yansımada gerçekleşen üyedir, bir fiil için derin yapı öznesi olarak tanımlanabilir.

2 Öncelik ilişkileri gösteren hiyerarşi biçimleri için bk. Dik, 1989: 34.

3 Grimshaw (1992)'de üye yapısı terimiyle üyelerin hem sayı değerini hem de anlam bilimsel rol çerçevesini karşılanır.

öznenin nesneden, Edenin Etkilenenden daha öncelikli olduğunu düşünmenin bilişsel öncelik bilgisiyle de örtüştüğü söylenebilir. Zira insan bilincinde canlılar, cansızlara nazaran; Eden, Etkilenene nazaran, özne nesneye nazaran daha merkezi değerlendirilebilir (Newmeyer, 2002).

Bir fiilin üye ve rol yapısı düzeni onun sözlüksel anlamsal sunumunun ya da özelliklerinin bir yansıması olarak kabul edilir. Anlam bilimsel roller, fiillerin sözlüksel anlamsal sunumunun temel bileşenlerinden hareketle belirlenebilecek türemiş yapılarıdır. Hiyerarşiyi meydana getiren anlam bilimsel roller ve onların sıra düzeni de fiillerin bu temel bileşenlerinden türemiş bir yapı olmalıdır (Levin ve Rappaport Hovav, 2005: 164). Anlam bilimsel rollerin öncelik ilişkilerine göre belirlenen ÖSH anlam bilimsel sunumun söz dizimsel yapılanmasını ortaya koyan bir yapıdır. Grimshaw (1992: 7)'de üye ve rol yapılarının özne seçme hiyerarşisine; üye dizilişinin yapısal organizasyonunun ise üyelerin anlamsal niteliklerine dayalı evrensel ilkelerle belirlendiği ifade edilir. Cook (1989: 37)'de ÖSH'nin anlam bilimsel rol yapısı ile yüzey yapı arasında bulunduğu ve yüzey yapıların oluşturulmasında önemli bir rol oynayacağı belirtilir. Bu nitelikleriyle ÖSH, anlam bilimsel rollerin söz dizimindeki gerçekleşme önceliklerini ve öznenin yüklenebileceği anlam bilimsel rolleri açıklamak için sıklıkla kullanılan bir yaklaşım olmuştur.

Bir dil evrenseli olarak kabul edilen anlam bilimsel rol hiyerarşisindeki rollerin özne seçme öncelikleri dillere göre farklılık gösterir (Dik, 1989: 227). Türkçe özne seçme olasılıkları, Dik'in (1980, 1989) önerdiği ÖSH'nin (*Kılıcı > Ereğ > Alıcı > Faydalanan > Araç > Yer > Zaman*) temel alındığı birkaç çalışmada değerlendirilmiştir. Ercan ve Bakırılı (2009) kesme noktasının, diğer bir deyişle anlam bilimsel rol hiyerarşisinde özneyi seçebilecek en son rolün Ereğ (goal) başka bir ifadeyle Konu/Etkilenen (theme) olduğunu, bunun da ancak edilgenleştirmeyle mümkün olabileceğini ileri sürer. Sebzeoğlu (2011), Dik'in (1989) birinci üyenin yüklenebileceğini ileri sürdüğü anlamsal rollerin (*Kılıcı, Konumlayıcı, Güç, Süreçlenen, Boş*) Türkçede edilgen çatıya ihtiyaç duymadan da özne seçebileceğini, bununla birlikte Türkçede özne seçmenin birinci üyenin yüklenebileceği rollerin dışında ancak edilgenleştirmeyle mümkün olacağını, bunun da ikinci üyenin yüklenebileceği Ereğ rolüyle sınırlı olduğunu dile getirir. Böylece fiilin birinci (mantıksal) üyesinin yüklenebileceği roller *Kılıcı, Konumlayıcı, Güç, Süreçlenen, Boş* rolleriyle; ikinci üyenin ise sadece Ereğ rolüyle sınırlandırıldığı görülür. Türkçede geçişli bir fiilin sadece birinci ve ikinci üyesi özne olabilmekle birlikte birinci ve ikinci üyelerin yüklenebileceği rollerin bunlarla sınırlı olmadığı, gerek edilgen çatıyla gerekse edilgen çatıya başvurmaksızın, başka anlam bilimsel rollerin de özneyi seçtiği ileri sürülebilir. (2b) ve (3b)'de özneyi Hedef; (4)'te Faydalanan anlam bilimsel rolü seçmiştir. Bu, Türkçede Dik'in (1980,1989) anlam bilimsel işlevler hiyerarşisi dikkate alındığında edilgen çatı olmaksızın kesme noktasının merkez olarak kabul edilen *Kılıcıdan* oldukça uzakta gerçekleşebileceğini göstermektedir. Hedef özne seçtiğine göre ilkesel olarak Hedeften önceki rollerin de özne seçebilmesi gerekir.

(2a) *Kiracı daireyi bir ay içinde boşaltacak.*

(2b) *Daire bir ay içinde boşalacak.*

(3a) *Odaya sigara dumanı dolmuştu.*

(3b) *Oda sigara dumanı dolmuştu. TS*

(4) *Ali araba kazandı.*

Türkçede etken görünüşlü yapılarda öznenin çeşitli rolleri yüklendiği, bununla birlikte Türkçe özne seçme olasılıklarının ve kesme noktasının yazın alanında ileri sürülen hiyerarşilere göre değiştiği görülür. Bu çalışmada gerek edilgen gerekse etken görünüşlü fiillerle kurulmuş Türkçe yapılarda özne seçme olasılıklarının ne olduğu ve kesme noktasının nerede son bulduğu araştırılmıştır. Buna göre Türkçenin belirli bir rol listesi temelinde kendi ÖSH'sinin olup olmadığı ve muhtemel düzeneğinin nasıl olabileceği tartışılacaktır. Araştırmada istem dil bilgisi, durum dil bilgisi, işlevsel dil bilgisi vs. dil bilimi kuramlarının rol sistemleri ve buna bağlı olarak önerdikleri hiyerarşiler ve benimsedikleri yaklaşımlar dikkate alınacaktır.

1. Özne Seçme Hiyerarşisi ve Biçimleri

Anlam bilimsel roller bir fiili ya da yüklemi üyelerine bağlayan anlamsal ilişkilerdir. Fiilin anlamından türeyen anlam bilimsel roller, bir fiilin ifade ettiği sürece katılanların yüklendiği anlamsal işlevleri ifade eder. Bir rol, fiilin anlamının gerek duyduğu çeşitli anlamsal bileşenleri temsil eden türemiş bir yapı olarak kabul edilir. Dolayısıyla anlam bilimsel roller, çekirdek bir unsur değil, çeşitli bileşenlere ayrılarak çözümlenebilecek bir yapıdır.

Sınırlı sayı ve türden oluşan ilk anlam bilimsel rol listesini ve ÖSH ile ilgili ilk kuralı Fillmore'un (1968) ortaya koyduğu söylenebilir. Fillmore'un (1968: 33) özne seçme kuralında, derin durum çerçevesinde bir Eden (agent) varsa özne Eden olur, eğer Eden yoksa özne Araç (instrument) olur, Eden ya da Araç da yoksa bu kez özne Konu/Etkilenen (objective) olur. Özne seçme kuralının ortaya çıkardığı hiyerarşi, etken çatılı bir yapıda anlam bilimsel rollerin özne seçimini yönetir.

(5a) *Ayşe elini bıçakla kesti.*

(5b) *Bıçak elini kesti.*

(5c) **Eli kesik/ Eli kesilmiş.*

(5a)'da *kesmek* fiili üç (x, y, z) üyelidir. Fillmore'un (1968) ilk rol listesine göre (1a)'da birinci üye (x) Eden, ikinci üye (y) Konu/Etkilenen, üçüncü üye (z) ise Araç rolünü yüklenmiştir. (5a)'da fiilin üye yapısında en merkezî konumda ve önem ilişkileri açısından en önemli olan birinci üye Fillmore'un (1968) özne seçme kuralına göre hiyerarşideki en yüksek sırada bulunan Edeni yüklenerek özne olarak gerçekleşmiştir. Diğer bir deyişle ÖSH'deki en öncelikli rol, fiilin en öncelikli üyesini seçerek özne olmuştur. (5b)'de herhangi bir Eden olmadığı için Araç rolünün özneyi seçtiği görülür. (5c)'de Eden ve Araç rollerinden birinin olmaması Konu/Etkilenenin özneyi seçmesiyle sonuçlanmıştır. *Eden > Araç > Konu/Etkilenen* şeklinde ifade edilebilecek bu hiyerarşi, anlam bilimsel roller arasındaki öncelik ilişkilerini ve birbirine nispeten en yüksek sıradaki rolün cümlenin öznesini seçeceğini ifade eder.

Bir üyenin söz dizimsel gerçekleşme olasılıkları her ne kadar onların yüklendiği anlam bilimsel roller tarafından belirlense de bu bir rolün özne seçebilmesi için tek başına belirleyici değildir. Bağlam bağımlılığı, özne seçme olasılıklarıyla ilgili genellemeler için önemli bir hareket noktasıdır. Belirli bir rolü taşıyan üyenin özne olarak gerçekleşip gerçekleşmeyeceği cümledeki diğer üyelerin anlam bilimsel rolüne de bağlıdır. Fillmore'un hiyerarşinse göre Konu/Etkilenenin cümlede özne seçme ola-

sılığını ancak Eden ve Aracın yokluğu belirler. Eden ya da Aracın olduğu bağlamda Konu/Etkilenen özne seçemez. Özne seçme olasılıklarıyla ilgili genellemeler farklı bağlam bağımlı örneklemeleri içerir. Örneğin Dik'in (1989) hiyerarşisi farklı dillerin özne seçme olasılıklarını belirlemeye çalışırken Fillmore ya da diğer dil bilimcilerin ortaya koyduğu genellemeler belirli bir rolün belirli bir dilde belirli bir fiilin öznesi olarak gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini kapsar. Bu, hiyerarşiler arasındaki temel farklılıklardan biri olarak ortaya çıkar (Levin&Havov 2005: 161, 162).

Dil biliminde, her ne kadar anlam bilimsel rol listesi ve hiyerarşisinin evrensel olduğu ileri sürülse de üzerinde anlaşma sağlanmış tek bir anlam bilimsel rol hiyerarşisi ve tek bir rol listesi yoktur. Araştırmacıların birbirinden farklı rol listeleri önerdikleri görülür. Fillmore (1968)'den sonra, benimsedikleri rol listelerine göre şekillenmiş, rollerin özne seçme önceliklerini ortaya koyan birçok düzenek öne sürülmüştür. Yazın alanında ileri sürülen ÖSH'ler, Newmeyer (2002: 65-67) tarafından şöyle özetlenmiştir⁴:

- a. Fillmore (1968, p. 33)
Eden > Araç > Konu
- b. Jackendoff (1972)
Eden > Yer/Kaynak/Hedef > Konu
- c. Ostler (1980)
(ilişkisel yüklem) Konu > Hedef > Kaynak > Güzergâh
(eylemsel yüklem) Kaynak > Güzergâh > Konu > Hedef
- d. Giv'on (1984, p. 139)
Eden > Deneyimci/Faydalanan > Etkilenen > Yer > Araç/Birliktelik > Durum
- e. Kiparsky (1985, p. 20)
Eden > Kaynak > Hedef > Araç > Konu > Yer
- f. Carrier-Duncan (1985, p. 7)
Eden > Konu > Hedef/Kaynak/Yer
- g. Larson (1988, pp. 382–383)
Eden > Konu > Hedef > Yer (ve diğer roller)
- h. Wilkins (1988, p. 211)
Eden > Etkilenen > Yer/Kaynak/Hedef > Konu
- i. Randall (1988, p. 138) (for effects of lexical rules on argument structure)
Konu > Eden > Araç/Kaynak/Güzegâh/Hedef/Yer/ . . .
- j. Bresnan and Kanerva (1989, p. 23), Bresnan and Moshi (1990, p. 169), Alsina (1996, p. 688)
Eden > Faydalanan > Alıcı/Deneyimci > Araç > Konu/Etkilenen > Yer
- k. Baker (1989, p. 544)
Eden > Araç > Etkilenen/Konu > Hedef/Yer
- l. Grimshaw (1990, p. 8)
Eden > Deneyimci > Hedef/Kaynak/Yer > Konu

4 Newmeyer (2002)'de verilen hiyerarşilere başkaları da eklenebilir. Fillmore (1968)'de önerilen rol listesini kullanan Cook S.J. (1989: 12), Sonuç/Ürün (factitive) ve Birliktelik (comitative) rollerinin dışarıda bırakıldığı özne seçme hiyerarşisinin sırasıyla Eden>Araç>Deneyimci>Konu>Yer düzeninde olduğunu ileri sürer.

- m. Jackendoff (1990, p. 261)
Aktör > Etkilenen/Faydalanan > Konu > Kaynak/Hedef/Yer > vs.
- n. Langacker (1990)
Eden > Araç > Etkilenen/Taşıyıcı/Deneyimci ('Energy Flow Hierarchy' for subject choice)
Eden > Deneyimci > Diğerleri ('Initiative Hierarchy')
- o. Speas (1990, p. 16)
Eden > Deneyimci > Konu > Hedef/Kaynak/Yer > Durum/Zaman
- p. Dowty (1991); Rugemalira (1994)
Baş Eden > Baş Etkilenen
- q. Kiefer (1993)
Aktör > Eden > Faydalanan > Konu/Etkilenen > Araç
- r. Van Valin and Lapolla (1997, p. 127)
Eden > Neden/Taşıyıcı/Kullanıcı/vs. > Yer/Duyumlayan/İdrakeden/Deneyimleyen/vs. > Konu/Uyarıcı/Araç/vs. > Etkilenen/Nesne

Söz konusu özne seçme hiyerarşileri arasındaki temel farklılık ya benimsenen rol listelerinin farklılığından ya da anlam bilimsel rol listelerinde yer alan rollerin tümüne özne seçme hiyerarşinde yer verilmemesinden kaynaklanır. Araştırmacıların bazıları rollerin sayısı bakımından çok daha geniş bir liste kullanırken bazıları daha sınırlı bir liste kullanmıştır. Bazı rollerin daha kapsayıcı şekilde kullanıldığı bazıların ise anlamsal açıdan daha çoklu bileşenlere ayrıldığı görülür. Bununla birlikte bazı roller ya hiyerarşi düzeneği dışında bırakılmış ya da öncelikli sıra düzene sokulmadan başka rollerle eşit konumda değerlendirilmiştir. Öncelik ilişkisi güdülmeyen ve bir sıra düzene sokulmayan anlam bilimsel rollerin birbiriyle ilişkisi hiyerarşide eğik çizgilerle (/) gösterilir. Örneğin diğerlerinden farklı bir rol listesinin temel alan Jackendoff (1972: 43), roller arasındaki hiyerarşik yapıyı *Eden > Yer/Kaynak/Hedef > Konu* şeklinde düzenlemiştir; Yer, Kaynak ve Hedef rollerini aynı seviyede tutmuştur. Hiyerarşilerdeki farklılıkların diğer rollere, özellikle Hedef, Kaynak ve Yer gibi diğer uzamsal rollere göre, çoğunlukla Konu/Etkilenenin yeri etrafında yoğunlaşmıştır (Levin&Havov 2005: 158, 159). Ayrıca dil bilimciler hem benimsedikleri rol listelerini hem de sundukları özne seçme hiyerarşilerini zamanla yenilemişlerdir. Fillmore'un (1968) önerdiği ÖSH, Fillmore (1971)'de *Eden > Deneyimci > Araç > Etkilenen > Hedef/ Kaynak/ Yer* biçimini almıştır. Yine Jackendoff'un (1972) önerdiği ÖSH, başka bir rol listesinin kullanıldığı Jackendoff (1990)'da *Eden > Etkilenen/ Faydalanan > Konu > Kaynak/ Hedef* vs. şeklinde değiştirilmiştir.

Birbirinden farklı ÖSH'lerin ortaya çıkışında farklı öncelik ilişkisi yorumlarının da etkisi vardır. ÖSH'nin ana zeminini öncelik ilişkisi oluşturur, ancak öncelik tek bir bakış açısıyla değerlendirilmez. Öncelik ya yapısal ya da bilişsel önem açısından yorumlanır. Anlam bilimsel roller gibi onların öncelik temelli sıralanması da fiilin sözlüksel anlam bilimsel sunumunun temel bileşenlerinden türemiş ayrı bir yapı olarak ele alınır. Önceliği yapısal olarak alan görüşe göre fiilin sözlüksel anlamsal sunumunun temel bileşenlerinden türeyen ÖSH, bir fiille üyelerinin oluşturduğu düzenin

yansımasıdır. Fiilin belirttiği bir olay durumunda yer alan üyelerin ve onların yüklenildiği anlam bilimsel rollerin olay yapıdaki⁵ önceliklerinin sıra düzeni biçiminde gerçekleştiği kabul edilir. Dolayısıyla bu düzen, fiilin ayrıntılı sözlüksel anlam bilimsel sunumunun ve olay yapısının yansıması olarak görülebilir. Bir rol, ikincisinden daha yüksek dizildiğinde, birincisi yapısal olarak ikincisinden daha öncelikli sayılır. Yapısalci yaklaşıma göre bütün anlam bilimsel rolleri aralarında öncelik gözeterek tümüyle sıra düzene koyan birbirinden bağımsız biçimde oluşturulmuş bir hiyerarşi söz konusu değildir. Daha ziyade her olay tipi ya da durumu, bu olay tipiyle ilgili anlam bilimsel rollerden oluşan ve kendi içinde yapısal olarak tanımlanmış bir hiyerarşiyi ortaya çıkarır. Bir hiyerarşi Eden ve Sebep ya da Deneyimci ve Alıcı vs. gibi birlikte olamayacak rolleri sıra düzene koyamaz. Bir olay tipi için en öncelikli olan anlam bilimsel bir rol başka bir olay tipi için en öncelikli olan rolle sadece birlikte bulunduğu üyeler arasında yapısal açıdan en yüksek rütbeli olan rolün sunulma biçimi, yani özne seçme özelliği açısından ortak nitelikleri paylaşır (Levin ve Havov 2005: 167). Bu durum, farklı olay yapı ya da durumlarında yer alan Etkilenen ve Deneyimci vs. gibi rollerin öncelik ilişkisi gözetilen bir sıra düzene konulmasını imkânsız kılar.

Önceliği, *bilişsel önem* (cognitive salience) kavramıyla değerlendiren yaklaşıma göre ise ÖSH, canlılık, kişi, belirtililik, dil bilgisel ilişkiler, pragmatik işlevler hiyerarşisi⁶ gibi doğal öncelik ölçeklerinden biridir ve öncelik hiyerarşileri paralellik gösterir. Bu hiyerarşileri belirleyen şey bilişsel önemdir. Bilişsel açıdan önemli olan önceliklidir. Eden en kıdemlidir, o zaman Eden canlı olma eğilimi gösterir, Eden çoğunlukla özneye işaretlenir, öyleyse özne dil bilgisel ilişkiler hiyerarşisinde en kıdemlidir. Ancak canlılık belirli bir fiille ilgili tüm anlam bilimsel rollerin kapsamlı bir dizimini düzenlemez (Levin ve Havov 2005: 167). Doğal öncelik hiyerarşileri daha sınırlı ve dar niteliklidir. Canlılık hiyerarşisi, üyeleri yalnızca canlılık özelliğiyle dikkate aldığı için birçok anlamsal bileşeni kapsayan rollere göre daha basit anlamsal nitelikler gösterir. Canlılık hiyerarşisi bir dilde canlı olmayan bir rol özneyi seçebileceğinden fiilin üyelerinin öncelik ilişkilerini belirlemede yetersiz kalır. ÖSH, birbirini etkileyebilecek diğer önem ilişkilerinin etkili olduğu bütünleşik bir öncelik ilişkisidir. Bununla birlikte fiilin üyeleri ve anlam bilimsel roller arasındaki öncelik ilişkisi yalnızca yapısal yaklaşımla belirlenemeyebilir. Yapısal yaklaşımla yüklem üyeleri arasındaki öncelik ilişkisi belirlenemediğinde üyeler arasındaki önem ilişkisinin kurulmasında bir öncelik ilişkisi arz eden diğer doğal önem hiyerarşileri kullanılabilir. Bu incelemede rollerin önceliğini belirlerken yapısal yaklaşımın yanı sıra özellikle canlılık hiyerarşisi kullanılacaktır.

ÖSH, her ne kadar bir dil evrenselli olarak görülse de anlam bilimsel rollerin söz dizimsel gerçekleşmesini düzenleyen tek bir evrensel üye dizilişi yoktur. Hiyerarşiler

5 *Olay yapı* (event structure), *yüklem çözümlenmesi* (predicate decomposition) sonucunda ortaya çıkan ayrıntılı sözlüksel anlam bilimsel bir sunumdur. Yüklem çözümlenmesi, bir grup fiilin ortaklaşa sahip oldukları anlam bileşenlerini sunmak için bir ya da daha fazla temel yüklem seçilerek formüle edilmiş bir anlam sunumudur. Örneğin *kırmak*, *açmak*, *kurutmak* gibi fiiller, daha temel ya da çekirdek bir bileşeni tekrarlayan bir fiil sınıfı olarak görülür. Bu fiillerin yüklem çözümlenmesiyle ortaya çıkan ortak anlam bileşeni “sebep” olarak görülür. “Sebep” olay yapısı ya da bu olay yapısını ifade eden *kırmak* gibi geçişli bir fiil iki anlam bilimsel rolün gerçekleşeceği iki boş konum içerir. Anlam bilimsel roller bu konular için kullanılan birer etiket, ya da bir demet halinde çeşitli anlamsal bileşenleri temsil eden bir yapıdır.

6 Dildeki çeşitli hiyerarşiler için bk. Dik, 1989: 27-43.

dikkate alındığında anlam bilimsel rol hiyerarşisiyle ilgili genellemelerin aynı olmadığı, dolayısıyla anlam bilimsel rollerin tek bir evrensel hiyerarşisinin olamayacağı görülür (Levin ve Rappaport Havov 2005: 155,158; Newmeyer, 2002: 65). Bununla birlikte ÖSH ile ilgili bir uzlaşmanın olmaması herhangi bir hiyerarşiyi reddetmek için tek başına bir sebep değildir, aksine herhangi bir anlam bilimsel rol sıralamasının esasını araştırmak için bir sebeptir (Levin ve Rappaport Havov 2005: 164).

3. Türkçede Özne Seçme Olasılıkları

Türkçede özne seçme olasılıkları Dik'in (1989) hiyerarşisi (*Kılıcı > Ereğ > Alıcı > Faydalanan > Araç > Yer > Zaman*) temelinde Ereğ yani Etkilenen ile sınırlandırılmasına rağmen gerek edilgenleştirmeye gerek çatı değişikliğine başvurmaksızın anlam bilimsel rollerin çok daha geniş özne seçme olasılıkları vardır. Anlam bilimsel rollerin özne seçme olasılıklarının belirlenmesinde, temel alınan rol listelerinin büyük önemi vardır. Her ne kadar bütün roller kullanılmasa da hiyerarşide yer alacak rolleri bu liste belirler. Bununla birlikte benimsenen rollerin sayısı ve anlam içerikleri aynı değildir. Aynı terimlerle anılsa da bir rol etiketiyle fiilin hangi anlam bilimsel bileşenler demeti ya da yapısının kastedildiği önerilen rol listesine göre değişebilmektedir. Dolayısıyla bir dilde özne seçme olasılıklarının ve kesme noktasının ne olduğu hiyerarşinin yanı sıra benimsenen rol listelerine ve rollerin anlam içeriğine bağlı olarak değişmektedir. Örneğin Giv'on'un (1984) *Eden > Deneyimci/ Faydalanan > Etkilenen > Yer > Araç/ Birliktelik > Durum* şeklindeki hiyerarşisinde Araç rolü bulunurken ve Yerden sonra konumlandırılırken Grimshaw'ın (1992) *Eden > Deneyimci > Hedef/ Kaynak/ Yer > Konu* şeklindeki hiyerarşisinde Araç olmadığı gibi Yer rolü de Konudan daha öncelikli sayılmıştır; oysa Giv'on (1984), Konu/Etkilenen rolünü Yerden daha kıdemli görmüştür. Giv'on (1984), Konu ve Etkileneni birlikte etiketlerken Jackendoff (1990) hiyerarşisinde Konu ve Etkileneni ayrı ayrı betimlemiştir. Bir rolün konumu hiyerarşilere göre değişebilmekte, birinde özne seçebilen bir rol diğerinde özne seçemez olarak işaretlenmektedir. Bazılarında ise Hedef ya da Yer rolüne hiç rastlanmaktadır. Türkçede (2b)'de Hedefin özne seçtiği düşünüldüğünde özne seçme önceliğinin hiyerarşiye göre değiştiği ya da özne seçme olasılığının göz ardı edildiği anlaşılır.

(2b) *Daire bir ay içinde boşalacak.*

Sayı ve anlam içerikleri açısından üzerinde uzlaşmış bir rol dökümünün bulunmayışı, mevcut söz dizimsel ve anlambilimsel genellemelerin geçerliliğini sorgulamamıza neden olmaktadır (İbe Akcan, 2010: 266). Bu durumda hem rol listeleri hem de özne seçme hiyerarşileri açısından ya söz konusu genellemeler dikkate alınıp Türkçe belirli formlara sokulmaya çalışılacak ya da Türkçe fiillerin üye ve rol yapısı ve özne seçme olasılıkları Türkçe cümle örnekleri düzeyinde derinlemesine incelenerek bir karara varılacaktır. Anlam bilimsel rollerin özne seçme olasılıklarıyla ilgili dillere özgü bir takım genellemeler yapılabilir. Levin ve Havov'un (2005) ifade ettiği gibi, bu tür bir genellemeyi formüleştirmede kullanılan bir hiyerarşi sadece söz konusu genellemenin bir ifade biçimini oluşturur, temel dil bilimsel bir yapı olarak ele alınamaz. Çeşitli özne seçme hiyerarşi örnekleri de bu tür genellemelerin sonucu ortaya çıktığı söylenebilir. Çoğu ÖSH deneysel genellemelerin formüleştirilmesine imkân verir, ancak evrensel

temel dil bilimsel bir yapıyı sundukları söylenemez. Birkaçı geçerli genellemeler sunabilmekle birlikte dillerin özne seçimiyle ilgili tüm bu genellemeler tek bir özne seçme hiyerarşisiyle elde edilemez ve belirlenemez. Dolayısıyla söz konusu hiyerarşilerin hiçbirisi hiçbir şekilde temel ve evrensel bir yapı değildir, çoğu özne seçme hiyerarşisi yerel (dillere özgü) deneysel genellemeleri elde etmek için kullanılacak teknik bir yöntem olarak ele alınmalıdır (Levin ve Havov 2005: 176–179). Bu çalışmada farklı tipteki Türkçe fiillerin üye ve rollerinin özne seçimiyle ilgili önceliklerini ortaya koyan bir genellemeye ulaşmak için ikinci yol tercih edilmiştir. Türkçe özne seçme olasılıkları çatısız ve çatı değişikliğiyle olmak üzere ayrı ayrı değerlendirilecektir.

3. 1. Çatısız Özne Seçme Olasılıkları

Dik (1989), hiyerarşide yer alan anlam bilimsel rollerin özne seçiminin edilgenleştirmeyle gerçekleştiğini kabul etse de farklı anlam bilimsel rollerin özneyi seçebilmesi edilgenleştirme olmaksızın da mümkündür. Asıl özne seçme olasılıklarının çatısız ya da etken görünüşlü yapılarda kendini daha iyi gösterdiği ileri sürülebilir. Türkçede özne seçme öncelikleriyle ilgili bir genellemeye varırken “bağlam bağımlı” bir bakış açısı benimsenmiştir. Ancak bir fiilin anlam bilimsel rol yapısı fiilin belirttiği eylem türüne ya da olay durumuna göre değişir. Bilişsel ya da psikolojik bir süreci ifade eden fiillerin rol yapısında Etkilenen; durum değişim (change of state) fiillerinin rol yapısında da Deneyimci yer almaz (6-9).

(6) <i>Elbiseler kurudu.</i>	[Etkilenen]
(7) <i>Şirin, ağlar ağlar avunur.</i>	[Deneyimci]
(8) <i>Ali, camı kırdı.</i>	[Eden, Etkilenen]
(9) <i>Ali, ülkesini seviyor.</i>	[Deneyimci, Uyarıcı]

Bir durum değişim eylem türü olarak kabul edilen *kurumak* ve *kırmak* fiilleri ile psikolojik durum fiili olan *avunmak* ve *sevmek* fiillerinin rollerini bağlam bağımlı ve yapısal öncelik ilişkisinden hareketle hiyerarşide birbirine nispeten öncelikli düzenlemek aynı olay durumunda yer alamayacakları için mümkün olmayacaktır. Bu durumda iki yol tercih edilebilir. Aynı olay durumunda yer alamayacak olan roller ya aynı özne seçme derecesiyle konumlandırılmalı ya da öncelik ilişkisi canlılık hiyerarşisinden hareketle belirlenmelidir. Türkçe özne seçme önceliklerinin oluşturulmasında yapısal ve bağlam bağımlı yaklaşım, roller arasındaki öncelik ilişkisini düzenlemekte yetersiz kaldığında ikinci yol yeğlenmiştir. Eğer canlılık hiyerarşi de öncelik kurmazsa yapısal ve bağlam bağımlı yaklaşımın sonuçları dikkate alınmış, bu roller hiyerarşide aynı öncelik ilişkisiyle konumlandırılmıştır.

Eden >

Türkçe özne seçme hiyerarşisinin en tepesinde Eden vardır. Eden bir cümlede eylemin kılıcı ve başlatıcısıdır. [+canlı], [+/- insan] nitelikleri taşıyan Eden, en yüksek rütbeli rol olarak öncelikle özneyi seçer (8). Bu aynı zamanda canlılık hiyerarşisinin de doğal bir sonucu ve gereği olarak kabul edilebilir. Zira [+canlı] olma özelliği olan rol, özne olma olasılığı en fazla olan roldür.

(8) <i>Ali camı kırdı.</i>	[Eden, Etkilenen]

Eden > Araç/ Güç/ Sebep >

Fiilin rol yapısında eylemin kılıcısı ve başlatıcısı olacak bir Eden yoksa eylemin nedeni olan [-canlı] ve [-insan] niteliği taşıyan Araç, Güç ve Sebep rolleri yüklenen başka bir üye vardır. Edenin olmadığı bir rol yapısında özneyi bu roller yüklenir. Eden, eylemin bilinçli başlatıcısı ve kılıcısıyken bu roller eylemin doğrudan başlatıcısı ve kılıcısı değil, eylemin ikinci derecede nedenidir ve çoğunlukla da istek ve niyet gibi özellikleri taşımazlar. Bu roller, Eden gibi düşünülmüş rollerdir. Bu rollerin kendi içinde özne seçimi açısından bir önceliği söz konusu değildir:

- (5b) *Bıçak elini kesti.* [Araç, Etkilenen]
 (10) *Şiddetli rüzgâr ağacın dallarını kırdı.* [Güç, Etkilenen]
 (11) *Ayakkabı ayağımlı sıkıyor.* [Sebep, Etkilenen]

Eden > Araç/ Güç/ Sebep > Deneyimci >

Deneyimci, duyu (görmek), duygu (sevmek) fiillerinin ve bilişsel (düşünmek) fiillerin belirttiği soyut eylemi tecrübe eden, bu eylemin gerçekleştiricisidir. Deneyimci, Eden ve Araç/Güç/Sebep rolünün olmadığı bir bağlamda özneyi seçer. Deneyimci bir (x) ve iki (x, y) üyeli fiillerin birinci ya da ikinci üyesi olarak gerçekleşebilir:

- (9) *Ali, ülkesini seviyor.* [Deneyimci, Uyarıcı]
 (8) *Şirin, ağlar ağlar avunur.* [Deneyimci]

Bazı duygu fiillerinin Deneyimci ve Uyarıcı (ya da Konu) rollerini taşıyan üyelerinin gerçekleşmesinde ÖSH'nin ihlal edildiği, Uyarıcının Deneyimciden öncelikli davrandığı, Deneyimcinin (9) ve (12b)'de hem özne hem de nesne olarak gerçekleştiği ileri sürülebilir.

- (9) *Ali, ülkesini seviyor.* [Deneyimci, Uyarıcı]
 (12a) *Ali, annesinin ölümüne çok üzüldü.* [Deneyimci, Uyarıcı]
 (12b) *Annesinin ölümü Ali'yi çok üzdü.* [*Uyarıcı, Deneyimci]

İbe Akcan (2010: 267), Deneyimcinin belirtme durumunda gerçekleştiği fiillerin ifade ettiği duygu durumunu yan anlamlarla kazandığını, dolayısıyla diğer dillerde Deneyimcinin nesne konumunda gerçekleşmesi düzensizliğinin temelde Türkçe için söz konusu olmadığını ileri sürer. Bir fiil biçiminin, yan anlam kazanmış olsa da, betimlediği farklı olay durumları ve bu olay durumlarını betimleyen farklı rol yapıları vardır. Öyleyse (12b)'de görülen üye gerçekleşmesinin başka bir açıklaması olmalıdır. Gerçekten (12a-b)'de üye değiştirimi arz edecek şekilde Deneyimci ve Uyarıcının nöbetleşerek hem özne hem de nesne olarak gerçekleşmesi mümkün müdür? Levin ve Havov'un (2005: 159) ifade ettiği gibi bu tür cümlelerde Deneyimci olmayan rol, olay durumlarındaki işlevi açısından aynı nitelikte değildir. Deneyimcinin nesne olarak gerçekleştiği (12b)'de Deneyimci olmayan rol bir kılıcı, bir başlatıcı, bir neden gibi davranmıştır, dolayısıyla Sebep rolüyle nitelenebilir. Oysa Deneyimcinin özne olduğu (12a)'da Deneyimci olmayan rol kılıcı, başlatıcı gibi davranan bir rol olarak analiz edilemez, ancak bir Uyarıcı olarak analiz edilebilir. Uyarıcı ise öncelik açısından, eğer mümkünse, Deneyimciden çok daha sonra gerçekleşebilir.

- (12c) *Annesinin ölümü Ali'yi çok üzdü.* [Sebep, Deneyimci]

Eden > Araç/ Güç/ Sebep > Deneyimci/ Faydalanan/ Alıcı >

Faydalanan fiilin belirttiği olay durumundan olumlu ya da olumsuz yararlanan üyeyi ifade eder. Çoğunlukla [+insan], [+canlı] nitelikleri taşır, ancak yan anlam kazanarak [-canlı] nitelikli unsurların da bu yapıyı seçtiği görülebilir. Faydalanan, Deneyimci ve Alıcı ile aynı rol yapısında bulunamaz. Her biri [+canlı] ve [+insan] nitelikli olduğu için canlılık hiyerarşisi de birbirine nispeten bir öncelik ilişkisi kuramaz. Bu rollerin aynı özne seçme önceliğine sahip oldukları söylenebilir. Bununla birlikte Faydalanan ve Alıcının etken çatılı bir yapıda özne seçme olanağı ve sıklığı Deneyimciye nispeten çok daha zordur. Deneyimci olağan biçimde özne seçebilirken etken çatılı bir yapıda Faydalanan ve Alıcının özne seçmesi daha zor gerçekleşmekte ve belirli fiillerle sınırlı kalmaktadır:

(13) <i>Ali, araba kazandı.</i>	[Faydalanan, Konu]
(14) <i>İş adamları bu yıl zarar etti.</i>	[Faydalanan]
(15) <i>Yazar yıllarca memleketinden mahrum kaldı .</i>	[Faydalanan, Konu]
(16) <i>Ali annesinden mektup aldı.</i>	[Alıcı, Konu, Kaynak]
(17) <i>Yazar ödülü kabul etti.</i>	[Alıcı, Konu]

Eden > Araç/ Güç /Sebep > Deneyimci/ Faydalanan/ Alıcı > Etkilenen >

Etkilenen, bir durum değişikliğine uğrayan, bir eylemin doğrudan etkisi altında kalan varlığı ifade eden bir roldür. Etkilenen fiilin birinci ve ikinci üyesini yüklenebilir. Durum değişim (change of state) ya da süreç fiillerinin olay durumlarında *Eden > Araç/ Güç/ Sebep* yoksa Etkilenen özneyi seçecektir (18a). Etkilenenin özne ve nesne seçebileceği kimi bağlamlarda Deneyimci de gerçekleşerek metaforik bir süreç sonunda fiilin psikolojik durum (psychological state) anlamı kazanmasına yol açabilir (18b). Ancak Etkilenenin canlı ve insan olarak tasarlanması bilişsel önem ve canlılık hiyerarşisi gereği Deneyimciyi Etkilenenden daha kıdemli konuma taşımaktadır.

(18a) <i>Duvar çöktü.</i>	[Etkilenen]
(18b) <i>Adam adeta çöktü.</i>	[Deneyimci]

Eden > Araç/ Güç/ Sebep > Deneyimci/ Faydalanan/ Alıcı > Etkilenen > Konu >

Konu, bir temas olabilmekle birlikte fiziksel açıdan bir değişime uğramayan, temastan fiziksel olarak etkilenmeyen ancak yer değişimine maruz kalan bir roldür. Konu, [-/+insan], [-/+ canlı] nitelikleri olan oldukça kapsamlı bir rol etiketidir. Çoğunlukla aynı rol yapısında birlikte bulunduğu Hedef, Kaynak ve Yer rollerine nispeten özne seçme önceliğine sahiptir:

(19) <i>Top bahçeye kaçtı.</i>	[Konu, Hedef]
(20) <i>Bardak elinden kaydı.</i>	[Konu, Kaynak]
(21) <i>Çanta kapının önünde duruyor.</i>	[Konu, Yer]

Eden > Araç/ Güç/ Sebep > Deneyimci/ Faydalanan/ Alıcı > Etkilenen > Konu > Süreç >

Süreç, fiilin ifade ettiği sürece katılan başka bir Süreci ifade eder. Fiilin ifade ettiği bazı süreçlerin gerçekleşebilmesi için başka bir Sürece gerek duyulabilir. Bu rol, genellikle süreç ifade eden isimlerle gerçekleşir. Çoğunlukla Yer ve Zaman rolüyle

birlikte kullanılır. Sürecin Yer ve Zamanın olduğu bağlamlarda özne olması onun bu rollerden daha rütbeli olduğunu gösterir.

- (22a) *Vak'a, Halkalı Zirâat Mektebi'nde geçer.* [Süreç, Yer]
 (22b) *Babasının yeni bir ev alması iki yıl sürdü.* [Süreç, Zaman]

Eden > Araç/ Güç/ Sebep > Deneyimci/ Faydalanan/ Alıcı > Etkilenen > Konu > Süreç > Hedef/ Kaynak

Hedef, bir hareketin yöneldiği tarafı ya da sonlandığı yeri ifade eder. Kaynak ise bir hareketin kaynaklandığı ya da başladığı yeri belirtir. Hedef ve Kaynak çoğunlukla Eden, Konu, Etkilenen rolleriyle aynı bağlamda bulunabilir. Eden, Konu ve Etkilene- nin olmadığı Türkçe bir cümlede Hedef ve Kaynak özne seçebilir:

- (2a) *Kiracı, daireyi bir ay içinde boşaltacak.* [Eden, Hedef]
 (2b) *Daire bir ay içinde boşalacak.* [Hedef]
 (23a) *Yemek, tencereden taştı.* [Konu, Kaynak]
 (23b) *Tencere taştı.* [Kaynak]

3.2. Çatı Değişikliğine Dayalı Özne Seçme Olasılıkları

Dik (1989: 223, 224) anlam bilimsel rollere özne yüklemenin edilgenleştirmeye gerçekleştirildiğini belirtmişti. Edilgenleştirme ise özünde bir üye değiştirim biçimidir. Etken görünüşlü bir yapıda en kıdemli rol, fiilin en öncelikli üyesini seçerek özne olarak gerçekleşmekteydi. Edilgenleştirme fiilin üye ve rol yapısının bu öncelikli unsurlarının egemenliğine bir bakıma son verir ve onları söz diziminin en öncelikli konumundan eder. Edilgenleştirmeye fiilin gerçek üye ve rol yapısının değişmediği, sadece üye ve rollerin söz dizimsel gerçekleşme biçimlerinin değiştiği dikkate alındığında edilgenleştirmenin hiyerarşiye müdahale etmek suretiyle daha düşük kıdemli rollerin özne olma yolunu açtığı söylenebilir. Edilgenleştirmeye bir fiilin en kıdemli rolünü yüklenen üyesi baskı altına alınarak gizlenir. Fiilin üye ve rol yapısında kimliği korunan bu üye aslında edilgenleştirme sonucunda özne konumundan uzaklaştırılır ve cümlede edat öbeği olarak seçimli gerçekleşir. Bu bakımdan edilgenleştirme önermenin farklı bir bakış açısıyla sunulmasını sağlayan, bir bakıma anlam bilimsel rollerin öncelik ilişkilerine müdahale eden dil bilimsel bir süreçtir.

Eğer özne seçme ve üyelerin gerçekleşmesine yüzey söz dizimsel açıdan bakılırsa, yani edilgenleştirmeye baskı altına alınıp gizlenen üyenin söz diziminden tümüyle silindiği ve fiilin üyelerinin temel dil bilimsel ilişkilere koşut biçimde gerçekleştiği kabul edilirse edilgenleştirmenin özne seçme olasılıklarının genişlemesine imkân verdiği ileri sürülebilir. Böylece diğer rollerin de özne seçebilmesinin temel yolu olarak görülen edilgenleştirmenin geniş bir hiyerarşinin ortaya çıkışını sağladığı söylenebilir. Ancak fiilin üyelerinin söz dizimsel gerçekleşme biçimlerini değiştiren edilgenleştirme Türkçede sadece fiilin belirtme durum ekli ikinci üyesinin özneye taşınmasına imkân verir. İkinci üyenin özneye taşınmasıyla ikinci üyenin yüklendiği anlam bilimsel rollerin de özne seçmesinin yolu açılır. Bu, belirtme durum ekli tamlayıcıların yüklenemediği ne kadar anlam bilimsel rol varsa bunların özne olması anlamına gelir. Böylece etken çatılı bir cümlede özneyi seçemeyecek rollerin özneyi seçmesi mümkün olacaktır. Bu rollerin özne seçebilmesi, yukarıda etken çatılı cümlelerde tespit edilen

Türkçe ÖSH'ye zarar vermez, aksine bu öncelikli özne seçme düzeneğiyle uyuşan ve onu genişleten bir yapının ortaya çıkmasını sağlar.

Bunun için öncelikle Türkçede belirtme durum ekli tamlayıcıların hangi anlam bilimsel rolleri taşıdığı belirlenmelidir. Fiilin belirtme durum ekli ikinci üyesinin yüklenilebileceği anlam bilimsel rollerin verildiği (24) ila (31)'deki örnekler incelendiğinde etken çatılı yapılarda özne seçemeyecek Uyarıcı, Bilişsel İçerik, Yer ve Güzergâh rollerinin de edilgenleştirmeye (25b), (28b), (29b) ve (31b)'de özneyi seçebildiği görülebilir.

(24a) <i>Ali, evi yıktı.</i>	[Eden, Etkilenen]
(24b) <i>Ey yıkıldı.</i>	[Etkilenen, (Eden)]
(25a) <i>Herkes, onu burada kışkandırıyor.</i>	[Deneyimci, Uyarıcı]
(25b) <i>O, burada herkesçe kışkandırılıyor.</i>	[Uyarıcı, (Deneyimci)]
(26a) <i>Kadın köpekleri besliyor.</i>	[Eden, Faydalanan]
(26b) <i>Köpekler besleniyor.</i>	[Faydalanan, (Eden)]
(27a) <i>Ali kalemi Ayşe'ye verdi.</i>	[Eden, Konu, Hedef]
(27b) <i>Kalem Ayşe'ye verildi.</i>	[Konu, Hedef, (Eden)]
(28a) <i>Ahmet her şeyi düşündü.</i>	[Deneyimci, Bilişsel İçerik]
(28b) <i>Her şey düşünülüyor.</i>	[Bilişsel İçerik, (Deneyimci)]
(29a) <i>Köylüler her gün ovayı dolandırıyor.</i>	[Eden, Yer]
(29b) <i>Ova her gün dolandırılıyor.</i>	[Yer, (Eden)]
(30a) <i>Ahmet evi terk etti.</i>	[Eden, Kaynak]
(30b) <i>Ey terk edildi.</i>	[Kaynak, (Eden)]
(31a) <i>Ordu, sınırı geçti.</i>	[Eden, Güzergâh]
(31b) <i>Sınır geçildi.</i>	[Güzergâh, (Eden)]

Cümlelerin belirtme durum ekli üyesi yani nesne dil bilimsel ilişkiler hiyerarşisi açısından ikinci derecede önemli öğedir. En öncelikli roller yalın durumdaki özneyi seçerken, fiilin rol yapısına bağlı olarak, nispeten düşük kıdemli roller de nesneyi seçer. Üç ya da dört üyeli bir fiilin ikinci üyesi ise üçüncü ve dördüncü üyeye nispeten daha öncelikli rolü yüklenir, başka bir deyişle özneyi seçen role nispeten önceliği düşük olan rol nesneyi seçer. (32-34)'te Eden, Konu, Hedef, Kaynak rollerinin yer aldığı bağlamlarda Eden özneyi seçerken Konunun da nesneyi seçtiği görülür. Bu, nesne seçme açısından Konunun Hedef ve Kaynaktan daha öncelikli olduğunu gösterir. Edilgenleştirme nesneyi seçen rolü özneye taşıdığına göre Konunun Hedef ve Kaynağa göre her zaman öncelikli olduğu söylenebilir. Bu, etken çatılı yapılarda ortaya çıkan özne seçme öncelikleriyle de uyuşur.

32a) <i>Ali kanepayı salondan odaya taşıdı.</i>	[Eden, Konu, Kaynak, Hedef]
32b) <i>Kanepesi salondan odaya taşındı.</i>	[Konu, Kaynak, Hedef, (Eden)]
33a) <i>Ali kalemi Ayşe'ye verdi.</i>	[Eden, Konu, Hedef/Alıcı]
33b) <i>Kalem Ayşe'ye verildi.</i>	[Konu, Hedef, (Eden)]
34a) <i>Ali kalemi Ayşe'den aldı.</i>	[Eden, Konu, Kaynak]
34b) <i>Kalem Ayşe'den alındı.</i>	[Konu, Kaynak, (Eden)]

Deneyimcinin gerçekleştiği bağlamlara dikkat edildiğinde çoğunlukla Eden, Sebep, Uyarıcı, Bilişsel İçerik rolleriyle gerçekleştiği görülür. Eden ve Sebebin özne gerçekleştiği, fiillerin çoğunlukla yan anlamlarının söz konusu olduğu durumlarda Dene-

yimci nesneyi seçer (35a), Deneyimcinin özne olduğu bağlamda ise nesneyi Uyarıcı ve Bilişsel İçerik seçer (25a, 28a). Dolayısıyla Deneyimci, Uyarıcı ve Bilişsel İçeriğe nispeten daha önceliklidir. Etken çatılı bir yapıda özne seçemeyen Uyarıcı ile Bilişsel İçerik ancak edilgen çatılı yapılarda özneyi seçebilir (25b, 28b). Uyarıcı ile Bilişsel içerik aynı olay durumunda ve rol yapısında gerçekleşmeyeceğinden ve fiilin aynı üyesi tarafından yüklenilebileceğinden birbirine göre öncelikli değildirler, ÖSH'de aynı özne seçme önceliğiyle konumlandırılabilirler. Bununla birlikte Konu rolü de Uyarıcı ve Bilişsel İçerik ile aynı özne seçme önceliğine sahiptir. Konu çoğunlukla Uyarıcı ve Bilişsel İçerikle birlikte fiilin belirtme durum ekli gerçekleşen ikinci üyesini yüklediklerinden ve birbiriyle aynı olay durumunda yer alamayacaklarından birbirine nispeten öncelikli davranamazlar. Dolayısıyla hiyerarşide Konunun bulunduğu yerde Uyarıcı ile Bilişsel İçerik de yer alır: **Eden > Araç/ Güç/ Sebep > Deneyimci/ Faydalanan/ Alıcı > Etkilenen > Konu/ Uyarıcı/ Bilişsel İçerik > Hedef/ Kaynak >**

(35a) *Ali, Ahmet'i etkiledi.*

[Eden, Deneyimci]

(35b) *Ahmet, Ali'den etkilendi.*

[Deneyimci, Uyarıcı]

(25a) *Burada Herkes, onu kıskanıyor*

[Deneyimci, Uyarıcı]

(25b) *O, burada herkesçe kıskanılıyor.*

[Uyarıcı, (Deneyimci)]

(28a) *Ahmet her şeyi düşündü.*

[Deneyimci, Bilişsel İçerik]

(28b) *Her şey düşünülüyor.*

[Bilişsel İçerik, (Deneyimci)]

Faydalanan, Eden ve Konu rolleriyle aynı rol yapısı ya da bağlamlarda yer alabilen bir roldür (36a, 26a). Etken çatılı yapılar dışında Faydalananın özne seçebilmesi ancak iki üyeli bir fiilin ikinci üyesini yüklenerek belirtme durum ekli gerçekleştiği yapıların edilgenleştirildiği durumlarda söz konusu olabilir (26b). Faydalananın etken çatılı yapılarda Konuya nispeten kıdemli bir yeri vardır (13). Faydalananın etken çatılı yapılardaki bu önceliği edilgen yapılarda da esasen değişmez. Faydalananın belirtme durum ekli ikinci üye olarak gerçekleştiği cümlelerde Konu yer almaz. Faydalanan canlılık özelliğiyle Konuya göre daha öncelikli özne seçer. Ancak üç üyeli kimi yapılarda Konunun Faydalananından daha öncelikli gerçekleştiği kanaati oluşabilir. (36a)'da Edenin özneyi, Konunun belirtme durum ekli nesneyi, Faydalanan ise fiilin üçüncü üyesini yüklediği düşünülebilir. Bu değerlendirme öncelikle etken çatılarda ortaya çıkan özne seçme öncelikleriyle çelişir, ayrıca canlılık hiyerarşisiyle de uyumsuz. Eden ve Faydalananın olduğu bağlamda Konunun gerçekte daha öncelikli olma olasılığının söz konusu olmaması gerekir. Bu durum dil bilgisel ilişkiler hiyerarşisiyle de çatışır. Konu, cansız olmasına rağmen fiilin belirtme durum ekli ikinci öncelikli üyesini seçerken, Faydalanan canlı ve insan olmasına rağmen fiilin yönelme durum ekli üçüncü üyesini yüklenmektedir. Bu, bir çelişki gibi durmakla birlikte özne olma önceliklerini ihlal eden bir durum değildir. Her şeyden önce (36a)'da fiilin yönelme durum ekli üçüncü üyesini seçtiği düşünülen Faydalananın üye ve rol yapısının yan anlam kazanması sonucu oluştuğu, esasen bu rolün Hedef rolünden türediği ileri sürülebilir⁷. (36c)'de fiilin yönelme durum ekli üçüncü üyesinin Faydalananından ziyade Hedef olarak değerlendirilmesi gerekir. Çünkü Faydalananın canlılık ve insan niteliklerinden yoksun olduğu (36c) vb. yapıların (37)'deki yapılardan türediği, asıl niteliklerinin Hedef olduğu, dolayısıyla Hedefin yan anlam kazandığı söylenebilir. Bu yaklaşım,

7 Üye ve Rol yapılarının metaforik kullanımları konusunda daha fazla bilgi için bkz. Goldberg, 1995.

özne seçme ve canlılık hiyerarşisinin dil bilgisel hiyerarşiyle çakışma olasılıklarını da doğrular niteliktedir.

- (36a) *İş adamı mirasını kızına bıraktı.* [Eden, Konu, Faydalanan]
 (26a) *Kadın köpekleri besliyor.* [Eden, Faydalanan]
 (36b) *Mirası kızına bırakıldı.* [Konu, Faydalanan, (Eden)]
 (26b) *Köpekler besleniyor.* [Faydalanan, (Eden)]
 (13) *Ali, araba kazandı.* [Faydalanan, Konu]
 (36c) *İş adamı mirasını Kızılay'a bıraktı/verdi.* [Eden, Konu, Hedef]
 (37) *Çocuk çantasını eve bıraktı.* [Eden, Konu, Hedef]

Hedef ve Kaynak genellikle fiilin üçüncü ve dördüncü üyesini yüklediğinden Eden ve Konu gibi kıdemli rollerin yer aldığı bir bağlamda Hedef ve Kaynağın özne seçme olasılıklarının olmadığı ifade edilmişti. Hedef ve Kaynak tek üyeli etken çatılı fiillerin rol yapısında yer aldığı ancak özne seçebilmekteydi (2b, 23, 38). Edenin iki üyeli bir fiilin birinci üyesini, Kaynağın ise fiilin ikinci üyesini seçtiği cümleler edilgenleştirildiğinde Kaynağın tekrar özne seçebildiği görülür (30a-b). Yer ve Güzergâh, etken çatılı bir yapıda hiçbir suretle özne seçemez. Yer ve Güzergâh, iki üyeli fiillerin birinci üyesi Edeni, ikinci üyesi Yer ve Güzergâhı seçtiği yapıların edilgenleştirilmesiyle ancak özne seçebilir (32a-c, 31a-c). Edenin özne seçtiği yapılarda Hedef, Kaynak, Yer ve Güzergâh rollerinin belirtme durum ekli nesneyi seçebilmesi diğer rollerin olduğu bir yapıda mümkün değildir, bu rollerin nesneyi seçmesi hiyerarşideki diğer rollerin yokluğuna bağlıdır. Bu bakımdan özne seçme önceliği en zayıf roller bunlardır ve hiyerarşide en sonda konumlandırılabilir. Söz konusu mekân ifade eden unsurlar, aynı zamanda özne seçebilecek durumda olduklarında, yani nesne seçtiklerinde aynı bağlamda bulunmadıklarından birbirilerine nispeten öncelikli değildir. Bir mekân ifade eden unsurun, örneğin Kaynağın belirtme durum ekli gerçekleştiği bir yapıda Yer, Güzergâh ya da Hedefin fiilin birinci ya da üçüncü üyesini seçme olasılığı yoktur.

- (2b) *Oda sigara dumanı dolmuştu. TS* [Hedef]
 (23) *Dam akıyor. TS* [Kaynak]
 (38) *Sınıf boşaldı.* [Kaynak]
 (30a) *Ahmet evi terk etti.* [Eden, Kaynak]
 (30b) *Ey terk edildi.* [Kaynak, (Eden)]
 (31a) *Ordu, sınırı geçti.* [Eden, Güzergâh]
 (31b) *Ordu, sınırdan geçti.* [Eden, Güzergâh]
 (31c) *Sınır geçildi.* [Güzergâh, (Eden)]
 (32a) *Ali şehri biraz dolaştı.* [Eden, Yer]
 (32b) *Ali şehirde biraz dolaştı.* [Eden, Yer]
 (32c) *Şehir biraz dolaşıldı.* [Yer, (Eden)]

Uyarıcı ve Bilişsel İçerik ile Yer ve Güzergâh aynı bağlamda yer aldığı Uyarıcı ve Bilişsel İçerik, dil bilgisel ilişkiler hiyerarşisi açısından Yer ve Güzergâha nispeten daha öncelikli davranır ve nesne olarak gerçekleşir (25a, 39a-b). Uyarıcı ve Bilişsel İçeriğin yerlik unsurlarla birlikte gerçekleştiği tüm bağlamlarda Uyarıcı ve Bilişsel İçerik etken çatılı bir cümlede fiilin ikinci üyesini seçerken yerlik unsurlar fiilin çekirdek üyelerinden biri bile değildir, önermenin ek bilgi sağlayan isteğe bağlı üyeleridir.

Uyarıcı ve Bilişsel İçerik olduğunda Yer, Güzergâh, Kaynak ve Hedefin nesne seçmesi mümkün olamayacağına göre Uyarıcı ve Bilişsel İçerikten daha öncelikli olması da mümkün değildir. Dolayısıyla Uyarıcı ve Bilişsel İçerik ÖSH’de yerlik unsurlara nispeten öncelikli bir konumda yer almalıdır.

- (25a) Burada *herkes*, onu kısıntıyor. [Deneyimci, Uyarıcı, Yer]
 (39a) Ali pencereden *denizi* seyrediyor. [Deneyimci, Uyarıcı, Güzergâh]
 (39b) *Deniz* pencereden seyrediliyor. [Uyarıcı, Güzergâh, (Deneyimci)]

Türkçede edilgenleştirmeye oluşan özne seçme olasılıkları da dikkate alındığında Türkçe ÖSH’nin nihai düzeninin *Eden > Araç/ Güç/ Sebep > Deneyimci/ Faydalanan/ Alıcı > Etkilenen > Konu/ Uyarıcı/ Bilişsel İçerik > Süreç > Hedef/ Kaynak/ Yer/ Güzergâh* şeklini aldığı söylenebilir.

Türkçede üye değiştirimi sadece edilgenleştirme türü dil bilgisel süreçlerle yapılmaz. Üye değiştirimi bir biçim-sözdizimsel işlem yapılmaksızın, yani fiile herhangi bir çatı eki eklemekten de söz konusu olabilir (Uzun, 2003: 99). Özellikle yer değiştirimi olarak anılabilecek bazı cümlelerde, Konu, Hedef ve Yer rollerinin değiştirime maruz kaldığı söylenebilir:

- (2a) Odaya *sigara dumanı* dolmuştu. [Konu, Hedef]
 (2b) *Oda* sigara dumanı dolmuştu. TS [Hedef, Konu]
 (2c) *Oda* sigara dumanıyla dolmuştu. [Hedef, Konu]
 (40a) Bahçede *çocuk* kayıyor. [Konu, Yer]
 (40b) *Bahçe* çocuk kayıyor. [Yer, Konu]

Bu üye değişimleri, Türkçe ÖSH’ye göre Konunun Hedef ve Yere nispeten öncelikli oluşuyla çelişir. Ancak bu tür değişimler Türkçede hiç de yaygın değildir. Bu değişimlerin aynı rol yapısını taşıyan diğer eylemler için mümkün olmadığı, örneğin (41) ve (42)’de *kaçmak* ve *sığmak* fiillerinin bu tür üye değişimlerine izin vermediği görülür. Dolayısıyla Türkçe ÖSH’yi ihlal eden bu kullanımlar sınırlı ve çoğunlukla da fiillerin yan anlamlar kazandığı durumlarda söz konusu olmaktadır. Bunlar, gerçek anlamda ÖSH’yi boşa çıkaracak nitelikte değillerdir. Bununla birlikte diğer edilgenleştirme yapıları gibi bu değişim örneklerinin de bakış açısı değişikliği yarattığı düşünüldüğünde dil bilgisel açıdan onlardan farksız olduğu, özne seçme yollarından biri olarak ele alınabileceği ileri sürülebilir.

- (41) *Top* bahçeye kaçtı. [Konu, Hedef]
 (42) *Kitaplar* kutuya sığmadı. [Konu, Hedef]

Öznenin farklı anlam bilimsel roller tarafından seçilmesi sadece edilgenleştirmeye olmaz. Dik’in (1989: 223) ifade ettiği gibi fiil bir anlam bilimsel rolün dâhil olacağı farklı çatı biçimleri alabilir. Özellikle ettirgenleştirme fiilin çekirdek üye yapısına hârici bir üyenin eklenmesini sağlar. Olay durumuna yeni bir üyenin katılımını sağlayan ve fiilin dil bilgisel bir anlam kazanmasına yol açan ettirgenleştirme cümleye en kıdemli üyenin girmesinin yolunu açmış olur. Bu üye, eylemin başlatıcısı ve kılıcısını kıskırtan, onu bir eylemi yapmaya zorlayan ya da tetikleyen çoğunlukla [+canlı], [+insan] nitelikli bir roldür. Niyetli ve bilinçli bir niteliği olan bu rol Tetikleyicidir. Ettirgenleştirmeye olay durumuna katılan yapıda Tetikleyici tüm rollerden önceliklidir. (24)’te etken çatılı bir cümlede en öncelikli rol Eden iken, ettirgen çatılı bir cümlede en önce-

likli rolün Tetikleyici olduğu ve özneyi seçtiği görülür.

- (24a) *Ali, evi yıktı.* [Eden, Etkilenen]
 (24b) *Ey yıkıldı.* [Etkilenen, (Eden)]
 (24c) *Adam, Ali'ye evi yıktırdı.* [Tetikleyici, Eden, Etkilenen]

Doğan'ın (2011) verilerine göre Türkçe ÖSH'de Zaman, Durum ve Amaç rollerinin hiçbir surette özne seçemediği söylenebilir:

- (46) *Samsun iki saat sürüyor.* [Süreç, Zaman]
 (47) *Ben de bunu akıllıca buldum.* [Deneyimci, Bilişsel İçerik, Durum]
 (48) *Her gün çalışmaya gidiyor. TS* [Eden, Amaç]

Bu ve diğer roller Türkçe ÖSH'de kesme noktası olarak kabul edilebilecek Hedef/ Kaynak/ Yer/ Güzergâh aşamasından sonra gelebilir.

Değerlendirme ve Sonuç

Türkçede fiillerin ancak yalın durumdaki birinci ve belirtme durum ekli ikinci üyelerinin yüklenebilecekleri anlam bilimsel rollerin özne seçebileceği dikkate alınarak bir sınıflandırma yapıldığında Türkçe özne seçme olasılıklarını gösteren şu tablonun ortaya çıktığı görülür.

Tablo 1

1. Üye	2. Üye			3. Üye			4. Üye	İsteğe Bağlı Unsurlar
	<i>Belirtme Durumu</i>	<i>Yönelme Durumu</i>	<i>Ayrılma Durumu</i>	<i>Yönelme Durumu</i>	<i>Ayrılma Durumu</i>	<i>Vasıta Durumu</i>		
<i>Eden</i>								
<i>Sebep/ Araç/ Güç</i>						<i>Araç</i>		
<i>Deneyimci/ Faydalanan Alıcı</i>	<i>Deneyimci/ Faydalanan</i>							
<i>Etkilenen</i>	<i>Etkilenen</i>							
<i>Konu</i>	<i>Konu/ Uyarıcı/ Bilişsel İçerik</i>							
<i>Süreç</i>								
<i>Hedef/ Kaynak</i>	<i>Kaynak/ Yer/ Güzergâh</i>	<i>Hedef Faydalanan</i>	<i>Kaynak</i>	<i>Hedef</i>	<i>Kaynak Güzergâh</i>		<i>Kaynak</i>	
				<i>Amaç</i>				<i>Zaman Durum Amaç</i>

Tablo 1’de farklı üye yapısı olan Türkçe fiillerin üye ya da üyelerinin olası sözdizimsel gerçekleştirmeleri ve yüklenebilecekleri olası anlam bilimsel rollerin genel bir görünümü verilmiştir. Türkçede bir, iki, üç ve dört üyeli fiillerin yüklendiği rollerin etken çatılı bir yapıda özne seçme olasılıkları ve öncelikleri birinci üye sütununda gösterildiği gibidir. Belirtme durum ekli ikinci üye sütunu, etken çatılı bir yapıda nesne seçebilecek rolleri sıralar. Eden, Sebep/Güç ve Süreç dışında özne seçebilen kimi üyelerin nesne de seçebildiği anlaşılır. Belirtme durum ekli ikinci üyeyi yüklenen rollerin edilgenleştirmeyle özne seçtiği dikkate alındığında söz konusu hiyerarşi genişler. Uyarıcı, Bilişsel İçerik, Yer ve Güzergâh rolleri etken çatılı bir yapıda özne seçemeyen edilgenleştirmeyle özne seçme imkânı kazanır. Ancak Uyarıcı ve Bilişsel İçeriğin hiyerarşideki yeri Konuyla; Yer ve Güzergâhın ise Hedef ve Kaynakla aynıdır, bu roller özne seçtiğinde birbirlerine öncelikli davranamazlar. Edilgenlik ekleriyle yapılan değiştirim sadece belirtme durum ekli ikinci üyeyi ve bu üyeyi seçen anlam bilimsel rolleri özneye taşıırken bir çatı ekine gerek duymaksızın üye değiştirimi sağlayan dil bilimsel süreç çoğunlukla yönelme durum ekli ikinci üyenin özneyi seçmesini sağlar. Etken ve edilgen çatıyla ve diğer değiştirim biçimiyle oluşan özne seçme olasılıkları ve öncelikleri ortak bir hiyerarşiyile verildiğinde Türkçede şu hiyerarşinin ortaya çıktığı söylenebilir: *Eden > Araç/ Güç/ Sebep > Deneyimci/ Faydalanan/ Alıcı > Etkilenen > Konu/ Uyarıcı/ Bilişsel İçerik > Süreç > Hedef/ Kaynak/ Yer/ Güzergâh*. Türkçe özne seçiminin ÖŞ’de *Hedef/ Kaynak/ Yer/ Güzergâh* rollerine kadar uzandığı, yalnızca Zaman, Durum ve Amaç rollerinin özne seçemediği ileri sürülebilir.

Bununla birlikte bir cümle ettirgenleştirildiğinde Tetikleyicinin bütün rollerin üzerinde özne seçme önceliğine sahip olduğu unutulmamalıdır.

Kaynakça

- COOK S. J., Walter A. (1989). *Case Grammar Theory*, Washington USA: Georgetown University Press.
- COOK S. J., Walter A. (1998). *Case Grammar Applied*, USA: The Texas University Press.
- DIK, Simon C. (1989). *The Theory of functional Grammar: Part 1, USE, Structure of Clause*, Holland.
- DIK, Simon C. (1980). *Studies in Functional Grammar*, London/New York/Toronto/Sydney/ San Francisco: Academic Press.
- DOĞAN, Nuh (2011). *Türkiye Türkçesi Fiillerinde İsteme Göre Anlam Değişiklikleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.
- ERCAN, G. Songül; Özge Can Bakırlı. (2009). “Türkçede Özne Belirtme ve Özne Yükleme: İşlevsel Dilbilgisi Çerçevesinde Bir Çalışma”, *Dil Dergisi*, Sayı 143, s. 42-58.
- FILLMORE, Charles J. (1968). “The Case for Case”, *Universals in Linguistic Theory*, Bach Emmon; Robert T. Harms (eds.), New York: Holt, Rinehart and Winston Inc.
- FILLMORE, Charles J. (1971). “Types of lexical information”, *Semantics An Interdisciplinary Redaer in Philosophy, Linguistics and Psychology*, Danny D. Steinberg; Leon A. Jakobovits (eds.), Cambridge: Cambridge University Press, s. 370-392.
- GIVÓN, Talmy (1984). *Syntax: A Functional-typological Introduction*, vol. 1, Amsterdam: John Benjamins.
- GOLDBERG, Adele E. (1995). The University of Chicago Press, *Constructions A Construction Grammar Approach to Argument Structure*, Chicago and London.

- GRIMSHAW, Jane (1992). *Argument Structure*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts and London, England.
- İBE AKCAN, Pınar (2010). *Konu rolleri: Türkçe Eylem Veritabanı Temelinde Bir Anlambilimsel Konu Roller Modeli Önerisi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- JACKENDOFF, Ray S. (1990). *Semantic Structures*, MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- JACKENDOFF, Ray S. (1972). *Semantic Interpretation in Generative Grammar*, MIT Press, Cambridge, Massachusetts and London, England.
- LEVIN, Beth (1993). *English Verb Classes and Alternations*, Chicago and London: University of Chicago Press.
- LEVIN, Beth, Malka Rappaport Hovav (2005). *Argument Realization*, New York: Cambridge University Press.
- NEWMAYER, Frederick J. (2002). "Optimality and Functionality: A critique of Functionally-based Optimality-theoretic Syntax", *Natural Language & Linguistic Theory* 20, s. 43-80.
- ÖZTÜRK, Bilge (2014). "Türkçede Nesne Belirtme ve Nesne Yükleme: Türkçe Sözlü Söylem Üzerine Bir Uygulama", *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSs)*, Sayı: 24, s. 411-420.
- SEBZECİOĞLU, Turgay (2011). "Türkçede Özne Yükleme ", *Dil ve Edebiyat Dergisi / Journal of Linguistics and Literature*, 8: 1, s. 15-40.

“ANLAMCA KALIPLAŞMIŞ BİRLEŞİK EYLEMLER”E YAPISALCI BİR BAKIŞ*

A Structuralist Glance at Semantically Stereotyped Compound Verbs

Mustafa Levent YENER**

Dil Araştırmaları, Güz 2015/17: 179-197

Öz: Türkçe söz dizimi çalışmalarında sözcük öbekleri ve bunların sınıflandırılması konusunda değişik görüşler bulunmaktadır. Yapılan sınıflandırmalarda uygulanan ölçütler değişmekle birlikte hemen hemen bütün araştırmacıların yapısal ve anlamsal ölçütleri bir arada kullandıkları görülmektedir. Aynı durum, sözcük öbeklerinin bir alt sınıfı olan birleşik eylemlerin sınıflandırılmasında ortaya çıkar. “Anlamca kalıplaşmış-deyimleşmiş birleşik eylemler” olarak adlandırılan grup özellikle tümce söz dizimi üzerine yapılan çalışmalarda araştırmacıları olduğu kadar öğrenenleri ve öğretmenleri de zor durumda bırakmaktadır. Bu birleşik yapıların anlamca genelleşmiş ve temel anlamlarından uzaklaşmış bir şekilde tek bir kavramı karşılıyor olmaları onların tümcede tek bir sözcük gibi yüklem görevine girmelerini gerektirir mi? Bunların anlamlarının kalıplaşması –kişiden kişiye değişmez hâle gelmesi- yapılarının da donduğu anlamına mı gelir? Yoksa yapı zaten donuk bir unsurdur ve sözcüklerin anlamsal hareketliliği mi bu tip “birleşik eylemlerin” oluşmasına neden olmaktadır? Yapısal incelemelerde anlamsal özellikleri ölçüt almak ne kadar doğrudur? Bu tip birleşik eylemlerin anlamlarının deyim başlığı altında anlambilimin konusu olarak işlenmesi ve söz diziminde bunların yapılarının incelenmesi sorunlarımızı çözer mi? Anlam, yapıyı belirleyen bir neden midir, yoksa sonuç mu? Çalışmamızda bu sorular yanıtlanmaya çalışılacak ve bu konuya yapısal bir yaklaşım sergilenecektir.

Anahtar Kelimeler: *Birleşik eylemler, anlamca kalıplaşmış birleşik eylemler, deyimler, tümcenin ögeleri, söz dizimi, anlam bilimi, söz yapımı*

Abstract: There are many different views on word groups and their classifications in Turkish syntax studies. Although there are too many criterions about the classification of these groups, almost all the classifications are made by using both structural and semantic criterion together. A similar situation is observed on the compound verbs that are semantically stereotyped. The group called as idiomatisated compound verbs, are challenging students, teachers and the scholars studying on Turkish syntax. Is there a reason to accept this structures which are semantically extended and stereotyped, as the predicate of a sentence? Does it mean that their structures are frozen as their semantics stereotyped or the semantic features of the words entailing these kinds of compound verbs while structure is an already frozen element in the language? How accurate is to take semantic criterion in structural and syntactic studies? Will our problem be solved when we study these type of compound verbs under the title of semantics?

Keywords: *Compound verbs, semantically stereotyped compound verbs, idioms, elements of the sentence, syntax, semantics, word formation*

1 Makale, 19-22 Aralık 2012 tarihleri arasında, Pamukkale Üniversitesinde düzenlenen, V. Dünya Dili Türkçe Sempozyumunda sunulan bildirinin gözden geçirilen nihai hâlidir.

2 Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Çanakkale/TÜRKİYE. myener@comu.edu.tr/myener@gmail.com. Gönderme Tarihi: 01.04.2015 / Kabul Tarihi: 24.08.2015

Giriş

Türk dili çalışmalarında, “*bir isim ögesiyle bir yardımcı fiilin sözlük anlamlarından tamamen ya da kısmen uzaklaşmalarıyla meydana gelen kalıplaşmış yapılar*” (Öztürk 2008: 13) olarak tanımlanan ve birleşik eylemlerin bir alt grubu olarak sınıflandırılan *anlamca kaynaşmış birleşik eylemler* özellikle söz dizim çalışmalarında ve öğretiminde önemli bir sorundur. Bu yapıların tek bir öge olarak mı ele alınacağı yoksa yapıyı oluşturan unsurların tek tek ele alınarak mı öge görevi belirleneceği bitmek bilmeyen bir tartışma konusudur. Bugün Türkçe öğretiminin her kademesindeki tümce bilgisi/söz dizimi çalışmalarında, hem öğreten hem öğrenen hem de bilgi üretmeye çalışan herkesin kafası oldukça karışıktır (Kerimoğlu 2006: 106).

Anlamca kaynaşmış/kalıplaşmış-deyimleşmiş birleşik eylem terimini oluşturan *anlam, anlamından tamamen ya da kısmen uzaklaşmak, kaynaşmak, kalıplaşmak, deyim, deyimleşmek* ifadelerinin açıklanması konunun açıklanmasında anahtar kavramlar olarak karşımıza çıkar.

Tanımdaki *kalıplaşmak* sözcüğü Büyük Türkçe Sözlük’te şöyle açıklanmaktadır: “1. Belli bir biçim almak, klişeleşmek. 2. Görevini yitirmek, 3. Durumunu sürdürmek, belli bir durumun dışına çıkmamak.” (2012). *Anlamca kalıplaşmış birleşik eylemler* terimindeki *anlamca kalıplaşmış* ifadesi yapının ya da biçimin değil anlamın kalıplaştığını anlatmaktadır. O hâlde karşı karşıya olduğumuz durum bir anlam donmasıdır; yapı donması değil.

Kaynaşmış deyişindeki *kaynaşmak* sözcüğü Büyük Türkçe Sözlük’te “1. Ayrılacak bir biçimde birleşmek 2. Çok kalabalık ve hareketli olmak, hareket etmek 3. Birbirine iyice uymak 4. mec. Uyuşmak, yakın ilişki kurmak, derinleştirmek, iyi anlaşmak 5. mec. Huzursuzluk çıkmak. 6. kim. Birleşmek.” anlamlarını karşılayacaktır (2012). Yine Zeynep Korkmaz’ın *Gramer Terimleri Sözlüğü*’nde *kaynaşma* terimi “*Ayrı ayrı hecelerdeki iki ünlünün tek ünlüde veya birden çok hecedeki seslerin tek hecede toplanması olayı*” (1992: 100) olarak tanımlanırken *The Cambridge Encyclopedia of Language*’de terim (contraction) “*kısaltılmış bir biçimin komşu bir biçime eklenmesi*” olarak tanımlanır (Crystal 1990: 424). Bu anlamlarına bakarak terimin anlama dair bir kaynaşmadan çok biçime dair bir kaynaşma, birleşme için kullanıldığı anlaşılır. Ancak *anlamca kaynaşmış birleşik eylemler* ifadesindeki ölçüt anlamdır.

Deyimleşme ise bir yapıdaki sözcüklerin temel/gerçek/sözlük anlamlarından sıyrılıp işaret ettikleri kavramla benzerlik, anımsatma, karşılaştırma gibi yollarla ilişkili olarak yeni bir kavramı işaret etmeye başlamalarıdır. Deyimleşmede birden fazla sözcük bir araya gelerek yeni bir kavramı karşılamak için kullanılırlar ve temel anlamlarına işaret etmezler. Tüm dünya dillerindeki gibi Türkçede de deyimler somutlaştırma¹ yoluyla yan anlam kazanan sözcüklerden oluşur. Türkçede *turnayı gözünden vur-*, *uyuyan yılanın kıyruğuna bas-* gibi deyimler bunlara örnek olabilir. *Eli ayağı tutma-*, *hal hatır sor-*, *gözü takıl-* gibi sözlerde de tam bir deyimleşme görülmemektedir (Aksan 2005: 96).

İnsanın dil hakkındaki merakı ve meraktan doğan dil çalışmalarının kökenleri Eski Hint ve Yunan’a kadar uzanır. Özellikle XVII. yüzyıldan itibaren yapılan çalışmaların en

1 *Somutlaştırma*: Temel anlamı soyut olan bir sözcüğün soyut bir kavramı karşılamasıdır; bir başka deyişle soyut bir kavramın somut bir sözcükle anlatılmasıdır (Aksan 1999: 66-68).

önemli yönü; bütün dillerde ortak olan mantık temellerini saptayarak başka diller için de geçerli birtakım ilkelere varmaya çalışmalarıdır. Anlam konusu dilcilerin ve filozofların zihnini yüzyıllarca meşgul etmiş, anlam konusunda birçok fikir ileri sürülmüştür. (Başkan 2003: 21-43). Anlam, kısaca ve basitçe “*bir dilsel birimin iletildiği ya da uyandırdığı kavram, tasarım, düşünce*” (Vardar 1980: 21) ya da “*bir gösteren ile işaret ettiği şey arasındaki ilişki*” (Crystal, 1990: 437) olarak tanımlanabilir. Öyleyse, anlamı bir dilsel birimin taşıdığı içerik ve düşünce olarak değerlendirmekte bir sakınca yoktur.

Saussure’le birlikte dil çalışmalarına giren *gösterge*; bir sözcük/sesbirimi ve bir kavramdan oluşur. Anlamlandırma, sözcük/sesbirimi ile kavram arasındaki ilişki üzerine kurulan bir eylemdir. Kavram ile sestən oluşan dil birimi yani sözcük, *dizge* olarak tanımlanan sistem içinde birbirlerini karşıladıkları sürece anlama ve anlamlandırma gerçekleşecektir; çünkü insan kavramlarla düşünen ve bu kavramları dilsel öğeler olarak dışı vuran bir varlıktır. Dil; bu anlamda L. Weisberger’in ifadesiyle “*evreni söze dönüştüren*” (Aksan 1990: 54) iletişim/bildirişim dizgesidir. Öyleyse anlamlandırma için bu kavram ve sesbirimlerinin konuşanın zihninde bulunması gerekir.

Söz konusu kavram işaretleyicileri, sözlük birimleri olarak sözlüklerde yer alır. Bunlar dilin edinç kısmında işlenirken diğer sözlük birimlerle ilişkiye girip işaret ettikleri kavramlara bağlı olarak yeni anlamlar kazanırlar ki bunlara *yan anlam* denir. Sözcüğün bu yeni anlamları asla temel anlamından -gerçek anlamından- bağımsız olamaz. Sözcük -özellikle somut anlamlı sözcük- yeni anlamlar kazandıkça soyutlaşmaya başlar (Aksan 1999: 44-69); belki bu durumda temel anlamıyla kurulacak ilişki zayıflayacaktır; ama kopmayacaktır. İşte böylece kavram ve ses biriminin birlikte taşıdıkları içerik ya da düşünce, yeni içerik ve düşünceleri karşılayacak şekilde *anlam genişlemesine* uğrar. Bu bakımdan anlamca kalıplaşmış birleşik eylem tanımında geçen *anlamından tamamen ya da kısmen uzaklaşmak* ifadesi oldukça mantık dışıdır; çünkü zaten bu anlam ilişkisi tamamen koparsa iki farklı sözlük birimi oluşur ki bunlara eş sesli sözcükler deriz. Bu durum tanımı sakatlamaktadır. Kısmen ya da tamamen uzaklaşmanın ölçütleri nelerdir? Tabii ki ölçütler belli değildir ve nesnel ölçütler de konulamaz.

Sözcüğün diğer sözcüklerle birlikte kullanılırken kazandığı bu yeni anlamlardan bazıları yıllar içinde klişeleşir ve bu anlam sadece onu oluşturan sözcüklerle birlikte kullanıldıklarında kendini belli eder kişiden kişiye değişmez –en azından dilin yerli konuşurları için- ve toplumun malı olur (Aksan 2005: 96-11, Karaağaç 2011: 26-33, 35-37). Deyim dediğimiz söz birlikleri, işte bu şekilde ortaya çıkar. Bunlar *kalıplaşmış sözler* adı altında incelenmektedirler; ancak onların anlamca kalıplaşmış olmaları, dil dizgesinin biçimsel unsurlarının da kalıplaştığı, biçimsel olarak söz-söz ilişkisini sağlayan morfemlerin de kalıplaşıp görevlerini yitirdiği anlamına gelmez. Bu yüzden atasözü, deyim -burada kalıplaşmış birleşik eylem ya da anlamca kaynaşmış birleşik eylem- ve vecize gibi dilsel öğelerin bütün sözlük birimleri gibi iki yönü bulunur: Biri *anlam/içerik*; yani kavram ve ses biriminin zihinde oluşturduğu tasarım ve çağrışım yönü. Diğeri de *biçimsel/yapısal yön*; yani bu anlam öbeklerinin öğeleri arasındaki sıralama, bağlama ve yönetme gibi ilişkiler yönü. Bu iki inceleme yönü birbirleriyle ancak bir yere kadar beraber kullanılabilir. Yapıyı doğuran anlam değildir. Anlam; sözcüğün dil içinde kullanımından çıkan bir sonuçtur. Bir sözcük, ancak dil içinde diğer sözcüklerle biçimsel ve anlamsal ilişkilere girdiği sürece temel anlamı dışındaki yeni anlamları ortaya koyabilir.

Ferdinand de Saussure ile birlikte sınırları çizilen ve yaklaşım biçimleri belirlenen günümüz dil biliminin en yaygın akımı, temelleri yine Saussure tarafından ortaya atılan *yapısalcılıktır*. Saussure’ün dil çalışmalarına getirdiği en önemli yenilik, bir dili, belli bir dönemde, tüm katmanlarındaki kuralların oluşturduğu bütün veya kısaca yapı olarak da tanımlanabilecek *dizge* olarak ele almaktır. İnsan bu dizgeyi oluştururken aynı türe giren sözcüklerin ve eklerin oluşturduğu bir *diziden* (*paradigma*) seçim yapıp seçtiği bu öğeleri bir araya getirerek *dizimi* (*sentagma*) oluşturur. “Gök” ve “yüz” sözcükleri diziden seçilip *dizgenin* aynı zaman dilimi içinde belirlediği kurallar dahilinde “gökyüzü” şeklinde dizilerek bir *dizim* oluşturulur. Dizge, bu sözcüklerin “yüzügök” ya da daha değişik biçimlerde dizilmesine izin vermeyecektir (Erkman-Akerson 2008: 81).

İşte bu yatay ve düşey ilişkiler içinde art arda gelen sesler; sözcükleri, sözcükler de tümceleri/sözceleri oluşturur. Çizgisel olarak dizilen birimlerin birbirlerine eklenerek bir bütün oluşturması dilin *eklemlenme* özelliğinin bir sonucudur. Eklemlilik, “*söz zincirinin hecelere ayrılmasını da belirtebilir, anlamlar zincirinin anlamlı birimlere ayrılmasını da*” (Saussure 2001: 39). Sesler birbirlerine eklenerek heceleri, heceler sözcükleri, sözcükler de birbirlerine bir kurallar bütünü (dizge) içinde eklenerek tümceleri oluşturur. Bu eklemlenme sırasında aynı anda iki farklı birimin kullanılması dilin çizgisellik özelliği nedeniyle imkânsızdır. Bu anlamda ele alındığında dilin çift eklemlilik özelliğinden bahsedilebilir. Bu düzeylerden birini *anlambirimler*, ikincisini *sesbirimler* oluşturur. Bu görüş, yıllar içinde geliştirilerek dilin çeşitli açılardan ikili parçalara ayrılacağı görüşüne dönüşür. (Erkman-Akerson 2008: 81; Vardar 2001: 90).

Dil adını verdiğimiz dizgeyi oluşturan alt dizgeler de bulunur:

1. SES DİZGESİ: Her dilin kendine özgü seslerden oluşan bir dizgesi vardır. Türkçe 8 temel ünlüden oluşur. Ünlü ve ünsüz düzeni kendine özgüdür. Önlük-artlık, düzlük-yuvarlaklık, sözcük kökünde o ünlüsünün ilk hece dışında bulunmaması. nç, rt, rk, lp gibi ünsüzler dışında iki ünsüzün bir arada kullanılmaması...

2. BÜRÜN (PROSODY) DİZGESİ: Vurgu, ton, ezgi, uzunluk, kısalık gibi anlam belirleyici ve değiştirici özelliklerdir. Yazma yazMA (emir), YAZma (nesne)

3. YAPI (BİÇİM) DİZGESİ: Bir dilin kök ve eklerinin oluşum, kullanılış ve birleşmelerini gösterir. Çekim, büküm, türetme özellikleri bu dizgeyle belirlenir. Türkçenin son eklerle sözcük türetmesi ve birleşik sözcüklere olanak sağlaması kendi yapı dizgesinin özellikleridir.

4. SÖZ DİZİMİ DİZGESİ: Tümcelerin, sözcük birleşimlerinin, tamlamaların kuruluş eğilimlerini bir araya getiren, tümce öğelerinin sıralanma biçimlerini belirleyen düzendir. Türkçenin Ö-N-Y şeklindeki öge dizilişi, bağlaçlar ve ilgeçler olmaksızın ulaç ve ortaçlarla birleşik tümceler oluşturabilmesi.

5. ANLAM, ANLAM YAPILARI DİZGESİ: Bir dildeki adlandırma, kavramlaştırma yollarını, düşünülenlerin sözcük ya da tümceye dönüştürülmesini belirleyen anlam yapıları düzenidir.” (Aksan 1999: 22-23)

İşte dil çalışmalarının her biri bu dizgelerin kendi içlerindeki sistematüğını çözümlemek amacıyla ortaya konmuş, dil biliminin ve dil bilgisi çalışmalarının gelişimine paralel olarak birinci ve ikinci dizgeler *ses bilgisi*, ikinci, üçüncü dizge *biçim bilgisi*, dördüncü dizge *söz dizimi*, beşincisi ise *anlam bilimi* çalışmalarını doğurmuştur. Bunlar kendi aralarında geçişmeleri bulunan çalışma alanları olsalar da her biri, dil dizgesinin belirli bir alanını aydınlatmaya yöneliktir ve her birinin kendilerine özgü çalışma yöntemleri ve bakış açıları bulunmaktadır.

Türk dili çalışmalarında bu dizgeler açıklanırken dizgelerin kendi iç özellikleri ve bunları açıklamaya yönelik yöntemler birbirine karıştırılmıştır:

Muharrem Ergin, günümüzde en çok başvuru dil bilgisi kaynağı olan yapıtında, kelime grupları başlığı altında birleşik adları ve eylemleri işler. Birleşik eylemler bu çalışmada *isimle yapılanlar ve fiille yapılanlar* olmak üzere iki gruba alınmıştır. *Anlamca kaynaşmış/deyimleşmiş birleşik eylemler* gibi bir başlık açılmadığı gibi genel olarak bu tipte sınıflandırılmış örnekleri de ele almamıştır (Ergin 2002: 377-396).

Tahsin Banguoğlu da *anlamca kaynaşmış-deyimleşmiş birleşik eylem* terimi kullanmaz; ancak "*birleşik fiil tabanlarının kalıplarına göre*" göre bir sınıflandırma yapmış ve bunlarda örnek olarak deyimlere de başvurmuştur (Banguoğlu 1995: 310-317).

Zeynep Korkmaz, "*birleşik fiiller*" terimini kullanarak dört tip birleşik eylemden bahseder. Dördüncü grupta "*isim ya da isim soylu bir veya daha çok kelimenin, belirli gramer kalıpları içinde, bir esas fiil ile birleşerek bir anlam kaymasına uğrayıp kalıplaşması ile oluşan birleşik fiillerdir: göze gir-, gözden düş-, çile çek-, üste çık-*". Bu sözcüklerdeki anlam özelliklerine ve anlam kaymaları yoluyla anlamca kalıplaşmalarına da değinir (1998: 3-14; 2003: 837-838). Araştırmacının bu yapıları, anlamsal özellikleri nedeniyle sözcük öbeği olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır.

Necmettin Hacıeminoğlu, birleşik eylemleri "*isim+eylem*" ve "*fiil+tasvirî fiil*" olmak üzere ikiye ayırır. Deyimleşmiş eylemleri birinci grupta işler. Unsurlarının biçimbilgisel türleri açısından yapılan bu sınıflandırmada *anlamca kaynaşmış birleşik eylem* terimini kullanmasa da bu araştırmacının da bunları birleşik olarak kabul etmesinde anlam kaybı ve kalıplaşmasını da hesaba kattığı anlaşılmaktadır (Hacıeminoğlu 1984: 11).

Haydar Ediskun, "*birleşik fiiller*" başlığı altında birleşik fiilleri dört öbeğe ayırır. Dördüncü öbekte "*grup birleşik fiiller*" alt başlığında "*anlamca kaynaşmış birleşik fiiller*" adıyla deyimleri ele alır. Ediskun, birleşik yapı sözcüklere ulaş grupları, ad tamlamaları gibi sözcük öbeklerini de dahil eder. Söz dizimi bölümünde sadece tümceyi ele alır. Ne birleşik eylemleri ele aldığı yapı bilgisi bölümünde ne de tümceyi ele aldığı söz dizimi bölümünde eylem tümcelerinde deyimlerin nasıl görev yaptığı hakkında bilgi verilmiştir. (Ediskun 1992: 228-246). Yapı bilgisi ve söz dizimi yine birbirine karışmıştır. Deyimleri birleşik eylem olarak kabul etmesi de diğer bütün araştırmacılar da olduğu gibi söz dizimsel, biçim bilgisel ve anlamsal bakış açılarının birbirlerinden ayrılamadığını gösterir.

Tahir Nejat Gencan, "*Dil bilgisi*"(2001: 331-359) adlı çalışmasında *Eylemin Yapısı* bölümünde *Bileşik Eylemler* başlığı altında tasvirî eylemleri *kurallı bileşik eylemler* terimiyle inceledikten sonra *Öbekleşmiş Eylemler* başlığı altında *Deyim Biçiminde Öbekleşmiş Eylemler* alt başlığında deyimleri ele alır. "*Bu klişeleşmiş öbekleri (deyim-*

leri) kuran sözcüklerden her birini ayrı ayrı incelemek doğru değildir; tümünü birden değerlendirmek, bir bütün saymak gerekir.” der. *Yardımcı Eylemlerle Yapılan Birleşik Eylemler* başlığında olmak, etmek, kılmak yardımcı eylemleri ile yapılan eylemleri ele alır ve bu bölümün bir başka alt başlığında *kaynaşmış birleşik eylemler* adıyla öngörmek, elvermek gibi birleşik yazılan birleşik eylemleri ele almıştır. Gencan’ın da sınıflamada anlambilgisel ve morfolojik özellikleri bir arada kullandığı görülmektedir. Gencan da deyimlerin anlamca kalıplaştıkları için yapıcı kalıplaştıkları görüşünü kabul etmektedir.

Halil İbrahim Delice “*Deyimlerin Dilbilgisel Yapıları ve Yapı Çözümlemeleri*” (2002) adlı çalışmasında deyimleri yapılarına göre ayrıntılı bir şekilde sınıflandırmıştır. Delice’ye göre ad tamlaması, sıfat tamlaması biçimindeki deyimler dışındakiler ayrı ayrı çözümlenebilirler. Böylelikle, Delice deyimlerin incelenmesi konusunda anlam ve dizim ilkelerinin ayrı ayrı uygulanması gerektiği sonucuna varmıştır.

Leyla Karahan (2007), yine morfolojinin inceleme alanına giren birleşik eylemleri söz dizimlik sınıflandırmada ele alır. Deyimleri ise *anlamca kalıplaşmış birleşik eylemler* başlığı yerine “*Diğer Fiillerle Kurulan Birleşik Fiiller*” başlığı altında inceler ve şöyle der:

“Bazı birleşik fiillerde ‘olmak, etmek, yapmak, bulunmak, başlamak’ yardımcı fiilleri yerine asıl fiiller kullanılır. ‘yol almak, para yemek, boş vermek, baş kaldırmak, şehit düşmek, kan kusturmak, türkü tutturmak, el koymak, diş bilemek, yatağa düşmek’ örneklerinde olduğu gibi bu yapıda yer alan kelimelerden biri veya hepsi, ya sözlük anlamlarını kaybetmiş ya da deyimleşmiştir.” (2007: 75-76)

Karahan, bu yapıların isim unsurlarının çekim eki alabileceği ya da bir tamlayanla genişleyebileceğini belirtir. *Kendini kaybetmek, deliye dönmek, ümidini kesmek, birinin içine sinmek* örneklerini verir. Tümce ögesi olarak bu yapıları tek bir öge gibi işlev gördüğünü iddia ederek bunu birleşigi oluşturan unsurlardan en az birinin sözlük/temel anlamından uzaklaşmasına bağlar; ancak Karahan’ın bu konuda kullandığı ölçüt, sözcükler arasındaki ilişkiyi sağlayan dizimlik ilkeler değildir. Bir eylem –ister temel isterse yan anlamda olsun-, kendisinden önceki adlarla belirli bir yönetme biçimiyle ilişki kurar. Belirten unsurlar –yani eyleme bağlanan adlar- ilgi durumu dışındaki durumlardayken belirtilen unsur bir eylem şeklidir. Bu durumda, burada sözcük öbeği mantığı yoktur. Burada sözcük öbeğinden daha büyük bir öbek; yani tümce bulunmaktadır. Adlar tümcede eylemle nasıl ilişki kuruyorsa burada öyle ilişki kurmaktadırlar ve bu yapısal ilişkiden doğan kalıplaşma anlamca donduğu için *deyim* olarak adlandırılmaktadır. Yine dizimsel ilkeler yerine, anlamsal ilkeler kullanılarak bir sınıflandırmaya gidilmiştir. Deyimlerde, daha önceden hazırlanmış ögeler ve ilişkiler konuşurun hizmetine sunularak sadece eksik bırakılan ögelerin seçimine izin verilir. Bu da bağımlı unsurlar arasında yapının kalıplaştığı, bağımlı ya da bağımsız biçimbirimlerin işlev ve görevlerini yitirdikleri anlamına gelmez.

Karaağaç (2011: 26-31), sözlük birimlerini a. Kök sözler, b. Gövde sözler ve c. Söz dizimi kaynaklı sözler olmak üzere üçe ayırır ve birleşik sözcükleri, deyim ve atasözleri ile birlikte “söz dizimi kaynaklı sözler” başlığı altında inceler. Sözlerin dil bilgisi kurallarına göre sıralanması sonucunda söz dizimlik birimlerin oluştuğunu söy-

leyen Karaağaç, nedenli olarak bir araya getirilen sözlerin genelleşip kavramlaşarak birleşik sözlerin, deyimlerin ve atasözlerinin oluştuğunu belirtir. Söz dizimi birimlerine –tümce ya da sözcük öbeği- ait olsalar da anlamlarının kalıplaşması nedeniyle bir bütün oluşturduklarını, dil bilgisel niteliklerini kaybederek sözcükler gibi sözlük birimleri olduğunu ileri süren ve bunları öbek olarak ele alan araştırmacı şunları söyler:

“Söz öbeğinde bulunan asıl söz ile bağlı söz arasındaki cümlelik bağlanmanın dillerde birçok biçimi vardır. Söz dizimlik bir birim olan söz öbeğinin ve cümlenin yapısını tanımlayabilmek için, her şeyden önce, söz öbeği ve cümleyi, kendileriyle görünüşte benzer yapılardan, yani deyim, birleşik söz ve atasözlerinden ayırmak; daha sonra söz öbeği ve cümleye özgü nitelikleri belirlemek gerekir.” (2011: 27)

Karaağaç’a göre, bu yapılar anlamca kalıplaştıkları için tek bir sözcük gibi işlem görürler; çünkü bunlar diziden tek tek seçilerek dizime serbestçe sokulan birimlerden oluşmazlar. Bunlar sözlüklerde bir bütün olarak bulunurlar yani dizide kalıplaşmış hâlde, sözcük gibi tek bir birimdirler ve hepsinin toplamı bir kavramı karşılar:

“Dolayısıyla kalıp sözler, yani birleşik sözler, deyimler ve atasözleri söz dizimi öğeleri arasındaki niteleyen-nitelenen, nesneleyen-nesnelenen, zarflayan zarflanan ilişkisi ortadan kalktığı için bütün söz olarak nitelendirilir. ...Yapımlık ve çekimlik söz öbekleri ve cümle biçimbilgilik (morfolojik) bir konu; birleşik söz, deyim ve atasözü ise anlam bilgilik (semantik) bir konudur.” (Karaağaç 2011: 28)

Söz dizimi bölümünde öbekleri ele alırken Karaağaç (2011: 163-166); bütün olarak anlam bildiren, tümce ögesi olan öbekleri yapımlık ve çekimlik olarak ikiye ayırmıştır. Birleşik eylemleri yapımlık söz öbekleri içinde değerlendiren araştırmacı, atasözleri ve deyimleri bunların bir alt grubunda ele alarak sınıflandırır ve yine atasözlerini ve deyimleri anlamları kalıplaşmış oldukları –sözlük birimi hâline geldikleri için bu grubun içine dâhil etmektedir:

“Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi birleşik fiil, birleşik sıfat, birleşik zarf, birleşik ünlem gibi türleri vardır. Birleşik sözler sözlüğü (dictionary of compound words) yanında, bütün deyim sözlükleri (dictionary of idioms) ve atasözü sözlüklerinin (dictionary of proverbs) malzemesi, birer birleşik yapıdır. Bunlar, frazyolojik birleşiklerdir ve nedenliliklerini yitirdikleri için, dilin edinim kısmı olan sözlüğe dönmüşlerdir.” (2011: 166)

Karaağaç geleneksel anlayışın aksine bunları *anlamca kalıplaşmış birleşik eylemler* olarak sınıflandırmamış; ancak birleşik fiillerin içine yerleştirerek geleneksel anlayışı devam ettirmiştir. Bu hükme bakıldığında yapı ve anlamın iç içe girmiş bir şekilde incelendiği böylece söz diziminin alanlarından çıkılarak anlam biliminin ya da kavram biliminin alanına girildiği görülür.

Süer Eker, biçim bilgisinin ve sözlük bilgisinin konusu olan *birleşik sözcükleri*, söz diziminin konusu olan *sözcük grupları* altında ele alır, bunun dışında birleşik eylem grubu başlığı da açar. Birleşik sözcüklerde anlam kaybı, tür kayması ve ses kaynaşmaları ile oluşan birleşik adlardan söz eder. Açtığı *birleşik eylem grubu* başlığı altındaysa Ergin’in yolunu izler.

“Türkçede çekim ekleri hatta tümceler bazen kendi işlevlerinin ve görevlerinin dışında, yeni anlamlar ortaya çıkarabilir. Buna kalıplaşma denir. Sözcük yapımında bu kalıplaşma olayından da yararlanılır.” Araştırmacı, üste, çıktı, girdi, hünkârbeğendi gibi örnekleri sıraladıktan sonra “Yukarıdaki örneklerde ad/eylem çekim ekleri, sözcük grupları, tümceler kalıplaşarak yeni sözcükler oluşturmuşlardır. Aynı şekilde ‘gözden geçirmek, baştan savmak, açık göz’ vb deyimler de belirli sözcüklerin bir arada kalıplaşmasıyla oluşur.” (Eker 2011: 386)

Eker’in ifadelerinde biçim bilgisi tartışması içinde, anlam bilgisi alanında incelenmesi gereken deyimlerin de işin içine katıldığı görülür. Böylece o da kimi zaman söz dizimlik ilkelere kimi zaman biçim bilimsel ilkelere bağlı sınıflandırma anlayışını devam ettirir. Ergin’den farklı olarak sözcük gruplarına, anlam bilimsel incelemeyi gerektiren anlamca kalıplaşmış sözleri *klişeleşmiş* başlığı altında dâhil eder ve bu öbekleri dilin söz dizimi ilkeleri içinde ele almaz, onları dizim ilkelerine göre açıklamak yerine onların anlamsal özelliklerini sıralar (Eker 2011: 429, 432-434). Bu kalıplaşmış sözlerin söz dizimi içinde nasıl değerlendirileceği hakkındaki görüşlerine bakıldığında herhangi bir bilgi verilmediği görülür; ancak geleneksel olarak bunların bir bütün olarak öge görevine gireceklerinin düşünüldüğü anlaşılmaktadır.

Hürriyet Gökdayı, kalıp sözcüğünü görünüşle ve belirli bir biçimle ilgili olduğunu söyler. Kalıplaşmak, kavramını da belli bir biçim olarak klişeleşmek olarak tanımlar. Kalıplaşan birimlerin, belli bir biçime girerek bu girdikleri biçimde donduklarını söyler. Kalıplaşmış dil birimlerinin içinde atasözlerini, deyimleri, ikilemeleri, birleşikleri ve kalıp sözleri sayar. Kalıplaşmaları, değişiklikleri tamamen kısıtlayan ya da değişikliklere kısmen izin veren dizilişiler olarak görür. Verdiği örneklerde deyimlerin bazılarını biçimsel değişikliklere izin veren kalıplaşmış ifadeler bazılarını da değişikliklere izin vermeyenler kalıplaşmış ifadeler başlığı altında sınıflandırır. Biçim değişikliğine izin vermeyenlerin birçoğu tümce biçiminde oluşan kalıplaşmalardır. (Gökdayı 2012: 660-670).

Tartışma ve Öneriler

Genel olarak, gerek tümce gerekse sözcük öbeği boyutunda Türkçenin söz dizimi çalışmaları ya Avrupalılar tarafından yapılmıştır ya da Türklerin yaptığı çalışmalarda Arap gramerlerinin etkisiyle bu çalışmalar ihmal edilmiştir:

“Avrupalılar tarafından yazılmış, Türkçenin eski gramerlerinde, söz dizimi incelemeleri aşağı yukarı tek tip olarak gerçekleştirilmiştir. Bu gramerlerde kelime grubu ve cümle yapısının açıklanmasına yer verilmemiştir. Türkçenin Avrupalı araştırmacılar tarafından incelenmesinde, Hint-Avrupa dil ailesi gramerlerinin incelenmesi geleneği gerçekten büyük etki göstermiştir. Eski gramerlerin çoğunda ve bazı yeni gramerlerde bu dile özgü pek çok özel olaylar, başka yapıdaki dillerdeki olaylarla karşılaştırma yoluyla açıklanmış ve tanımlanmıştır. Türkçenin söz diziminin tasvirinde, biçimciliğin (morphologizm) hâkimiyeti görülmektedir.” (Baskakov 2011: 9).

Baskakov, Türkiye’de yapılan kimi söz dizimi çalışmalarında sözcük öbekleri ve tümcelerinin serbest (kalıplaşmamış kuruluşlara) yinelemeler, birleşik sözcükler, vecize,

atasözü ve deyimlerin de bağlı (kalıplaşmış) kuruluşlara dâhil edildiğini söyledikten sonra şu eleştirileri getirir:

“... sadece kelime grubu ve cümle gibi söz dizimi birlikleri değil aynı zamanda leksikoloji ve morfolojinin inceleme alanına giren birlikler de (birleşik kelimeler ve tekrarlar), anlam bilim (semantik) inceleme alanına giren birlikler de (atasözleri, vecizeler ve deyimler) de incelenmiştir. Söz dizimi açısından sonuncuların, cümle ve kelime gruplarının sözdizimlik yapılarının anlatımına ayrılmış çalışmaları bulunsaydı daha doğru olurdu.” (Baskakov 2011: 15).

Bu eleştirilerden birleşik sözcüklerin –ad ya da eylem-, atasözleri, deyimler ve vecizeler gibi yapıların anlam özelliklerinin göz önünde tutulmadan söz dizimi ilkelerinin belirlenmesi gerektiği anlaşılabilir; çünkü anlam kalıplaşmış olsa da bu kalıplaşma sadece o dili kullananlar için geçerlidir. Yapı, zaten bu dilin kalıp şeklinde konuşurlarına sunduğu bir durumdur. Ana dili Türkçe olmayan, Türkçenin anlam özelliklerini yeteri kadar bilmeyen bir; ancak Türkçeyi bilen bir kişiye yapısal özellik yani dizim yabancı gelmeyecektir. Aynı kişi örneğin *bulanık suda balık avlamak* deyiminin yapısal olarak çözümlemesini yapabileceksede bu yapıyı oluşturan sözcüklerin kalıplaşmış anlamlarını değil, temel anlamlarını algılayacaktır. Bu durumda ileti, yapısal özellikleri ile görevini yerine getirecek yani *kodlama*² yapılacaktır; ancak *kodlama* ve *kod açma*³ süreçlerinde önemli bir unsur olan *ortak referans çerçevesi*⁴ uygun olmadığından anlamlandırmada eksiklik çıkacaktır.

Birleşik eylemleri, deyimleri ve atasözlerinin anlamca kalıplaştıkları için yapıca kalıplaştıklarını düşünen ve geleneksel olarak *anlamca kaynaşmış birleşik eylemler* olarak adlandırılan bu yapıların tek bir sözcük gibi öge görevi alması gerektiğini söyleyen Karaağaç, anlam ve bağlam hakkında şunları söyler: “*Bilindiği gibi sözlerin anlamları değişkendir ve bu değişkenlik, sözün söz dizimine katıldığı, yani başka sözlerle ilişkiye girdiği anda başlar.*” (Karaağaç 2011: 164). Bu bütün dillere için açık bir gerçektir ve dil biliminin özellikle anlam bilgisi alanına getirdiği en önemli ilkelere biridir. Peki, bu deyim oluşturan yapılar veya sözcükler için geçerli olabilir mi? Yani aynı yapı ve sözcüklerle kurulmuş tümcelerin birinde deyim olarak algılanan kalıbın diğerinde algılanmaması mümkün müdür?

1. Ortalığın karışacağını anlayınca hemen çekilirim; *bulanık suda balık avlanmaz.*
2. Denizin dalgalanacağını anlayınca hemen toplanırım; *bulanık suda balık avlanmaz.*

Bu iki tümce sözcükler arasındaki yapısal ilişkiler açısından farksızdır. Karaağaç; yukarıda alıntılıdığımız tümcesinde “*sözcüklerin bağlam içerisinde anlam kazancaklarını*”, diğer bütün dil bilimciler gibi, söylemektedir. Bu yapıların kalıplaştığını ve artık söz diziminin değil söz yapımının araştırma konusu olduğunu söylemek ve

2 Bildirinin, hem kaynak hem de hedef tarafından ortak kullanılan simge, gösterge, belirtkeler dizgesi ya da kurallar dâhilinde düzenlenmesi (Filizok 2001: 68)

3 Kaynak tarafından kodlanmış iletinin hedef tarafından yorumlanması, anlaşılması, şifresinin çözülmesi (Filizok 2001: 69)

4 Kaynak ve hedef arasındaki alıcının arasındaki ortak anlaşma alanıdır. Bu alanda kodlar olduğu kadar iki taraf arasındaki sosyal, psikolojik ve kültürel etmenler de rol alır (Filizok 2001: 68-69)

tümcede tek bir öge olarak işlev yaptıklarını iddia etmek bu önermeyle çelişmektedir. O hâlde biz bu iki tümcedeki yüklemeleri farklı farklı mı alacağız? Birinci tümcede “balık, su, avlan-” sözcükleri “*karişık bir durumdan çıkar sağlama*” kavramını karşılayan bir deyim olduğundan yüklemi birleşik; ikinci tümcede sözcükler somut ve temel anlamları ile kullanıldığından sırasıyla dolaylı tümleç, nesne ve yüklem olarak ayrı mı alacağız? Bunun pratik bir yöntem olmadığı, yapının anlamla birlikte donmadığı, bağımlı biçimbirimlerin sözcükler arasındaki bağlantıyı kurmaya hâlen devam ettikleri –işlevlerini kaybetmedikleri- gayet açıktır. Çalışmanın başında verilen kaynaşma, kalıplaşma tanımı açıkça gösteriyor ki burada ekler işlevlerini yitirmemişlerdir. Eğer yitirmiş olsalardı çok basit örnekler olarak “*içeri, gözde, bura, birisi, kimisi, işte*” gibi daha birçoklarını sayabileceğimiz sözcüklerdeki eklerin tümcenin ya da sözcük öbeğinin içinde alması gereken görevle tanımlayamayız. Bunlardaki ek kalıplaşmalarını görmek, etimoloji bilgisine sahip olmayı gerektirir ve buradaki kalıplaşma yine sözcüklerin ilişkisi ile, bağlam içinde, ortaya çıkar.

Dahası, bağlamdan koparılarak incelenecek yapılarda, öbeğin deyim olup olmadığına karar vermek de oldukça güç olur. Örneğin “*Cihan, ağız tamburası çalıyor.*” tümcesinde “*ağız tamburası çalmak*” anlam öbeğinin bağlama göre anlamsal görünümünü değiştirecektir. Bağlam Cihan’ın birini oylamaya çalıştığına işaret ediyorsa “*sözle avutmaya, oyalamaya çalışmak*” (Aksoy 1998: 537); çok üşüdüğüne işaret ediyorsa “*soğuktan dişleri birbirine çarpamak, çenesi titremek*” (Aksoy 1998: 537) anlamlarında deyim olarak algılanabilecekken bağlam; Cihan’ın çaldığı müzik aletine işaret ettiğinde “*ağız tamburası*” tamlaması ve “*çalmak*” eylemi *anlamca kaynaşmış birleşik eylem/deyim* olmaktan çıkacak öbek bozulacaktır. Bu gibi bir tümcenin öğelerinin belirlenmesi imkânsızlaşacaktır.

1. Ahmet, kendine bir gözde buldu.
2. Ahmet, aradığını bir gözde buldu

Birinci tümcede “*gözde*” sözcüğündeki +DA bulunma durum ekini artık bulunma durum eki olarak almamız imkânsızdır bu nedenle “bir gözde” öbeği belirtisiz nesne görevine girecektir; çünkü burada ek kalıplaşmış ve işlevini yitirmiş yeni bir sözcük türetmiştir. İkinci tümcede ise “bir göz” niteleme öbeği, dolaylı tümleç olarak işaretlebilir; getirilen bulunma durumu eki işlevini ve anlamını yerine getirmektedir. Anlamca kaynaşmış birleşik yapılar adıyla anılan deyimlerde bu durum böyle değildir. Oysa her iki örnekte de “*göz*” sözcüğü temel anlamında değildir.

Anlam; kullanıma göre değişebilen, kişiden kişiye ve bağlamdan bağlama farklı değerlendirilebilecek bir unsur ise dilin yapısal ve dizimsel özelliklerinin anlaşılabilmesi için ilk önce biçimsel bir tutumla sözcükler arasındaki ilişkilerin göz önünde tutulması gerekir; çünkü “*biçimsel kalıpların ne kadar kesin olabileceği, anlamları hiç bilinmeyen kelimelerin bile uygun söz bölümlerine otomatik olarak ayrılabilmesinden anlaşılmaktadır.*” (Başkan 2003: 102).

“*Höçler pelöleyin rorokta fepiyorlar*” tümcesini Türkçenin biçimsel yapısını asgari düzeyde bilen biri, tümceden tam bir anlam çıkaramasa da, tümcenin Türkçe olduğunu; *höç* sözcüğünün ad olduğunu ve özne görevinde kullanıldığını; *pöle* sözcüğünün ad olduğunu ve kendisine eklenen bağımlı biçim birim nedeniyle zarf tümleci

görevine girdiğini; *rorok* sözcüğünün ad olduğunu ve bulunma durum ekini alarak dolaylı tümleş görevinde kullanıldığını; *fep* sözcüğünün eylem olduğunu ve aldığı kip ve kişi ekleriyle yüklem görevine girdiğini rahatlıkla söyleyerek bu yapıyı tür ve görev bölümlerine ayırabilir. Hatta *höç* denilen kişi ya da nesnelere *pöle* denilen bir zamanda ve *rorok* denilen bir yerde *fep* yapıyor olduklarını söyleyebilir; ancak bu yapısal bir anlamdır. Bu örnekteki bağımsız biçim birimlerin, herhangi bir bağımlı biçim birim olmadan dizilmelerinden asla bir anlam çıkmayacaktır; çünkü bu tip bir dizimde ne birimlerin *sözlük anlamı* bulunur ne de *yapısal anlamı*. Bu durumda bunun bir *tümce anlamı* da olmaz. Bu nedenle ister kalıplaşmış olsun ister kalıplaşmamış, ister tümce düzeyinde olsun ister sözcük öbeği hiçbir sözlük birimi, biçimsel olarak dizime girme- dikçe hiçbir anlam özelliğini yansıtamayacaktır (Başkan 2003: 102).

Yukarıdaki dizim ve biçim öğeleri anlamlı ve bağımsız biçim birimler yani sözlük birimleri üzerinde uygulandığında başka bir durum ortaya çıkacaktır. “*Kitap akşam çöl yüz*” şeklindeki bir dizim yapısal anlamı sahip değildir; çünkü bunların teker teker sözlük anlamlarının bulunması yeterli değildir. Bu biçim birimlerin sözlük anlamlarının birbirleriyle ilişkilenebilmesi ve toplu bir anlamı ifade edebilmesi için biçimsel ipuçlarının verilmesi gerekmektedir. Biçimsel ipuçları bulunmayan; yani yapısal anlamı bulunmayan bir dizimin *tümce anlamı* da olmayacaktır. Durum sözcük öbekleri için de farklı değildir. Yine, bu sözlük birimleri arasındaki dizimsel bağları sağlayacak bağımlı biçim birimler olan ekleri, art arda dizdiğimizde -“*lar leyin, de, yorlar*”- bunların tek başlarına bir anlam ifade edemeyeceklerdir. Dizim de bağımlı ve bağımsız biçim birimler dağıtılarak oluşturulduğunda “*lar yüz kitap leyin akşam yorlar çöl*”: Bu biçimsel ipuçlarının düzensizliği yine yapısal anlamı engelleyeceğinden tümcenin de anlamlandırılmasını engelleyecektir. “*Kitaplar akşam leyin çölde yüzüyorlar.*” tümcesinin hem yapısal anlamı vardır hem de mantık sınırları dışında olsa da bir *tümce anlamı* vardır; çünkü sözcüklerin sözlük anlamları bulunmaktadır. (Başkan 2003: 103). Bu durum bizim anlamca kalıplaşmış birleşik eylemler için de geçerlidir. Yukarıdaki örnekler yapının bir neden, anlamın ise bir sonuç olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, deyimler sözlüğünün unsuru olduğu reddedilemeyecek bu tip birleşik eylemlerin -benzer şekilde tümce şeklinde anlamları kalıplaşmış atasözleri ve vecizelerin- söz dizimi çalışmalarında sözcük öbeği olarak *anlamca kalıplaşmış birleşik eylemler/sözcükler* şeklinde sınıflandırılması yanlıştır.

Söz dizimi, insanın sözlük unsurlarıyla düşüncesini ifade ederken bu sözcükleri nasıl ilişkilendirdiğini ve iletisini iletme; yani anlamı oluşturma yolunda hangi kalıpları kullandığını açıklamaya yöneliktir. Özcan Başkan “*Lengüistik Metodu*” adlı yapının söz dizimi ile ilgili bölümünde şöyle der:

“Yabancı dildeki kelimeler tek tek anlaşıldıkları halde cümledeki genel anlamın kavranılmayıp sebebi budur; çünkü yapısal anlam kaçırılmıştır. Bu da bir dil bilmenin, sadece kelime bilmek olmayıp o dilin cümle yapısını da bilmek olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Amerikan okulu bu bakımdan cümle yapısını da aydınlığa çıkarmaya çalışmıştır.” (2003: 103)

Aynı görüş sözcük öbekleri ve onların bir alt grubu olarak sınıflandırdığımız anlamca kalıplaşmış birleşik eylemler için de geçerlidir. Deyimleşmiş yapıları anlam-

landırmak yapının da üstünde bir bilgiyi gerektirmektedir ki bu, dilin doğal konuşuru olan biri için bile kimi zaman güç olmaktadır. Deyimin özel anlamının kavranması, sözcüklerin tek tek işaret ettiği kavram ya da durumdan yol çıkılarak yapılacak bir soyutlamaya dayanmaktadır. Yapılan benzetme ya da karşılaştırmayı kavrayamayan doğal konuşur bile öbek olarak sınıflandırılan deyimleri, anlam bütünlüğünü içinde, bir kalıp olarak algılayamayacaktır.

Model, bir deyime/kalıplaşmış birleşik eyleme uygulandığında: “şeytan, pabuç, ters, giy” sözcükleri arasında biçimsel bir ilişki kurabilecek bağımlı biçimbirimler olmadıkça; yani diziden sadece sözlük birimleri seçilip bunlar arasındaki yatay ilişkileri sağlayacak dizim oluşturulmadan bu dört sözcükten, *yapısal bir anlam* taşımadığından bir anlam çıkarılamayacaktır. Bu küme, bu hâliyle ne deyimdir ne başka bir sözcük öbeği ya da tümcedir. Bu üç sözcüğe diziden uygun bağımlı biçim birimler seçilir de dizim oluşturulursa o zaman bu sözcüklerin hem yapısal hem de bir sonuç olarak söz dizimsel anlamı olacaktır. Artık bu sözcükler tek tek değil; bir öbek olarak bir anlam yansıtacaktır.

“Şeytan+Ø, pabucunu ters+Ø giy-miş.”, “Şeytana pabucunu ters giydirdi” ifadeleri artık anlamlı bir gruptur. Sözlük birimler, aralarında eklerle kurulan ilişki nedeniyle sözlük birimlerin tek tek anlamlarının toplamından daha başka bir anlama geçmiştir. Bu anlamı araştırmak, bu sözcüklerin dil kullanımı içerisinde tek tek ya da öbek olarak kazandığı yeni anlamları incelemek anlam biliminin işidir. Yine bu dizimi oluşturan parçaları inceleyerek bunların yapılarını ortaya çıkararak dilin kuruluş yasalarını ortaya koymak ise söz diziminin işidir.

“Cümle ve kelime gruplarının yapı tiplerinin tasvirinde, her dil olayı gibi kelime grubunun da cümlenin de birbirleriyle ilişkili ve birbirlerine bağımlı biçim ve içerik (semantik) gibi iki yönünün olduğu gösterilmelidir. Herhangi bir söz dizimi kuruluşunun içerik (semantik) yönünden sözdizimlik tasviri, yapı özellikleri gerektiriyorsa önemlidir.” (Baskakov 2011: 17).

Baskakov bu düşünceden hareketle öbeğin kurucusu olan belirtilenin ad ya da eylem oluşunun belirlenmesi, öbeğin söz dizimlik bağlantı tiplerine ve öğelerinin sayılarına göre bir sınıflandırmanın yapılacağı *yapısal-gramatik plandan* ve sözcük öbeğinin unsurları arasındaki ilişkiyi bağımlılık değil bağımsızlık belirliyorsa adlık ve belirtmelik olmak üzere iki ana gruba ayırmada kullanılacak *işlevsel-semantik plandan* söz eder. “*Kelime grubunun bağımsız ya da bağımlı olmasını onların semantiği belirliyor. Eğer kelime grubunun bağımlılığını herhangi bir yapısal özellik belirliyorsa ancak o zaman söz dizimlik çözümlemeyi gerektiriyor.*” (2011: 17) der. Bu durumda varılabilecek sonuç şudur: Bağımsız sözcük grupları dışında semantik bir incelemeye gerek bulunmamaktadır ve bu semantik inceleme, öğelerin sözlüklerde karşıladıkları anlamlardan çok, öbeğin içindeki işlevsel anlamlarıdır. Bir niteleme ya da belirtme yapıp yapmadıkları, bir eylemi mi yoksa bir adı mı belirttikleri gibi...

Söz dizimi incelemelerinde, özellikle tümce yapılarının ortaya konmaya çalışıldığı çalışmalarda birleşik eylemlerin bir alt kategorisi olarak *anlamca kaynaşmış birleşik eylemler* olarak sınıflandırılan deyimlerin tıpkı diğer sözcük öbekleri gibi tek bir anlamı karşıladıkları ve bu nedenle de söz diziminde tek bir sözcük gibi öge görevi üstlendikleri düşünülür.

“Ahmet şeytana pabucunu ters giydirdi.” tümcesi geleneksel olarak aşağıdaki gibi öğelerine ayrılacaktır:

Ahmet	şeytana pabucunu ters giydirdi.
ÖZNE	YÜKLEM

Ancak bu bakış açısı oldukça zorlayıcıdır; çünkü anlamsal bir birlik olan söz konusu deyim yapısı Ad+yaklaşma durumu/ ad+belirtme durumu/ ad+Ø/ eylem-Kip-Kişi şablonuyla kurulmuştur. Bu yapısal ilişki, öbek anlamca soyut da olsa somut da olsa, kalıplaşsa da kalıplaşmasa da var olacak bir yapıdır. Türkçede başka bir ilişki zaten kabul edilemez; çünkü dilin konuşuruna sunduğu imkân budur. Konuşur; duygu, düşünce ve deneyimlerine dayanarak bu yapıdaki soyut anlamı sezer ya da sezemez. Bu tümceyi oluşturan unsurları, temel anlamında ya da deyim anlamında algılar veya algılamaz. Bu, tümcenin yapıcı parçalanması anlamına gelen öğelere ayırma çalışmalarında büyük bir sorun olarak karşımıza çıkar.

“Canım bir ıspanaklı börek çekti.” tümcesi geleneksel anlayışla öğelerine ayırdığımızda daha büyük bir sorunla karşı karşıya kalırız. Tümce, “canı çekmek” deyimini bir kalıp olarak yüklem kabul edilecek olursa “bir ıspanaklı börek” öbeği nesne mi yoksa özne mi olacaktır? Eğer özne olarak kabul edilecek olursa, yüklemdeki eylemin gerçekleşmesi için gerekli olan kavramı karşılayan sözcük olan nesne ögesi tümcede gösterilemeyecektir. Eğer nesne olarak kabul edilirse tümcenin temel ögesi olan özne bulunamayacak, tümcenin oluşması için yüklem ve özne temel koşuldur ilkesi inkâr edilmiş olacaktır.

	Canım	bir ıspanaklı börek	çekti.
Geleneksel Çözümleme	Yüklem	Özne/Nesne?	Yüklem
Önerilen	Özne	Nesne	Yüklem

Deyimleri anlamsal birimler olarak ele alıp deyimleri oluşturan sözcüklerin birlikte kazandıkları anlamları incelemeyi anlam bilimciler ya da kavram bilimciler bırakırsak tümcenin biçimsel olarak parçalanması şu şekilde olacaktır:

Bu şekilde ayrıldığında tümcenin, biçimsel olarak parçaları daha doğru ve açık bir şekilde ortaya çıkacak ve sözcüklerin yapısal ilişkileri, Türkçenin tümce –ve söz öbeği- boyutundaki söz dizim ilkeleri daha sağlıklı bir şekilde belirlenebilecektir. Yapıyı, anlamdan ya da başka dilsel özelliklerden yola çıkarak araştırmak birçok yerde dilcileri, özellikle söz dizimi çalışanları, yanlış yorumlar yapmaya iter. Baskakov, **Çağdaş Türkçede Kelime Grupları** adlı çalışmasında Muharrem Ergin’i şöyle eleştirir:

“Yazar, Türkçede 20 kelime grubu belirlemiştir. Yazarın morfolojik ve sözdizimlik kategorileri birbirine karıştırdığı görülür. Morfolojinin konusu olan analitik, sentetik tipli birleşik fiilleri sözcük gruplarına dahil ettiği gibi aynı şekilde tasvirî fiil şekli, birleşik sayıları ve tekrarları da kelime gruplarına dahil ediyor. Yazar bağımlılık ilişkisine dayanan kelime grupları ile bağımlılık ilişkisi bulunmayanlar arasında ayırım yapmıyor. Kelime grupları tipleri arasında, bazen sentetik bağlama olarak bilinen sözdizimlik ilkeye, bazen de kelime türüne göre sınıflama olarak bilinen morfolojik ilkeye dayanıyor.” (2011: 14)

Buradan da anlaşılacağı üzere birleşik sözcükler, söz diziminin değil, biçim bilgisinin alanındadır. “Ayakkabı” iki kavram biriminden oluşup tek bir kavram birimini karşıladığı için yapısal olarak birleşik sözcüktür ve anlam bilimi, yapı ve söz dizimi

konusu olarak ayrı ayrı incelenmelidir. Bunun dizimsel yapısını ve söz dizimlik bağlantısını açıklamaya çalıştığımızda iyelikli bir belirtme grubu ya da daha yaygın adlandırılmasıyla ad tamlaması olduğu anlaşılır. Yapısal şablonu ad+Ø/ ad+İYELİK EKİ eki şeklinde çıkarılabilecek bu şablona biçimsel tür olarak ad olan sözlük birimler getirildiğinde söz dizimi sağlanacak; ancak bunların hepsi birleşik sözcük olmayacaktır. Kaldı ki örnekte ne ayak⁵ ne de kap⁶ **sözcükleri anlamlarını** yitirmişti; bu iki sözcük bir yazım geleneği olarak⁷ birlikte yazılır. Bu şablona göre oluşturulacak yeni öbekler, yapısal olarak bir aitlik ilişkisi belirtmeler de sözlüksel olarak aynı anlamları taşıyacaklardır. Konumuz başta deyimler olmak üzere kalıplaşmış yapılar olduğundan bunu benzer yapıdaki bir deyimle de örneklemek istersek durum değişmeyecektir:

Tablo 1. Tamlama biçimindeki yapıların sınıflandırılması.

ÖRNEK		Yapısal Sınıflandırma	Sözlük Bilgisel/Anlam Bilgisel Sınıflandırma	Söz dizimsel Sınıflandırma
ayak	kabı	Birleşik Sözcük	Tür adı	Ad tamlaması
tahta	kalemi	-	Tür adı	Ad tamlaması
kör	dövüşü	-	Deyim	Ad Tamlaması
kenarın	dilberi	-	Deyim	Ad tamlaması
demir	leblebi	-	Deyim	Sıfat Tamlaması
yalancı	pehlivan	-	Deyim	Sıfat Tamlaması

Tablo 2. Tamlama biçimindeki yapıların çözümlemesi.

SÖZ DİZİMİ ŞABLONU		
ÖRNEK	ayak	kabı
	tahta	kalemi
	kör	dövüşü
	kenarın	dilberi
GÖREV	belirten	belirtilen
BİÇİMSEL TÜR	ad	ad
ÇÖZÜMLEME	ad+Ø/ad+İlgi Durum Eki	ad+İyelik

Tablo 3. Tamlama biçimindeki deyim ve tür adlarının tümcedeki görevleri.

ÖRNEK	Bu	ayakkabıdır.		
	Bu	tahta kalemidir.		
	Bu	kör dövüşüdür.		
	Bu	kenarın dilberidir.		
ÖGE GÖREVİ	ÖZNE	YÜKLEM		
TÜR VE YAPI ÇÖZÜMLEMESİ	Ad	Ad+Ø	Ad+İyelik	Ek eylem

5 Bacakların bilekten aşağıda bulunan ve yere basan bölümü (2012)

6 İçi gaz, sıvı veya katı herhangi bir maddeyi alabilen oyuk nesne (2012)

7 *Balık adam* sözcüğündeki anlam kaybına rağmen sözcük ayrı yazılmaktadır; anlaşılın birleşik sözcük ve birleşik yazım ve bunun gibi konularda da söylenecek birçok şey bulunur.

Bu tümcelerdeki yüklemeleri birlikte almamızın nedeni, bu yüklemelerdeki sözlük birimlerin anlamsal ya da kavramsal veya sözlük bilgisel olarak öbekleşmeleri değildir. Bunlar, Türkçenin iki öge arasında, belirten ve belirtilen ad olduğunda dizimlik ilkeyi belirleyen kurallarla öbekleşmiş sözcüklerdir. Bunlar dizimsel olarak bir öbek oluşturduklarından birlikte alınmışlardır, deyim ya da birleşik söz olduklarından değil. Öyle olsaydı, *okul kitabı* öbeğini anlamca kalıplaşmadığı için ayrı ayrı sözcükler olarak ele almalıydık. Burada anlam değil yapı göz önünde bulundurulmalıdır. *Ayakkabı sözcüğü anlam özellikleri gereğince tek bir kavramı karşılar, yazım ilkeleri gereğince birleşik yazılır; ama ne olursa olsun bir ad tamlamasıdır. Kör dövüşü* anlam özelliklerine bakıldığında her iki sözcüğün de soyut bir anlama geçtiği, yeni bir kavram ya da durumu karşılayan bir deyimdir. Bu anlam özellikleri nedeniyle deyimdir; ancak onu öbek sınıfına sokan bu değildir. Belirten ve belirtilen ilişkisi içinde bir ad diğer bir adla biçimsel bir unsurla birleşmiştir. Kaldı ki öbekler genellikle iki unsurdan oluşup tek bir kavramı karşılayan yapılardır; öbeklerdeki belirten unsur, anlamsal belirten **özelleyen** bir anlama sahiptir.

Görüldüğü gibi, deyim ya da birleşik sözcüğün anlamı her ne kadar kalıplaşmışsa da diğer kalıplaşmamış grubun dizim ve biçim ilkelerinden farkı yoktur. Belki de tümce çözümlemelerinde kafa karıştıran durum budur. Biçim bilgisel olarak, *ad tamlaması, sıfat tamlaması* şeklinde sınıflandırılan gruplar zaten dizimsel olarak birbirlerine analitik ya da sentetik olarak bağlı olduklarından deyim olsalar da olmasalar da birlikte işlem görüp öge görevi alırlar. Bu, bir eylemle ilişkiye girerek deyimleşmiş diğer öğelerin de beraber alınması gerektiği gibi bir yanılıgyı doğurmuş olmalıdır. Bu, eylemle kurulmuş deyimler için böyle olmak zorunda değildir.

Tablo 4. Anlamca kalıplaşmış bir deyimle benzer yapıların karşılaştırılması.

ÖRNEKLER	1.	(+) Ahmet	şeytana	pabucunu	ters	giydirdi.
	2.	(+) Ahmet	çocuğa	kazağını	ters	giydirdi
	3.	(+) Çocuk	arkadaşına	ödevini	yanlış	anlattı.
	4.	(-) Bardak	okuluna	otobüsünü	düz	götürdü.
ÖGE GÖREVLERİ		ÖZNE	DOLAYLI TÜMLEÇ	BELİRTİLİ NESNE	BELİRTEÇ TÜMLECİ	YÜKLEM
TÜR VE YAPI ÇÖZÜMLEMESİ		Ad+Ø	Ad+ Yaklaşma Durum Eki	A+ Belirtme Durum Eki	A+Ø	Eylem- Kip-Kişi Eki

Yukarıdaki dört tümce arasındaki farklıklar ne biçimsel ne söz dizimseldir. Bu tümceler arasındaki tek fark anlamsaldır ve bu farklılıkları belirleyip sınıflandırma yapacak olan anlam bilimcidir. Anlam özellikleri dikkate alınarak yapılacak bir çalışma söz diziminin alanına girmez; ancak hangi yapıların ve dizimlerin hangi anlam özelliklerini doğurduğu konusunu aydınlatabilir.

Tablo 5. Bir tamlamanın deyimleşmiş biçimiyle gerçek anlamdaki biçiminin yapısal olarak karşılaştırılması.

ÖRNEKLER	1.	(+) Mehmet Ağa	evden kaçan kızını		defterden	sildi.
	2.	(+) Mehmet Ağa	kendisine ödenen borçları		defterden	sildi.
	3.	(+) Muhtar Emmi	köyden ayrılan kişileri		defterden	sildi.
	4.	(+) Mehmet Ağa	askerden dönen oğlunu		pencereden	gördü.
	5.	(+) Ali Amca	elinden düşen tespihini		yerden	aldı.
	6.	(-) Harf Dayı	Türkiye'den gelen seslerini		yukarıdan	duydu.
ÖGE GÖREVİ		ÖZNE	BELİRTİLİ NESNE		DOLAYLI TÜMLEÇ	YÜKLEM
SÖZ DİZİMSEL TÜR			İYELİKLİ ÖBEK			
ÖGELER			Tamlayan düşmüş	Tamlanan		
SÖZ DİZİMSEL TÜR			Eylemsi Öbeği			
ÖGELER			Eylemsi (Yönetme Grubu)		AD	
ÇÖZÜMLEME			AD+Uzaklaşma Durumu	Eylemsi		
		AD+Ø AD+Ø (İyeliksiz Öbek, sıralama ilişkisi)	EYLEMSİ ÖBEĞİ+Belirtme Durumu		AD+Uzaklaşma Durumu	EYLEM-Kip+Kişi

Buradaki tümceler incelendiğinde de farklı bir sonuca varılmayacaktır. Sadece ilk tümcedeki *defterden sil-* deyiminde, sözcükler yapısal olarak bir araya geldikleri için, yani diziden seçilerek bu dizimde söze dönüştürüldükleri için kalıplaşmamışlardır. Zaten bir eylemle bir adın kurduğu bu ilişki için dilin sunduğu biçimsel kurallar dahilinde birbirleriyle biçimsel ve dizimsel bir ilişkiye girmişlerdir. Onların anlamca kalıplaşarak “*adını anmaz olmak, dost saymaz olmak*” anlamlarını kazanmaları *defter* ve *silmek* sözcüklerinin temel anlamlarının içinde gizlidir. Hiçbir sözlüğe dayanmadan *defter* sözcüğünü anlamlandıracak olursak sözcüğün çağrışım alanında “yazmak, önemli şeyleri kaydetmek, kâğıt, tomar, kalem, silmek...” gibi birçok çağrışımı buluruz. Buradan yola çıkarak *defter*, “önemli şeylerin not alındığı kâğıt tomarı” olarak tanımlanabilir. *Silmek* eyleminin çağrışımları da şunlar olacaktır, “leke, yazı, kir, iz, kazımak, çıkarmak, yok etmek...”, buradan yola çıkarak *silmek* eylemi “bir izi, bir lekeyi bir yerden kazımak, çıkarmak, yok etmek” olarak tanımlanabilir. *Defterden silmek* sözcükleri bir arada temel anlamda *bir yazılan bir şeyi defterden kazımak, yok etmek* anlamındadır. Bu anlamı 2. ve 3. tümcelerde rahatlıkla görebiliriz. Hatta üçüncü tümcedeki “*defterden silmek*” yapısı bağlama göre hem deyim hem de düz anlamda algılanabilir. Bu temel anlamdan yol çıkarak *defter* ve *silmek* sözcüklerinin temel anlamlarına bağlı olarak sözcüğün soyut yan anlamını yani deyimini bulabiliriz; çünkü bu

anlam da sözcüklerin yapısal olarak birleşerek birbirleriyle ilişki kurmalarından doğacaktır. Bu onların bir arada düşündüğü anlamdır ve bağlama bağlıdır. Birinci ve ikinci tümcelerdeki bağlamlar birbirlerinden farklı olduğu için bu iki tümcede *defterden silmek* ilişkisindeki anlamlar farklılaşmıştır. Burada kalıp olan yapı değil anlamdır.

Şimdi Karahan'ın *Türkçede Söz Dizimi* adlı çalışmasında verdiği şu örnekleri (2007: 76-77) ele alalım. Tabloda ilk çözümlenmeler Karahan'a, yatkın harflerle dizilenler bize aittir:

Bu dağlara	gönül verdi,		Köroğlu
Dolaylı Tümleş	Yüklem		Özne
<i>Dolaylı Tümleş</i>	<i>Belirtisiz Nesne</i>	<i>Yüklem</i>	<i>Dolaylı Tümleş</i>
Sözünde durmadı		mavi gökler	
Yüklem		Özne	
<i>Dolaylı Tümleş</i>	<i>Yüklem</i>	Özne	
Otuz sene içinde	hiçbir an	ümidini kesmedi	
Belirteç Tümleci	Belirteç Tümleci	Yüklem	
<i>Belirteç Tümleci</i>	<i>Belirteç Tümleci</i>	<i>Belirtili Nesne</i>	<i>Belirteç Tümleci</i>
İntihara dair yeni tafsilat veren gazeteleri		gözden geçirdiler.	
Belirtili Nesne		Yüklem	
<i>Belirtili Nesne</i>		<i>Dolaylı Tümleş</i>	<i>Yüklem</i>
Ölüm	kol gezer		her yerde
Özne	Yüklem		Dolaylı Tümleş
Özne	<i>Belirtisiz Nesne</i>	<i>Yüklem</i>	Özne
İstanbul'a dönmek		babamın içine sinmemiş	
Özne		Yüklem	
Özne		<i>Dolaylı Tümleş</i>	<i>Yüklem</i>
Derhal		benden bahsediliyormuş gibi	kulak kabarttım
Belirteç Tümleci		Belirteç Tümleci	Yüklem
<i>Belirteç Tümleci</i>		<i>Belirteç Tümleci</i>	<i>Belirtisiz Nesne</i> <i>Belirteç Tümleci</i>

Sonuç

1. Dil bilgisel ve anlam bilgisel sözcük öbeklerinin sınırları belirlenmelidir. Yukarıda verilen düşünce daha geniş bir örneklem grubu içinde sınanmalıdır. Dil bilgisel olguların açıklanmasında ele alınan olguya uygun yöntemler kullanılmalıdır. Ses olayları ses bilgisinin; söz dizimi, söz diziminin sınırları içinde kalmalıdır.
2. Türkçe kendi dizimsel ve yapısal özellikleri içinde incelenmeli, kendi dinamiklerinden yola çıkılarak bunlar açıklanmalıdır. Sözcük ve anlam üretme yolları bu kadar işlek olan bir dil; ne Hint-Avrupa dillerinin ne de Hami-Sami dillerinin anlayışıyla incelenebilir.
3. Anlam iki yönlüdür: bu yönlerden biri konuşurun hazır bulduğu sözlüksel birimlerdir. Diğeri ise dilin imkânları içinde hazır bulduğu sözlük birimleri, yapısal olarak bir araya getirdiği dizgeyle oluşturduğu dizimden çıkan yeni

anlamlardır. İlki toplumsal iken ikincisi bireyseldir. Toplumsal olan donmuş- tur; ancak bireysel olan donuk değildir. Dizim, bireysel kullanımın devamı için gereklidir. Dizimi oluşturan ilkeler, anlamı belirleyen ilkelerdir. Anlam bir sonuç olarak değerlendirilmelidir. Tümcede ya da öbekte aynı sözcük- lerin yer değiştirmesi bile anlam değişikliğine yol açar. Anlam bu nedenle oldukça kaygan bir zemine oturmaktadır. Bu nedenle anlama dayalı ölçütler dil bilimsel yapıların açıklanmasında oldukça zayıf kalmaktadır. Deyimlerde sözcüklerin yerlerinin değiştirilmesinin anlam yitimine yol açacağı doğrudur; çünkü *okulun öğrencisi*, *öğrencinin okulu* gibi deyim olmayan örneklerde bile sözcüklerin yer değiştirmesi anlamı farklılaştırır; oysaki bunların her ikisi de ad+ad ilişki ile kurulmuş söz dizimsel birer öbektir.

4. Anlamın yapısal olguları açıklamakta kullanılması neden-sonuç ilişkilerinin ters çevrilmesi olarak görünmektedir. Bu da dil üzerinde yanlış yorumların yapılmasına neden olmaktadır. Birleşik eylem olarak hangi eylemlerin kabul edileceği konusu hangi ilkelere göre belirlenmelidir? Anlam mı, yapı mı? Bu konuda, özellikle anlamca kaynaşmış kabul edilen fiillerin (canı sıkılmak, hoşuna gitmek) durumu belirsizdir. Bazı araştırmacıların birleşik fiil saydığı bu yapılar bazı dilciler tarafından kelime grupları içerisinde incelenmez (Kerimoğlu 2006: 110). Bize göre bu durumu çözecek tek yol, öbek konusunda anlamın değil; dizim ve yapının göz önünde tutulmasıdır.

Halil İbrahim Delice deyimleri yapısal olarak sınıflandırdığı “*Deyimlerin Dil- bilimsel Yapıları ve Yapı Çözümlemeleri*” adlı çalışmasında “*bağımsız anlam birimlerin çeşitli dilsel yapılarla birleştirilerek kalıplaşması yoluyla oluşan deyimlerin*” ayrı ayrı öge görevi alacağı ve “*yargı bildirmeyen öbekler*”inse tek bir sözcük gibi öge görevine gireceği sonucuna varmıştır (2002: 194).

5. Birleşik sözcük –ad ya da eylem- olarak kabul edilen sözlük birimlerin yazım ilkeleri bile doğru düzgün belirlenememiştir. Neyin ayrı neyin bitişik yazılacağı tam bir muammadır. Bitişik yazım nedeniyle tek bir sözcükmüş gibi algılanan sözlük birimleri gibi diğer anlamca birleşmiş bütün birimlerin de -anlamsal ve yazım nitelikleri nedeniyle- birlikte alınması gerektiği genellemesi yapılmış gibi görünmektedir. Oysa yukarıda verilmiş üç örnekte bile ad ya da sıfat tamlaması biçiminde bir araya gelen sözcüklerin yazım ya da anlam özellikleri nedeniyle de değil; dizim özellikleri nedeniyle birlikte alındığı unutulmamalıdır. Bu nedenle aralarında yönetim ilişkisi bulunan eylem ve adlardan oluşan deyimlerin söz dizimsel/ dil bilimsel değil anlam bilimsel öbek kabul edilmeleri gerekmektedir ve tümcede tek bir öge gibi ele alınmalarının gereği olmamalıdır.

Kaynakça

- AKSAN, Doğan (1990). *Her Yönüyle Dil -Ana Çizgileriyle Dilbilim-* (Cilt 3). Ankara: TDK Yayınları.
- AKSAN, Doğan (1999). *Anlambilim -Anlam bilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi-*. Ankara: Engin Yayınevi.
- AKSAN, Doğan (2005). *Türkçenin Zenginlikleri ve İncelikleri*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- AKSOY, Ömer A. (1998). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* (Cilt II). Ankara: İnkılâp.

- BANGUOĞLU, Tahsin (1995). *Türkçenin Grameri* (4. baskı b.). Ankara: TDK Yay.
- BASKAKOV, A. N. (2011). *Çağdaş Türkçede Kelime Grupları*. (O. S. Karaca, Çev.) İstanbul: Kesit Yayınları.
- BAŞKAN, Özcan (2003). *Lengüistik Metodu*. İstanbul: Multilingual.
- Büyük Türkçe Sözlük* (2012). 08.03.2012 tarihinde [www.tdk.org.tr: http://tdkterim.gov.tr/bts/](http://tdkterim.gov.tr/bts/) adresinden alındı
- CRYSTAL, David (1990). *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DELİCE, Halil İ. (2002). "Deyimlerin Dilbilgisel Yapıları ve Yapı Çözümlemeleri", *Türk Dili ve Edebiyatı Makaleleri*, 177-194.
- EDİSKUN, Haydar (1992). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- EKER, S. (2011). *Çağdaş Türk Dili*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- ERGİN, M. (2002). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basım Yayım Dağıtım.
- ERKMAN-AKERSON, Fatma (2008). *Türkçe Örneklerle Dile Genel Bir Bakış*, İstanbul: Multilingual.
- FİLİZOK, Rıza (2001). *Anlam Analizine Giriş*, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- GABAIN, Annemarie von (1953). "Türkçede Fiil Birleşmeleri", *TDAY-Belleten*, 16-28.
- GENCAN, Tahir N. (2001). *Dilbilgisi*, Ankara: Ayraç.
- GÖKDAYI, Hüriyet (2012). "Dilde Kalıplaşma Dereceleri", *Prof. Dr. Mine Mengi Adına Türkoloji Sempozyumu* (20-22 Ekim 2011) Adana, s. 660-670.
- HACEMİNOĞLU, Necmettin (1984). *Yapı Bakımından Türk Dilinde Fiiler*, İstanbul: Cönk Yayınları.
- KARAAĞAÇ, Günay (2011). *Türkçenin Sözdizimi*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- KARAHAN, Leyla (2007). *Türkçede Söz Dizimi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KERİMOĞLU, Caner (2006). "Türkçe Dil Bilgisi Öğretiminde Söz Dizimi İle İlgili Kabuller Üzerine I) (Kelime Grupları)", *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi* (20), 106-118.
- KORKMAZ, Zeynep (1998). "Türkçede Birleşik Fiiler ve Anlam Kaymaları", *Türk Dili Dergisi* 559, Temmuz, s. 3-14.
- KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri -Şekil Bilgisi-*, Ankara: TDK.
- KORKMAZ, Zeynep (1992). *Grammer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK.
- KORKMAZ, Zeynep (1994). *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, Ankara: TDK.
- MANSUROĞLU, Mecdut (1958). "Türkiye Türkçesinde Birleşim ve Yazılışları Üzerine", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, I, s. 28-35.
- ÖZTÜRK, Deniz (2008), *Türkiye Türkçesinde Anlamca Kaynaşmış-Deyimleşmiş Bileşik Fiiler*, Ankara:TDK.
- SAUSSURE, Ferdinand de (2001). *Genel Dilbilim Dersleri*. (B. Vardar, Çev.) İstanbul: Multilingual.
- VARDAR, Berke (1980). *Dilbilimi ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK.
- VARDAR, Berke (2001). *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, İstanbul: Multilingual.

BAZI ARAP LEHÇELERİNDEKİ ATASÖZLERİNDE GEÇEN TÜRKÇE KELİMELER

Turkish Words in the Proverbs in Some Arab Dialects

Raghd MOHAMMAD*

Dil Araştırmaları, Güz 2015/17: 199-213

Öz: Türkçe ve Arapça arasında uzun bir geçmişe dayalı bir dil ilişkisi vardır. Türkçe, Arapçanın yoğun tesiri altında kalmış ve bu dilden birçok kelime almıştır. Aynı zamanda Türkçe de Arapçayı etkilemiş ve ona çok kelime vermiştir. Bu kelimeleri tespit etmek amacıyla çok çalışma hazırlanmıştır. Ama Türkçe kelimelerin Arapça atasözü ve deyimlerde nasıl bir yere sahip olduğu pek incelenmemiştir. Bu çalışmada çağdaş Arap lehçelerindeki atasözleri ve deyimlerde kullanılan Türkçe sözcükler tespit edilip üzerine durulacaktır. Bu sözcüklerin atasözlerindeki anlamını gösterdikten sonra varsa eğer atasözlerinin Türkçedeki karşılığı da verilecektir. Sonuçta söz konusu kelimelerin atasözü ve deyimlerde hangi amaçla kullanıldığı da açıklanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, Arapça, Atasözü, Deyim

Abstract: There is language contact between Turkish and Arabic languages for ages. Turkish was under dense influence of Arabic and borrowed many words from that language. Also Turkish influenced Arabic and gave it many words. There have been many studies for confirming these words. However the Turkish words have not been examined in terms of how they are used within proverbs and idioms in modern Arabic dialects. In this study, the Turkish words that are used within proverbs and idioms in modern Arabic language shall be determined and focused on. After indicating the meanings of these words within proverbs, if any, Turkish equivalents of the proverbs shall be given. In conclusion, the purpose of usage of these words within proverbs and idioms shall be explained.

Keywords: Turkish, Arabic, Proverb, Idiom.

Arapça-Türkçe ilişkilerinin temelinde Müslümanlık vardır. Türkler Müslüman olduktan sonra bu iki dil arasında kelime alışverişi olmuştur. Arapçanın, din dili olmasından dolayı Türkçe üzerindeki etkisi daha açıktır. Türkler Arapça kelimeleri yazı dillerinde çok kullanmışlardır (Akar 2010: 10). Araplar da Türkçeden etkilenmişlerdir. Bu etki yazı diline değil daha çok konuşma diline yansıtılmıştır.

Anlam alanına bakıldığında Arapça lehçe ve ağızlarında bulunan Türkçe sözcüklerin daha çok askerî ve günlük hayatla ilgili olduğunu görürüz. Kelimelerin çoğu Osmanlı Türkçesinden geçmiştir. Osmanlı topraklarında yaşamış Arap halkı, o kültürden etkilenmiştir. Bu etkiyi dil açısından anlayabilmemiz için ilk adımda Türkçe veya

* Doktora Öğrencisi, Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı, İzmir/TÜRKİYE. ragit.87@hotmail.com. Gönderim Tarihi: 31.03.2015 / Kabul Tarihi: 28.07.2015.

Türkçe yoluyla giren kelimeleri tespit edeceğiz¹, zaten bu konuda pek çok çalışma yapılmıştır. İkinci adımda da o kelimelerin atasözü ve deyimlerde nasıl ve hangi amaçla kullanıldığını inceleyeceğiz.

Çalışmamızda Filistin, Irak ve Mısır lehçeleri ile Halep ağzındaki Türkçe kelimelerin sadece anlamı değil atasözleri ve deyimlerdeki kullanımına değineceğiz². Arap lehçelerine ait atasözlerini incelerken içinde Türkçe alıntılarının yoğun bir şekilde kullanıldığını fark ettik. Hatta bazı atasözleri mülemma tarzında yazılmıştı, yani yarısı Arapça yarısı Türkçeydi. Malzememizi çeşitli atasözü ve ağız kitaplarının taranması sonucunda elde ettik. Dayandığımız temel kaynaklar şunlardır:

Emsâlu³ ' Ammiyye / **Ahmed**
Teymur Bâşâ (Mısır)

الأمثال العامية / أحمد تيمور باشا (مصر)

Meşel eş-Ş'abî el-Filistinî /
Muhammed Kemâl Cebr
(Filistin)

المثل الشعبي الفلسطيني / محمد جبر (فلسطيني)

Mevsu'et Haleb el-Mukârene /
Muhammed Hayruddin Esedî
(Halep)

موسوعة حلب المقارنة / محمد خير الدين الأسدي (حلب)

Emsâlu'l Bağdâdiyye / **Celal el-**
Hanefî (Irak)

الأمثال البغدادية / جلال حنفي (العراق)

Araştırmamızda önce, atasözünün Arapçası orijinal hâliyle verilip transkripsiyonu yapılacak ve her atasözü veya deyim, hangi eserde ve kaçınıcı sayfada geçtiği gösterilecektir. Daha sonra Arapça atasözünde geçen Türkçe kelimeler izah edilecektir. Ayrıca atasözünün tercümesi yapılacak ve eğer varsa Türkçedeki benzeri gösterilecektir. Atasözleri geçtiği ülkeye göre ayrı ayrı sınıflandırılacaktır. İlk ülke Mısır sonra Irak, Suriye ve Filistin olacaktır.

MISIR LEHÇESİ:

1- اللي بجي في الريش بخشيش.

illi bigi fi'r- riş baħşîş (EA 441).

baħşîş: Bağış, armağan, bir hizmet görene hakkından ayrı olarak verilen para (TVS 677). Bu kelime Farsça kökenlidir, Türkçe yoluyla Arapçaya girmiştir.

Eğer zarar kuşun tüylerinde olsa sorun değil, kuşun kendisine bir zarar gelmemiş ya, o zaman o zarar değil Allah'tan bir bağıştır.

2- أمه عياشة وعامل باشا.

ummu 'ayyâşe ve 'amil bâşa (EA 573).

1 Türkçe yoluyla girmiş olan kelimelerden maksadımız Farsça kökenli kelimelerdir, çünkü Arapçaya doğrudan giren Farsça kelimeler standart Arapçada yer almaktadır, ama Türkçe yoluyla giren kelimeler standart Arapçada değil mahalli Arapçada kullanılmaktadır (Aytaç 1994: 19).

2 Buradaki Mısır, Irak ve Filistin lehçeleri olarak adlandırmamızın sebebi, kullandığımız temel kaynakların adı geçen ülkelerin genelinden derlenmesidir.

3 Biz sadece bu eserden topladığımız malzemenin sayfa numarasını gösterdik, diğer eserlerden topladığımız malzemeyi ise söz konusu eserlerde verilen sıra numaralarına göre gösterdik.

bâşa: Osmanlı devleti döneminde üstün rütbede bulunan askerlere verilen unvan, paşa, zengin, varlıklı (TVS 677).

Annesi yoksulluktan ekmek satıyor, o kendini paşa olarak gösteriyor. Bu atasözü hem fakir hem de kibirli olan kişi için kullanılmaktadır.

Tk. Hem kel, hem de fodul (SAS 753).

3- بختك يا بو بخت.

bahtek yā bū baḥīt (EA 751)

baht: Baht, şans, talih (TVS 70). Bu kelime Farsça kökenlidir, Türkçe yoluyla Arapçaya girmiştir.

Baht, sahibini bulur.

4 - زي كديش الططر القمشة وراه وحامل الهم على قفاه

zey kidîş elṭaṭar il-ḳamşe⁴ warā we ḥamili'l hemm 'alā ḳafâ (EA 1513).

kidîş: İğdiş edilmiş eşek, beygir. **ṭaṭar:** Tatarlar. **ḳamşe:** Sapı kamıştan yapılan kamçı (TVS 429).

Tatar beygiri gibi arkadan kamış sopa ve sırtında dertleri taşıyor.

Bu atasözü bahtsız ve çok dertli kişi için söylenir.

Tk. Ben eşek olduktan sonra, semer vuran çok olur (SAS 988).

5- طمعجي عاوز أجرة فلسنجي منين يده

ṭam'angi 'âwız ugra felsengi minēn yiddī (EŞ 1805).

ṭam'anci: Tamahkâr, açgözlü. Ar. ṭam'an + Tk. ci **felsenci:** Ar. felsen + Tk. ci eki. Parasız, iflas eden kişi. ṭam'anci ve felsenci kelimeleri Arapçadan Türkçeleşmiştir. Türkçenin isimden meslek, uzmanlık ve aşırı düşkünlük bildiren "+CI" ekiyle tekrar Arapçaya geçmiştir⁵.

Açgözlü ücret ister parasız kişi ona nasıl verir? Açgözlü tarafından bir ev yapılmış ve o evi parasız bir kiracı tutmuş, sonuçta o açgözlü bütün umutlarını kaybetmiş.

Tk. Çoğa tamah eden, yoğa tamah eder (SAS 6).

IRAK LEHÇESİ:

6- ألقى من الشكر الحنظل لو كان ببلاش.

aḥlā min'eş şeker ilḥanzal⁶ law kân bibelāş (EB-1 32).

şeker: Şeker. Bu kelime Arapçada **sukkar** سكر olarak telaffuz edilir, Irak lehçesinde ise Türkçe etkisinden dolayı sukkar > şeker olmuştur.

Beleş hanzal, şekerden tatlıdır.

Tk. Bedava sirke baldan tatlıdır (SAS 323).

7- أشتعل بباره وحاسب البطالة.

işteğil bi pāra we ḥāsib'il- beṭāle (EB-1 111)

4 Bu kelime elkamşe yazılır ve el-emşe olarak söylenir.

5 Bu ek Arapçadaki işlevleriyle ilgili daha geniş bilgi için bk. Kuş-Akdağ 2012: 1571.

6 Hanzal Arap çöllerinde yetişen çok acı bir bitkidir.

pāra: Değeri çok düşük bir para birimi, kuruşun kırkta biridir. Bu sözcük Farsça kökenli ama Türkçe yoluyla girmiştir (TVS 673).

Bir para karşılığında çalışmak hiç çalışmamaktan iyidir.

Tk. Ekmek dışten artmaz, para işten artar (SAS 703).

8- اللی بالچدر تطلعه الچمچه.

elli bilçedir tiğalla 'a'1- çemçe⁷ (EB-1 218).

çemçe: Çapçak, ağaçtan oyularak yapılan kulplu su kabı. Farsça kökenli ama Türkçe yoluyla geçmiştir (MH-7 1988: 276).

Bir iş ne kadar sağlam ve güvenli tutulsa bile illa onun bir açığı bulunur.

Tk. Kazanda olan kepçede çıkar. (SAS 859)

9- بحجة التركيلة عطش وير.

bi hiccet'in-nerkile 'ateş vîr (EB-1 327).

nerkile: Nargile. **ateş:** Ateş, köz. **vir:** Ver- emir 2. teklik kişi.

Nargile bahanesiyle ateş ver. Gizli bir işe veya amaca ulaşabilmek için açık ve bilinen bir iş bahane olarak kullanılır.

10- البزون چارك واللحم چارك علوش نتعارك.

elbezun⁸ çārak we'1-laħim çārak 'alawēš nit'ārek (EB-1 340).

çārak: Çeyrek, dörtte biri, ağırlık birimi, Bu sözcük Farsça kökenli ama Türkçe yoluyla girmiştir.

“Kedi çeyrek, et de çeyrek o zaman neden kavga edeceğiz?” Nedeni belli olan kavga ve tartışmalar için kullanılmaktadır. Bir adam varmış, evine çeyrek kilo et getirmiş ve akşam yemeğini beklerken karısına sormuş: Etler nerede? Karısı demiş ki: Kedi yemiş bu etleri. Adam kızıp kediyi tartmış, kedinin ağırlığı da çeyrek kilo çıkmış. Ondan sonra adam karısına yukarıda yazılan bu atasözünü söylemiştir⁹.

11- بقرش صابون تصير المرة خاتون.

bgırış şabūn tşîr'il-mar'a ħātūn (EB-1 382).

gırış: Kuruş. **ħatun:** Hatun, hanımefendi, soylu kadın.

“Bir kuruşluk sabun sıradan bir kadını hatun yapar”. Bu atasözü de temizliğin ne kadar önemli olduğunu anlatmak için kullanılır.

Tk. Pak kadın çamaşırından belli olur. (SAS 483)

12- بيده وبالخاشوكة.

biyeddeh we bi'1-ħāşūka (EB-1 425).

ħāşūka: Kaşık. Çok kullanılan bir kelimedir (TVS 456).

7 /ç/ sesi standart Arapçada yoktur, ama konuşma dilinde kullanılmaktadır.

8 Bezun, Irak lehçesinde kedi anlamında kullanılmaktadır.

9 Bu fikra, Nasrettin Hoca'nın “Ciğer” fıkrasına benzer.

Hem eliyle hem kaşıkla yemek yiyor. Bu bir deyimdir, çok açgözlü ve pisboğaz kişilerin vasfıdır.

13- بيع حُرْمه وأشترى تمر.

bî'î hırma we işteri temir¹⁰ (EB-1 434).

hırma: Hurma. Bu sözcük Farsça kökenlidir, Türkçe yoluyla Arapçaya girmiştir. “Hurma sat hurma al”. Ticaret ve alışveriş konusunda beceriksiz kişi için kullanılır. Aynı zamanda tavırları hoş olmayan kişi için de kullanılabilir.

Tk. Al demiri sat demiri çoluk çocuk ne kemirir (SAS 689).

14- الباجة ما استوت.

el-bāçe mâ istewet (EB-1 440).

bāçe: Kelle paça yemeği. Bu sözcük Farsçadır, Türkçe yoluyla Arapçaya girmiştir. Kelle paça yemeği pişmemiş mi? Bu bir deyimdir, bir işin kısa bir sürede bitmesini beklerken nedeni belli olmadan iş uzamışsa beklemekte olan kişi bu deyimini kullanır.

Tk. Çiğ pişene kadar pişmiş cana geçer (SAS 971).

15- پارة پارة تملی الكوارة.

pāra pāra timle'î'l-kewwāre (EB-1 446).¹¹

pāra: Değeri düşük bir para birimi, kuruşun kırkta biri.

“Az parayla yavaş yavaş fiçı doldurulabilir”. Bu atasözü basit işleri küçümsemeyi ve sabrın önemini göstermektedir.

Tk. Damlaya damlaya göl olur (SAS 680).

16- پاک یا سلمان پاک

pāk yā selmān pāk (EB-1 447. 1.c).

pāk: Temiz, pak, arı.

“Pak ey Selman pak”. Temiz ve dürüst bir insanı tanıtmak için kullanılır ya da bir evin yemeksiz olduğunu göstermek için söylenir.

Tk. Eli pak, yüzü ak (SAS 964).

17- پهريز وطرشي اللخانة.

pehriz u tırşı'l-laḥāne (EB-1 449).

pehriz: Perhiz, diyet. **tırşı:** Turşu. **laḥāne:** Lahana. Perhiz ve tırşı kelimeleri Farsça kökenlidir, Türkçe yoluyla girmiştir (TVS 687).

Kişi diyetle olunca genelde turşu ve özellikle lahana turşusu yememesi lazımdır. Ama hem diyetle hem de turşuyu yiyor anlamında olan bu atasözü tavırlarında zıtlık ve terslik bulunan kişi için kullanılır.

Tk. Bu ne perhiz, bu ne lahana turşusu (SAS 969).

10 Temir, Arapçada hurma demek.

11 Standart Arapçada /P/ sesi yok, ama Irak lehçesinde vardır.

18- پلاو ولبن عافية البدن.

pilāv wu leben ‘âfiyet’ il beden (EB-1 450).

pilāv: Pirinç veya bulgurun pişirilmiş hâli.

“Pilav ile yoğurt vücudu sağlam tutar”. Burada basit yemeklerin değerli olduğuna; yağlı yemeklerin de ne kadar zararlı olduğuna îmâ vardır.

Tk. Mide derdin, perhiz devânın başıdır (SAS 424).

19- جيب البيز وحط البيز تاري البيز حركة.

cıb’ il-bēz wu hıtt’ il-bēz târi’ l bēz hırke¹² (EB-1 564).

biz: Bez, kumaş parçası.

Bezi getir bezi götür derken bez ile hırka aynı şey olduğu anlatılır. Önemli bir iş olmadığı hâlde o işi çok abartılı bir şekilde anlatan kişi için kullanılır.

20- چم چبش يرعى وچم قوزي بالتتور.

çem çebiş yir’ a wu çem kuzi fi’ t-tennûr (EB-1 594).

kuzi: Kuzu, kuzu etinden yapılan bir çeşit yemektir (TVS 557).

“Koç otlarken kuzu tandırda pişiriliyor”. Demek ki belalar ve talihsizlik her zaman dürüst ve güçsüz insanın başına gelir, hilekâr ve kötü insanlar ise her zaman şanslıdır.

Tk. Koyun başı girişinceye kadar çok kuzu başı pişer (SAS 908).

Tk. Yetim kuzu koç olmaz. (SAS 266)

21- چيل الزايد يشك التفك.

çil’ il zâyed yişiki’ l-tefek. (EB-1 603. 1.c)

tefek: Tüfek, barutla doldurulan eski tüfek.

“Haddinden fazla barutla doldurulan tüfek patlar”. İnsan karşılaştığı sorunların boyutunu ve çaresini iyice düşünmezse o zamana başına bir bela gelebilir. Bu ataş aşırı öfkeli insanı sakinleştirmek için de kullanılabilir.

Tk. Demiri nem, insanı gam çürütür. (SAS 689)

22- حبلي شهرين يعجبها طرشي لونين.

hıblâ şehreñ y’ icebhâ turşî lönën. (EB-1 615. 1.c)

turşî: Turşu.

“İki aylık hamile ama iki çeşit turşu ister”. Bir yerde misafir olup utanmadan aşırı bir şekilde yemek yiye kişiye söylenir.

23- حسن كچل كچل حسن.

hesen keçel keçel hesen. (EB-1 658. 1.c)

keçel: Kel, saç olmayan kişi, kel başlı. Bu sözcük Farsça kökenli ama Türkçe yoluyla girmiştir. Kelimenin keçel (كچل) şekli Osmanlı Türkçesinde kullanılmıştır (De-vellioglu 1998: 501).

Bir şeyin dış yapısı değiştirilse bile özü aynı kalır.

Tk. Ha Ali hoca, ha hoca Ali. (SAS 99)

12 Araççada hırke “bez” anlamındadır.

24- خلى الكسكين بضير ماعونه.

ħalli'l-keskin yiğir mā' une. (EB-1 744. 1.c)

keskin: Çok aşırı, öfkeli, sert.

“Sirke eğer çok aşırı ekşi olsa döküldüğü yere zarar verir”. Çok sinirli insanlar her zaman kendilerine zarar verirler.

Tk. Keskin sirke kabına zararlıdır (SAS 402).

25- خوجه علي مالا علي.

ħoce 'ali molla 'ali (EB-1 757).

ħoce: Hoca, imam. **molla:** Molla, hoca, imam. Bu iki kelime Farsçadır ama Türkçe yoluyla Arapçaya girmiştir (TVS 371, 613).

“Hoca Ali, molla Ali”. İki alternatifin de aynı şey ifade ettiği durumlarda kullanılan bir deyimdir.

Tk. Ha Ali hoca, ha Hoca Ali (SAS 99).

26- الدين سز بده إيمان سز.

ed-dinsiz biddeh imānsiz (EB-1 823).

dinsiz: Dinsiz. Ar. din + Tk. siz ekidir. **imānsiz:** İmansız. Ar. İman + Tk. siz ekidir. Din ve iman kelimeleri Arapçadan Türkçeleşmiştir. Türkçenin isimden sıfat türetme eki olan “-sız” ekiyle sıfat yapıpıp tekrar geçmiştir¹³.

Dinsiz olan kişiye imansız bir rakip lazım.

Tk. Dinsizin hakkından imansız gelir.

27- المال للمالجي والزبل للخالجي.

elmāl li'l-mālcī we'z-zibil li'l-ħāncī (EB-1 896).

mālcī: Malcı, mal sahibi. Ar. mal + Tk. ci eki **ħāncī:** Hancı, han sahibi, hande çalışan kimse.

“Mal, mal sahibine pislik ise hancıya kalır”. Yani insanlar bir kişinin işine bakınca onu zengin zannederler, hālbuki o kişi işten sadece acı ve zorluk çeker.

28- سبع صنایع والبخت ضایع.

seb'ī şanāyi' ve'l-baħt zāyi' (EB-1 919).

baħt: Baht, şans, talih.

Elinde yedi marifet var ama bahtı yokmuş.

Tk. Bahtın olmayınca cehdın faydası yoktur (SAS 615).

29- الزبيبانه بنوا عليها ميخانه.

ez-zibyāne benū aleyh meyhāne (EB-1 879).

meyhāne: Meyhane, içki satılan ve içilen yer. Bu sözcük Farsçadan Türkçe yoluyla Arapçaya girmiştir (TVS 606).

13 Ek, Arapçada yokluk ve eksiklik bildirir. Ekin Arapçadaki işlevleriyle ilgili daha geniş bilgi için bk. Kuş-Akdağ 2012: 1579).

“Çöplüğün üzerine meyhane kurulur”. Yani pislik ve kötülükten sadece pislik ve kötülük türetilir.

30- الصوچ مو من القاتل الصوچ من المقتول.

eş-şuç mu min'il kâtil eş-şuç min'il maqtûl (EB-1 1098).

şuç: Suç, günah, cürüm.

“Suç öldürenin değil, ölümdür”. Bir kişinin işlediği suçun başka bir kişiye yüklemesinde kullanılır.

31- ضيع الجبون والبدوي.

zayya'il-çubûn we'l-bedawî (EB-1 1124).

çubun: Çubuk, sigara içmek için kullanılan ağızlık. Bu kelime Türkçedeki çubuk kelimesidir. Sadece kelime sonundaki k > n değişikliği olmuştur (TVS 213).

“Hem çubuğu hem de entarisini kaybetmiş”. Bu atasözü her şeyini kaybeden bir kişi için söylenir.

32- ضيع الصاية والصرايية.

zayy'il şāye wa's-şermāye (EB-1 1126).

şāye: Saye, yardım, değer. **şermāye:** Sermaye, varlık, servet. Bu iki sözcük Farsçadan Türkçe yoluyla Arapçaya geçmiştir (TVS 746).

Sermayesini ve piyasadaki değerini kaybeden kişi için söylenir.

33- الغريب لو خان لو كرخان.

el-ğarīb law hān law kerhān (EB-1 1355).

hān: han. **kerhān:** Külhan, kül ocağı, hamamlardaki ateş ocağı.

Gurbette olan kişi ya handa ya külhanda kalır.

Tk. Garibin yeri ya han ya külhan (SAS 795).

35- الفرچ خاتونة المحلة.

el-ğarç hātuneti'l-maħalle (EB-1 1419).

hātun: Hatun, hanımefendi, soylu kadın.

“Kibirli ve küstah kadın mahallenin hatunu olur”. Çünkü akıllı ve iyi insanlar ona dost gibi davranır.

Tk. Çok yüz buldu arsız oldu (SAS 360).

36- الفهوة بلا دخان كالنوم بلا يورغان.

el-ğahwe bilā duhān ke'n-newmi bilā yorgān (EB-1 1440).

yorgān: Yorgan, yatak örtüsü.

“Tütünsüz kahve içmek yorgansız uyku gibidir”. Bir işe başlamadan önce bütün malzemelerin hazır olması gerekir.

37- كعكولة ذهب وكعكولة فضة.

ke'kület zehab we ke'kület fıdda (EB-1 1471).

ke'kület: Kâkül, perçem, alnın üzerine düşen saç.

“Saçının kâkülü bir parçası altın bir parçası da gümüştür”. Güzel çocuğun perçemini nitelemek için kullanılır.

38- كلاش يقلو لكلاش مرحبا قرداش.

kleş¹⁴ yigullo lekleş merhaba şardâş (EB-1 1478).

şardâş: Kardeş.

“Bir terlik diğer terliğe merhaba kardeş demiş”. İki küstah ve alçak kişinin arasındaki ilişkiyi göstermek için kullanılan bir atasözüdür.

Tk. Körlere sağırılar birbirini ağırlar (SAS 894).

SURİYE LEHÇESİ (Halep Ağzı):

39- آغا صير خنمجي كثير.

āga şir hızmeççi ktır (MH-1 17).

āga: Ağa, zengin, yüksek mevki ve itibar sahipleri için kullanılan bir unvandır.

hızmeççi: Hizmetçi. Ar. hızmet + Tk. ci eki¹⁵.

Yeter ki ağa ol, hizmetçi çoktur.

Tk. Ağanın malı çıkar, uşağın camı (SAS 1040).

40- المسافر إلکن و الأرمغان النا.

el-misāfir ilkun we'l-armağān ilna (MH-1 108).

armağān: Armağan, hediye.

Yolcu sizin armağan ise bizimdir.

Tk. Kapıya varsan “efendi uyur”, elde armağan olsa “vay efendi buyur”. (SAS 1048)

41- إشتا ميدان إشتا شيطان.

işte meydān işte şeytān (MH-1 149).

işte: İşte, bir edattır.

İşte meydan işte şeytan¹⁶.

Tk. İşte arşın işte meydan (SAS 828).

42- الباس بابوچ المسعد تسعد.

ilbes babūç'il-mus'id tis'ad (MH-2 22).

babuç: Pabuç, arkası açık terlik (TVS 667).

Bahtlı kişinin pabucunu giysen sen de bahtlı olursun.

14 Deriden yapılan bir terlik.

15 Arapçadaki /ci/ eki alan kelimeler için bk. (Kuş-Akdağ 2012: 1571).

16 Bu atasözü Türkçeden alınmıştır (MH 1: 149).

43- كتير الكارات قليل البارات.

ktir'il-kārāt qalīl'u'l-bārāt (MH-2 28).

kārāt: Kârlar, kâr kelimesinin çoğulu, meslek. İş, görev. Bu Kelime Farsçadan Türkçe yoluyla Arapçaya girmiştir (TVS 441). **barāt:** Paralar. Paranın çoğu.

Elinde çok marifet ve meslek var ama az para kazanır.

Tk. Baht olmayınca cehdin faydası yoktur (SAS 615).

44- عادي باشتك ولا تعادي أهل حارتك.

'adi baştek welā ti 'ādi ehil hārtek (MH-2 34).

bāštek: Senin paşan.

Sen paşana düşman ol ama asla mahallenin ahalisine düşman olma.

45- باع الدبس واشترى البكماز.

bā'a'd-dibis¹⁷ we iştere'l-bekmāz (MH-2 39).

bekmez: Pekmez, hurma şırası.

"Pekmez sattı pekmez aldı". Ticarete beceriksiz kişi için kullanılır.

Tk. Al demiri sat demiri çoluk çocuk ne kemirir (SAS 689).

46- دبحتني من غير بچاق.

debahteni min gayr bıçak (MH-2 55).

bıçak: bıçak, jilet.

Beni bıçak kullanmadan kestir¹⁸.

Tk. Dil yarası bıçak yarısından acıdır (SAS 1062).

47- المرکبجي لا يموت إلا بالبحر والقاطرجي لا يموت إلا بالغريرة.

el-merkebcı la ymūt illā bi'l-baħr, we'l-qaṭarjı lā ymūt illā bi'l-ğurbe (MH-2 58).

merkebcı: Gemici, tekneci. Ar. merkeb + Tk. ci eki (Kuş-Akdağ 2012: 1571).

kaṭırcı: Kervancı, Katırlarını kira ile işleten veya katırlarla eşya taşıyan kimse¹⁹.

Gemici denizde ölür, katırcı gurbette ölür.

Tk. Çiftçinin sonu bostancılık, pehlivanın sonu destancılıktır²⁰ (SAS 968).

48- بخت عطيني وفي البحر ارميني.

baħt 'aṭini ve fil baħr irmiini (MH-2 66).

baħt: Baht, talih.

"Bana baht ver ve ondan sonra beni denize atsan bile korkmam". Bu atasözü bah-tın önemini pekiştirmek için kullanılır.

Tk. Talihliyi denize atsan ağzında balıkla çıkar (SAS 461).

49- بنات البخوت ملن تخوت.

17 Dibs Arapça kökenli pekmez anlamına gelir.

18 Bu kelime sadece yukarıda yazılan atasözünde kullanılmaktadır.

19 Bu atasözünde sadece kervancı anlamında bulunmaktadır.

20 Bu atasözü istediğimiz anlamı tam olarak karşılamasa bile yakın sayılır.

benāt' il-buḥūt mālon tuḥūt (MH-2 66).

buḥūt: Bahtlar, talihler. **tuḥūt:** Tahtlar, yataklar²¹.

Kız bahtlı olur, tahtlı olmaz.

Tk. Anası kızına taht kurmuş, baht kuramamış (SAS 878).

50- المبشكر أحسن من الأعمى.

el-mibeşker aḥsen mini'l-a'mā (MH-2 120).

mibeşker: kelime boş görmek kökünden gelmektedir. İyi göremeyen ve gözleri iltihaplı kişi için kullanılmaktadır.

Gözleri peşkirle tedavi için bağlanmış olan körden iyidir.

51- مابدي قندرة تزقزق بدي طنجرة تبقق.

mabiddi ḡundere tizekzek biddi ṡancere tibaḡbek (MH-2 147).

ḡundere: Kundura, kaba işlenmiş bağısız ayakkabı (TVS 545). **ṡancere:** Tancere.

“Bana gıcırdayacak kundura değil kaynakacak tencere lazım”. Yani bana süs ya da gereksiz şeyleri getirme, karnımı doyuracak yemek getir.

52- فلان وفلان خوش بوش.

felan ü felan ḡoş boş (MH-2 369).

ḡoş: Hoş, güzel. Bu sözcük Farsçadan Türkçe yoluyla Arapçaya geçmiştir (TVS 373). **boş:** Boş, saçma sapan.

Karşılıklı samimiyeti olan ve birbirinden beklentisi olmayan iki kişi için kullanılan bir deyimdir.

53- بين القرباط والجنتنه مافي تكليف.

beynil ḡırbaṡ²² we'l-cinkene mā fi teklif (MH-2 218).

cinkene: Çingene, göçebe olarak yaşayan bir topluluktur.

Çingene arasında teklif olmaz.

Tk. Bozacının şâhidi şıracı (SAS 52)!

54- التتن يقول للتنباك لا أصلك من أصلي ولا دينك من ديني.

et-tuton yi'ül li't-tinbāk lā aşlak min aşlī we lā dīnek min dīnī (MH-2 254).

tuton: Tütün. **tinbāk:** Tönbek.

Tütün, tönbeḡe demiş ki ne dinimiz ne de kökümüz aynıdır.

Tk. Şap ile şeker bir değil (SAS 217).

55- غيرتي تختك غيرتي بختك ؟

ḡayyerti teḡtik ḡayyerti baḡtik (MH-2 271).

21 Halep'te bu sözcük sadece yatak anlamındadır.

22 Arapçada çingene kelimesinin karşılığıdır.

tehtek: senin yatağın. **bahtik:** senin bahtın, talihin.

Yatağımı değiştirdin ama bahtını değiştirebildin mi?

Tk. Atarlar çıkarayım der tahta, döner dolaşır bahta (SAS 600).

56- الرجل بلا مرة²³ مثل التشممة بلا هوا.

er-racul bilā mara mitli't-teşme bilā hawā (MH-2 319)

teşme: Burada sadece abdesthane anlamındadır,

Karısız erkek havasız abdesthaneyi andırır.

Tk. Kadınsız hane, kuşsuz kafese benzer (SAS 836).

57- الكرامة مالاها چارة.

elgerrāre²⁴ malāha çāre (MH-3 119).

çāre: Çare, çözüm. Bu sözcük Farsçadan Türkçe yoluyla Arapçaya girmiştir (TVS 177).

Geveze kadının çaresi yoktur.

58- چنق كناعة وجنبو آفة.

çanağ kunāfe we cenbo āfe (MH-3 134).

çanağ: Çanak, yemek tabağı.

“Bir tabak künefe ama etrafı hep tehlikelidir”. Bir şey güzel olmasına rağmen çevresi tehlikeli olabilir.

Tk. Dikensiz gül olmaz (SAS 438).

59- أنا خالجي وأنت يولجي.

ene hāncī ve ente yolcī (MH-3 300).

hānci: Hancı, han sahibi, handa çalışan kimse. **yolcī:** Yolcu, seyahatte olan kişi.

Ben hancıym, sen ise yolcusun.

Tk. Ben hancı sen yolcu iken, elbet bir gün buluşuruz (SAS 795).

60- الكار اللي ماهو كارك يخرب ديارك.

elkār elli mâ hu kârek yişrib diyārek (MH-3 315).

kār: Kâr, iş, meslek.

Bilmediğin işe girersen evin yıkılır.

Tk. Her işe ehline layıktır (SAS 727).

61- البتحو بالدمست بيطلع بالكفكير.

ilbithoştu bi'd-dest biyişl'a bi'l-kefkīr (MH-3 50).

dest: Testi, kulpu, geniş gövdeli, dar boğazlı, emzikli veya emziksiz olabilen kap.

23 Bu kelime “kadın” anlamındadır, standart Arapçada كرامة olarak yazılır, ama konuşma dilinde mara قمره olarak kullanılmaktadır.

24 Bu sözcük Halep Arapçasında geveze kadın anlamına gelir.

kefkir: Kepçe, delikli kap. Dert ve kefkir, Farsçadan Arapçaya Türkçe aracılığıyla girmiştir (TVS 841; Devellioğlu 1998: 502).

Testiyle döktüğün şey kepçeyle çıkar.

Tk. Kazanda olan, kepçede çıkar (SAS 859).

62- إن قل مالي كل الناس دشمني.

in kall mālī killi'n-nās duşmānī (MH-3 253).

duşmānī: Benim düşmanım. Farsçadan kökenli bu sözcük, Türkçe yoluyla Arapçaya girmiştir.

Param azalınca bütün insanlar düşmanım olur.

Tk. Malı olmayanın dostu olmaz (SAS 945).

63- دين الله أشكرا ودين المخبا صرامي.

dinu'l-lāh eşkerā ve din'il miḥabbā şarāmī (MH-4 162).

eşkerā: Aşikâr. Farsçadan Türkçe yoluyla Arapçaya girmiş bir kelimedir.

Allah'ın dini aşikârdır ama gizli din ayakkabı kadar alçak ve değersizdir. Eğer insanın yapacağı iş iyi ve temizse gizlemesine gerek yoktur. Çünkü sadece pis işler saklanır.

Tk. Müslümanın dini aşikârdır (SAS 599).

64- ديبس بكماز فرق اتماز.

dibis²⁵ bekmez fark etmez²⁶.

bekmez: pekmez. **fark etmez:** Fark etmez, farkı yoktur.

Dibis pekmez fark etmez.

Tk. Ha Ali veli, ha veli Ali (SAS 790).

65- كوش كوش الوحوش مارح تقدر تحوش.

koş koş el-wuhuş mārāḥ ti' der tiḥuş²⁷.

koş: Hızlı hareket et, koştur.

Canavar gibi hızlı hareket etsen bile hiçbir şey elde edemeyeceksin. Bu atasözü talihsiz insan ne kadar uğraşsa da talihi olmayınca başarılı olamaz anlamına gelir.

FİLİSTİN:

66- أنا بالي الباشا باشا، أتاري الباشا زلمة.

anā bali'l-bāşa bāşa, eteri'l-bāşa zelemé (MŞF 783).

bāşa: Osmanlı devleti döneminde üstün rütbede bulunan askerlere verilen unvan (TVS 677), Paşa, zengin, varlıklı.

25 Dibis Arapçada pekmezin karşılığıdır.

26 Bu atasözü Suriye'nin kuzeyinde kullanılmaktadır.

27 Bu atasözü Suriye'nin güneyinde özellikle Suveyda şehrinde kullanılmaktadır.

Paşayı paşa sandım, meğerki paşa sıradan bir adammış.

Bu atasözü diktatörlük rejiminin aşırı gücüyle alay etmek için kullanılır.

67- إن صرت شاكوش دق، وإن صرت مسمار اصبر على الدق.

in sırt şākūş dık, we in sırt mismār isbir ‘ale’ d-dağ. (MŞF 821)

şākūş: Çekiç.

Eğer çekişsen döv, ancak çiviysen dövülmeye tahammül et.

Tk. Örs isen sabırlı, çekiç isen kuvvetli ol. (SAS 961)

Sonuç

İncelediğimiz deyim ve atasözlerindeki geçen Türkçe kelimeler şunlardır:

āga, armağān, ‘ateş, babuç, bāçe, baht, bāşa, bekmez, , bıçāk, biz, boş, çārak, çanağ, çare, çemçe, çinkene, çubun, dest, duşmānī, dinsiz, eşkerā, fark etmez, felsenci, hān, hānci, hāşuqa, hatun, hızmeççi, hoce, hoş, hurma, imānsiz, işte, kamşa, kār, kardāş, kaırcı, keçel, keşkir, ke ‘kület kerhān, keskin kırış, kidiş, koş, kundere, kuzi, lahāne, merkebcı, meyhāne, mibeşker molla, nerkile, pāk, para, perhiz, , pılav, şākūş, şāye, şermāye, şuç, şeker, şancere, tefek, tehte, teşme, tinbāk, turşi, tuton.

Atasözlerinde en sık kullanılan sözcükler: baht (5), paşa (4), kār (3), para (3), hancı (2), pekmez (2) hatun (2), taht (2), turşu (2)’dir. Kelimeler, en çok Irak’ta, sonra Suriye (Halep), Mısır ve Filistin’de görülmektedir. Bazen aynı kelime ülkelere göre farklı anlamlarda kullanılabilir, Örneğin: Paşa kelimesi Mısır ve Filistin’de daha çok devlette üstün rütbede bulunan görevlilere denir, Irak ve Suriye’de ise daha çok zengin ve varlıklı kişiler için kullanılır. Bazı kelimeler de sürekli Arapçadaki karşılığıyla kullanılmaktadır. Örneğin, pekmez / dibis ve hurma/ temir. Baht, kār ve para gibi kelimeler bütün örneklerde aynı anlam taşımıştır.

Çalışmamızın amacı bazı Arap diyalektlerinde bulunan Türkçe kelimelerin atasözü ve deyimlerdeki kullanılmasını izah etmektir. Topladığımız malzeme 67 maddeden oluşmaktadır. İncelemenin sonunda Türkçe kelimelerin atasözü ve deyimlerde aşağıdaki amaçlarda kullanıldığını tespit ettik:

1. Atasözlerinde ahengi sağlamak için kullanılmıştır: Örn. أمه عیاشة وعامل باشا. “ummuh ‘ayyāşe ve ‘āmil bāşa”. Örn. كثير الكارات قليل البارات. “ktīr il kārāt kaalil ul bārāt”. ‘ayyāşe/ bāşa, kārāt / bārāt.
2. Eş anlamlı olarak kullanılmıştır: Örn. دبس بکماز فرق اتماز. “dibis bekmez fark etmez”. Örn. بیع خرمة وأشتری تمر. “bī ‘ hurma we eşteri temir”. dibis = bekmez, hurma= temir.
3. Atasözlerinden bazıları Türkçeden aktarma yoluyla kullanılmıştır. Örn. إشتا. “işte meydan işte şeytān”. Örn. أنا خانجي وأنت بولجي. “anā hānci we ente yolci”.
4. Türkçe kelimeler atasözlerinde pekiştirme amacıyla kullanılmıştır. Örn. كوش أنا بالي الباشا. “koş koş elvuhuş mārāh ti’der tihüş”. “anā bali’l-bāşa bāşa, eteri’l bāşa zelemé”.

Kısaltmalar

age. : Adı geçen eser.

Ar. : Arapça

bk. : Bakınız

EA : Emsâlu'l 'Ammiyye / Ahmed Teymurel Başa

EB : Emsâlu'l Bağdâdiyye / Celal el-Hanefî

MH : Mevsušet Haleb el-Mukârene / Muhammed Hayreddin el-ESEDİ

MŞF : Kemalel-Meşel el-Ş'abî el-Filistîni / Muhammed CEBR

SAS : Sınıflandırılmış Atasözleri Sözlüğü

Tk. : Türkçe

TVS: Türkçe Verintiler Sözlüğü

Kaynakça

- AKAR, Ali (2010). *Türkçe-Arapça Arasındaki Sözcük İlişkileri*, Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi, 8. Sayı, s. 9-16.
- AYTAÇ, Bedrettin (1994). *Arap Lehçelerindeki Türkçe Kelimeler*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- BAKR, Magdi, Abd el Monsef (2009). *Arapçada Türkçe Söz Varlığının Etkileri*, Şarkiyat Mecmuası, 14. Sayı, s. 26-37.
- BAŞA, Ahmed, Teymur (1956). *el-Emsâlu'l 'Ammiyye*, Daru'l Kutub el-Arabî, Kahire.
- CEBR, Muhammed Kemal (2014). *el-Meşel eş-Ş'abî el-Filistîni*, Kudüs: Daru'l Cindi Yayınları.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (1998). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 15. Baskı, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- ESEDİ, Muhammed Hayruddin (1988). *Mevsu'et Haleb el-Mukârene*, 7 cilt, Halep: Halep Üniversitesi Basımevi.
- HANEFİ, Celal (1962). *Emsâlu'l Bağdâdiyye*, 2 cilt, Bağdat: Asad Yayınları.
- KARAAĞAÇ, Günay (2008). *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (2003). *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- KUŞ, B. ; AKDAĞ, S. (2012). *Bazı Arap Lehçelerinde Kullanılan Türkçe Son Ekler Üzerine Yeni Bir İnceleme*, Turkish Studies 7/1. Sayı, s.1567-1582.
- Türkçe Sözlük* (2005). 10. Baskı, Ankara: TDK Yayınları.
- WEHR, Hans (1980). *A Dictionary of Modern Written Arabic – English*, Beyrut: Librairie du Liban.
- YURTBAŞI, Metin (2012). *Sınıflandırılmış Atasözleri Sözlüğü*, 10.Baskı, İstanbul: Excellence Yayınları.

gocun- / kocun- FİİLİNİN KÖKENİ

The Origin of the Verb gocun- ~ kocun-

Erol GÜNGÖRDÜ*

Dil Araştırmaları, Güz 2015/17: 215-221

Öz: Bu çalışmada El-İdrâk Haşiyesi'ndeki veri bir yana bırakılırsa, sadece Türkiye Türkçesinde yaşayagelen *gocun- ~ kocun-* 'alınmak, alınıp tedirgin olmak, pirelenmek' fiili, eskicil özellikler gösteren bir söz olarak göze çarpar. Bu söz; *koru-*, *korun-*, *kork-* fiilleriyle eş köklü olup *kor~ kôr* 'kayıp, zarar' isminden +CX- (~ + şı- ~ + jı -) ve öze dönüşlü -n- ekleriyle genişleyerek oluşmuştur.

Anahtar Kelimeler: *gocun- ~ kocun-*, *korı- ~ koru-*, *korın- ~ korun-*, *kork-*, +CX- (~ + şı- ~ + jı-), +(X)rGA-, -(X)rGA-, köken bilimi.

Abstract: In this study, apart from the data in the El İdrâk Haşiyesi, the verb *gocun- ~ kocun-* which means resent, feeling uneasy, being restless and which only lives in Turkey's Turkish, draws the attention as a word which shows archaic characteristics. This word is paronym with the verbs *koru-*, *korun-*, *kork-* is formed by broadening with the name *kor ~ kôr* which means damage, loss and +CX- (~ + şı- ~ + jı -) and the reflexive -n- suffixes.

Keywords: *gocun- ~ kocun-*, *korı- ~ koru-*, *korın- ~ korun-*, *kork-*, +CX- (~ + şı- ~ + jı -), +(X)rGA-, -(X)rGA-, etymology.

Türkiye Türkçesi söz varlığının tutarlı, sağlam bir köken bilimsel çözümlemesi yapılmamış öğelerinden biri de *gocun-* eylemidir. Bu çözümlemenin güçlüğünün büyük ölçüde *gocun-* eyleminin ana biçiminin tanıklanamayışından ileri geldiğini söyleyebiliriz. Bununla birlikte gerek bu eylemle aynı kökten gelişip aynı kavram alanında buluşan eylemlerin yardımı gerekse Türkçenin ek bilgisi, ses bilgisi ve anlam bilgisine ilişkin veriler, *gocun-* eyleminin köken açıklamasını mümkün kılmaktadır.

Başlıca köken bilimsel sözlüklerimiz, *gocun-* eyleminin çözümlemesine katkı sunmaz. Gülensoy (2007), Räsänen (1969) ve Eren'in (1999) çalışmalarında bu eylem yer almış değildir. Eyuboğlu, *gocun-* eylemini, tanıklayamadığı 'geri çekilme, türkme, geri çekilip saldırma, sarma' gibi değişik anlamları içeren bir **koç-* köküyle ilişkilendirirken (2004:284), Tietze (TETTL: 161) *gocun-* eyleminin kökenine ilişkin herhangi bir görüş ileri sürmez. Nişanyan ise '*gücen-filiyle alakası belirsizdir*' açıklamasıyla yetinmiştir (2009:211).

Mustafa S. Kaçalın'ın, *Dedem Korkut'un Kazan Beg Oğuznâmesi* adlı çalışmasında, *koçın-* 'sakınmak, çekinmek, kaçınmak; ürkemek, huylanmak; korumak; güvenmek, alınmak; şüphelenmek' eylemi *kūç+i-n-* eylemiyle birleştirilmiştir (2006: 204).

El-İdrâk Haşiyesi'nde kaydedilen *koçun-* 'rahatsız olup kaçınmak, çekinmek' (KıpçTS: 152) bir yana bırakılırsa, *gocun- ~ kocun-* fiiline ilişkin verilerin Türkiye

* Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Ankara/TÜRKİYE. erolg@gazi.edu.tr. Gönderim Tarihi: 03.11.2015 / Kabul Tarihi: 09.11.2015.

Türkçesi alanında tanıklandığı gözlenir. XIV. yüzyıl Türk edebiyatında özel bir yer tutan, Türk edebiyatında yazılmış beşerî aşk konulu ilk mesnevi olan Süheyl ü Nevbahâr'da geçen *kocin-* 'çekinmek, korkmak' (Dilçin 1991: 623), en eski veri olarak görülebilir. ETT *kocin-* 'korkmak, çekinmek' (Timurtaş 1977: 302), ETT, Osm. *kocin-* 'çekinmek, korkmak' (TarS IV: 2592), en eski veriyle gerek anlam gerek ses yönünden uygunlaşan örnekler olarak göze çarparken, 17. yüzyıl metni olan Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nde ise artık dudak uyumuna girmiş bir şekilde karşılaşıyoruz: *kocun-* 'ürküntü duymak, korkmak' (EÇ: 152). 19. yüzyıl eserlerinden Lehçetü'l-Lügat'te *kocun-* 'sakınmak' (LL: 435), Kâmûs-ı Türkî'de *kocun-* 1. 'alınmak, huylanmak, işkillenmek': 2. 'karıştırmak, kuşkulandırmak' (TemTürkS: 729), şekilleri yer alırken, Lehce-i Osmani'de /g/ ön sesli şeklin madde başı olarak alındığını görürüz: *gocun-* 'alınmak, işkil etmek, ihtiraz' (LO: 161).

Ercüment Ekrem Talu ve Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın eserlerinde (1937, 1943) bile /k/ ön sesli şeklin kullanılışı ilgi çekicidir: *kocun-* 'sakınmak, çekinmek, kaçınmak'; 'ürkmek, huylanmak' (TETTL: 161).

Günümüz yazı dilinde /g/ ön sesli şeklin yaygınlaşmış yerleştiği açıktır: *gocun-* 'alınmak, alınıp tedirgin olmak, pirenlemek' (MBTS: 1062), *gocun-* 'bir şeyden alınmak, çekinmek, kaçınmak' (TürkS: 767).

Türkiye Türkçesi ağızlarında da *gocun-* ~ *kocun-* eylemine ilişkin veriler gerek /g/ gerekse /k/ ön sesli olarak tespit edilir: *koçun-* 'sakınmak' (DerS VIII: 2895), *koçundur-* 'içine korku vermek, şüphelendirmek' (DerS VIII: 2893), *koçundur-* 'kuşku vermek, sakındırmak' (DerS XII: 4562), *gocun-* 1. 'sakınmak, çekinmek, kaçınmak'; 2. 'ürkmek, huylanmak'; 3. 'korumak'; 4. 'güçenmek, alınmak', 5. 'şüphelenmek', *gocungaç* 'alınan (kimse)' (DerS VI: 2090) < *gocun-gaç*.

gocun- ~ *kocun-* eyleminin kökenine ışık tutacak veriler de Türkiye Türkçesi ağızlarında saklıdır. Şu tanık, *gocun-* ~ *kocun-* eyleminin -n- öze dönüşlülük ekiyle genişlemiş bir şekil olduğunu gösterir: *gocu-* 'gerilemek, korkmak' (DerS VI: 2090).

Fiilden fiil türeten, öze dönüşlü -k- ekiyle genişlemiş *gocuk-* (~ *gucuk-*) "sakınmak, çekinmek, kaçınmak" (DerS VI: 2090) sözünün *gocu-* (~ *gucu-*) tabanından geliştiği apaçıktır. *kocukla-* 'kuşkulananmak' (DerS VIII: 2893) fiilinde de /k/ ön sesli olarak aynı taban söz konusudur: *kocu-k+la-*.

Muğla ağızından alınma *gocurgan-* "gocunmak, alınmak" (DerS XII: 4509), *gocu-* tabanından gelişmiş bir fiil olarak göze çarpar: *gocurgan-* < *gocu-rga-n-*.

Addan fiil türeten -(X)rGA- [TT *yadurğa-*, TT (ağ.) *sesirge-* 'ses duyar gibi olmak' (DerS XII: 4684), *taşırğa-* 'ayak, yürümekten yaralanmak' (TSD:533), *azırğa-* 'az bulmak' (TSD: 54)] ekinin yanı sıra fiilden fiil türeten -(X)rGA- türemelerine de çağdaş ve tarihî Türk dili alanlarında örnekler bulabiliriz: *basırğan-* 'ağırlık basıp muzdarip olmak, kâbus görmek' (TSD: 66) < *bas-ırğa-n-* < *bas-*, *ezirgen-* 1. 'alçak gönüllük göstermek', 2. 'çağırına çekinerek gitmek' (DerS XII: 4501) < *ez-*, *buşırğa-* 'kızmak, canı sıkılmak' (TSD: 112) < *buş-* 'kızmak; canı sıkılmak'.

gocu- 'gerilemek, korkmak' (DerS VI: 2090) tabanı, *gocun-* ~ *kocun-* fiilinin ana biçimini tasarlamak bakımından en önemli veri niteliğindedir: *gocun-* < *kocun-* < *koçın-* < **kör+çı-n-* < *kör*:

kör+çı-n- >kocun- ~ gocun- gelişmesinde görülen *-r-* ünsüzünün düşmesi için bk. *kuşşa-* ‘kuşanmak, kuşağı bağlamak; sarmak, çevirmek’ (TSD:375) > *kuşsa-* ‘kuşatmak, çevirmek’ (TSD:377).

gocun- ~ *kocun-* (< **kör+çı-n-*) eyleminin yapısında yer alan +CX- (~ + şı- ~ + jı-) ekinin tarihî ve çağdaş Türk dili alanlarında birçok örneğine rastlıyoruz: ET *törçi-* ‘türemek, meydana gelmek’ (ETG: 301), Krh. *törçi-* ‘(işe) başlamak’ (DLT III: 275, 276), krş. *törü-* ‘yaratılmak’ (KrhTS: 299) < **tör+ü-* < **tör ~ töz* ‘kök, asıl’, TT (ağ.) *terci-* ‘(yara için) sulanmak, sulu hale gelmek’, *tercik* ‘(elma için) sulanmış, sulu’ (Dinç 2013: 443) < *ter+ci-k* < *ter*, Azb. *yöncü-* ‘yönelmek’ (AzTDK: 307), Alt. *orın-çık-* 1. ‘yerleşmek’; 2. ‘sertleşmek’; 3. ‘daha önceki duruma gelmek’ (Alt-TürkS: 140) < *orin-* ‘yer’ + *çı-k-*, Tuv. *turlagji-* ‘yerleşmek’ (TuvTS: 109) < *turlag* ‘durak, durulan yer’, *kadıkşı-* ‘sağlığa kavuşmak, dinçleşmek’ (TuvTS: 63) < *kadık* ‘sağlık, sağlıklı’. Bu ek ve genişlemiş şekilleriyle ilgili olarak bk. Güngördü 2002: 171-172.

gocun- fiilinin kökünde yer alan *kor* < AT *kör* ‘zarar, ziyan’ (TDBUÜ: 178) kelimesi, Eski Türkçe Çağından beri kimi lehçe ve ağızlarda korunmuştur: ET *kor* ‘zarar’ (ETG: 282), *kör* ‘kayıp, zarar’ (EDPT: 641, 642), Uyg. *koor* ‘zarar, ziyan’ (TDBUÜ:92), Krh. *kor* ‘ziyan, zarar’ (KrhTS: 170), *kör* ‘kayıp’ (Ercilasun-Akkoyunlu 2014:730), *kör* ‘ziyan’ (TDBUÜ: 108), Harz. *kor* ‘zarar, ziyan’ (HATS: 336), Krç.-Malk. *kor* ‘ziyan’ (Krç-MalkTS:269), Hks. *hor* ‘müsrif, tutumsuz’ (ÖHTS: 189) sıfatı, aynı kelimenin anlam değişmesine de uğradığını gösterir. Tuv. *hora* ‘zarar, ziyan’ (TuvTS: 52).

kor < *kör* ‘kayıp, zarar’ kelimesinin addan fil türeten +A- ekiyle genişlemiş şekilleri, daha Eski Türkçe Çağında başlayan anlam gelişmelerindeki zenginliği gözler önüne serer niteliktedir: ET *kora-* ‘azalmak’ (ETG: 282), KökTürk. *kora-* ‘cenaze töreni düzenlemek’, *korag* ‘cenaze, cenaze töreni’ (OrhTG: 248), Uyg. *koora-* ‘yok olmak, mahvolmak’ (AYS: 321), Uyg. *kora-* ‘eksilmek, zarar görmek’ (OTWF: 421), Krh. *kora-* ‘azalmak, zarar etmek’, (KrhTS: 170) Kıpç. *hora-* ‘güçsüz, dermansız kalmak, dermansız, hâlsiz olmak’ (KıpçTS:97), *kora-* ‘eksilmek’ (KİF: 547), Çağ. *korat-* ‘zarara uğratmak’ (ÇağTS: 648), Kırg. *koro-* ‘eksilmek, azalmak, boşuna harcanmak’ (KırgS: 488) < **kora-*, Krç.-Malk. *kora-* ‘telef olmak; kaybolma’, *koranç* ‘zarar, ziyan’ (Krç-MalkTS: 269), Hks. *hora-* 1. ‘azalmak, eksilmek, küçülmek, inmek, kısılmak’; 2. ‘boşuna harcanmak, zarar görmek’ (Hks-TürkS: 186), *horadığ* ‘zarar’ (ÖHTS: 189), Şor. *kora-* 1. ‘sıkıntı çekmek, eziyet çekmek, zarar görmek, ziyan görmek’; 2. ‘ölmek, can vermek’ (ŞorS: 53), Alt. *koro-* ‘azalmak, boş yere harcamak’ (Alt-Türk S:118), Tel. *koro-* ‘eksilmek, azalmak’, *korom* ‘zararlı’ (TelS: 61), Sah. *xoromūlāa-* ‘harcamak’ (Türk-SahaS: 108).

kor < *kör* ‘zarar ziyan, kayıp’ kökünden türemiş *korı-* ~*koru-* fiili ve öze dönüşlü *korın-* ~ *korun-* fiilleri, *gocun-* ~ *kocun-* fiilinin kökenine ışık tutan önemli verilerdir. Aynı kökten gelişen sözlerin aynı kavram alanında buluşmaları olağandır: ET *korı-* ~ *koru-* ‘korumak’ (ETG: 282) Krh. *korı-* ~ *koru-* ‘korumak’ (KrhTS: 170; 171), *korun-* ~ *korın-* ‘cimri davranarak (malı) korumak’, *korlan-* ‘(elinden çıkan mala) acınıp zarar saymak ve onun hasretini çekmek’ (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 730), krş. Çuv. *hürin-* 1. ‘cimri olarak yaşamak, hasis bir şekilde yaşamak’; 2. ‘yoksulluk içinde yaşamak; muhtaç şekilde yaşamak’ (Çuv-TürkS: 266), Kıpç. *kor-* ‘korumak, himaye etmek’ (KİF: 546) < **korı-*, *koru-* ‘kayırmak, saklamak, himaye etmek’ (KıpçTS: 154), Harz.

korı- ~ *koru-* 'korumak, muhafaza etmek' (HATS: 336; 337), Çağ. *korı-* ~ *koru-* 'korumak, kollamak' (ÇağTS: 648; 649), ETT *korıt-* 'korumak, muhafaza etmek' (TarS IV: 2667) < *korı-t-* (pekiştirme eki), Osm. *koru-* 'muhafaza etmek, sıyânet, himayet, hirasat, kifâyet, vefa etmek, idare etmek' (LO: 246), TT (ağ.) *korun-* 'sakınmak', *korut-* 'olgunlaşması için saklamak (meyve için)' (DerS VIII: 2929), TT *koru-* 1. 'dış tehlikelerden esirgemek, muhâfaza etmek'; 2. 'yardım edip kayırmak, himâye etmek'; 3. '(bir düşmana, bir tehlikeye karşı) savunmak, müdâfaa etmek', 4. 'gerekli tedbirleri alarak zarar görmesini önlemek' (MBTS: 1751), krş. TT (ağ) *gorlaş-* 'başkalarına zarar vermek' (DerS VI: 2105) < **gor* < **kor* 'zarar', TT *koru-* 'korumak' ~ Azb. *goru-* ay. ~ Türk. *göra-* ay. ~ Özb. *korı-* ay. (KTLS I: 502-503), Türk. *göra-* 1. 'birini, bir şeyi korumak, kollamak'; 2. 'savunmak, müdâfaa etmek'; 3. 'bir şeyi savunmak' (Türk-TürkS: 279-280) (< **kōrı-*), Kırg. *koru-* 'korumak, muhafaza etmek, çitle çevirmek', *korun-* 1. 'kendini sıkışık durumda hissetmek; kendini küçülmüş hisseylemek; sıkılmak (mes. kendisinin fakirliğinden); 2. 'içtinap etmek, sakınmak, kurtuluş yolu aramak, saklanmak, gizlenmek' (KırgS: 490), Krç.-Malk. *koru-* 'korumak, sakınmak' (Krç.-MalkTS: 270), Kmk. *koru-* 1. 'beklemek, saklamak, muhafaza etmek, korumak'; 2. 'korumak, muhafaza etmek, beklemek'; 3. 'yasak etmek, yasaklamak' (KmkTS: 268), YUyg. *koru-* 1. 'çevresine duvar çekmek'; 2. 'korumak, muhafaza etmek', *korun-* 'çekinmek, sıkılmak' (YUygTS: 244), Gag. *koru-* 'korumak', *korun-* 'korunmak' (GagTS: 163), Kzk. *korın-* 1. 'korunmak, sakınmak'; 2. 'korkmak, çekinmek' (Kzk-TürkS: 322), Kkalp. *korı-* 'korumak' (KkalpTTS III: 176, 177), Tuv. *horu-* 1. 'yasaklamak, men etmek'; 2. 'saklanmak, gizlenmek' (TuvTS: 52), YUyg. *koru-* 1. 'çevresine duvar çekmek'; 2. 'korumak, muhafaza etmek', *korun-* 'çekinmek, sıkılmak' (YUygTS: 244).

Türkiye Türkçesi ağızlarında tanıklanan *gocun-* 1. 'sakınmak, çekinmek, kaçınmak'; 2. 'ürkmek, huylanmak'; 3. 'korumak'; 4. 'gücenmek, alınmak'; 5. 'şüphelenmek', *gocungaç* 'alınan (kimse)' (DerS VI: 2090) fiiliyle *koru-*, *korun-* fiillerinin anlamları arasındaki benzeşme, tesadüfe bağlanamayacak kadar çarpıcı olduğu gibi köktaşlığın getirdiği olağan bir sonuç olarak değerlendirilmelidir.

İsinden fiil türeten +*I-* ekine ilişkin başka örnekler: *bayı-* 'zengin olmak' (TSD: 71) < *bay* 'zengin', öli- 'ıslanmak' (TSD: 433) < öl 'ıslak, nem; taze, yaş' (TSD: 432), *taşı-* 'dışarı çıkarmak, taşımak' (TSD: 573) < *taş* 'dış, dışarı'.

korı- ~ *koru-* fiilinden -*k-* ekiyle genişleyen *kork-* < **korı-k-* (krş. *Türük* ~ *Türk*) fiili de çözümlememize yardımcı başka bir veridir: KökTürk. *kork-* 'korkmak', Uyg. *kork-* 'korkmak', Krh. *kork-* 'korkmak' (KİF: 547), Kıpç. *kork-* ~ *korh-* ~ *koruk-* 'korkmak' (KıpçTS: 154), Harz. *kork-* 'korkmak, çekinmek' (HATS: 336), Çağ. *kork-* 'korkmak' (ÇağTS: 648), ETT, Osm. *korh-* 'korkmak' (TarS IV: 2663), *korkar ol-* 'korkmak' (TarS IV: 2665), TT *kork-* 'korkmak' ~ Azb. *gorh-* ay. ~ Başk. *kurk-* ay. ~ Özb. *kork-* ay. ~ Türk. *gork-* ay. ~ YUyg. *kork-* ay. (KTLS I: 500-501), Gag. *kork-* 'korkmak' (GagTS: 163), Kırg. *kork-* 'korkmak, dehşete kapılmak' (KırgS: 488), Kzk. *korık-* 'korkmak, ürmek, dehşete kapılmak' (Kzk-TürkS: 322), Kkalp. *kork-* 'korkmak' (KkalpTTS III: 175), Kzn. *kurık-* 1. 'korkmak'; 2. 'kaçmak'; 3. 'belli şartlara dayanamamak' (KznTTS: 177), Kry. *korh-* 'korkmak, korku duymak' (Kry-TürkS: 80), Krç.-Malk. *kork-* 'korkmak' (Krç.-MalkTS: 269), Kmk. *kork-* 'korkmak' (KmkTS: 267), Alt. *korkı-* ~ *korku-* 'korkmak' (Alt-TürkS: 117), Tel. *korkı-* ay. (TelS: 61) <

kork-ı- (pekiştirme eki), Hks. *horh-* ‘korkmak, ürkmek, çekinmek’(Hks-TürkS: 187), Şor. *koruk-* ‘korkmak, ürkmek’ (ŞorS: 54), Tuv. *korgar-* ‘korkmak’ (TuvTS: 71), Çuv. *hıra-* ‘korkmak’(Çuv-TürkS: 266).

Sonuç olarak şunlar söylenebilir: Türkiye Türkçesi söz varlığının dikkate değer bir ögesi olan *gocun-/kocun-* fiili, *kor ~ kōr* ‘kayıp, zarar’ kökünün isimden fiil türeten +*CX-* (~ +*şı-* ~ +*ji-*) eki ve fiilden fiil türeten öze dönüşlü -*n-* eklerini alarak genişlemesiyle oluşmuştur. *gocun-* ~ *kocun-* fiiliyle aynı kökten gelişerek yer yer aynı kavram alanında buluşan *koru-*, *korun-*, *kork-* fiillerinin bu çözümlmeyi kolaylaştırdığı, ağız-larda tanıklanan *gocu-* ~ *kocu-* fiilinin de *gocun-* ~ *kocun-* sözünün köken açıklamasına ışık tutan en önemli veri olduğunu belirtmeliyiz. Şu hâlde *gocun-/kocun-* fiilinin ana biçimi **kōr+çı-n-* olarak tasarlanmalıdır.

Kısaltmalar

ağ.	ağız biçimi
Alt.	Altay Türkçesi
AT	Ana Türkçe
ay.	aynı anlamda
Azb.	Azerbaycan Türkçesi
Başk.	Başkurt Türkçesi
bk.	bakınız
Çağ.	Çağatay Türkçesi
Çuv.	Çuvaş Türkçesi
ET	Eski Türkçe
ETT	Eski Türkiye Türkçesi
Gag.	Gagauz Türkçesi
Harz.	Harezmi Türkçesi
Hks.	Hakas Türkçesi
Kırg.	Kırgız Türkçesi
Kıpç.	Kıpçak Türkçesi
Kkalp.	Karakalpak Türkçesi
Kmk.	Kumuk Türkçesi
Krç. - Malk.	Karaçay- Malkar Türkçesi
Krh.	Karahanlı Türkçesi
krş.	karşılaştırmaz
Kry.	Karay Türkçesi
Kzk.	Kazak Türkçesi
Kzn.	Kazan Türkçesi, Kazan Tatar Türkçesi
Osm.	Osmanlı Türkçesi
Özb.	Özbek Türkçesi
Sah.	Saha (Yakut) Türkçesi
Şor.	Şor ağızı
Tat.	Tatar Türkçesi

Tel.	Teleüt ağzı
TT	Türkiye Türkçesi
Tuv.	Tuva Türkçesi
Türkm.	Türkmen Türkçesi
YUyg.	Yeni Uygur Türkçesi

Kaynakça

- Alt-TürkS: *Altayca-Türkçe Sözlük* (1999). (Haz.: Emine Gürsoy-Naskali ve Muvaffak Duranlı), Ankara: TDK Yayınları.
- AYS: AYAZLI, Özlem (2012). *Altun Yaruk Sudur, VI. Kitap, Karşılaştırmalı Metin Yayını*, İstanbul: TDK Yayınları.
- AzTDK: HACALOĞLU, Recep Albayrak (1998). *Azeri Türkçesi Dil Kılavuzu (Güney Azeri Sahası Derleme Deneme Sözlüğü)*, Ankara: TTK Basımevi.
- ÇağTS: ÜNLÜ, Suat (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Konya: Eğitim Kitabevi Yayınları.
- Çuv-TürkS: BAYRAM, Bülent (2007). *Çuvaş Türkçesi- Türkiye Türkçesi Sözlük*, Konya: Tablet Yayınları.
- DerS: TDK (1963- 1982). *Derleme Sözlüğü I- XII*, Ankara: TDK Yayınları.
- DİLÇİN, Cem (1991). *Mes'üd bin Ahmed, Süheyl ü Nev-Bahâr* (İnceleme-Metin-Sözlük), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- DİNÇ, Ahmet (2013). *Türkçenin Kayıp Kelimeleri*, İstanbul: Fanus Kitap.
- DLT: ATALAY, Besim (1992). *Divanü Lûgat- it- Türk Tercümesi I- III*, Ankara: TDK Yayınları.
- EÇ: DANKOFF, Robert (2008). *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü*, (Katkılarla İngilizceden Çeviren: Semih Tezcan), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- EDPT: CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.
- ERCİLASUN Ahmet B. – Ziyat AKKOYUNLU (2014). *Kâşgarlı Mahmud, Dîvânü Lugâti't Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.
- EREN, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara: Bizim Büro Basım Evi.
- ETG: GABAIN, A. von (1988). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. : Mehmet Akalın), Ankara: TDK Yayınları.
- EYUBOĞLU, İsmet Zeki (2004). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, Ankara: Sosyal Yayınlar.
- GagTS: *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü* (1991). (Akt.: Abdülmecit Doğru - İsmail Kaynak), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- GÜLENSOY, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜNGÖRDÜ, Erol (2002). "İsimden Fiil Türeten +çı-/+çi- Eki ve Gelişmiş Şekilleri", *G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, XXII/3 (Aralık)*, s. 171-182.
- HATS: ÜNLÜ, Suat (2012). *Harezm-Altıordu Türkçesi Sözlüğü*, Konya: Eğitim Kitabevi Yayınları.
- Hks-TürkS: *Hakasça-Türkçe Sözlük* (2007). (Hzl.: Emine Gürsoy-Naskali vd.), Ankara: TDK Yayınları.
- KAÇALIN, Mustafa S. (2006). *Dedem Korkut'un Kazan Beg Oğuz-nâmesi*, İstanbul: Kitabevi.
- KıpçTS: TOPARLI, Recep vd. (2003). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları
- KırgS: YUDAHİN, K. K. (1988). *Kırgız Sözlüğü I- II*, (Çev.: Abdullah Taymas), Ankara: TDK Yayınları.
- KİF: ÖZYETGİN, A. Melek (2001). *Ebû Hayyân, Kitâbul İdrâk li Lisâni'l- Etrâk, Fiil: Tarihi-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*, Ankara: KÖKSAV Yayınları.

- KkalpTTS: *Karakalpak Tilinin Tüsindirme Sözlüğü I- IV* (1982- 1992). Nökis, Karakalpakstan Baspası.
- KmkTS: PEKACAR, Çetin (2011). *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- KrhTS: ÜŞENMEZ, Emek (2010). *Karahanlı Türkçesinin Sözlüğü*, İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Krç- MalkTS: TAVKUL, Ufuk (2000). *Karaçay- Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- Kry-TürkS: ÇULHA, Tülay (2006). *Karaycanın Kısa Sözcüğü (Karayca-Türkçe Kısa Sözlük)*, İstanbul: Kebikeç Yayınları.
- KTLS: ERCİLASON, Ahmet Bican vd. (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kzk-TürkS: KOÇ, Kenan vd. (2003). *Kazak Türkçesi- Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KznTTS: ÖNER, Mustafa (2009). *Kazan- Tatar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- LL: Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi, *Lehçetü'l- Lügat*, (Hzl.: Ahmet Kırkkılıç), Ankara: TDK Yayınları.
- LO: Ahmet Vefik Paşa (2000). *Lehce- i Osmânî*, (Hzl.: Recep Toparlı), Ankara: TDK Yayınları.
- MBTS: AYVERDİ, İlhan (2005). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük I(A-G),II(H-N), III(O-Z)*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- NİŞANYAN, Sevan (2002). *Sözlerin Soyağacı, Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*, İstanbul: Adam Yayınları.
- OrhTG: TEKİN, Talat (2000). *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: Sanat Kitabevi.
- OTWF: ERDAL, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation I- II*, Wiesbaden: Harrasowitz.
- ÖHTS: ARIKOĞLU, Ekrem (2005). *Örneklili Hakaşa-Türkçe Sözlük*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Özb- Türk K: YAMAN, Ertuğrul ve Nizamiddin MAHMUD (1998). *Özbek Türkçesi- Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu*, Ankara: TDK Yayınları.
- RÄSÄNEN, Martti (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki.
- ŞorS: TANNAGAŞEVA, N. N. Kurpeşko ve Şükrü Haluk AKALIN (1995). *Şor Sözlüğü*, Adana: Çukurova Üniversitesi Basımevi.
- TarS: TDK (1963- 1972). *Tarama Sözlüğü I- VIII*, Ankara: TDK Yayınları.
- TDBUÜ: TEKİN, Talat (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı-Simurg.
- TelS: RYUMİNA- SIRKAŞEVA, L. T. VE N. A. KUÇİGAŞEVA (2000). *Teleüt Ağzı Sözlüğü*, (Çev.: Şükrü Haluk Akalın ve Caştigin Turgunbayev), Ankara: TDK Yayınları.
- TemTürkS: *Temel Türkçe Sözlük, Sadeleştirilmiş ve Genişletilmiş Kâmüs-ı Türkî, I (A-F), II (G-L), III (M-Z)*, İstanbul, Tercüman Gazetesi Yayınları.
- TETTL: TIETZE, Andreas (2002). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı II (F-J)*, Wien.
- TİMURTAŞ, Faruk K. K. (1977). *Eski Türkiye Türkçesi, XV. Yüzyıl, Gramer-Metin-Sözlük*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- TSD: PAÇACIOĞLU, Burhan (2006). *VII-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Söz Dağarcığı*, Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- TuvTS: ARIKOĞLU, Ekrem ve Klara KUULAR (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- Türkm- TürkS: *Türkmençe-Türkçe Sözlük* (1995). (Hzl.: Talat Tekin vd.), Ankara: Simurg Yayınları.
- Türk-SahaS: VASİLİEV (CARGISTAY), Yuriy (1995). *Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük*, Ankara: TDK Yayınları.
- TürkS: TDK (2005). *Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yayınları.
- YUygTS: NECİP, Emir Necipovic (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (Çev.: İklil Kurban), Ankara: TDK Yayınları.

ÇEVİRİLER
Translations

ESKİ UYGURCA *çigši* – MOĞOLCA *çigšin*

Henry Serruys CICM*

Çev. Hüseyin YILDIZ**

Dil Araştırmaları, Güz 2015/17: 225-227

Turfan bölgesinde keşfedilen Uygur diline ait pek çok eski eser arasında genellikle Çince kökenli kabul edilen ve *çigši* şeklinde yazılan bir görevli unvanı geçmektedir. İlk olarak 1912’de F. W. K. Müller, orijinal kelimedenden bahsetmeyen fakat yabancı kökenli olduğunu düşündüğü ‘Tschigschi’ adını içeren bir fragman yayımlar¹. 1932’de ise, Prof. Törü Haneda aynı kelimeyi içeren yine Turfan’dan başka bir fragman yayımlar ve kökeninin izlerini T’ang unvanı *tz’u-shih* 刺史’ye kadar sürer².

G. J. Ramstedt ölümünden sonra yayımlanan bir makalede³, kelimenin Çince-Korece [Sino-Korean] üzerinden alıntılandığını ve ‘resmî belge’ anlamına gelen *ch’ih* 敕’den türetilmiş, ‘resmî’ anlamındaki Tü. *çiksi* olduğunu iddia eder. Görüntüye bakılırsa, Ramstedt, Haneda’nın makalesini görmemiştir.

1965’te Hilda Ecsedy, bir kez daha T’ang döneminde Çince alıntılanan erken dönem Türkçe unvanlar problemini ele alır ve Çince *tz’u-shih*’ye bağlanan *çigši* kelimesinin izini sürer.⁴ Ecsedy, ayrıca, aynı kelimenin Tibetliler ve Hotanlılar gibi diğer milletlere Uygurlardan aktarıldığını da belirtir.

Öte yandan, Türkçe *çigši* biçiminin tarihini burada yeniden vermeye gerek yoktur. Ancak, Türkçe *çigši* unvanının Moğolcadan geri ödünçleme yoluyla alındığı ve hem Moğolca hem de Çince kaynaklarda değişmiş biçimler olsa da görüldüğü daha az bilinmektedir. Öncelikle Moğolların bu kelimeyi tam olarak nasıl telaffuz ettiği ve yazdığı oldukça belirsizdir. Bulduğum en eski kanıt, büyük ölçüde değişmiş olan ve güçlükle tanınabilecek gibi duran XVI. yüzyılın sonuna ait Çince biçimdir.

Tümed prensi Sengge-dügüreng’in 1586’nın başlarındaki ölümünden sonra, onun oğlu *Çürüke*’nin *Shun-i-wang* 順湊王 olarak atanmasından önce Ming Mahkemesi oldukça uzun bir süre bekledi. 280 Moğol prensi ve bazı nüfuzlu adamlar, *Çürüke* lehine onun meşru halefi olarak atanması yönünde hızlı bir karar alması için, mahkemeye başvurdu. *Ch’ü Chiu-ssu* 楚九思, *Çürüke*’nin biyografisinde, başvuru dilekçesi-

* “Uighur *çigši* – Mongol *çigšin*”, *Monumenta Serica*, Vol. 27 (1968), pp. 381-384. Gönderim Tarihi: 24.09.2015 / Kabul Tarihi: 15.10.2015

** Arş. Gör., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, hyildiz@gazi.edu.tr

1 F-W.K. Müller, “Der Hofstaat eines Uiguren-Königs.” in *Festschrift für Wilhelm Thomsen*, Leipzig, 1912; s. 210-212.

2 Törü Haneda, “A propos d’un texte fragmentaire de prière manichéenne en ouïgour provenant de Turfan” (çev. C. Haguenaer), *Memoirs of the Res. Dept. of the Toyo Bunko*, 6, 1932 (1-22), s. 4, 7-8 (İlk kez *Kuwabara hakushi kanreki kinen tōyōshi ronsō* 桑原博士還暦記念東洋史論叢 1930’da yayımlanmıştır. Hem Japoncada hem de Fransızca yayımlanmıştır: *Haneda hakushi shigaku rombun shū* 羽田博士史學論文集. *Recueil des ocuvres posthumes de Törü Haneda*, vol. 2, *Études religieuses et linguistiques*, Kyoto, 1958) Yazar, F. W. K. Müller, *Zwei Pfahlschriften aus Turfanfunden*, 1915, s. 23, ve W. Radloff, *Uigurische Sprachdenkmäler*, No. 58, 61 isimli kaynaklara atıfta bulunmaktadır.

3 G. J. Ramstedt “Alte türkische und mongolische Titel” *Journal de la Société Finno-ougrienne* 55, 1958 (59-82), s. 75.

4 Hilda Ecsedy, “Old Turkic Titles of Chinese Origin”, *Acta Orientalia Hung.* 18, 1965 (83-91), s. 86-87.

ni imzalayanları sıralamaktadır: Bunlar arasında biz sadece *tayijî*'leri (yani soyluları) bulmayız, aynı zamanda *kiy-a*, *tabunang* (*tayijî*'nin oğlu), *baysi* (katip) gibi unvanlara sahip olanlar da vardır; ayrıca bunların sekizi *she-chin* 蛇进 olarak adlandırılmaktadır⁵. Başka bir biyografide, Ch'ü Chiu-ssu *she-chin* 賒進 unvanıyla *A'urayçi-dalai* adlı birinden bahseder⁶. İlk hece için farklı karakterler olmasına rağmen bunların aynı kelime olduğu açıktır. Bu kelime, yaklaşık aynı dönemde bir asilzadenin kızının oğlu olan ve 'bir *tabunang* oğlu' olarak bilinen *Wang Shih-ch'i* 王士琦 adlı başka bir yazar tarafından yazılan *San-Yün ch'ou-tsu k'ao* 三雲籌俎考 isimli eserde de listelenir⁷.

Moğolca kelimelerin Ming dönemi transkripsiyonları, bilindiği üzere düzensiz ve hatalıdır. Üstelik, ne *she-chin* transkripsiyonunu ne de *Wang Shih-ch'i* tarafından gösterilen anlamı, orijinal Moğolca biçimin tanınmasını sağlamaktadır.

Neyse ki, büyük ihtimalle aynıysa olan sözcük, Moğol kroniklerinde de görünmektedir. Üç yerde, Moğol tarihçisi Sayang-seçen tam belli olmayan ancak, Eski Türkçe *çigşi* ünvanının Moğolca bir eşdeğeri olduğuna inandığım bir isimle bir kişiden bahsetmektedir. Moğolca biçimin yazımının, Sayang-seçen kroniği (Erdeni-yin tobçi)'nin çeşitli elyazmalarında ve matbu metinlerinde belirgin bir şekilde farklı olması bir problemdir. Biz burada, çeşitli okumaları gözden geçirecek ve onlardan ne gibi sonuçlar çıkarabileceğimizi göreceğiz. İyi bilinen Schmidt edisyonundaki okumalar şu şekildedir: 1. *jaγud-un çayan çegeje* qoyar urbağu bayun qoyayula mordaγulđu yabuyad: "Jaγud'un Çayan ve Çegeje'si döndü ve atından indi; ikisi (kağan'ın) attan inmesine ve (ipini) bağlamasına yardım etti..."; 2. *jaγud-un sayin çegeje*: "Jaγud'un Sayin-çegeje'si"; 3. *çinar jaγud-un sayin çegeje-yin köbegün*: "Çinar-Jaγud'un Sayin-çegeje'sinin oğlu"⁸.

şimdi, diğer edisyon ve elyazmalarında bulunan yazımlarla Schmidt'in çegeje biçimini karşılaştıralım. İlk olarak, Urga elyazmasında üç yerin tamamında çegeçe şekildedir⁹. Üç Ordos elyazmasından¹⁰, A nüshası 1. çigeçi, 2. çegeçi, 3. çigçi şekillerinde okur, ama B and C nüshalarının üç bölümünün tamamında çigçin şekildedir. Hem Ch'ien-lung baskısı¹¹ hem de Saray Müzesi elyazmasındaki¹² üç bölümün tamamında çegeçe okunur. Son olarak, Mançuca çeviri¹³ ve Mançuca versiyona dayalı

5 *Wan-li wu-kung lu* 萬曆武功錄 (Kuo-hsüeh wen-k'u 38, Pei-p'ing, 1936) 8, s. 204-205.

6 *Wan-li wu-kung lu* (Kuo-hsüeh wen-k'u 34) 9, s. 1.

7 *San-Yün ch'ou-tsu k'ao*, Pei-p'ing 1937, 2.24a.

8 J. I. Schmidt. *Geschichte der Ost-Mongolen und ihres Fürstenhauses...* St Petersburg & Leipzig, 1829, s. 188-189, 190-191, 194-195. Schmidt *çinar* okur, ancak, doğru değildir, gerçekte böyle bir kabile adı yoktur. Hem Urga elyazmasında, hem bütün Ordos elyazmalarında hem de Mançuca ve Çinçe çevirilerde (kaynakça bilgileri için aşağıya bakınız), *çagar-jaγud* şekildedir.

9 Er. Haenisch (ed.), *Eine Urga-Handschrift des Mongolischen Geschichtswerks von Secen Sagang (alias Sanang Secen)*, Berlin, 1955, fol. 64v, 65r, 66r.

10 Ant. Mostaert and Fr. W. Cleaves (eds.), *Erdeni-yin tobçi. Mongolian Chronicle by Sayang Seçen (Scripta Mongolica II, 4 vols.)*, Cambridge, Maas., 1956. Ms A. s. 177, 179, 182; ms B, s. 157, 159, 162; ms C. s. 174, 176, 178.

11 Er. Haenisch (ed.), *Der Kienlung-Druck des mongolischen Geschichtswerkes Erdeni-yin Tobçi von Sağang-seçen*, Wiesbaden, 1959, s. 169a, 171a, 174a.

12 Er. Haenisch (ed.), *Qad-un ündüsün-ü erdeni-yin tobçyan. Eine Pekinger Palasthandschrift*, Wiesbaden, 1966, s. 392, 396, 402.

13 Er. Haenisch (ed.), *Monggo Han Sai Da Sekiyen. Die Mandschufassung von Secen Sagang's Mongolischer Geschichte*, Leipzig 1933, s. 80, 81, 82.

Çince çeviride¹⁴ sistemli bir şekilde her üç bölümde de egeşi ve ch'e-ko-chi okunur.

Tüm bu birbirinden farklı biçimler arasında, Ordos elyazmasındaki igşin biçiminin doğru okuma olması kuvvetle muhtemeldir. Bu biçim, aslında, aynı isim ve unvanda olan –tabii ki aynı kişi değil– XVIII. yüzyıl kroniği Bolor Erike tarafından da doğrulanmaktadır. Bu kişiden, bir kez Bayatur ingçin, iki kez de Bayatur igři¹⁵ şeklinde bahsedilir. Prof. W. Heissig, Bolor Erike üzerinde yaptığı analizde bu ismi Bayatur igşin olarak okur ve bir notta, bu iki kişiyi özdeşleştirmeksizin, bu isim ile Erdeni-yin tobçi'deki Sayin-egeçe'yi karşılaştırır¹⁶. Açıkçası, Prof. Heissig Erdeni-yin tobçi edisyonlarının çeşitli biçimleri ile igşin'in kimliğini tanımlamaktadır. Moğol yazısının yapısı dikkate alındığında, igeçi, egeşi vb. şekillerdeki tüm bu okumalar, igşi or igşin'in el yazısıyla yazılması veya dikkatsiz okunması sebebiyle olabilir.

Her ne olursa olsun, bu durum, igşi veya igşin kelimesinin Ming döneminin sonunda ve Mançu egemenliğinin başlarında, ilk olarak Moğollar tarafından, Uygurlardan alıntılandığını göstermektedir. Moğollar kelimenin yazımları farklı farklı aktarıldığı için doğru bir şekilde hem kökenini hem de orijinal anlamını anlayamamışlardır. T'ang dönemindeki bir görevliden itibaren kullanılan *igşin* kelimesi, bundan sonra XVI. yüzyılın sonunda Uygur yönetiminde, soylu bir ailenin genç bir akrabasının unvanı olmuştu: kendisi asil biri olmasa da, bir asilzade kızının oğlu. Moğol kroniklerinden gördüğümüz üzere, daha önce birçok unvanda olduğu gibi, bu kelime de, itibar bildiren bir unvandan bir kişi adı haline dönüşerek kullanılagelmiştir.

14 *Meng-ku yüan-liu chien-cheng* 蒙古源流箋證 ed. 1931, 6.6a, 6b-7a, 9b.

15 Ant. Mostaert and Fr. W. Cleaves (eds.), *Bolor Erike. Mongolian Chronicle by Rasipungsu* (Scripta Mongolica III, 5 vols.), Cambridge, Mass., 1959, Cilt. 3, s. 165, 368, 369.

16 W. Heissig, *Bolor Erike "Eine Kette aus Bergkristallen." Eine mongolische Chronik der Kienlung-Zeit von Rasipungsu (1774/75) literaturhistorisch untersucht*, Peiping, 1946, s. 91, 92.

EN ESKİ TÜRK DİLİNİN METAL ADLARI İLE İLGİLİ SÖZVARLIĞI*

Oleg Alekseyeviç MUDRAK**

Çev. Emine ATMACA*** - Reshide ADZHUMEROVA****

Dil Araştırmaları, Güz 2015/17: 229-242

En Eski Türk birliğinin dağılması Orta Asya ve Güney Sibirya topraklarında “ilk demir çağında” gerçekleşmiştir. Karahoca¹ şehrindeki madencilik teknolojisinin gelişimi, Tanrı dağlarının doğu kollarında ve Güney Altay’da hem Hint Avrupa ahalisi hem de sonradan en Eski Türklerin temelini oluşturan Altay kavimleri ile ilgilidir. VI. yüzyılda ilk Türk Kağanlığının kurucuları olan Aşina boyunun ortaya çıkmasıyla ilgili efsanede, bu sülalenin maden bulma ve metal işlemede yetenekli olduklarından söz edilmektedir. Bu bir tesadüf değildir. Efsaneye göre *Siyen-piler*² tarafından dar-madağın edilmiş olan bu kavim, *Karahoca* bölgesinden kaçıp sonradan *Kuzey Lyang*³ devleti içerisinde yer almıştır. Maden işlemesi ile ünlü olan -Karahoca bölgesinde buldukları sürede- Aşina soyunun ataları, *maden bulma ve işleme deneyimi* kazanmışlardır. Kısa süre Karahoca’da hüküm süren Cücenler⁴, sonradan Aşina kavimini demir madeni ile zengin olan Altay bölgesine sürmüştür. Sonradan Türk adını taşımaya başlayan bu kavim, Cücenler Kağanlığının dağılmasından önce, bu yeni hükümdarlarına demir vererek vergi ödemişlerdir. Tabi ki, en Eski Türk dil ailesine ait olan bir halkın kökenini anlatan ve sonradan ortaya çıkan efsaneyi en Eski Türk birliğinin kökeni ile özdeşleştirmememiz gerekir. Ancak asil *Aşina* boyunun bu mesleği seçmiş olduğu aşikârdır.

* Bu yazı, O. A. MUDRAK’ın Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri. Söz Varlığı kitabının bir bölümünden alınmıştır. Gönderim Tarihi: 19.10.2015 / Kabul Tarihi: 26.10.2015

** *Oleg Alekseyeviç MUDRAK (14 Ocak 1963), Rus dilbilimcisi ve filoloji bilimleri doktorudur. Altay ve Paleoasya dil bilimi alanında çalışmaları vardır. Sibirya, Uzak Doğu ve Kuzey Amerika halklarının tarihi karşılaştırmalı dil bilimi alanında uzmandır. 1995 yılından itibaren Rusya Devlet Gumanitar Üniversitesi Doğu Kültürleri Enstitüsü Karşılaştırmalı Bilim Merkezinde başarılı bir bilim adamıdır. Rusya Devlet Gumanitar Üniversitesi Profesörüdür. Moskova Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesi teoretik ve uygulamalı dil bilimi bölümünden mezundur (1983). Doktora tezi, Türk Lehçelerinde Çuvaş Türkçesinin yeri konusu ile ilgilidir. Altay Dilleri Etimoloji Sözlüğü’nün yazarlarından biridir (2003) (<http://ru.wikipedia.org/wikipedia>).*

*** Yrd. Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Antalya/TÜRKİYE. eatmaca@akdeniz.edu.tr; eatmaca07@hotmail.com.

****Yrd. Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Bölümü, Kastamonu/TÜRKİYE. reshidekirim@gmail.com.

1 **Karahoca ya da Karahoço**, (Çince: 高昌, Gāochāng; Uygurca: لاجواره Qara-hoja, Xoqo) Çin Halk Cumhuriyetinin Sincan Uygur Özerk Bölgesi’nde Turfan’ın 30 kilometre güneydoğusunda İpek Yolu üzerinde eski tarihte bir vaha şehridir (<http://tr.wikipedia.org/wiki/Karahoca>).

2 **Siyen-piler**, (Çince: 鮮卑, pinyin: Xiānbēi, Wade-Giles: Hsien-pi), Moğolistan ve Mançurya sınırı civarında yaşamış göçebe bir kabiledir (<http://tr.wikipedia.org/wiki/Siyen-piler>).

3 **Kuzey Lyang**, (Çince: 北凉 pinyin: Běi Liáng; Kuzey Liang; 397-439), Çin tarihinde Beş Barbar Onaltı Krallık (Çince: 五胡十六國) döneminde Hiung-nuların bir kolu olduğu tahmin edilen Lushui Hu (盧水胡)’nun Juqu Mengxun (沮渠蒙遜) tarafından kurulmuş bir devlettir ([http://tr.wikipedia.org/wiki/Kuzey_Liang_\(16_Kral_l%C4%B1k\)](http://tr.wikipedia.org/wiki/Kuzey_Liang_(16_Kral_l%C4%B1k))).

4 **Cücenler**, (Çince: 柔然 pinyin: Róurán; Wade-Giles: Jou-jan, ya da 蠕蠕 Ruǎnrǎn, 芮芮 Rùrù, 茹茹, 蠕蠕), Orta Asya kökenli bir kavimdir (<http://tr.wikipedia.org/wiki/C%C3%BCcenler>).

Metalürji terminolojisi, en Eski Türk birliğinin dağılmasından önce şekillenmiştir. Söz varlığının bir kısmının en Eski Altayca etimolojisi mevcuttur, esasen bunlar Çinceden yapılmış alıntılardır. Eski Çinliler, Sibirya ve Uzak Doğu'da kültür taşıyıcıları olmuşlardır. Bu eski alıntılar dışında söz varlığının bir kısmı Türkçeye çok erken dönemde girmiştir. Bu yüzden en eski Türk kavimlerinin kültüründe metalürji becerileri ve bilgilerinin mevcut olduğunu belirtmek mümkündür.

1. "ALTIN" terimi

1.0. En Eski Türkçede **altun* kelimesine dayanan kelimedir. İlk yazılı kaynaklarda karşımıza çıkmaktadır. Farklı halklardan alınmıştır. Kelime, Moğolca aracılığı ile Tunguz- Mançu ve Slav dillerine geçmiştir. Kelime, ilk başta Türk halklarını ve onların metal işlemede ulaştıkları başarıları ifade eden kültürel bir terimdir. Tarihi gelişim sonrası bu kelime bütün sınırdaş topraklara yayılmış ve kültürel bir kelime olmuştur. Bütün Çağdaş Türk lehçelerinde vardır. Ancak Yakut Türklerinin Eski Türk halklarına coğrafi yönden uzaklığı nedeniyle Yakut Türkçesine özgü bir kelime değildir.

1.1. **altun* 'altın'

1.1.1. Kelime, VIII. yüzyılın başında Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarında *altun* biçiminde ve 'altın' anlamında geçmektedir. Yenisey yazıtlarında da aynı biçime defalarca rastlanmaktadır. Kelime, Mahmud Kâşgarlı'da (XI. yy.) *altün* biçimindedir (ikinci hecede *vav* mevcuttur), Çağatay Türkçesinde (XV. yy.) *altun* biçimindedir, XIII-XIV. yy. Harezm ve Kıpçak dönemine ait eserlerde de aynı biçimdedir (bk. EDT, 131). Kelimenin Oğuzca kaynaklarda olmayışı dikkat çekmektedir. Çağdaş lehçelerin bütün alt gruplarında mevcuttur: **Karluk grubunda:** Uyg., Lob. *altun*, Özb. *oltin*; **Kıpçak grubunda:** Tat., Başk., Kar. Mal., Kaz., Nog. vs. *altin*; **Sibirya grubunda:** Alt., Hak. *altin*, Tuv. *a'ldin*; **Oğuz grubunda:** Sadece Türkiye Türkçesinde ve eşanlamlı olarak Türkmen Türkçesinde *altin* biçimindedir (Türkmen Türkçesinde bu bir Kıpçakizmdir (yani; Kıpçak grubundan alıntı) sayılabilir) (bk. ESTYA, 1, 142; VEWT, 18).

1.1.2. Bu kelimeyle ilgili Çuvaş ve Yakut Türkçelerinin verileri çok ilgi çekicidir: Edebi dilde (Çuvaş lehçesinin aşağı ağzında) kelime *ıldın*, Vurnar ağzının yukarı kısmında *ıldım*, Yakut Türkçesinde *iltanaska* 'teneke kutu'dur. Karşılaştırmaların sonucundan anlaşılıyor ki, Çuvaş ve Yakut Türkçelerinde kapalı **q* vardır (bk. Mudrak, 1993: 100). Yakut Türkçesindeki *altan* 'bakır' kelimesi, şüphesiz *Evenki* lehçesinden alınmıştır.

1.1.3.1. VIII. yüzyıla ait *run* yazıtlarında *altun* *yiş* bir coğrafi ad olarak Altay dağlarının güney kolları anlamına gelir; yani efsaneye göre burası sonradan Türk ismini alan milletin atalarının oturduğu yerdir (karşılaştırmamız: Çağdaş Madeni Altay (Rusça: *Rudny Altay*) adı da bire bir çeviridir). VIII. yüzyılın sonuna ait Maniheizt yazılarda *altun arxu ulus* Argu kavminin memleketinin adıdır. Mahmud Kâşgarlı döneminde bu kavim, Doğu Tanrı dağlarının kuzey yamaçları ve Alatav dağları arasında yaşamıştır.

1.1.3.2. VIII. yüzyıl yazıtlarında geçen *altun-kümüs* 'mücevherler' birleşik kelimesi ilgi çekicidir (Orhon ve Yenisey yazıtlarında, Tefsirde ve Harezm eseri olan

Oğuz-name destanında XIII. yy. geçer). Bu birleşik kelime, Çağdaş lehçelerden Tat. *altin-kömeş*, Çuv. *ıldын көмөш* (kelimenin ikinci kısmı ‘gümüüş’)’dir.

1.1.4.1. Diğer Altay dilleri ile karşılaştırırken Moğol ve Tunguz-Mançu lehçeleri ile bir benzerlik göze çarpmaktadır. Ancak, şüphesiz bu sonradan alıntılanmış kelimelerdir, onların ilk kaynağı Türk lehçeleridir. Karşılaştırınız: Moğ. **altan* ‘altın’, Moğ. Yazı dilinde *altan*, Halh. *alt(an)*, Kalm. *altın*, Bur. *alta(n)*, Mongor. *xardam*, *dunşyan*, *anta* vs. Kelime, Moğol lehçelerinden Tunguz-Mançu lehçelerine de geçer **alta-*. Bu esnada ikincil anlamlar kazanır ve anlam değişikliğine uğrar: Evenk. *altan* ‘altın, bakır, teneke, sac’, Solon. *altā* ‘altın’, Neg. *altan* ‘bakır’, Oroç. *akta* ‘teneke, sac, çinko’, Ud. *alta id.*, Ulç. *alta(n-)* ‘sac, teneke’, Nan. *alta id.* (TMC, 1: 33). Mançucanın Curçen lehçesindeki *alçun-un* (= *alçun*) (568) ‘altın’ (Mudrak, 1986: 133) ve Mançucadaki *ajsin id* Moğolca aracılığı ile geçmiş daha arkaik bir Türkçe alıntıdır. Geç dönem Curçen lehçesinde, ünsüz ile bir arada gelirken ikincil *l > n* geçişinde bu kelime *ancun* olarak telaffuz edilir ve Mançucada *küpe* anlamında kullanılır (TMC, 1: 22). Curçen İmparatorluğunun kuzey (ilk) başkentindeki nehrin adı da bunu kanıtlamaktadır. XII. yy. Çinli tarihçiler onu *Aluçuhe*, *Ançuhe* olarak, Mançu zamanını ise *Aysihe* olarak kaydetmişlerdir (Curçen İmparatorluğunun resmi adı, *Kin Hanedanı* ‘Altın İmparatorluk’).

1.1.4.2. Bu son alıntıları göz önünde bulundurmazsak Türkçe **altun* kelimesinin birleşik kelime olduğunu ve **āl* ‘al, kızıl’ ve **tun* kelimelerinden oluştuğunu tahmin edebiliriz. İkinci kelimenin Çince alıntı olduğunu söyleyebiliriz: Orta Çince **tun* ‘bakır’ (bk. Ramstedt, AKE, 18). Ancak, en Eski Türkçede ilk hecelerde olmayan son -*n* bulunduğu halde, bu durumda -*n*’nin olması, **āl* kelimesinde ünlünün uzun olması, **altun* kelimesinde ise */a/*’nın kısa olması pek anlaşılır değildir. Eğer bu eski birleşik kelimenin her iki kısmı değişikliğe uğramış ise bu hipotez kabul edilebilir. Çünkü zaten metal adları arasında Çince alıntıların oranı yüksektir. Öte yandan **altun* kelimesini, Moğ. **ıldün ~ *ıldün* ‘hançer’, yazı Moğ. *ildü*, Çin. Moğ. *uldu*, Halh. *ild*, *üld*, Mongor. *urdu* vs. ve Evenk. *elden* ‘demir, metal, teneke, sac’ (TMC, 2, 447) kelimeleri ile de karşılaştırabiliriz. Bu durumda **elto* ‘metal, bakır’ kaynağından türemiş olan kelime Altay dillerinin Orta grubu içerisinde isogloss⁵ sayılmaktadır; ‘metal’ > ‘hançer, silah’ geçişi bu coğrafyaya özgüdür (aşağıda karşılaştırınız).

1.2. **kiriil* ‘altın’

1.2.1. Kelimenin türemiş olduğu çok net gözükmemektedir ve köken olarak Türkçe **kiri-* ‘kızır-, kız-’ ve **kiriil* ‘kızıl’ ile bağlantılıdır. Oğuz grubunda ‘altın’ anlamını görmekteyiz: Azer. *gizil* ‘altın’, *altin* kelimesinin eşanlamlısı Türk. *gidiil* ‘altın’dır. Türk. kelime yapıları ve frazeologizmlerini öğrenirken bu kelimenin ilk ve esas olduğu, metal çeşidi (çelik, sarı renkte olan bakır çinko alaşımı) anlamına geldiğini düşünmekteyiz. *Altin* kelimesi ise Arapça, Farsça, Rusça alıntılar ile tamlamalar içerisinde kimyasal bir element adı olarak kullanılır. Karşılaştırınız: *jokari xilli gidiil* ‘açık kırmızı altın (para altını)’, *gidiil gadip çikarmak* ‘altın bulmak’, *gidiil jali* ‘altın (mecazi: harika bir şey)’, *gidiil çegevi*, *gidiil girindiği* ‘altın (değerinde) toprak’, *gidiil*

5 İsoğloss (eski Yunan. ἴσος ‘eşit’ ve γλῶσσα ‘dil, konuşma’) dil bilimi haritasında herhangi bir dil olayının yayılma sınırlarını belirleyen çizgidir (<http://en.wikipedia.org/wiki/Isogloss>).

‘altından (para)’, *giðil*, *giðildan edilen* ‘altından yapılmış’, *giðillamak*, *giðil çajmak* ‘altın ile kaplamak’ vs. Ama *gara altın* ‘kara altın (petrol)’ *ak altın* ‘beyaz altın (pamuk)’, *altın-valjuta* ‘altın (döviz)’, *altın reñli* ‘altın (renk)’, *altın fond* ‘altın font’, *puluñ altın gimmati* ‘altın para kıymeti’, *altın ađir* ‘altın asır’, *altın toj* ‘altın düğün’, *altınli*, *altın çikjan* ‘altın veren’, *altın gağip aljan* ‘altın çıkartan / getiren’ vs. (Bolşoy Russko-Turkmenskiy Slovar, 389-390). Oğuz grubu dışında bu anlam Yakut Türkçesinde de vardır. Bu, sık rastlanan bir Oğuz-Yakut isoglossudur. Yakut Türkçesinde *kihil kömüs* ‘altın’ (yukarıda karşılaştırınız: Eski Türkçe döneminden beri belli olan *altun kümüş* birleşik kelimesi ve Türk. *kümüş giðil* ‘mücevherler’).

1.2.2. Bu durumda renk adından metal adına anlam taşınması tesadüf değildir. Altay kökenlerine dayanır ve bunun en Eski Altay mecazi anlam olduğu iddia edilir. Türk. **kür-(il)* ‘kızıl’ kelime kökü, Moğ. **küre-* / **küri-* ‘esmer, kahverengi’, Yazı Moğ. *küreñ*, *kürin*, Halh. *xüren*, Buryat. *xüri(n)*, Dag. *kurel* (!), Mongor. *kurē* vs., Tung.-Mançu. **xori-* ‘gri’, Neg. *ojin*, Ulç. *xoj-pu(n)*, Nan. *xōg-žō*, Manç. *urlu* (!) ‘alacalı bulacalı’, Altaycadaki **k’ūru.*’ya dayanan Jap. **kürá-* ‘karanlık’ ile eşdeğerdir. Bu kökten türemiş olan metal adı, Moğ. **kürel* ‘bronz’ ve Korece **kürri* ‘bakır’ kelimelelerinde gözükmektedir.

2. “GÜMÜŞ” terimi

2.1. *gümü’l’ ‘gümüş’

2.1.1. Bu kelime, Eski Türkçe eserlerden beri bilinmektedir. Orhon ve Budist (VIII. yy.), sonradan da Yenisey yazıtlarında *kümüş* biçimindedir. Aynı biçimde Mahmud Kâşgarlı ve Kutadgu Bilig’de geçmektedir (XI. yy.), sonradan İbn-i Mühenna’da (XIV. yy.) ilk ünsüzü ötümlüleşmiş olarak *gümüş* biçiminde geçer. Kıpçak, Oğuz, Harezmi dönemi eserlerinde, run yazıtlarında da aynı biçimde geçmektedir (EDT, 723-724). Çağdaş lehçelerin bütününde korunmuştur: **Karluk grubunda:** Uyg. *kümüş*, Özb. *kumuş*; **Kıpçak grubunda:** Tat. *kömeş*, Başk. *kömöş*, Kaz., Nog. *kümis*, Kumuk. *gümüş*; **Oğuz grubunda:** Türk. *gümüş*, Azer. *gümüş*, Türkm. *kümüş* (Kıpçak lehçelerinden geçmiştir); **Sibirya grubunda:** Alt. *kümüş*, Hak. *kümis*, Tuv. *xümüş* (halk edebiyatı metinlerinde ilk ünsüze bakılırsa, alıntı bir kelimedir) (Tuvinsko-Russkiy Slovar, 497), Yakut Türkçesinde: *kömüs*, Çuvaş lehçesinde *kə'mə'li* (bk. VEWT, 308).

2.1.2. Ramstedt, (SKE, 116) kelimenin etimolojisini doğru vermiştir. Ona göre, kelime en Eski Türkçeye Çince’den geçmiştir. Gerçekten de 錫 鑿 kelimesi (‘metal’ + ‘çok temiz, temizlenmiş metal (gümüş için)’), Türkçedeki *gümüş* kelimesinin kaynağı olabilir. Geç dönemdeki Eski Çince’de; yani Türk ailesinin bölündüğü dönemde kelime, **kəm-liéw* > Türkçe **gümü’l’* olarak kullanılmıştır.

3. “BAKIR” terimi

3.1. *jer’ ‘bakır’

3.1.1. Bu, belki de Türk lehçelerinde bakırı karşılayan temel kelimedir. Çağdaş anlamlar bakır, açık renkli (sarı) bakır, çinko ve bakır alaşımı ile ilgilidir. İlk olarak kelime, Eski Uygur sivil metinlerinde *jez* biçiminde (DTS, 260) karşımıza çıkmaktadır.

Kelime, Mukaddimetü'l-Edeb'de *jez* biçimindedir. Bu kök, Kıpçak ve Sibirya gruplarında iyice yerleşmiştir. **Kıpçak grubunda:** Tat. *žiz*, Başk. *jeđ*, Kırg. *žez*, Kaz. *žez*; **Sibirya grubunda:** Alt. *des*, Hak. *čis*, Şor *ces*, Tuv. *čes* vs. Diğer gruplarda bu köke rastlanmamaktadır. Büyük bozkırda boylu boyunca çok dar bir alanda yayılmasına rağmen, bu kök asıl köktür. Hatta zamanında Kuzey Moğol lehçelerine de geçmiştir. Moğ. **žes* 'bakır' kelimesinin kaynağı, *-z > -s* ötümsüzleşmesi farkı ile Türkçedir. Kelimenin Moğolcadaki anlamları Türkçedekiler ile aynıdır. Kelime, Yazı Moğ. *žes*, Halh. *zes*, Buryat. *zed*, Kalm. *zes* olarak geçmektedir.

3.1.2. **Jeř* kökünün paralelleri şöyledir: Tunguz-Mançu **dir[e]~*žir[e]* 'örs', Evenk. *žira*, Neg. *dijē-n*, Ulç. *dere(n)*, Nan. *žirē*, Manç. *žerin* (TMS, 1, 259), Kor. **ir-* 'döv-, dök- (metal için)', Jap. **jira-*, Eski Jap. *-ira-*, Çağdaş Jap. *ir-u* 'metal dök-'dur. Kelimenin Altayca asıl şekli, **diře*'dir. Bu kökün asıl anlamı metal işleme ile ilgilidir, ikincil anlamlar ise bu temel anlamdan türemiştir: örs, Tunguz-Mançu lehçelerinde ve *bakır* Türk lehçelerindedir. Bakır, insanların keşfettiği ve sonradan geliştirmeye çalıştığı ilk metallere aittir. Buradan hareketle, Türkçede *işlenebilir metal veya sadece metal*'in birincil anlam olduğunu, sonradan **jeř* kelimesinden *bakır* anlamının ortaya çıktığını tahmin edebiliriz.

3.2. **bakir* 'bakır, bronz'

3.2.0. Bu kök, Türkçede bakır kelimesinin en yaygın adıdır; ancak bir önceki kökten ("jez" maddesi) renk açısından farkı vardır. Çoğu durumlarda bu kelime koyu, kahverengi bakırı karşılamaktadır. Mahmud Kâşgarlı'da, Mars gezegeni kızılımsı rengi nedeniyle *baqir suqim* diye adlandırıldığından bahsedilir. Bu kök, Doğu Slav lehçeleri ve Eski Slav (~Eski Bolgar) diline **bagrъ* biçiminde geçmiştir ve 'koyu kırmızı, kıpır kırmızı, morumsu kırmızı' anlamlarında kullanılmıştır. Türk lehçelerinin bir kısmında kelime, *bakır bozuk para* anlamını karşılamıştır ve belki de bu anlam dolayısıyla bazen ağırlık ölçüm birimi olarak da kullanılmıştır.

3.2.1. Kelime, VIII. yy. itibaren Yenisey yazıtlarında *baqir* biçiminde 'bakır' anlamında ve Eski Uygur sivil metinlerinde 'ağırlık ölçüm birimi' olarak karşımıza çıkmaktadır. Mahmud Kâşgarlı'da *baqir* 'bakır' ve 'bakır para' anlamında, Harezmi eserlerinden Kutub'da 'bakır' anlamında, Codex Cumanicus'ta (XIV. yy.) *baqir* biçiminde 'bakır' anlamında, Çağatay Türkçesi döneminde (XV. yy.) *baqir* biçiminde 'bakır' anlamındadır (EDT, 317). Kelime, **Kıpçak grubunda** korunmuştur: Kaz. *baqir* 'bakır', *baqir aqša* 'bakır para', Nog., Tat., Başk. *baqir*, Karay., Karaç. *baqir*; **Sibirya grubunda** da korunmuştur: Alt. (Kumand.) *baqir*, Çulım. *pārər* 'bakır' (Biryukoviç, Zvukovoy stroy Çulımsko-Tatarskogo Yazıka, 80). Yakut Türkçesinde *baqarax* 'süt pişirme kabı' kelimesi, Tatar Türkçesindeki *baqraç*, *kleine kasserole* ile aynı semantik gelişime sahiptir (VEWT, 58). Oğuz grubunda tespit edilen anlam çok ilgi çekicidir. XVIII. yüzyılda Eski Osmanlı Türkçesinde *paqir* 'bakır üzerindeki ince tabaka' anlamındadır, Türkiye Türkçesinde *bakir* 'bakır', *bakir taşı* 'malakit' (yani; bakır renkli taş), Azer. *paxir* 'patina, bakır pası, bakır yeşili, bakır oksit, eski bakır üzerinde kahverengi yeşilli tabaka. Çuvaş Türkçesindeki *рѣ"гѣ"р* 'bakır' en Eski Türkçedeki **a^w* e işaret etmektedir (bk. Mudrak, 1993: 102-104).

3.2.2. Bu kelime ile ilgili iyi karşılaştırmalar teklif edilmemiştir. Şöyle ki, kelimeyi Arapça-Farsça *mayra*'u 'kızılımsı kahverengi' ile karşılaştırmak çok yanlıştır. Ancak, Oğuz grubunda korunmuş olan birincil anlamı düşünersek kelime, Moğolcadaki **boki* 'katran, kurum, nikotin', **bokir* 'kirli, pis' kelimeleri ile karşılaştırılabilir. Bu durumda, akla Altaycadaki **böku* kökü, *kahverengi tabaka, bir şeyin (bakırın) üzerindeki çökel* anlamlarına gelmektedir. Tabi, bu hipotezin de açıklanması gerekmektedir.

3.3. **siūč* 'teneke, sac'

3.3.1. Türk lehçelerinin Bulgar grubunda korunmuş olan bir metal adıdır. Ancak Ortaçağ eserlerinden başlayarak bütün lehçelerde sadece mecazi anlamı verilmiştir. Mahmud Kâşgarlı, *sāč*, İbn-i Mühenna, *sāž* 'tava', Çağatay Türkçesi, *saž* 'üzerinde ekmek kızartılan yuvarlak metalik sac', XIII. yy. ait Kıpçakça eserlerde, *sač* 'kızartma tabağı', *šāč ayāri* 'kızartma sacayağının ayakları', XVIII. yy. Osmanlı Türkçesinde *sač ayar* 'sacayağı' (EDT, 794). Çağdaş Türkiye Türkçesinde *sač* (*saži*) 'demirden tahta, kaplama demiri', *sažayak* 'dağın, üçayaklı sehpa', Azer. *saž* 'üzerinde ince ekmek kızartılan demir sac', Çuvaş *šăvăš*, *šus* 'sac, teneke' anlamındadır.

3.3.2. Kelimenin, sağlam paralelleri vardır. Tunguz-Mançu **šuču-* **šušu* 'bakır', Evenki. *čučun*, *čučin* 'bakır', Even. *čučurmi* '(sarı) bakır', Manç. *šušu*, *šušunge* 'koyu kırmızı, kıpkırmızı' (TMC, 2, 418-430), Jap. **sù(n)sù* 'kalay', Eski Jap. *süz*, Çağdaş Jap. *suzu*. Buraya Moğolca **čas* 'sarı renkte olan bakır ile çinko alaşımı, tombak', Yazı Moğ. *čas*, Halh., Kalm. *cas*, Buryat. *sad* da dâhil edilebilir; ancak ünsüz göçüşmesi mevcuttur; yani dissimilasyonun etkisiyle göçüşme olmuştur. Kelime, Moğol lehçelerinden Türk lehçelerine geçmiştir: Çağat. *čas* 'bronz', Alt. (Oyrot.) *čas* 'sarı renkte olan bakır çinko alaşımı', Tuv. *čaš* 'tombak' (VEWT, 392). En Eski Altaycada kelime, **šōč[e]* veya **čōš[e]* biçimindedir ve onun birincil anlamı 'bakır türü veya renkli metal türü'dür.

3.4. **tūñč* 'bronz, tunç'

3.4.1. Kelimeye eserlerde sık rastlanır. Bu kelime, Türkçede **/ñ/* sesi, */j/* ye değişmiş, sonra da *jč > č* fonetik olaylarını yaşamış eserlerde görülür. Kelime, ilk olarak XI. yy. *tūč* biçiminde Mahmud Kâşgarlı'da 'sarı metal (bronz ya da bakır ile çinko alaşımı)' anlamındadır. XIV. yy. İbn-i Mühenna lügatinde, *tūž* biçiminde aynı anlamda karşımıza çıkar. Aynı döneme ait Codex Cumanicus'ta *tuč* 'bronz', XIV-XVIII yy. Osmanlı Türkçesi eserlerinde *tuž* 'bakır bazlı alaşım, bronz' (kelimenin fonetiğine bakıldığında Türkçeden Farsçaya geçmiş *tūž* kelimesinin tekrar Türkçeye geçmiş şeklidir) (EDT, 449) anlamındadır. Çağdaş lehçelerde bu alaşımın adı yerine, diğer kökler kullanılmaktadır. Bu kök, Karluk ve Oğuz gruplarında korunmuştur: Uyg. *tuč* 'bakır ile çinko alaşımı, açık renkli bakır alaşımı' (Uyşurqə Hənzurə luvət, Xinjiang 1982: 497), Türkiye Türkçesinde *tunž* 'bronz', Azer. *tunž* 'bronz' (VEWT, 499).

3.4.2. Bu terim, herhangi bilindik bir dilden alıntı değildir. Kuvvetle muhtemel, en eski Türkçe kelimelerden biridir. **tūñč* kökünün etimolojisi ile ilgili aşağıda 1. 3. 5. ve 2. maddeye bakınız.

3.5. *toj - *tuj ‘bronz, tunç’

3.5.1. Bu kök, sadece Çuvaş Türkçesinde *toj* biçiminde mevcuttur, sonradan Mari ağzına *toj* ve Udegey ağzına *tuj* biçiminde geçmiştir (Yegorov, ESÇYa, 255). Belki Tuv. *tojlu* ‘parlak, ışıltılı’ kelimesi de onunla ilişkilidir (Türk. *kalaj* ‘1) kalay, kalay alaşımı, 2) dışarıdaki geçici aydınlık’ ve Yakut *kiläjxalaj* ‘parlak (süsler hakkında)’ anlamlarını karşılaştırırız (Pek., 3257).

3.5.2. Altaycadaki benzerlikler şunlardır: Tunguz-Mançu **tūža* ‘kurşun’, Evenk. *tūža* ‘kurşun, kalay’, Even. *tūž* ‘kalay’, Neg. *toža* ‘kurşun, kalay’, Oroç. *tuža* ‘kurşun, kalay’, Ulç. *tūža(n)* ‘kurşun’, Orok. *tūda* ‘kurşun’, Nan. *toža* ‘kurşun’ (TMC, 2, 205), Orta Korece *tōchǎi* ‘metal balta’, Eski Jap. *tūtī* ‘ahşap çekiç’, Altaycada **tūžU* ‘metal türü’ anlamındadır. Doğu Kore-Japon grubu malzemelerinin bilgilerine göre balta ve kesici aletler için kullanılan bir metal türüdür. En Eski Altayca **-ž-* > Türkçe *-j* seslerine sürekli rastlanmaktadır. Eğer bir önceki Türkçe olan bu kök en Eski Altayca etimolojisine dâhil ediliyorsa (fonetik olarak çok benzerlik vardır), o zaman Altaycadaki **ž* ünsüzünün önüne ikincil damak sesini aldığını düşünebiliriz ve bu eski ötümlü sızıcı /j/’ye dönüşmemiştir, damak sesi ile birlikte kalmıştır.

4. “KURŞUN” terimi

4.1. *korgul’(ç)un ’kurşun’

4.1.1. İlk olarak kelime XI. yy. Mahmud Kâşgarlı’da karşımıza çıkar. Kelimenin Mahmud Kâşgarlı’da esas olarak ikincil olan *qoruržin* biçimi geçmektedir. Mahmud Kâşgarlı, *qoşun* biçimini ise Oğuzcadaki şekli diye verir (gerçekte bu, Oğuz Türkçesindeki en eski şeklin ağızlardaki biçimidir), İbn-i Mühenna’da Oğuz Türkçesindeki *qorşun* biçimi verilmiştir, Çağatay Türkçesinde daha arkaik olan *qorraşun* biçimi geçmektedir, Kıpçakça Codex Cumanicus’taki biçim *qorraşin*’dir (EDT, 656-657). Bu Türkçe kökün izleri, Kıpçak grubunda saklanmıştır: Tat., Başk. *qurraş*, Kırg. *korgoşum*, *korgoşun*, Kaz. *qurraşin*, Oğuz grubunda da vardır: Türkiye Türkçesinde *kurşun*, Azer. *gurşun*, Türkm. *gurşun* (VEWT, 282).

4.1.2. Bu kelimenin Çuvaşcadaki biçimi bilinmediği için, en Eski Türkçe *l’* (Çuv. *-š-*) veya *l’č* (Çuv. *-š-*).’nin mevcut olup olmadığını bilemiyoruz. Diğer lehçelerdeki gelişim, /š/ ile aynıdır.

4.1.3. Bu kelimenin Moğolca paraleli vardır: Moğ. **korgalzi-n* ‘kurşun’, yazı Moğ. *qorralžin*, Halh. *xorgolž(in)*, Kalm. *xorralžin* vs. Moğol lehçelerinden Sibiry grubu lehçelerine *kurşun* adı geçmiştir: Hak. *xorramži* (< *xorralžim*), Şor. *korražin* (asıl kelimelerde iki ünlü arasında *-ž-* gelmez ve *-š-*’den de kaynaklanmış olamaz), Sag. *qorrulčun*, Alt. (Oyr.) *korgad’in* (kelime ortası /d/ sadece alıntı kelimelerde olur ve Moğol affrikatlara uygundur), Tuv. *korgulčun*’dur. Türk-Moğol paralelin etimolojisi yoktur ve fonetik görünüşüne bakılırsa, bir dilden bir diğer dile geçmiştir. Moğolcadan Eski Türkçeye geçme durumu (Bulgar ve Yakut Türkçeleri ayrıldıktan sonra en Eski Türkçedeki **l’č* > *š* değişiminden önceki dönemde olabilir) kuvvetle muhtemeldir (Clouston, bu görüşü desteklemez). Bulgarca *lč* veya Çuvaşça /š/ ile olan biçim, Türk Moğol ses bilgisini açıklamaktadır (bu tahmin, hiç bir yerde belirtilmemiştir). Öte yandan, isim ve madde adlarının oluşumunda kullanılan *-č’in* veya *-šin* eki Türk

lehcelerinde gözükmemektedir. Kelimenin yapısı ise onun iç kısımdan oluştuğunu; yani en Eski Türkçe kelime değil de sonradan türemiş bir kelime olduğunu tahmin edebiliyoruz. Moğolcada ise geniş bir anlam dizisine sahip olan *-lžin* isim yapma eki mevcuttur. Sonuç olarak, bu kelimenin en Eski Türkçe olduğu çok şüphelidir; ama çok eski dönemde Türkçenin ana dalına (Bulgar ve Yakut Türkçeleri dışındaki Türkçelere) geçtiği tahmin edilmektedir. Alıntının çok eski dönemde geçtiğini göz önünde bulundurarak **korgul'(č)in* kelimesini, en Eski Türkçenin söz varlığına dâhil edebiliriz.

5. “DEMİR” terimi

5.1. *demür ‘demir’

5.1.0. Bütün Türk lehçelerinde demir metalini karşılayan kelime, **demür*’dir. Türk lehçelerinden Moğol lehçelerinde **altun* kelimesi ile birlikte **temür* biçiminde geçmiştir.

5.1.1. Bu kelime, ilk Türkçe eserlerde VIII. yy. beri yaşamaktadır. Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında *temür* (- *temir*) *qapir* ‘Demir Kapı’ coğrafya adı olarak geçmektedir. Bugün bu kapının Balh ve Semerkand arasındaki bir dağ geçidi olduğu tahmin edilmektedir. *Temir* kelimesine, Eski Uygurca Maniheist ve sivil metinlerde rastlanmaktadır. Bazen ilk beş element listesindeki Çince 踢 *jin* ‘metal’ kelimesini karşılamaktadır. Mahmud Kâşgarlı’da kelime, *temür* biçiminde ‘demir’ anlamındadır. İbn Mühenna eserinde (XIV. yy.) *demür*, Rabguzi’de *temür* ‘demir, demir çivi’, Çağatay Türkçesi döneminde (XV. yy.) *temür* biçimindedir. Harezmi dönemi Kutub’da (XIV. yy.) *temür* ve *temür* biçimindedir. Kıpçak Türkçesi eseri Codex Cumanicus’ta (XIV. yy.) *temir* biçimindedir. Eski Osmanlı Türkçesi eserlerinde, XIV. yy. itibaren *demür* biçimindedir (EDT, 508-509). Kelime bütün çağdaş lehçelerde korunmuştur. **Karluk grubunda:** Uyg. *tömür* (ilk hecedeki ünlünün yuvarlaklığı ikinci hecedeki *ü’yü tahmin ettirmektedir), Özb. *temir*; **Oğuz grubunda:** Türkiye Türkçesinde *demir*, Azer. *demir*, Türkm. *demir*; **Kıpçak grubunda:** Tat., Başk. *timer*, Kaz., Karakalp., Nog. *temir*; **Sibirya grubunda:** Alt. *temir*, Leb. *tebir*, Hak. *timər*, Tuv. *demir*, Yakut Türkçesinde *timir* ve Çuvaş Türkçesinde *timər*’dir. Bu kelimelerdeki ilk hece ünlüsü *e’ye işaretir (VEWT, 473, Mudrak 1993: 90-92).

5.1.2. **gümül* ‘gümüş’ kelimesi gibi **demür* ‘demir’ kelimesi de en Eski Türkçeye son orta Çince ‘demir nesne’ anlamındaki < *S-01fafa* > 易 **diēt-mwit* (=mwut) kelimesinden geçmiştir. Çağdaş Çince *tiēwù*, Sin-Korece *čhōlmul* olarak geçer. Türkçeye geçmiş kelimenin birincil şekli geç Eski Çince *diērmwur*’dur. Türkçede ilk /r/, rm > m assimilasyon veya tam tersi ikinci /r/ dissimilasyon sebebiyle kaybolmuştur. Tarihi Çin diyalektolojisi konusu hâlâ tam olarak öğrenilmemiştir; ancak VIII. yy. kadar Gansu, Shansi, Shensi Kuzey Çin bölgelerinde kelime sonundaki -t sesinin -r’ye geçtiğini ağzın varlığı kanıtlamıştır. Sun ve Tan sülalelerinin hükümdarlığı döneminde bu ağızdan Korece’ye kelimeler geçmiştir (Korecede son hecede -t > -r / -l tarihi fonetik gelişimi olmamıştır), ve aynı ağızdan Türklerin ataları ile ticaret bölgesi sınır yakınlığından dolayı *demir* terimi, Türkçeye geçmiştir; ancak verici dilde (yani; Çince) bu kelimenin anlamı ‘demirden yapılmış ürün, demir nesne’dir. Anlaşıyor ki, Türkler demiri, demir ürünleri aracılığı ile tanımışlardır. VII-VIII. yy. Türk adı,

Çin yıllıklarında yer almaya başlamıştır: Orta Çince, 笔 蝦 *t wit-k`wet (= tüt) biçimindedir. Bu kelime, -t > -r gelişimi olan bir ağızdan geçmiştir. Bu ağızda kelime *tür-kwer* biçimindeydi (< Türkçe *türk(w)er*, karşılaştırınız: *alp er* ‘batır’). VIII. yy. Doğu Türkistan Türklerinin bir kısmının Budizm’e geçmeleri dolayısı ile edebi yazı diline Çince alıntı dini kelimeler geçmiştir. Allah adı (Budist, Maniheizt, Hristiyan) Türkçe **burqan*, Orta Çince < *S-01fəfb* > **p`wit* (= *p`üt*) kelimesi ile eşdeğerdir (Türkçeye alıntı yapılmış ağızda ise *p`ür* kelimesi). Kelime ‘Budizm tanrısı, Buda’ anlamında olup Sanskritizm transkripsiyonludur. Kelimenin ikinci kısmı olan **kan*, öz Türkçedir ve ‘malik, hükümdar’ anlamındadır. VIII. yy. ait Brahmi yazısıyla yazılmış Budist metinlerde *pursu...*, *bhursūy*, *bursūn*, *būrsūg* << *S-01fəfb* > 件 Orta Çince **p`wit-sny* ‘budist cemaati’ - Orta Çince alıntı < Sanskritçe *buddhasaggha*, *mir* < 蹲 Orta Çince **mit* ‘bal’, *ir* < 跌 Orta Çince **ʔit* ‘on yıllık dönemin ikinci işareti’ vs. (bk. Csongor B., *Chines glosses in Uyghur texts written in Brahmi* (Brahmi Yazısıyla Yazılmış Uygurca Metinler), AOH 1962, tomus XV, fasciculi 1-3, 49-53) geçmektedir. Eski Çincenin kuzey (kuzey-batı) ağızından alıntılar, Türklerin Karahoca’da metal elde etme ve işlemeyi Karahoca’da öğrendiklerine dair eski efsaneyi biraz olsa da kanıtlanmış gözükmektedir. O dönemde Çin, teknolojik yönden Türkleri çok etkilemiştir. En Eski Türkçenin söz varlığındaki metal adları ile ilgili Hint-Avrupa dillerinden hiç alıntı yapılmadığı görülmektedir.

5.2. *çod(g)un ‘dökme demir’.

5.2.1. Bu kelimenin birincil anlamı, kap kapağın yapıldığı metal malzemeyi karışılmasıdır. Sonradan ‘dökme demir’ anlamı türemiştir. İlk olarak kelimeye Mahmud Kâşgarlı’da *çodin* ‘bronz’ anlamında rastlıyoruz, buradan da *çodin eşiç* ‘bronz kap, pişirme kazanı’, Çağatay Türkçesinde XV. yy. *çöyin* (ünlülere arasında -δ- yerine -y-‘dir) ‘eritilmemiş demir’ (*āhan-i nā puxta*), Codex Cumanicus’ta (XIV. yy.) *çoyun* ‘bronz’ (EDT, 403). Günümüzde *Kıpçak* ve *Sibirya* grubu lehçelerinde korunmuştur. **Kıpçak grubunda:** Tat. *çujin*, Kırım Tat., Karaim, Kum, Kırg., *çöjun*, Kaz. *şöjun* ‘dökme demir’; **Karluk grubunda:** Uyg. *çöj(g)ün* ‘metalik kazan’; **Sibirya grubunda:** Alt. *çojron* ‘metalik kazan’, Teleüt. *çöjgön* ‘demlik’, Leb. *çöjin* ‘dökme demir’, Şor. *şöjun* (alıntıdır) ‘dökme demir’ (VEWT, 113).

5.2.2. Kelimenin etimolojisi tam olarak çözülememiştir; ancak kelimenin Çince 糊 < S-01fəfa > *zhütie* ‘dökme demir’den türemiş olduğunu söylemek yanlıştır. Çünkü Çince, Türkçedeki ünlüler arası *-dg- birleşimi açıklanamaz. Ancak bu kelime, Orta Çince veya Erken Mandarin döneminde Sibirya lehçelerine, **çöj* biçiminde geçmiştir: Teleüt *çoj*, *çö*; Kumand. *çöj*, Sag. *şoj*, Tuva. *soj* olarak geçmiştir (VEWT, 113), buradan da Oyrat Moğolcasına (Kalm. *çö*) ‘dökme demir’ - Orta Çince 糊 **ʃəw* ‘metal dökme’ olarak geçmiştir. Çelik dövme ile işlenir; ancak dökme demir kırılığandır ve ürünler ancak dökme usulü ile yapılır. Kelimenin birincil anlamını metal değil de, kap (~kazan) olarak ele alırsak, Türkçe **çod(g)un* için Yazı Moğolcada **çodugar*, **çöžu-gar*; Halh. *cozgor* ‘sürahi şeklinde olan, güğüm şeklinde’ gibi paralelleri bulabiliriz.

Türkçe metalürji sözcük varlığında metal anlamına gelmeyip metal işleme ile doğru olan kelimleri de araştırmak gerekir.

6.1. *sîr- ‘kızmak, erimek (metal hakkında)’

6.1.1. Altayca paralelleri olan bu kelimenin izleri, Türk lehçelerinin bir kısmında tespit edilmiştir. Çağdaş lehçelerin çoğunda bu kelime, ‘erimek, sızmak, süzülme’ anlamındaki fiile bulaşmıştır ve ondan ayrılmaz haldedir (krş: Çağ. *siz-* ‘damla-, sız-’, Türk. *siz-* ‘süz-’, *sizdir-* ‘süzgeçten geçir-’, Kaz. *siz-*, Özb. *siz-* ‘dışarı sız-’, Tuva. *sizil-* ‘süz-’, *siska-* ‘süz-’ vs. (VEWT, 420)).

6.1.2. Bu ikinci kök, Tunguz-Mançu **siri-* ‘sık-, sağ-, süz-’, Evenk. *sir-* ‘sık-, sağ-’, Even. *hir-* ‘sağ-, sıkıp çıkart- (irini)’, Neg. *sij-* ‘sağ-’, Oroç. *sî-* ‘sağ-, süzdür- (sütü)’, Udm. *sî-* ‘sık-, sıkıp çıkart-, sağ-’, Ulç. *şirî-* *id.*, Orok., Nan. *sm-*, Manç. *siri-* ‘sıkıp çıkart-, sık- (irini), sağ-, sümkül-’ kelimeleri ile ilişkilidir (TMS, 2, 93).

6.1.3. Çağdaş lehçelerden sadece Çuvaş Türkçesi doğrudan bu temeli korumuştur: *şbran-* ‘eri-, pişiril-, dökül- (metal hakkında), alevsiz yan-, parla-, ışıl-da-, parıl-da- (açık hava, güneşli hava hakkında)’, *şrat-* ‘erit-, dök-, (metal hakkında)’ (Çuv.- Rus. Sözlük, 612) (ancak krş: Osm. *sizdirmaq* ‘soutirer argent’ (Diccionaire Turc-Francais, Constantinople, 1911: 778). **sir-* temelinin izlerine bazı eserlerde rastlamaktayız: Eski Uygur Türkçesinde Budist (VIII. yy.) *sizxurmiş altun* ‘dökme altın’, Mahmud Kâşgarlı (XI. yy.), *kün sizdi* ‘gün ağardı, günün ilk ışıkları etrafı aydınlattı (II- 9), güneş ısıttı (III-182), Tefsir (XIII. yy.) *sizxurmiş* ‘eritilmiş (bakır)’ (EDT, 861), Çağ. *sizxurmaq* ‘erit-, altını, gümüşü arındır-’ (Budagov, 700).

6.1.4. Bu kök, Moğolca **sire-* ‘kız- (metal hakkında)’, **sire-m* ‘dökme demir’, Halh. *şir-* ‘metal erit-’, *şirem* ‘dökme demir’, Buryat. *şirē-* ‘metali kızdır-’ kelimele-ri ile akrabadır. Bu kök, Moğolcadan Tunguz-Mançu lehçelerine geçmiştir: Evenk. *şirē-* ‘kızarıncaya kadar kız- (metal hakkında)’, Neg. *şijel-* ‘kızdır-, lehimle-’, Orok. *sireptun-* ‘metali kızdır-’, Manç. *şere-* ‘kızarıncaya kadar kız- (metal hakkında)’ (TMS, 2, 97). Tunguz-Mançu **şiri-* ‘kızıl bakır’, Even. *çirikte* ‘bakır (kızıl bakır)’, Even. *çirit* ‘bakır (kızıl bakır)’, Neg. *çijikte* ‘bakır (kızıl bakır), bronz’, Oroç. *çikte* ‘bakır (kızıl)’, Ulç. *çirikte* ‘bakır (kızıl bakır), bronz’, Orok. *çirikte* ‘bronz’, Nan. *çirikte* ‘bronz’, Manç. *şirin* ‘bakır’, Curc. *çiri* (573) ‘bakır’ gerçek paralelleridir (TMS, 2, 399, Mudrak, 1988: 138). Kelimenin en eski Altayca biçimi, **şirA* ‘eri- (metal hakkında)’ olarak tahmin edilmektedir.

6.2. *tāt - *tōt ‘pas’

6.2.1. Kelimeye ilk olarak Mahmud Kâşgarlı’da *tāt* biçiminde ve ‘pas’ anlamında rastlanmaktadır. Bu kelime merkez ve doğu coğrafyada korunmuştur: **Karluk grubunda:** Uyg. *tāt*, *dat*; **Sibirya grubunda:** Alt, Hak. *tāt*, Sar. Yugur. *dad*, Tuv. *dat*; **Kıpçak grubunda:** vokali dar-yuvarlak ve geniş-yuvarlak biçimdedir: Tat., Başk. *tut*; Kaz., Nog., Karakalp., Kumuk. *tot* Çuvaş Türkçesinde *tot* ‘çil’ anlamındadır (karşılaştırınız: Başk. *tut* kelimesinin ‘hamilelik döneminde yüzde oluşan lekeler’ anlamı vardır. Yakut Türkçesinde *tatār* kelimesi, ‘döküntü’ anlamındadır (EDT, 449, VEWT, 466, Yegorov, ESÇYa, 262)).

6.2.2. Kelimenin Çuvaş ve Yakut Türkçelerinde (kısmen Başkurt Türkçesinde de) en arkaik anlamları kalmıştır. Bütün diğer lehçelerde birincil anlamı yitirmiş olup mecazi olarak *tot* ‘metal üzerindeki döküntü, leke’ anlamı kalmıştır.

6.2.3. Bunu Altay dillerindeki paraleller kanıtlamaktadır: Moğ. **taçir* ‘kıt, cılız (saç, yün, bitkiler hakkında)’, Halh. *taçir*, Kalm. *tacr*, Buryat. *tašar* ‘zayıf’, Tung.-Manç. **tuta-*, Evenk. *tuta-ril-* ‘kurdeşen hastalığına yakalan-, uyuz ol-’ (TMC, 2, 223), Orta Korece *t`ətə`i* ‘döküntü’, Eski Jap. *tütü(n)ká* ‘kenelerden kaynaklanan hastalık’, Çağdaş Jap. *tsutsuga* ‘hastalık (konuşma dilinde)’, En Eski Altayca biçimi **t`āt`u* ‘dır ve ‘döküntü’ anlamındadır.

Son olarak metaller ile ilgili en Eski Türkçe söz varlığında incelememiz gereken bir kelime daha vardır:

7.1. **jelme-* - **jalma-*

7.1.1. Bu kök, Türk lehçelerinde çok az kullanılmıştır. Kelimenin temel anlamı çok değişmiştir. Kelime, *ya metalik alet (silah) ya da metalden yapılmış nesne (zırh, yelme)* anlamında kullanılmıştır.

7.1.2. İlk anlam, Osmanlı Türkçesinde karşımıza çıkar: *jelman* (~ *jelmen*) ‘kılıcın ikiye ayrılmış bıçağının başladığı ince kısmına yakın ucu’ (Budagov, 364), Kırgız folklorunda *žalmandatip kiliçti*, *žabilišip čigišti* ‘kılıcı hızlı hareket ettirerek, toplanarak çıktılar’, *kiliçtin mizin žalmantip* ‘kılıcın keskin ucunu oynatarak...’ (Yudahin, 222). İkincil anlama, Kül Tigin yazıtında *y(a)r(i)kanta* : *y(a)lm(a)sınta* : *yüz (a)rtuk* : *okun urtu* ‘(Kül Tigin’i) zırhından (ve) kaftanından yüzden fazla okla vurdular’ (1 D 33) ve Osmanlı Türkçesinde *jelme* ‘önden yırtmaçlı yelme’ (EDT, 929, VEWT, 196) rastlamaktayız. Bu ikincil anlam gelişiminin devamı Mahmut Kâşgarlı’da vardır: *jalma* ‘kalın kapitone elbise, yağmurluk’ anlamındadır. Kâşgarlı, onu Arapçaya *al-yalmaq* olarak aktarır ve şunu söyler: ‘Farslar (onu) Türklerden almıştır ve *yalma* (-h sesi ile) olarak telaffuz etmişler, sonradan Araplar onu Farslardan almıştır ve *yalmaq* olarak telaffuz etmişler (*ha`yı kaf* ile yazmışlardır), aynı diğer Farsça alıntıları telaffuz ettikleri gibi: *xandaq* > *kanda* ve *yaraq* > *yara*... Türklerin bu kelimeyi Farslardan aldıklarını kimse iddia edemez. Bu kelimeyi, sınırda yaşayan okuma yazma bilmeyen Türklerden duymuştum. Onların diğer topluluklara göre paltoya ve yağmurluklara daha çok ihtiyaçları vardı. Çünkü memleketlerinde kar ve yağmur çok yağıyordu”. İranlılar ve Türklerin *yelme takımlarının* iki taraftan da keçe ve kumaş ile kaplanıp kapitone edildiğini göz önünde bulundurursak, ikincil anlamın *kalın keçeli (kapitone) elbise* olarak değişme nedenini de net bir şekilde anlayabiliriz.

7.1.3. Bu temel, Moğolca **seleme* ‘kılıç’, Yazı Moğ. *seleme*, Halh. *selm*, Kalm. *selmā*, Buryat. *helme*, Tunguz-Mançu **sele* ‘demir’, Evenk. *sele* ‘demir, metal’, *selli*, *selmi* ‘yelme, zırh’, Even. *hel*, *höl* ‘demir, metal’, Sol. *sele* ‘demir’, *seldi* ‘zırh’, Neg. *sele* ‘demir’, *seleži* ‘yelme, zırh’, Oroç. *sele* ‘demir, ok ucu’, Ulç. *sele* ‘demir, gem’ (karşılaştırınız Kırg. *žalman-* ‘gem kemir-’ (ditto), *sesesu* ‘yelme, zırh’, Oroç. *sele* ‘demir’, *sesesu* ‘yelme, zırh’, Nan. *sele* ‘demir’, *sesesü* ‘yelme, zırh’, Manç. *sele* ‘demir, dökme demir’, Curc. *sele* (574) ‘demir’ (TMS, 2, 140-141), Orta Kor. *sói* ‘metal’ kelimeleri ile akrabadır. En Eski Altayca ‘metal’ anlamındaki kelime **zelu* olarak tahmin edilmektedir.

8. Metal ve metalürji ile ilgili en Eski Türkçe kökler bunlardır. Bu çalışmamıza son 1000-1500 yıl süresince Türk lehçelerine diğer dillerden geçmiş olan kelimeleri

özellikle dâhil etmedik. En Eski Türk topluluğunda kullanılan metal adları ile ilgili sözcükler ilgilidir. Bu nedenle *zer* ‘altın’, *möngün*, *sim* ‘gümüş’, *pirinç* ‘bronz’, *qañ* ‘çelik’, *qalāñ* ‘kalay’, *polat* ‘çelik’ vs. gibi kelimeler araştırma dışında kalmıştır. Genel olarak, en Eski Türk halklarının zengin bir metal terminolojisine sahip olduğunu söyleyebiliriz. Kelime temellerinin çoğunun Altayca paralelleri mevcuttur, bir kısmı ise ayrı metal türlerini keşfetme ve elde etme teknolojisi ile birlikte Eski Çince’den geçmiş gözükmektedir; yani o dönemde bu kelimeler, mesleki kelimeler sayılmıştır. İnsanlar, tarihte bakır ve demirden önce *metali* keşfetmişlerdir. Eski zamanlarda bile, maden işleme ve metalden yapılmış eşyaların kullanımı, ahşap, kemik, taş vs. teknolojisinden farklı olarak özel bir bilgi ve beceriyi gerektirmiştir. Bakır asrı diye adlandırdığımız üretim dönemi madenden metali elde edip işlemek ile ilgilidir. Bu nedenle metal adları için genel olarak en Eski Altayca söz varlığının zenginliği de hiç şaşırtıcı değildir.

Kısaltmalar¹⁰

- Azer.** : Azerbaycan Türkçesi
Başk. : Başkurt Türkçesi
Halh. : İç Moğolistan’ın ve Çin’in bazı eyaletlerinde yaşayan Moğolların konuştuğu şiveye *Halha-Moğol* veya sadece *Halha* denir.
Bayt : (*Bayit, Bayt, Bayad, Bayat*): Moğolistan’daki dördüncü büyük etnik grubun adıdır. Bayt’lar, Moğolistan’ın kuzeybatısında *Ulasunur Aymak* bölgesinde yaşarlar. Baytların konuştuğu dil, Oyratça’nın bir ağızdır. Baytlar, günümüzde Halhacanın etkisiyle gelişmiş bir ağız konuşmaktadır.
Çağ. : Çağatay Türkçesi
Çuv. : Çuvaş Türkçesi
Derbet : *Dörvud-Oyrot*, Moğolların içerisindeki etnik bir gruptur. Batı Moğolistan’da yaşarlar. 2000 yılındaki nüfus sayımına göre nüfusları 66,7 bin kişidir. Konuştukları dil, Halha-Moğol Dili, Batı Moğol (Oyrot-Kalmık) dilinin Derbet ağızıdır.
EDT : Sir Gerhard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, London, 1972.
Hak. : Hakas Türkçesi
Jap. : Japonca
Karakalp. : Karakalpak Türkçesi
Kar.Mal. : Karaçay-Malkar (~Balkar) Türkçesi
Kaz. : Kazak Türkçesi
Kırg. : Kırgız Türkçesi
Kobd. : Kobdin, Moğolistan’ın eyaletlerinden biridir. Bu bölgede, çok sayıda Derbet yaşamaktadır. Vladimirtsov, 1907 yılının yazında Kobdin bölgesi Derbet’lerini ziyaret etmiş ve onlar hakkında bir rapor hazırlamıştır.
Leb. : Lebedin
Moğ. : Moğolca
Negidal : Rusya’nın *Habarovsk* bölgesinde konuşulan ve Tunguz-Mançu grubuna ait bir lehçedir. Evinkilerin konuştuğu dile çok yakındır. 2002 yılında yapılan nüfus sayımına göre Negidallerin nüfusu 567’dir. Bugün bu dil, yalnızca 147 kişi tarafından konuşulmaktadır.

6 Çevirenin notu: Oleg Alekseyeviç Mudrak makalesinde, kullandığı kısaltmalar için ayrıca bir bilgi vermemiştir. Bu sebepten makalenin sonuna yazının daha iyi anlaşılabilmesi için “kısaltmalar ve açıklamalar” başlığı konulmuştur. Bu kısaltmaların hazırlanmasında Vikipedi’nin Rusça sayfalarından yararlanılmıştır.

- Nog.** : Nogay Türkçesi
Oroç. : Tunguz-Mançu dilinin bir lehçesidir. Rusya Federasyonunun *Habarovsk* bölgesinde konuşulmaktadır. 2002 yılında yapılan nüfus sayımına göre 257 kişi bu lehçeyi konuşmaktadır. Gerçekte bu rakamın daha az olduğu hatta 160 kişi olduğu söylenmektedir. Oroç'un üç diyalekti vardır: *Tumin, Hadin, Hungari*.
Ölç. : Tunguz-Mançu grubuna ait *Habarovsk* eyaletinin *Ülç* bölgesinde 732 kişinin konuştuğu bir lehçedir.
Tat. : Tatar Türkçesi
Tunguz : Tunguzca, Evenkilerin dilidir. Doğu Sibirya, Çin'in kuzeyinde ve Moğolistan'da konuşulmaktadır.
Manç. : Mançuca
Türk. : Türkiye Türkçesi
Türkm. : Türkmen Türkçesi

Açıklamalar

Buryat Lehçesi (Buryat-Moğol Dili, Buryad): Moğolcanın lehçelerinden biridir. Buryatiya Cumhuriyetinin resmi dillerinden (Rusça ile) biridir. Moğolcanın Kuzey Moğol grubuna dâhildir⁷.

Curçen Dili: Altay dillerinden Tunguzcanın bir koludur. Curçenler, XII. yy.'da Çin alfabesine dayanan bir yazı sistemi kullanmaya başlamışlardır. Nurhatsi, uyguladığı yenilik hareketleri arasında Moğol alfabesine dayanan bir yazı sistemine yer vermiştir (1599)⁸.

Cücen Dili: Tunguz-Mançu dillerinden biridir. Mançu diline yakındır, ölü bir dildir⁹.

Dunsyan Lehçesi (Şirongol-Moğolca, Santa, Sanyta): Moğol Dilinin Güney Moğol grubuna dâhil bir lehçedir. Baoan dili ile yakındır ve aynı dilin lehçeleri sayılır¹⁰.

Evenki Dili (Eski Tunguz dili): Rusya Federasyonunda Doğu Sibirya'da yaygındır: Yenisey nehrinin sol kıyısından Sahalin adasına kadar (2002 yılı verilerine göre 35,5 bin kişi), 9 bin kişi (Solonlar dâhil) Kuzey Çin'de (İç Moğolistan'da, Sincan-Uygur eyaletinde). Even ve Negidal lehçeleri ile birlikte Tunguz-Mançu dillerinin kuzey grubunu oluşturur¹¹.

Even Lehçesi (Lamut Lehçesi): Tunguz-Mançu dillerinin kuzey grubuna dâhildir. 7 000 kişi tarafından konuşulmaktadır. Ohotsk denizi sahillerinde, Magadan eyaletinde, Saha (~Yakutistan) Cumhuriyetinde konuşulmaktadır¹².

Mançu Dili: Altay Dilleri ailesine dâhil olan Tunguz-Mançu grubundan bir dildir. Kısmen saklanmış ağızları ve ölmüş Cücen ağızı ile Tunguz-Mançu lehçelerinin güney grubunu oluşturur¹³.

7 (<http://ru.wikipedia.org/wikipedia>).

8 (<http://www.nuveforum.net/1186-terimler-sozlugu-c-c/180136-curcen-dili/>).

9 (<http://ru.wikipedia.org/wikipedia>).

10 (<http://ru.wikipedia.org/wikipedia>).

11 (<http://ru.wikipedia.org/wikipedia>).

12 (<http://ru.wikipedia.org/wikipedia>).

13 (<http://ru.wikipedia.org/wikipedia>).

Mongor Lehçesi (Tu, Şirongol-Moğolca): Moğolcanın bir lehçesidir. Çin’de Tsinhay bölgesinin doğusunda (Huçju, Minhe, Datun ve Tunjen) ve Gansu bölgesinde yaşayan Mongorların dilidir¹⁸.

Nanay Lehçesi: Tunguz-Mançu grubu Tunguz lehçelerinin güney grubuna dâhildir. Esas olarak Rusya’nın *Habarovsk* bölgesinde yaygındır, 5-10 bin kişinin konuştuğu bir dildir. Bilimsel literatürde Nanay dili ve Nanaylar ile ilgili *gold*, *hodzen* (*heçje*, *hetszen*), *taz* gibi adlandırmalara da rastlanmaktadır¹⁹.

Orok Dili (Ulta, Uyta): Altay Dilleri ailesine dâhil olan Tunguz-Mançu grubundan bir dildir. Tunguz lehçelerinin güney grubuna (Priamur, Naniy grubu da denir) dâhildir. Rusya Federasyonu Sahalin eyaleti Poronay ve Noglik bölgelerinde yaygındır²⁰.

Oyrat Lehçesi (Oyrat-Kalmık Lehçesi, Moğol-Kalmık Lehçesi): Moğol Dilinin Batı Moğol grubuna dâhil bir lehçedir²¹.

Solon Lehçesi: Solonların (Çin Evenkilerinin) konuştuğu Evenki dilinin lehçesidir. Tunguz-Mançu dillerinin Tunguz (Kuzey) grubuna dâhildir. Ana dili Solon olanlar, Çin’in kuzey doğu bölgeleri ve iç Moğolistan’da yaşamaktadır²².

Udegey Lehçesi (Udey Lehçesi): Tunguz-Mançu dilleri Tunguz lehçelerinin güney grubuna (Amur grubu da denir) dâhildir. Oroç lehçesine çok yakındır. 2002 yılı verilerine göre 227 kişi tarafından konuşulmaktadır. Bu lehçe, Rusya Federasyonu Primorsk ve Habarovsk eyaletlerinin köylerinde yaygındır²³.

14 (<http://ru.wikipedia.org/wiki/wikipedia>).

15 (<http://ru.wikipedia.org/wikipedia>).

16 (<http://ru.wikipedia.org/wikipedia>).

17 (<http://ru.wikipedia.org/wikipedia>).

18 (<http://ru.wikipedia.org/wikipedia>).

19 (<http://ru.wikipedia.org/wikipedia>)

ORHUN YAZITLARINDA İZAFETİN BİR ÖZELLİĞİ*

B. S. ADAMS

Çev. Sinan GÜZEL**

Dil Araştırmaları, Güz 2015/17: 243-246

İzafet Türkçenin sözdiziminin çok temel ve karakteristik bir bölümü olmasına rağmen, çok az sayıda ayrıntılı çalışmaya konu olmuştur. Pratik ve tasvirî gramerin uygun bölümlerindeki referansların dışında, izafete ilişkin yalnızca üç monografi bulunmaktadır. Bunlar:

A.K. Borovkov, *Priroda turetskogo izafeta* [Türkçe İzafetin Doğası], Sbornik ANSSSR N. Ya Marru, 1937.

S.S. Mayzel', *İzafet v Turetskom Yazıke* [Türkçede İzafet], ANSSSR 1957.

V. G. Kondratyev, “Konstruktsiya izafeta i priamoe dopolnenie v yazıke pamyatnikov tyurkskoy runičeskoj pismennosti” [Türk Runik Yazını Anıtlarının Dilinde İzafetin Kurulumu ve Belirli Nesne], Uçenniye Zapiski, Leningradskogo Gosudarstvennogo Universiteta, no: 306, 1952.

Bu makale Orhun yazıtlarındaki izafet konusunu ele alan söz konusu çalışmalardan sonuncusunun ilk kısmına tamamen eleştirisiz bir tutum içinde bir ilave önermektedir.

Genellikle, Orhun anıtlarındaki izafet kurulumları az sayıda sürpriz sunmaktadır. İzafetin benim de bu nedenle sınıflandırdığım dört türü Menzel'in önermelerini takiben listelenmiştir.

(I) Genetifli Ad [Noun in genitive]	+ İyelikli Ad [Noun with relative suffix]
(II) Eksiz Ad [Noun in absolute]	+ İyelikli Ad [Noun with relative suffix]
(III) Eksiz Ad [Noun in absolute]	+ Eksiz Ad [Noun in absolute]
(IV) Genetifli Ad [Noun in genitive]	+ Eksiz Ad [Noun in absolute] ¹

Aitlik ilişkisi *tip I* (nadiren), *tip II* ve bazen de Kondratev'in, geçerliliği şüpheli bir terim olan *Moğolca izafet* ile adlandırdığı *tip IV* tarafından ifade edilmektedir. *Tip III*, bir şahıs adı ile unvan (Bumin Kağan), bir coğrafi adlandırma ile ona atfedilen bir özellik (Kögmen yış “Ormanlık Kögmen dağı”) ve [-duk] / [-dük] sıfat-fiilini içeren birtakım izafetler arasındaki iyeliksiz ilişkinin ifadesi için kullanılır. *Kaşım kağan* “Babam Kağan” gibi bir ibarenin bir izafet olup olmadığı tartışmalı bir husus olarak görülmektedir. Kondratev böyle olduğunu belirtse de, bunu hangi gerekçeler ile savunduğunu açıklamamaktadır. İki unsurun *Bumin kağan* ya da *Kögmen yış* ibarelerinin oluşturduğu gibi bir birlik oluşturmadığı gerekçesi ile ben bu düşünceye katılmıyorum. Bu sonraki örneklerde özel isim genele bağlı iken, *Kaşım kağan*'daki iki unsur ise kendi bireysel güçlerini

* “A Feature of The İzafet in the Orhon Inscriptions”, *TDAY-Belleten* 1978-1979, s. 33-38

** Yrd. Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İzmir/TÜRKİYE. sinanserdarguzel@hotmail.com. Gönderim Tarihi: 04.11.2015 / Kabul Tarihi: 11.11.2015

1 Tip IV Meyzel tarafından sınıflandırılmamıştır, çünkü modern Türkçedeki (ki onun çalışması yalnızca bununla sınırlıdır) kullanımı yalnızca birinci ve ikinci kişilerin zamirlerinde görülür.

korumaktadırlar. Bir izafet için gerekli olan bağlılık düzeyi konusunda ise bir sıkıntı bulunmamaktadır². Kondratev'in 1. *tip izafetinin* 2. varyantı *Kağan kağan*, bir izafet değil bir yan yana getirir ve aynı durum onun 1. *tip izafetinin* 3. varyantı *inim Kül tegin* "Benim küçük erkek kardeşim Kül Tegin" için de geçerlidir. Onun Prof. Von Gabain'in *Alttürkische Grammatik* adlı eserinin 160. sayfasına yaptığı atıfta, Gabain'in *apposition* (yan yana getirme) kelimesini kullanmasına yorum yapmaması ise ilginçtir.

Bu nedenle Orhun Yazıtlarındaki izafet kurulumları nerdeyse doğruluğu şüphesiz olan kısımlara denk gelmektedir. Genetif (İlgi) ekinin kullanımı *tip I*, *tip II* ve *tip IV* arasında küçük bir çakışmaya yol açmaktadır, ancak bunun örneği o kadar azdır ki detaylı yorumlara gereksinim duyulmamaktadır. Fakat *tip II* ve *tip III* arasında bazı tuhaf çakışmalar bulunmaktadır ve bu yazı ilgili konuya bir ışık tutmayı ummaktadır. Anılan çakışma [-duk] / [-dük] sıfat-fiili ve millet adlandırmasını içeren iki varyant ile ortaya çıkmaktadır.

Milliyet izafetlerindeki bu çakışmanın varlığı, yalnızca, eksiz *tip III*'ün daha yaygın olduğunu belirten Kondratev tarafından ele alınmıştır. Ancak Kondratev'in hiç anmadığı "seyrek tanıklanan" *tip II*'ye ait belirli tuhaflıklar bulunmaktadır. Millet adlandırmaları (Türkü, Tavgaç, Kırkız vb.) *bodun* "insanlar, kabile birliği", *beg* "bey", *bod* "kabile" (?), *kağan* "hükümdar", *él* "ülke", *törü* "töre", *yér* "toprak, alan, yeryüzü", *suv* "su", *teñri* "göküzü, tanrı", *sü* "ordu", *at* "isim", *er* "adam" ve *tirig* "sağ" kelimelerini doğrudan nitelendirmek için (metindeki gerçek kelime dizgisinde) yazıtlarda kullanılmaktadırlar. Bu kelimelerin sadece ilk dördü III. *tip izafette* yer alan bir millet adlandırması tarafından nitelendirilmiş durumdadır. *Kırgız yéri*, *Türkü teñrisi* biçimleri ve benzeri örneklerin III. *tip izafetin* oluşumuna ait bağıntıları bulunmamaktadır. Bu nedenle Kondratev'in söyleminin doğruluğunun istatistiksel yorumlamaya ilişkin iyi bir noktaya bağlı olduğu görülmektedir. Bu, çoğu söz öbeğinde meydana gelen yaygın bir biçim mi, yoksa birçok örnekte bulunup da çok az söz öbeğinde yer alan bir biçim midir?

Bu izafetlerin ayrıntılı değerlendirmesi, millet adlandırmasının semantik konumunun, kullanımın bariz anlamsız dalgalanışına ait sorunlara çözüm sağlayabileceğini öne sürmektedir. Türk kişi adlarının en azından kısmen anlam taşıyan veya anlamlı kelimelerden türetilmesi sıklıkla tanıklanmaktadır. Eğer bu kelimeler kendi gerçek anlamlarını korusalardı, izafet formlarında II. *tip izafet* kurulumuna ihtiyaç duyarlardı. Çünkü gördüğümüz üzere *tip III* adlar ve [-duk] / [-dük] sıfat-fiili ile sınırlandırılmıştır. Kişi adları gerçek bir anlama sahip değildirler -eğer bir adam *Ay Bars* olarak adlandırılıyorsa biz onun ne *ay* ne de *kaplan* olmadığını biliriz- bunlar sadece uygulanmış oldukları kavramlara ait sözel sembollerdir. Türk millet adlandırmasının semantik konumunda bir değişim meydana gelseydi, bu sayede tam anlamlı açıklayıcı bir ifade ya da kelime yalnızca sembolik bir kişi adı haline gelirdi. Mantık çerçevesinde, bunun *bod*, *bodun*, *beg* ve *kağan* gibi çok açık millî ya da kavmi kavramlar içeren tamlamalarda başlaması beklenebilir. Bu nedenle bu dört kelime temelinde millet adlarının kullanımını ayrıntılı olarak inceleyelim.

Bod: Bu kelime bu nedenle yalnızca Şine Usu Batı 1'de *Karluk bod* nitelendirmesinde tanıklanır. Ancak taş tahrif olmuştur ve bu okuma kesin bir anlam taşımamaktadır.

2 Mayzel, , a.g.e., s.11

Bodun: Bu kelime yalnızca Tonyukuk 1.28'deki *Kırkız bodunı* ve 1.30'daki *On Oğ bodunı* millet adlandırması ile *II. tip izafeti* oluşturur. Başka bir yerde ise o, *beg* ile bir çift oluşturduğu zaman söz konusu yapıyı kurmaktadır: *On Oğ begleri bodunı çop kelti yükünti* “On Ok’un beyleri ve milleti topluca geldi ve bağlılıkları sundular” (Tonyukuk 1.42); *Tokuz Oğuz begleri bodunı bu savımın edgüti eşid* “Tokuz Oğuz beyleri ve milleti bu sözümü iyice dinle” [Kül Tigin Güney 2]. Kül Tegin Doğu 22’de *Tokuz Oğuz begleri bodun eşidiñ* cümlesinde kesinlikle bir yanlışlık bulunmaktadır, ancak bir kişi Güney 10’daki *Türkü begler bodun eşidiñ* ve Güney 11’deki *Añar körü bilin Türkü amtı bodun begler* “Bakin ve bilin, şu an Türk beyleri ve budunu” satırlarının görünümünde bunu tam olarak belirlemede tereddüde düşebilir.

Beg: Bu kelime yalnızca *bodun* ile birlikte yukarıdaki gibi bir çift oluşturduğu zaman, *II. tip izafet* oluşturmaktadır.

Kağan: Bu kelime yalnızca Tokyukuk 1.19’da *On Oğ kağanı* örneğinde bir millet adlandırması ile *II. tip izafet* oluşturur. Kül Tegin’de yalnızca bir kere, *él* sözü ile bir çift oluşturan şöyle bir kurulumda tanıklanır: *Kırkız kağanıñ ölürtümüz élin altımız* “Kırgız Kağanını öldürdük, ülkesini aldık” [Doğu 36]. Bu tanımlayıcı bir izafetten ziyade belki bir iyelik olarak yorumlanabilir. (*kağan – él* kelimelerinin bir çift oluşması, *kağanlık-éllig* ve *kagansıramak-elsiremek* eşleştirmeleri gibi başka yerlerde tanıklanmaktadır.)

Sonraki anıtta bulunan söz öbeklerinde *II. tip izafetin* daha sınırlı kullanımı (Ben millet adlandırmaları ve Kağan’ın gerçekten yan yana bulunmadığı durumları dikkate almıyorum.) ve bunun retorik yapıya ait ifadeleri ve çift sözleri belirgin şekilde kısıtlaması kişide söz konusu duruma yönelik bir arkaizm şüphesi yaratabilir. Biz, muhtemelen Kül Tegin Güney 11’de böylesi kalıplaşmış bir ifadenin olağandışı bir kelime sıralamasına adaptasyonunun sonucunu görüyoruz. Sadece Tonyukuk’taki *II. tip izafete* ilişkin birbirinden ayrı *bodun* ve *kağan* kelimelerinin kullanımı, yukarıda belirttiğimiz üzere millet adlandırmasının semantik konumunda gerçekleşen böylesi bir değişim için kronolojik bir kanıt sunuyor gibi görünmektedir.

Eğer bu değişim gerçekten de tahmin edildiği gibi gerçekleştiyse, biz millet adlarının kullanımını birer bağımsız varlık adı olarak Kül Tegin’den ziyade Tonyukuk’ta bulmayı umabiliriz. Tonyukuk’ta, millet adlandırmasının dolaylı bir durumda tek başına olduğu yalnızca iki örnek bulunmaktadır, *Çarlukuğ ölürtümüz altımız* “Çarluk’u öldürdük ve aldık” [Kuzey 2] ve *Oğuzgaru sü taşıkımız* “Oğuz’a doğru ilerledik” [Kuzey 8]. Sontakının kullanımı ara sıra görülür: *Kırkız tapa* “Kırgız’a doğru” [Doğu 35], *Oğuz birle* “Oğuz ile” [Kuzey 7]. Ancak, Tonyukuk’ta sadece ilk on satırda *Tavgaçka*, *Tavgaçda*, *Tavgaçığı*, *Tavgaçgaru*, *Kıtanıyığı*, *Kıtanıygaru*, *Oğuzuğ* ve *Oğuzdandan* biçimlerini buluyoruz.

Bu kanıt temelinde ben, Orhun yazıtlarındaki millet adlandırması içeren izafet kurulumlarındaki kullanım dalgalanmasının, o dönemdeki kavim veya millet adlarını daha önce olduğu gibi anlamlı kelimeler yerine özel isimler olarak değerlendirmeye başlayan mevcut kullanımın bir yansıması olduğunu söyleyebilirim. Özel adlar sürekli *III. tip izafetten* başka bir şey oluşturmadığı için, millet adlandırmaları sadece isim olmaktan çıktıklarında bu şekilde görev görürler. Ve bunu da öncelikle *bod*, *budun*, *beg* ve *kağan* şeklindeki en temel millet kavramlarının tümünü içeren ve açıkça birer özel ad oldukları görülen tamlamalarda yaparlar.

Orhun Yazıtlarındaki izafetlerin II. ve III. tipleri arasındaki örtüşmenin diğer örnekleri [-duk] / [-dük] sıfat-filini içerenlerdir. Bunların milliyet bildiren izafetler kadar tatmin edici bir açıklama kabiliyeti bulunmamaktadır, ancak bir kalıba ait bazı izler fark edilebilir. Kül Tigin’de [-duk] / [-dük] almış yapılar kesin, belirli bir görevle ve bulunma durumlarında iyelik ekli ya da eksiz oluşurlar. Onun bulunma hali ile kullanımının beş örneği yukarıda açıklamaya çalıştığım ortak dizilimlerdeki iyelik eklerinin yok olma sürecinin bir örneği olarak hizmet eder. Onların Kuzey 3’te bulunan ikisi iyelik eklidir: *çim kağan éli kamsaş boltuğında*, *bodun éligi ekigü boltuğında* “Amcam Kağan devleti yıkıldığında, milletin hükümdarı ikiye ayrıldığında”; ikisi ise iyelik eksizdir: *çim kağan uçduğda* ve “Amcam Kağan öldüğünde” [Doğu 17] ve *Kanım kağan uçduğda* “Babam Kağan öldüğünde” [Doğu 30]. Bu durumda üç olasılık ortaya çıkar: Kuzey 3’teki iyelik ekini, araya giren *kamsaş* ve *ekigü* kelimeleri gerekli kılmış olabilir, bu bir retorik ifadedeki bir arkaizm olabilir, ya da onun kullanımı standart olabilir, onun yokluğu standarttan bir sapmadır. Bunlardan birincisi, araya giren sözün iyelik eki türetmek için yeterli olmadığı Doğu 12’deki *Teñri küç birtük* için “Tanrı güç verdiği için” ibaresinin ışığında şüphelidir. Bundan ziyade, ölmek manasındaki örtmeceli (euphemistic) *uçmak* filinin tanık olunan sıklığının, ekin kaybının nedeni hakkında yeterli bir delil sunduğu görülmektedir. Dördüncü örnek, Doğu 17’deki *çim kağan olurtuğta* “Amcam kağan olduğunda” benzer biçimde açıklanabilir. Bununla birlikte materyalin belirgin şekilde az olması, geçici bir tekliften daha fazlasını yapmaya imkân vermemektedir.

Kültigin’deki izafetin bu varyantına ait diğer örneklerden ikisi [-duk] / [-dük] almış yapıların nesnelere olan bir isme sahiptirler. Her iki durumda isim iyelik eki aldığı için, bunlar bizi ilgilendirmemelidir. Geriye kalan beş örneğin tamamı sontakı için’lü kullanımları içerir. Bunlardan üçünde yapı iyelik eki almıştır -ki bu durum için’den önce olağandır- ve bu ismin belirtme (akkuzatif) halindedir. *teñri yarlıkaduğın için* [Güney 9] “Tanrı merhamet ettiği için”, *Tavgaç bodun... inili içili kiksürtükün için, begli bodunluğ yoñsurtuğın için* [Doğu 6] “Çin milleti... küçük ve büyük kardeşi birbirine düşürdüğü için, beyleri ve milleti iftira yoluyla karşılıklı birbirine düşürdüğü için”. Diğer ikisi ise iyelik ekli değildir ve yalın haldedir: *teñri küç birtük için* [Doğu 12] “Tanrı (bize) güç verdiği için”, *teñri yarlıkaduk için* [Doğu 15] “Tanrı merhamet ettiği için”. Buradan malzemenin oldukça yetersiz olması karşısında çıkarılabileceğimiz çok da haksız görünmeyen tek sonuç, Güney 9 ve Doğu 15 karşılaştırmasının bu iki yapının birbiri yerine kullanılabilir olduğunu göstermesidir. Şüphesiz bu kadar az örnekten net sonuçlar çıkarılamaz.

Türkçe izafetteki değişim her zaman vardı ve hala da sürmektedir. Mayzel (a.g.e 27. bölüm), modern Türkçedeki tip I’den II’ye ve tip II’den III’e olan değişim eğilimini açıklayan birtakım örnekler listeler ve bu hâlâ gözlemlenebilir. Bursa’daki Yeşil Cami’de *Cami duvarına yazı yazmak kat’iyen yasaktır* ihtarını içeren kartlar bulunur. Bu yazıların gerekli olup olmadığı konusundaki şaşkınlık duygusunu bir kenara bırakacak olursak, bir kişi bunu Cami’nin duvarına... şeklinde okumayı umardı. Bir ekin eklenmesi nadirdir, ancak bir keresinde beni *iç pilav*, *iç pilavı* olmalı diye ikna etmeye çalışan iyi eğitilmiş bir Türk bayan ile yemekte tartışmışım, o bu fikre katılan tek kişi gibi görünüyordu.

ESKİ TÜRK YAZITLARINDA ZAMAN ve MEKÂN KAVRAMI*

Sergey Grigoryeviç KLYAŞTORNY

Çev. Deniz KARADENİZ**

Dil Araştırmaları, Güz 2015/17: 247-251

Eski Türklerden söz eden ve onların yaşam biçimlerini tasvir eden ilk kaynak 6. yüzyıldan kalmış olan ve kuzey steplerinde yaşayan bu göçebe halkı “ilkel” olarak betimleyen Çin kaynağı *Chou Shu*'dur. Türklerin herhangi bir astronomik takvime yabancı oldukları ve zamanı otların renginden faydalanarak hesapladıkları söylenir. Sonraki etnolojik çalışmalar, ekonomik döngülerin değişimiyle bağlantılı halka özgü mevsimlik bir takvimin Orta Asya göçebeleri arasında kullanıldığını ortaya koymuştur. Bununla birlikte Eski Türklerle ait epigrafik anıtlar, Türklerin zaman tespitinde çeşitli başka sistemlere de aşinalığını kanıtlamaktadır.

İlk Türk Kağanlığından (551-630) kalan tek anıt olan Bugut'taki Soğdeca yazıt (580'lerin başları) on iki yıllık döngüsel takvimin (“on iki hayvanlı” takvim) kullanımını doğrular. Yazıtta geçen ilk tarih olan “tavşan yılı” büyük bir ihtimalle MS 571 yılına karşılık gelmektedir. Bu tek örnek değildir. Aynı takvim İşbara Kağan tarafından Çin İmparatorluk Sarayına gönderilen mektupların tarihlendirmesi amacıyla kullanılmıştır (MS 584)¹.

Bugut yazıtından bir buçuk yüzyıl sonra meydana getirilen eski Türk Runik yazıtlarında (ykl. 720-730) on iki yıllık takvim muhafaza edilmekle kalmamış; aynı zamanda vakıanın ay ve bazen de gününü işaret etmesi suretiyle etraflıca kullanılmıştır. 6. yüzyılda olduğu gibi, on iki hayvanlı takvim, Türk Kağanlığı'nın resmî takvimi olarak kalmıştır. Bu takvim, güneş yılının (*yıl*) on iki kamerî aya (*ay*) bölündüğü bir güneş takvimiydi².

Bir insanın yaşını hesaplamak için kullanılan sistem, takvimle doğrudan bağlantılı olmayan farklı bir terimle (*yaş*) tanımlanmıştır. Bazı metinler tasvir ettikleri olayları metnin “kahraman”ının yaşına göre tarihlendirir. Bu tarihlendirme yöntemi Orhun metinlerinde çok yaygındır (Tonyukuk, Kül İç Çor yazıtları ve Ongin dikili taşı hariç) ve Yenisey'deki daha arkaik yazıtlarda kullanılmış tek yöntemdir. Kahramanın yaşına göre tarihlendirme kapalı bir zaman sistemi yaratır. Eğer metinde başka bir paralel tarihlendirme sistemi kullanılmamışsa, metin, bu yolla tarihlendirilmiş metinlerin ayrıcalıklı grubu içinde münferit hâlde kalır.

Halka özgü, döngüsel ve özel kronolojilerin yanı sıra, Orhun yazıtları ve daha erken

* “The Notion of Time and Space in Ancient Turkish Inscriptions”, *Splitter aus der Gegend von Turfan (Festschrift für Peter Zieme)*, ed. M. Ölmez, S.-C. Raschmann, Istanbul-Berlin, 2002, s. 103-109. Gönderim Tarihi: 09.11.2015 / Kabul Tarihi: 13.11.2015

** Doktora öğrencisi, Ege Üniversitesi, İzmir/TÜRKİYE. d.karadeniz91@gmail.com

1 S.G. Klyaštorny, V.A. Livšic. “The Sogdian Inscription of Bugut revised”, AOH, t. XXVI. fasc. 1, 1972, s. 85-86

2 L. Bazin, *Les systèmes chronologiques dans le monde Turc ancien*. Budapest, 1991, s. 35-208

bir tarihe ait olan Bugut yazıtında bir tarihlendirme sistemi daha mevcuttur. Kül Tigin ve Bilge Kağan anıtlarında, onların kağan atalarının hüküm sürdükleri devirlerden bahsedilir. Muhtelif kağanların hükümdarlık dönemine ait olayların kayıtlarına dayalı olarak ortaya çıkarılan tarihlendirmeler, Tonyukuk ve Kül İç Çor yazıtlarında geçen kağan adları ve onların hükümdarlık dönemleri hakkında kronolojik bir çerçeve çizmemizi sağlayan yegâne sistemdir. Bu sistem, on iki hayvanlı takvimden veya kahramanın yaşına göre hesaplama yönteminden daha az isabetlidir. Bu yöntemdeki temel fark, çizgisel kronolojinin aslı biçimi olarak düşünülebilecek açık bir sistem sunmasıdır.

Eski Türk devletleri döneminde kesintisiz (çizgisel) bir zaman hesaplama sisteminin kullanımı, politik ve kronolojik açıdan kesinliği saptanmış dönemlerin delaletiyle doğrulanmıştır. Kesin ve tam bir zaman dilimi (50 yıl), Birinci Türk Kağanlığı'nın yenilip Tang İmparatorluğu'na tabi olduğu dönem için belirtilmiştir. Elli yıl, aynı zamanda Uyurların (Tokuz-Oğuz) İkinci Türk Kağanlığı'na tabi olduğu süreyi de ifade eden bir zamandır. Terhin yazıtı (Taryat) Türk Kağanlığı (Aşina) hanedanının (iki yüz yıl) ve Yaglakar sülalesinden Uygur prenslerinin hükümdarlık dönemlerini (seksen yıl) isabetle hesap eder.³ Kimisi on yılları, hatta yüz yılları kapsayan bu farklı dönemlerin oldukça hassas tahmini, Eski Türklere ait tarih yazımında genel olarak kabul görmüş bir çizgisel kronolojinin varlığına değerli kanıtlar sunar.

Böylece bir yandan, diyakronik sistemden daha eş zamanlı olan döngüsel ve şahsi kronolojiler yürürlükteydi; diğer yandan Runik yazıtlarda kademeli çizgisel sistem de kullanılmaktaydı. Bu kronolojik sistemlerin bölümsel bir karakter taşıması Türklerin tarihsel zaman olgusunu anlamadaki nispeten hızlı ilerleyişlerine ve aynı zamanda bu olgunun Eski Türk kültüründe kısmen izole hâlde olması, onun göreceli az gelişmişliğine işaret eder.

Kronolojinin ve zaman hesaplamanın sınırları ötesinde, eski Türk yazıtlarında zaman kavramıyla bağlantılı olan bazı başka problemler vardır. En azından bunlardan üç tanesi incelemeye değerdir:

- Zamanın veya kader olarak zamanın ilahlaştırılması
- Dünyanın zaman yönünden veya sonsuz ile şimdi arasındaki ilişki yönünden değerlendirilmesi
- Evrenin doğumuyla ilgili (mitolojik) zaman veya başlangıç meselesi

Türk Runik yazıtlarında herhangi bir zaman ilahından söz edilip edilmediği tartışmaya açıktır. Türk panteonunda böyle bir zaman ilahı olduğu anlayışı Kül Tigin anıtındaki şu ifadeden kaynaklanır (KT K 10) : *öd teŋri yasar*. Bu ifade iki şekilde yorumlanabilir:

- Zaman (kader), Gök (yani Tanrı) tarafından ölçülür ve tayin edilir.
- Zaman ilahı buyurdu (ki insanlar, canlılar ölmeye mahkûmdur.).

Eğer son yorumlama doğruysa, zaman ilahının da üst dünyanın tanrısı Teŋri, orta dünyanın tanrıları Umay ile Yer Sub ve alt dünyanın tanrısı Erklig ile beraber eski Türk panteonunun bir üyesi olarak görüldüğü ortaya çıkar.⁴

3 S.G. Klyastorny, "The Terkhin inscription", AOH, t. XXXVI, fas. 1-3, 1982, s. 335-368

4 Eski Türk panteonu hakkında bk. S.G. Klyastorny, "Mifologičeskiye syujeti v drevnyurkskih pamyatnikah",

Öd “zaman” terimi kader kavramıyla, Tun-Huang’da bulunan 10. yüzyılda kağıda Türk Runik harfleriyle yazılmış olan “Irk Bitig”de *ançup alku kentü ülügü erklig ol*. cümlesinde geçen *ülüg* sözcüğü kadar ilişkili değildir. Çok farklı tercümeleri yapılan bu cümlelerin bana göre en uygun çevirisi şu şekildedir: “Her şeyin ve herkesin kaderi Erklig’ (in elinde) dir.” (harfiyen: “Erklig’dir” yani ölümün dünyası) şeklindedir. Aynı motif, Kül İç Çor’un mezar taşında ölümünü anlatan satırlarda da geçmektedir: *ülüg ança ermiş äriñç*: “Onun kaderi öyle imiş muhakkak!” Aynı terim farklı bir yönüyle Bilge Kağan yazıtında da kullanılmıştır: *teğri yarlıkazu kutım bar üçün ülügüm bar üçün ölteçi bodunıg tirigrü igidtim*: “Tanrı buyurduğu için, kutsanmış olduğum için yok olmak üzere olan halkı eski haline getirmek benim kaderimdir!”

Zaman akışındaki dünya ile ilgili farklı bir görüş de “sonsuz”, “başlangıç” ve “şimdi”nin çelişen yorumlamalarına dayalı olan millî tarihin dolaylı ve geçici tahminine göre ortaya çıkar. “Şimdi” (*amtu*)’nin tarifinde çağdaş olguların gizli negatif değerlendirmeleri bağlamda sürekli karşımıza çıkar: *ol amtu añın yok türk kagan*” Hâlihazırda kötü olmayan Türk kağanı” (KT G, 3); *türk amtu bodun begler* “Günümüzdeki Türk ilahları ve halkı” (KT G, 11). Bununla birlikte, *beğgü* terimi, ideal eski zaman kavramının ve bu kavramın mezar taşlarında yüceltilmiş olan kahramanların yaptıkları işler vasıtasıyla yeniden doğuşunun semantik alanlarını kapsar. Anıtın kendisi de *beğgü* “sonsuz” olarak adlandırılmıştır ve ideal kağan tarafından düzenlenmiş geçmişin, şimdi ve gelecek ile birliğini sembolize etmesi beklenir.

Evrenin doğumuyla ilgili zaman kavramı (zamanın başlangıcı) evrenin mekânsal sürekliliği ile zamansal sürekliliğini birbirine bağlar. Bu, başlangıcın zamanıdır ve zamanın başlangıcıdır; evrenin yaratılması ve yapısının örgütlenmesidir; “kişi oğlu”nın, “ebedî Türk *el*”inin yani kağanlığın doğumudur.

Yaratılış miti Kül Tigin ve Bilge Kağan onuruna dikilen yazıtların ilk satırlarında Eski Türkler tarafından çok iyi bilinen bir metnin hatırası olarak tahkiye edilmiştir. “Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldığında (bunların) arasında insanoğlu yaratıldı.” Burada yaratma eylemi bütün nedensel ilişkilerden mahrum bırakılmıştır ve herhangi bir yaratıcıya veya varoluşun başlangıcına (kaos?) işaret etmez. Türklerin yaratıcı kavramına aşına olduklarını Theophylactus Simocatta’nın (7. yüzyıl) “Türkler cennet ve cehennemin yaratıcısı olan ona taparlar” ifadesi dolaylı biçimde gösterir. Ancak J-P. Roux’ya göre bu ifade büyük ihtimalle Theophylactus’un kendi fikriydi; dünyanın üstün bir varlık tarafından yaratıldığı fikri Altay halkları arasında ancak Moğol devrinde yaygınlık kazanmıştır.⁵

Dünyanın yapısı Runik yazıtların yazarlarına göre sade bir şekilde tezahür etmiştir: Göğün mavi kubbesi meskûn dünyayı, yani “yağız yer”i, bir “çatı” gibi örter. Bu benzetme, Tuba Nehri (Yenisey Irmağının kollarından biri) kıyısındaki iki kaya yazıtının yazarları tarafından da kullanılmıştır. Bunlardan “ikinci Tuba yazıtı” (MEPT, No. 36) olarak adlandırılmış yazıt (son iki satırdaki bazı ufak düzeltmelerle) şu şekilde yorumlanabilir:

Tyurkologičeskiy Sbornik, 1977, Moskova, 1981, s. 117-138

5 S.G. Klyaštorny, Mifologičeskiye syujety, s. 118, prif. 2

2. *teñrim öçük bizke [bol]*
3. *İdil yerim a beñgü bol*

2. Ey göğüm, üstümüze çatı ol
3. Ey vatanım İdil, ebediyen var ol!

Göğün (“çatı”nın) önemli sembolleri, dünyevi yaşamla bir şekilde ilgisi olan, her gün doğan güneş ve aydı. Yenisey yazıtlarından olan mezar kitabelerinde “Mavi gökteki güneş ve ay benim için yitti!” (MEPT, No. 10, 44, 45) ifadesi sıkça kullanılmıştır. Güneş doğuşu kültü, Orhun Türklerinde güneş sisteminin yön ifadesindeki güncel kullanımıyla doğrulanır. Onlar için ana istikamet “güneşin doğduğu yere doğru” (KT G 2) idi ve kağanın otağı doğuya, “güneşin doğuşuna göre” açılıyordu. Eski Türklerde dünya kavramıyla ilgili önemli bir kanıt da 584 yılında yazılan ve kroniğe kaydedilen, Işbara Kağan’ın (Shabolio) Sung hükümdarına gönderdiği mektupta geçen: “İnsanoğlu gök tarafından örtülmüş, yer tarafından doğrulmuş ve yedi gezegen tarafından aydınlatılmıştır.” ifadesidir. Benzer bir biçimde “göğün dünya ve onunla ilgili her şeyi örttüğü” ifadesi, Kimin (Kijin) Kağan’a (MS 600) ait bir mektupta da geçer.

Gökyüzü kavramı, *kök teñri* adına dikilmiş yazıtlarda görünen evrenin bir parçası olarak Eski Türkçeye ait diğer metinlerde de *kök* olarak adlandırılır. (MK, 1, 42: *kök çığısı* “gök küresi”); *kök kalık*, *kalık* “hava”, “gök küresi”, “yakın gök” (*kalı*- kökünden, “yükselmek, uçmak”, bu nedenle bu terimin temel anlamı kuşların uçuğu yakın gök ile bağlantılıdır; bk. *kalık kuşları* “göğün kuşları”, Ahmed Yükneki, 13. yüzyıl). Anlamlardaki belirgin afakilik, Eski Türk çağında çeşitli gök kürelerin varlığını ya da en azından “yüksek gök” ve “yakın gök” olmak üzere temel iki göğün varlığını ortaya koyar.

Yerküre, metnin yazarlarında tarafından Türklere düşman olan iki halk tarafından meskün edilmiş dikdörtgen (kare) bir alan izlenimi uyandırmıştır. Dünyanın sınırlarını tanımlamak için “köşe” terimi Runik yazıtlarda sürekli kullanılmıştır: *tört buluş kop yağı ermiş* “(Dünyanın) dört köşe (sinde yaşayan bütün halklar) (Türk kağanlarına) düşman imiş.” (KT D 2, krş. , BK D 3). *buluş*, Uygur metinlerinde dünyanın kenarlarını ifade etmek için *yınak* “yan, yön” sözcüğüyle birlikte kullanılmıştır: *buluş yınak barça bütürü karardı* (Suv. , 617) “Dünyanın bütün köşe ve kenarları tamamen karardı” (MPDP, s. 183). Işbara Kağan, mektubunda meskün edilmiş toprakların sınırlarının ötesinde, yani dünyanın mutlak sınırında bulunan “dört deniz”den bahseder. Muhtemelen söz konusu deniz doğuya (güneydoğu) (Ton. 19, KT G 3) yapılan Türk akınlarının nihai sınırını ifade eder. Dünyanın merkezi, Türkler tarafından meskün edilmiş, Türk kağanlarının ikâmet ettikleri yerden ileriye, geriye, sağa ve sola “dünyanın köşelerini” hizaya getirmek için sefere çıktıkları yer olan “Kutsal Ötügen Karanlığı”ydı.

Yazıtlarda, Türk mitolojisi ve evrenin kökenine dair, denizle çevrili dikdörtgen düz bir yer olarak yatay kozmik dünya modeli nadiren bulunur. Sibiryâ ve Orta Asya’da bilinen bu model, eski dönemlerdeki ilkel ve daha ileri toplumlar ile nispeten daha yakın bir geçmişteki toplumlar arasında yaygınlık kazandı. Bu modelin Runik yazıtlardaki yansımaları bir kez daha eski Türk toplumundaki kültürel bağların değişkenliğine delalet eder.

Eski Türk yazıtlarında evrenin tasviri yanında, sınırlarına işaret etmeden dünyanın yatay düzlemine ait farklı bir tasviri, hidrografik nitelikleriyle birlikte verilmiştir. Kozmogonik tarif şemasındaki evrensel gösterge, evrensel olarak kutsal ve aynı zamanda terminolojik bir kavram olan (“mavi gök”e karşı) *yer sub* “yer su”dur (veya *yer* “yer”). *Yer sub*, dikey surette kutsal bir dağ (*ıduk baş*) veya bütün bir dağ silsilesi tarafından (*ıduk Ötüken yış* - “Kutsal Ötüken Karanlığı” ; *Kögmen yer sub* - “Kögmen diyarı”) zenginleştirilmiş vaziyette görülür.

Yazıtlarda dünyanın etnopolitik görüntüsü, etnik adlarla ve bazen de kişi adlarıyla betimlenmiştir (“Kapagan Kağan ve Türk Sir halkının toprağı”, “Uygur toprağı”, “Az halkının toprağı”). Bu durum, insan topluluklarının duyarlı ve sağlam bağlarının “kendi vatanları” ana ilkesine göre düzenlendiğini ifade eder. Etnopolitik şemada mekân, duygusal olarak aktif niteliklerle donatılmıştır: “Yabancı” ise düşman olabilir, “kendisine ait” ise dost olabilir. Bir yer belirli bir kavim için ya tek uygun mekândır ya da bütünüyle yanlış bir mekândır. Bu yer, sadece kutsal bir yer olmakla kalmaz, aynı zamanda tanrısal bir konum olarak kabul edilir (“Türklerin kutsal “*yer-sub*”u, KT D 10-11).

Eski Türkçe metinlerin birçoğunda dünyanın mitopoetik görüntüsünün, gerçek tarih geleneğinin, coğrafi ve etnopolitik haritasının harmanlanması yeni bir kültürel şemanın doğuşunu yansıtır. Bu şema eski Türk medeniyetinin eskicil ve muhafazakâr özellikler içermesinin yanı sıra, nispeten yüksek gelişmişlik düzeyini gösteren gelişkin bir devingenliğe sahip karmaşık yapısını karakterize eder.

Kısaltmalar

AOH	: Acta Orientalia Hungarica
BK	: Bilge Kağan Yazıtı
KT K	: Kül Tegin Yazıtı Kuzey Yüzü
KT G	: Kül Tegin Yazıtı Güney Yüzü
MEPT	: S. E. Malov, <i>Yeniseyskaya pis'mennost' tyurkov</i> , Moskova-Leningrad, 1952
MK	: Mahmud el-Kâşgarî, <i>Divânu Lugâti't-Türk</i> , çev. B. Atalay, Ankara, 1939-1941
MPDP	: <i>Pamyatniki drevnetyurkskoj pis'mennosti teksty ı issledovaniya</i> , Moskova, Leningrad, 1951
Suv.	: Suvarnaprabhâsa
Ton.	: Tonyukuk Yazıtı

**DEĞERLENDİRME
VE TANITMALAR**

Reviews

TEVÂRÎH-İ ÂL-İ SELÇUK [SELÇUKLU TARİHİ]

Bakır, Abdullah (2009), *Yazıcızâde Ali, Tevârîh-i Âl-i Selçuk [Selçuklu Tarihi]*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, LXXXVIII+988 s. ISBN: 978-9944-905-75-6

Zeki KAYMAZ*

Dil Araştırmaları, Güz 2015/17: 255-267

Tanıtımını yapacağımız Dr. Abdullah BAKIR'ın, Yazıcızâde Ali, Tevârîh-i Âl-i Selçuk [Selçuklu Tarihi] adlı çalışması bir giriş, metin ve dizinden oluşmaktadır. Kitabın iç kapağındaki adı ise “Yazıcızâde Ali, Tevârîh-i Âl-i Selçuk [Oğuznâme-Selçuklu Tarihi], (Giriş-Metin-Dizin), Hazırlayan: Dr. Abdullah Bakır, İstanbul 2009, Çamlıca şeklindedir. Yazar, giriş bölümünden önce kaynakları, transkripsiyon alfabetini, kısaltmaları verdikten sonra, transkripsiyon (çeviri yazı) ve edisyon kritik çalışmasında uygulanan yöntemi açıklamıştır. Girişte eldeki kısıtlı bilgilerden hareketle Yazıcızâde Ali'nin hayatı üzerinde durulmuştur. Bundan sonra Tevârîh-i Âl-i Selçuk tanıtılmıştır. Yazıcızâde Ali, eserinin bir kısmını İbn Bibî'nin El-Evâmirü'l-'Alâ'yye fi'l- Umûri'l Alâ'yye adlı Farsça eserinden çeviri yoluyla oluşturduğundan, burada İbn Bibî'den ve El-Evâmirü'l-'Alâ'yye fi'l- Umûri'l Alâ'yye'yi de tanıttikten sonra Tevârîh-i Âl-i Selçuk'un önemi ve içeriği üzerinde durmuş, daha sonra eserin nüshalarını tanıtarak, bu eser üzerinde yapılmış olan çalışmaları anlatmıştır. Giriş bölümü metin fihristiyle sona erdirilmiştir. Tevârîh-i Âl-i Selçuk'un metni 3. sayfayla 930. sayfalar arasındadır. 931 ilâ 955. sayfalarda edisyon kritiğe esas alınan nüshaların sayfa karşılıkları gösterilmiştir. 959 ilâ 988. sayfalar arasında indeks vardır. Yayın eklerle son bulmaktadır. Yayımda yazar, eserin Topkapı nüshasını (nr. 1391'de kayıtlı nüsha) esas aldığını (metinde A olarak gösterilmiştir.) ve Paris (P), Berlin (B), Topkapı 1390 (T) nüshalarıyla karşılaştırdığını belirtmiştir. Sayfa XXI'de bu seçimin gerekçesi olarak **bu yazmanın diğerlerine göre daha kapsamlı ve hareketli olması** gösterilmiştir. Aynı sayfada “**Metin tamamen okunuşuna göre kelimesi kelimesine transkripsiyon edilmiştir.**” denilerek çeviri yazı yöntemi; XXII. sayfada da “**Bu çalışmamızla ana nüshasına ulaşamayan Tevârîh-i Âl-i Selçuk'un aslına en yakın şeklinin ortaya çıkarılmasına gayret edilmiştir.**” denilerek amaç açıklanmıştır. Yazarın da ortaya koyduğu gibi Tevârîh-i Âl-i Selçuk, bir tarih eseri olmasının ötesinde Türklerin boy-larını, tamgalarını, sosyal hayatlarını, geleneklerini, yönetim usullerini, türk töresini de anlatan paha biçilmez bir eser olma özelliğine de sahiptir. Böylesine önemli özellikleri olan, böylesine hacimli bir eserin kolay kolay ortaya konulamayacağı da bir gerçektir. Ancak Türk dili ve tarihi açısından da önemli özellikleri barındıran Tevârîh-i Âl-i Selçuk'un daha titiz bir yayınının olması gerektiğini düşündüğümüzden yayını inceledik. Amacımız, bu tenkitlerin ışığında yanlışlıkların düzeltilmesi ve her kesimin faydalanacağı bir metnin elde edilmesidir. Eser üzerindeki değerlendirmelerimiz altı başlık altında toplanmıştır:

* Prof. Dr. Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi, zekikaymaz_19@hotmail.com

- A. Yanlış okunan Kelimeler ve İbâreler.
- B. Aynı Kelimenin Farklı İmlâlarla Yazılması.
- C. Ünlü Uzunluklarının Gereksiz Kullanılması.
- D. Türkçe Şiirler.
- E. Arapça Metinler.
- F. Farsça Metinler.

A. Yanlış okunan Kelimeler ve İbâreler:

s. 4 Tulas > Talas; Sayrum > Sayram; Kemceyut > Kümçüyüt; Kilivrân > Gülüren; Burkân kâledûn > Burkan Kaldun; Kûñân'a > Gögen'e; südne > seddine. **s. 5** Kirayet > Kereyit; Kankurat > Konkurat; dirlikin > Derlikin; her birinûñ > her yirûñ; Aygur hattıyla > Uygur hattıyla (Metinde Aygur olarak okunanların tamamı Uygur olarak düzeltilmelidir.); tarika siyakat > tarika-i siyakat. **s.6** ve 7'de Dip Ya' kub > Dip Bakuy. **6. sayfada** Oğuz boylarının listesi vardır. Bunlardan bir kısmı dipnotlarda gösterilmiş olan doğru şekilleri tercih edilmeliydi. Buna göre Uşar > Avşar; Kayzık > Kızık; Alka-övli > Alkaevli; Davdurga > Dodurga; Payındır > Bayındır; İymür > Eymür; Cinin > Çepni; Evdagir > Üregir; Kapçak > Kıpçak; Kılıç > Kalaç. **7. sayfanın** devamında Moğol boyları anlatılır. Burada geçen Moğol boy adları da şu şekilde düzeltilmelidir: Sevniyyet > Sevnit; Merkiyet > Merkit; Urasut > Üresüt; Targut > Torgut; Uvirat > Oyırat; Kuri > Kori; Sekayet > Sakayıt; Kirayet > Kereyit; Önküt > Öngüt; Ninüz > Negüz; Külünküt > Kelengüt; Kankarat > Konkurat; İkiyras > İkires. **s. 11** Ebulca Han > Abulca Han; Urtak ve Kertay > Ortak ve Kortak; Karkarum > Karakurum; Karısıbram > Karı Sayram; yakinine > yakınına. **s. 12** kayduya ta'allukdur > Kaydu'ya ta'allukdur; Kuyuneci > Koyunçı; bu Bulca Han > Abulca Han; dipyakuy > Dip Bakuy; şevkat > şevket; yazılıklar > varup bazar (82. Dipnot'ta). **s.15** kevineleri > günileri "kıskançlıkları"; İkaklık > ittifak; 'ammüleri > 'ammuları (geçtiği her yerde). **s.16** akuradurdı > ev kurdurdu. **s.18** yüklediler > yüklerlerdi; Kınkılı > Kankılı; Kınklı > Kankılı; Kıpçan > Kıpçak; ikisinûñ arasında bir atada > iki sunuñ arasında bir atada; çün yıladan > çok yıllardan. **s.19** yayak > yasak; neslinden dururlar > neslinden dürürler; ite > atıp; süñlüni > süglini; güç > göçe; yasak > yasakdı. **s.20** bisselü > bişelü; bise > bişe; hurmiy > hurmin. **s.21** irek > eyrek; şöylan > şilen; tura-y-ıla > töreyile. **s.22.** Yengi kinetlü > Yeñikentlü; dürr-i mukbil > dört mukbil; turası > töresi; 'ala ceddihî > 'alahide; turasın > töresin. **s.23** imâce ~ imace~umâce ~umâca > omaça "kuyruk kemiği". **s.26** eyüdür şüçi > eyü dürüşüçi; iyrek çavlu > irak çavlu. **s.28** ezmeyeler > azmayalar "sapmayalar". **s.29** ayini ağalık itmeye > ini ağalık itmeye; Bayâsi > Bayat. **s.30** koydı > koptı; uruk > okruk; tumân~ tuman~ tümân > tümen. **s.31** çargamak > çırgamak; büyüñ > bu yosun; urunına > orunına; ayruksısı > ayruksı; menhasunet-i siyasete > men hasunet siyasete; oğullular > oğullar; yavi > yavı; Türkmânlik > Türkmenlik. **s.32** öninden > onından; bilige > bilge; uruk > aruk. **s.33** [Manuçıhr] > ø; tengsükleri-y-ıla > tañsuklarla; assına > assıya; biz ve > bizüm; olalar öleler > olalar; uç-ile > avcılar. **s.34** tura kişiler > turan kişiler; yoksul arasında > yoksul ata arasında; önlü > öglü; ulusu > ve ulus. **s.35** ugurlık > ogurluk. **s.36** hişam > hişm; illeri > elleri; degü > degül; kuvvetlü > kutlu; ikinciye > ekinciye; süñek > sinek; kendürleri > gön-

dürileri. **s.37** dânişdiler > danişdılar; mevcâları > müçeleri; öpüp > evit; çagadul > çagdavul; liki > gey. **s.38** Çavandur > Çavındur; hayli ve haşemleri > hayl u haşemleri. **s.39** biriñüzi > birbiriniñüzi; iktirâm-ı tâm > ikrâm-ı tâm. **s.40** perestiş > porsiş. **s.41** ezip > azıp; kavli agılıdır > kul oğludur. **s.42** hisar > hıdır; tagcuguz > tagcugaz. **s.46** at anı çekemezdi > at anı geçemezdi. **s. 47** kulûbda > kalup da. **s.58** nüvâhîsin > nevâhîsin. **s.70** Bojan'a vardı > Bojan'a virdi; getürdi > götürdi "kaldırdı"; bedrikayı > bedrekayı; berkeleri > birkeleri. **s.71** ilvire > alvire. **s.79** bana > buna; minceyi > minceli. **s.88** az'afını > iz'afını. **s.91** hutbeyi Horâsân > hutabe-i Horâsân. **s.97** deklü > dükeli. **s.98** kirmedi > kiremidi. **s.101** ağılıb > aaleb. **s.102** öçüñdendür > ucuñdandır. **s. 107** Boz-A-ba > Boz Apa ~Bozapa. **s.115** Mûfik > muvaffak. **s.143** kovalayup > kovlayup. **s.144** Ve Ay-aba Yemen'de ve 'İzze'd-dîn Meysere'de idi > Ve Ayapa yesârda idi ve 'İzze'd-dîn meyserede idi. **s.145** Ay-abayı > Ayapa'yı. **s.173** me'mineye > me'meneye; dalup > delüp. **s.174** hibâyetinden > habâisinden; akâsı > ikâsı; edâni-i âlim > edâni-i âlem; nümük-ile > bunuñıla. **s. 175** Kendü rumuzı ile > kendüzümüzi ele; **s. 176.** nüvâker~növâkir > nevâkir; **s. 178** çokab > çukât; bedruka > bedreka; eymân gılâz > eymân-ı gılâz; zirâ'at > zarâ'at; rûzigârı gaddâr > rûzigâr-ı gaddâr. **s.179** kılavuz > kıla ve biz. **s.181** tu'me nesûr ve sibâ'ı > tu'me-i nüsûr ve sibâ'. **S.182** tondan ve bilgiden > tondan ve belikden. **s.187** bir kile bindüğü > bir külebendî ki. **s.188** mihmanı > mihmanî; mükneti > meknet; vesâklarda > visâklarda. **s.189** urun > varuñ; **s.190** mezuk > müzevvek; min hâli ile hâl > min hâli ilâ hâlin (Arapça bir ibaredir.) **s.191** vezir ve bim > ve zirve-bem; Melik yilüben > Melik Balaban. **s.192** hâk-i rehüñdür âruñdan > hâk-i reh-güzâruñdan. **s.193** bîserâk > biserek; kor kuşak > kur kuşak; Câniyet > Canit. **s. 195** çeşni > çeşeni; Müvâcibi > mevâcibi. **s. 197** bir dost silah > ber-dest silah. **s.198** zemmî > zimmî; bevî > bavî; Tüccâr emsâr mü'min ve zennârdâr > Tüccâr-ı emsâr mü'min ve zünnârdâr; kalbede > kalbde. **s. 199** inçikü âlâtından > içgü âlâtından; alâ hidde > 'alâ-hide; 'itâbi > 'attâbi. **s. 205** kasideyi çün > kaside için. ...ola beyân. Belâbilin-i > ...ola. Beyân belâbilini. **s. 208** diyü > dîv; verdi > vardı. **s.209** makârî'-i harman > makârî'i hırman. **s.210** tahaf > tuhaf; yañılıp > yañalıp; **s.213** kuşış ve keşış oldu > güşış ü küşış oldu **s.231** uma turdı > oma turdı; her tür > ser-tiz; güreş ile > gur-tişile. **s.214** ihdurup > ahdarup; **s.215** Nuh olup ve aydın olup ve kendüzi alup > Nuh Alp ve Aydın Alp ve Gündüz Alp; muhâl > mahâl; münâsib > menâsib **s.218** eyletüñ > iletüñ; yakınarak > yakınrak; Mefruz-ı Rum > Mafrozom. **s.219** ğazâ ve bekâ > 'azâ ve bükâ. **s.220.** merhûm in'âm > merhûn-ı in'âm; bahânedür > bahâ nedür?; kablınden > kibelinden.(pek çok yerde) **s.221** devşürürlerdi > düşürürlerdi. **s.222** kedâr > güzâr. **s.224** Sultan Hasan istima' birle işitdi > Sultan hasen-i istima' birle işitdi. **s.226** kaldı kâr > kıldı kâr; kerâm > kirâm; sirâyân > ser-âyân; sâya saldı > sâye saldı. **s.227** zemâmını > zimâmını; dilü gam keşân > dil-i gam-keşân; hazâyînu > hazâyîn; salât-ı > sılât-ı; gerdin geşlere > gerden-keşleri. **s.230** rüc'atine > ric'atine. **s.231** telâ ve > tilâvet-i; avradı > evrâdı; tahsili amâneyye-i câvidânî > tahsil-i amâni-yi câvidânî **s.232** dârigâhda > dâd-gâhda; kânuñ > kanuñ. **s.233** Rubi' meskûn > rub'-ı meskûn; vâsilu ve assilu; **s.234** mürâretin > merâretin; nekbâtı > nekebât; **s.235** kelleler > gülleler; 'ikâb > 'ukâb. **s.236** 'asâkir mücâmi' müsâmi'ine > 'asâkir-i mücâmi' mesâmi'ine; felek bir vecile > felek burûciyla; cûkâlî > çokalı. **s.237** neheb ve gârat > nehb ve gâret; kıssâd > kassâd. **s.238** penç-yek > pençik. **s.239** tuhmîn > tahmin; gar > garr. **s.240** tâ dâver-i râstin > evtâd urur astin; incilâl > inhilâl; Ezâ tam emered nâ nakşa/tavakku' u

zavâlân izâ kîla tamma > İzâ temme emru denâ naksahu/ tavakka' zavâlen izâ kîle temme. **s. 241** ve mevâr-ı mâri sınımak gerekdür > ve mûrı mâr sanmak gerekdür. **s. 242** igen > iñen; ahirü'd-devâ iliği > ahirü'd-devâ'ilkâ; eger 'adu > Ekrâd; yüklerin > yünlerin. **s. 243** çavşan dirlerdi şevdur > çavuşan dirlerdi şev dûr; yüklerin > yünlerin. **s.245** firakdan > farkadân; tazı > tazi; **s.246** af'î > ef'î; ulada > evvelide; sinüp > sınıp; kalbini > kalıbını; ve 'avil > va veyl; **s.247** iybe ~iyibe > Ayapa; şaşdılar > şeşdiler; berkidi, Huda hükmi > bir kethüda hükmi. **s.248** hâtem-i zekeri tomarı > Hâtem zikri tomarı: gaza ve bekâ > 'ezâ ve bükâ; savlı-y-içün > vusûli-y-içün; aga varken iyine > aga varken iniye. **s.251** maksûd teyessür > maksûd-ı teysîr; kırası > karası. **s.249** mevâ'id hvâb birle > mevâ'id-i hûb birle. **s.250** evlâdın > evvelâdan; döğündi > düken-di; Çâvilî Beg'i Çâşnigîr > Çavılı Beg Çâşnigîr; Beşâre'yi > Başara'yı; sanç > sânih. **s.253** söylendüp ki bigi > söylendüğü bigi; mekrû hadi'atiyle > mekr ü huda'atıla. **s.254** hişemi > haşemi; ucı > avucu; ezgürdiler > az gördiler. **s.255** obâşî > evbâşî. **s.256** avânî > evânî; çetrü hümâyûnu > çetr-i hümâyûn **s.259** dâminı cibü Mûsâ > dâmeni cib-i Mûsâ; 'afet > 'iffet; fütutı > fütüvveti; hasâdu > hussâd; melik > mülk; nesile Ba'di nesl > neslen ba'di nesli; nedam > nedem; şem'i mânendi harâs tâbından ürmeğe > şem' mânendi hiras tâbından erimeğe; çerinûñ > cerimenûñ; Ay'ibe > Ayapa; dūd-ı mânuñ > dūd mânûñ. **s.260** hasbılanından > husbanından; visâyil birle > vesâyil birle; avânî > evânî. **s.261** kâlibi mu'azzımeyni > kalıb-ı mu'azzamını; iyş-i > iş; Seyfeddin-i İbiye > Seyfeddin Ayapa; **s. 263** kenüg âc > kengeç. **s.264** bî-dirnek > bî-dirreng; bîcân > piçân. **s.265** kurubısına > kurbısına; datoslar > debbuslar; hamalları > hemleleri; sadamları > sadmeleri; hismâna > hasmâne. **s.266** kalbe-yi > külbe-i; ravza-yı 'arusları çilügerlige > ravza 'arusları cilvegerlige; yirdedürlige > perdederlige; nidâ' nûvâ' > nidâ-yı nevâ; abka > ibka. **s.267** çerüb-zübân > çerb-zebân; mümâlik > memâlik; mukassıd > maksad-ı; müveyyil-i fuzala > mev'il-i fuzala; muhâsin > mehâsin; şidâdend > şidâd and; terkine > Türkine; ve yirine > viribiye; geyâsiden > geyesiden; i'lâmu > a'lâm u; geymelü urundi > geyümlü üründü. **s.268** hişmet > haşmet; 'alem sub-u > 'alem-i subh. **s.271** ol ahval u ahzâb şeyâtîñün sıfatı oldu ve zâ'ifler bu fitnenüñ münşâ ve mübdânını köylerinüñ nihveti ve a'câbına havâle kılurlardı > ol ahvâl ahzâb-ı şeyâtîñün sıfatı oldu ve zâ'ifler bu fitnenüñ menşe' ve mebedini kavîlerinün nehvet ve a'câbine havâle kılurlardı. **s. 272** ugad > evgad; o baş > evbaş; giyürdiler > givürdiler; 'irâde > 'arrâde; 'abadeyi asnâmeyi > 'abde-i esnâma; nakamzenler > lakamzenler; tirü bâran > tîr bârân. **s.273** yeni > yegni; külâh-ı küyânî > külâh-ı keyânî; kulına > kolına. **s.274** ziyde ve 'ömrü > Zeyd ve 'Amr; nekir > nakir; nakiri yezdi > na-güriz idi; hasa > hassa; Dîvân-ı a'lâda fâtirinde > Divân-ı a'lâ defâtirinde; mihmâtı > mühimmâtı. **s.275** sanâ'at meşâtaları > sanâ'at-ı meşşâtalar; huttasına > hıttasına. **s.276** hâssından > haddinden; hayra ve rûzigâr > hıyre-rûzigâr. **s.282** sahib-i müknet > sahib-i mekteb. **s.285** Süleymân ve irtiraha-yı 'azamet > Süleymân-vâr taraha-yı 'azamet; diyü şirist-ı gulâz > div-şirist gulâz; harfa ve turfa-yı 'Arab > hurefa ve zurefâ-yı 'arab; tomar-ı bîkâr dirilmiş-idi > tomar-ı peygâr dürülmüş-idi. **s.288** çıka belidi > çıkabildi; Lifûn-ı mel'ûn pınarına > Lifun-ı mel'ûn peygârına. **s. 290** melcime > melhame; yazıcıyla düşürdiler > bâziçeyle düşürdiler. **s.293** cebel ü yaraklu > cebelü ve yaraklu. **s.294** salat > slât. **s.295** bindüğü dergâh > bendegi-i dergâh; Ve ceminüñ kâfûrî libâsı sebz-zer-nigârî hil'atına mübeddel oldu > Ve cemenüñ kâfûrî libâsı sebz-i zer-nigârî hil'atine mübeddel oldu. **s. s.296** şebistan-ı matharı > şebistan-ı mutahharı; uyun >

ebeveyn; safûtiyle > safvetiyle; ecnâs-ı tuhf- i nefis > ecnâs-ı tuhaf-ı nefis; ihmâli > ahmâli; hatbeye> hutbeye. **s.297** sebab-i mübâhât i'kâb ve tiyâr> sebab-i mübâhât –i a'kâb ve tebâr; bâd-ı pâ > bâd-pâ. **s.298** Kudur şehrinde > Egridür şehrinde; birâste > bir âraste; külâh-ı güyânî > külâh-ı keyânî; itdi. Vardı > itdürdi. **s.299** havân-ı hâsı > hân-ı hâsı. **s. 300** mâsît âba > mâstâbe; degerlü ki varanlar > dünürlüğe varanlar; urundı > üründi; bunlaruñ > begleruñ; **s.301.** burkına > bayrakına; benden ve hizmetkârim > bende ve hizmetkârıyam; ümenâ> emnâ. **s.302** göçgüsün > göç kûsın; mücmereler > mecmereler; mühedü > mühed. **s.303** rabikasına > ribkasına. **s.304** ibrâ râste > bir ârâste; süñülemeleri > sögülmeleri; ikdâh > akdâh; tamâyile > temâyüle. **s.305** maluf > me'luf; Çavilü'yi > Çavlu'yi. **s.306** sugrasın > sağır sinn; ihmal > ahmal; mü'ebbel > mev'il. **s.307** Ana mürvet müzevirdürler" didi > Ana mürüvvet müzevvir dirler" didi. **s. 308** fikr-i metîn ve dûri beyni çarh-ı büryan-ıla berâbarlık > fikri metîn ve dûr-bîni çarh-ı berînile berâberlik; Cümle cem'iyet-i vahibet tamam birle > Cümle cem'iyet ühbet-i tamâm birle. **s. 310** kirüm > kerm. **s.311** iderüz > idersevüz. **s.312** cezim ve yukzat > cezm ve yakazat; münhîler > mühebbihler. **s.313** gird > kerd; madhar > müddehar. **s.314** ihmâli, ihmâl > ahmâli, ahmâl. **s.317** benzetmiş olavuz > biz etmiş olavuz, **s.318-319** yelkilendi > yalıñlandı. **s.326** gîldâm > gül-endâm. **s.328** ittürdüm > ilettürdüm. **s.329** tecdîd ve sokulup > tecdîd-i vuzû' kılıp; küttüval > kevteval. **s.330** nekin > nigîn; veceddü veceddü > ve cedd-i vecd ü. **s.331** Tevki'-i > Tevakku'; berk-i sıyrâ > berk-seyr; îmân-ı galiz > eymân-ı galiz; izinler > âzînler. **s.335** bite-y-idi > be-te'yid-i; gir-nây > kernây; nev-beyitler > nevbetiler; kuvvallar > kavvallar; **s.337** cusuklar > cevsaklar; mugisi > mugaşşâ; yekrânî tavriyla > yek-rânî tozuyla **s.338** yelkilendi > yalıñlandı; kevbeklü > göbeklü; zerbefet > zer-beft. **s.339** zire tavk zerinde > zir-i tavk-ı zerrinde; derricklerden > derîçelerden; cümle-i 'arş > hamele-i 'arş; kemer bendini > kemer-i bendegî; **s. 340** fiten-i müstelikden > fiten-i mestlikten; mecâ'at ebâdî > mecâ'et âbâdî; müza'far ve kılyât ve bûri inbât > muz'afar ve kaliyyât ve boraniyyât; **s. 341** mevcler > müçeler. **s. 343** gülgûn-ı kumrî > gülgûn-ı kameri; sağrılarına> sâgarlarına; tefârik nâm > tefârik-i ni'âm. **s.344** persiş > pürsîş; avare > evde. **s.345** 'ulu menâsıb ve semu' mürâtib birle > 'ulüvv-i menâsıb ve sümüvv-ı merâtib; şehriyâr dâd göstere > şehriyâr-ı dâd-güster; cihânbanî binâ aydüz > cihân-bânî-yi binâ-endüz; zurve-i ref'atde > zirve-i rif'atde. **s.346** ve cevhatına > vücûhatına. **s. 347** tümân > tümen; tüman er dürmüş-ıdı > tümen er dirmişidi; hezîn > hünerin **s.348** mâhûd> me'hûz; çökâlar > çukalar; müstâk-ile > müste'kile; hûneyi > havaneyi 'imali > 'ammali; **s.349** felek tasa' > felek-i tasi'; şiynelmişidi > şenelmışidi; enâ-i leyde > ânâü'l-leyl; kata' tariki > kutta'ı tariki. **s.350** sadr kendü reyisi > sadr-ı kendürfisi; **s. 352** mâlâ ya'ni > mâlâ-ya'nî; **s.353** Rû'ûsuñ > Rus'uñ; Sultânuyûñi'na > Sultanöyügi'ne; bıçıklık > bıçakçılık; **s.356** şeri'at haberi millet > şer'at-ı hayr-ı millet; ahyâ-i kavâ'idü merâsim-i şehriyârî ve a'lâ-yı mu'allim kişverdârîsin > ihyâ-yı kavâ'id ü merâsim-i şehriyârî ve i'lâ-yı ma'âlim-i kişverdârîsin; suru'-ı mutahhar Muhammedî > şer'-i mutahhar-ı Muhammedî. **s.357** düşdüğü > düşdeki; hulûl-i mâlâ bida minhudan öndin husûl-i mâlâ 'ivaz teysîr dâyiresine geldi > "hulûl mâ lâ budde minhu" dan öndin "husûl mâ lâ 'ivada 'anhu" teysîr dâyiresine geldi. **s. 358** mahall-i bâr-gâhı kibiryâda > mahall-i bâr-gâh-ı Kibriyâ'da; bûdı ve cûdı > bûd-ı vücûdı. **s.359** korkuz > kırk kez; yidi gün > yidegün; **s.362** ashab-ı tahkîk Abaka'nun > ashâb-ı tahkîk-i ebkanuñ. **s. 363** Kullar > Kavvâl. **s.364** Kuru > Kuru; üç keyvân-ile > evc-i keyvân-ile. **s.365** pîl-mev > nîl-

mevc; ötlüğün > ötlegen; semeki semmakile > semkî semâkile; sahâ > sehâ. **s. 366** ol şeb divâ'uci > ol şeb-i div-âveci; **s. 367** eyyâm atlarına > yâm atlarına; **s.369** kimûre vire > gümrer; **s.372** fukarâ ve mantû'lara > fukarâ ve mutatavvî'lara. **s. 373** hôm-ile > hükmler; ruzigarsuz > ruzigarumuz. **s.374** kal'a-ı padişaha > kal'a padişaha: cerib-zebânlik > çerb-zebânlik; havâşhâne ve harrâs âsitane > havâs-ı hâne ve herrâs-ı âsitâne. **s.375** hikmet derilerin delmişler > hikmet dürrlerin delmişler. **s.376** tende Seng-i > tünd seng; bikâr > peygâr; esbâbunı şemâr ve her berâgî > esbâb-ı bî-şumâr ve her yaragı; sihirle > sipihirle; vasitay ile > vasıta-yıla; mufêr ve mukâr > meferr ü makarr. **s.377** Melik Süleymân > mülk-i Süleymân; gez hudâyi > kedhudâyi; olunırsa > añılur-sa; hamituz > hamiyetimüz; muzâkına > mezâkına; fikr-i verâyı > fikr ü verâyı; esbâbunı nevkile > esbâbî anuñıla; küpler > kuylar; akta'ı > ikta'ı. **s.378** 'âlim-i âlem giri > 'alem-i 'âlem-gîri; yeñi melik > yeñi mülk; sancak ve ferhande > sancak-ı ferhunde. **s.379** kutlu yağı > kuvvetlü yağı. **s.380** belâsı > palas. **s.382** buyigâr > peygâr. **s.385** ra'nâ derbâr u hil'atlerinden > ra'nadur baru hil'atinden; Azer u zigarda > az ruzigarda; dehr-ü devr nigûn > dehr-i dü-rengûn; berâ-yı metin > bu rây-ı metin. **s.390** ferizedâni > ferr-i yezdânî. **s.394** hurmet durâ'asını õñine salıp > hürmet dürra'asını eynine salıp. **s.400** esnelmiş-idi > esenleşmişdi. **s. 401** hafız zamânını begli > hafz zimâmını be-kül-li; deyâr > deyyar. **s.406** kapusını urdılar > kapusını ördiler; Üzîn > Özin. **s.409** Câvelî, Çâvilî > Çavılı. **s.410** ammâl-ile-yidi > amâllayıldı. Kilitidür kişver > kilid-i der-i kişver **s.411** irceñizden > ircegizden **s. 412** Kılavuz yâgıla > kıla öz ayagıla; vefir ü sipâh > girivv-i sipah. **s.413** sündiler > sökdiler; Uluya > ölüye. **s.414** ted ü cevşân-ıdı > tünd ü çuşânıdı; aslaha > esliha. **s.415** Kemân ideridüñ > Gümân ideridük; kalb > kılup; Beşşâr yamduk > Başarımaduk. **s.417** de ana bir > dâna debir; irüvere > irüre; kılmadın > kalemden; kovı > kavi; **s.419** nakamcı dilüp bir ruhne > lakamcı delüp bir rahne; ve 'adû va'îd > va'd u va'îd; **s.420** iken > iñen; Kişkenhir > Kişkencir; sefihten > sefehden; sezâ gözi > sezâñuzı; ok sa'îrinden > ok safirinden; 'iradeler > 'arrâdeler; idâvetini > edevâtını; rûz ü rustahir > rûz-ı rustahîz; fer 'alem > ferr-i 'alem; al ve zemberek okı-ıla > el ve zemberek okı-yıla; **s.421** Mümândem ki tâvûs zerrine per > Hemândem ki tâvûs-ı zerrîne-per. **s.422** İçüben > açuban. **s.423** bester > beşer; hisni hisniye > hısn-ı haşine; kâm-ı murâdları > kâm u murâdları; dimâr > mucebince demâr. **s.426** mühendis binâlar ve hazik sanâ'ı > mühendis bennâlar ve hazık sînâ'î; endîşe-yi düzeyin aña kemân iletmezdi > endîşe-i dūr-bîn aña gümân iletmezdi; zenîl > ziyet; nevâb ve kitâbı > nüvvâb ve küttâbı. **s.427** bahtı bulandı > baht-ı bülendi; baht u arveni > baht u vârunı; yavusı > yarusı; ıssı vüsûğın > ıssı ve sovuğın; nâme tulu'dan > nâme tolu 'özü. **s.427** komağa müdde ki > koma gussada ki; dilek dileni içmişem bezm ü nerm > Dilek dilini açmışam nerm ü nerm; tengsükleri > tangsukları. **s.429** müşâ-ra'ından > meşâri'inden; dergâh-ı ve'l umûr > dergâh-ı vâlâmuz. **s.430** gerd u nikişle-rinüñ > gerden-keşlerinüñ; kakıdı > kakdı 'çaldı'; dâd er > dâdâr; marûh-ı mîtû-nümây ve mînâsâyine > mürevveh mînû-nümây ve mînâ-sâyına. **s.431** köşede töşedi > güşede tüşedi; la'b toy-idi > lu'b-ı toy idi; Ki nevkile her köhne kâdı yine > Ki nev kıla her köhne kârı yine; mâmazâ > mâ-mezâ; müste'dâd > müsta'id; hezîmet > 'azîmet; müc-ded > mücedded; yenâm-ı merâmdan > niyâm-ı meramdan. **s.435** tatliyye ve zamâde > tılâya ve zimâde; tecdid-i talâ ve zamâdat > tecdid-i tılâ ve zimâdat. **s. 440** deñizi berrü geçem > deñizi berü geçem; mâlike > mâl ki. **s.441** kendözüm > gündüzüm. **s. 442** arslan gibi agarmaga > arslan gibi añramaga; Nâyibe Zaymân dirler > nâyibe

zamân dirler. **s.443** esîb > asîb; talep talep > tolpl tolpl. **s.444** ve zayıf > vezaif; gider > güzer; Sûy-ı sa'd u sürsün > Sûy-ı Sagd u Sersün; bu dūd-ı mân kerimūñ > bu dūdīmân-ı kerimūñ; siphr-i bîrānuñ > siphr bir anuñ; sağında > saffında. **s.445** bir kerîme-i hayâle-i hükm tevzicine getürmiş-idi > bir kerîmeyi hîbâle-i hükm-i tevzicine getürmüş-idi; 'iddet-i vâhibet > 'uddet ve uhbet; bidendiş > bed-endiş; yitür şâh > tir-i şâh. **s.446** Ger göresin hûna fermân dahı > İrgüresin hûta fermân-dihî; âver demuz > âverdümüz; ger demuz > gerdümüz; bir > bini. **s.448** Cihân mührü ikbâh bervey nihâd > cihân mihr ü ikbâl berûy-ı nihâd; reşkilteri > reşk iltürdi. **s.449** Gulâmân nâm varân > Gulâmân-ı nâm-âverân. **s.451** Huzar > Hazar; ticârib tamâm > tecârib-i tamâm; gerdün-ı kirdānuñ > gerdün-ı gerdānuñ. **s.453** 'uşri 'uşrin > 'öşri 'öşrin; parpara > perpe-re; Merzibûm > merz-i bûm. **s.456** tîre kōndi > tîre-gūndi. **s.457** ve huda niyyetüñe > vahdaniyyetüñe. **s.458** tuvsan-ı > tevsen-i; serigü hisar > ser-i küh-sâr; toli tîri > tîlâ tîr; birende > bürende. **s.460** lîn-i makâl > leyyîn-i makâl; bir rây-ı vuhuş ıssı > bir rây ve hûş ıssı; azram > âzerm; baridler > yazdılar. **s.462** engri ve tâvilî > Engürî ve tavlı; hutâm > hitâm; nike dād > nigehtâr. **s.463** zerkûfit > zer-kûft. **s.464** ra-yı > rây; pav ü > pa vü; kerhini girihini. **s.465** altun kurulu > altun kurlu; mekhale > mükhüle > assı çok > ıssı ve sovuk. **s.466** Ve kilâ'et-tarafeyni > Vükelâü't-tarafeyn. **s.467** teg-rek > tegerg. **s.468** hica sınıfında > heyca safında; hüsâm cân işâm > hüsâm-ı cân-âşam; al-cân cân-perver > elhân-ı cân-perver; garnâb > garrâ; mencûk zerrîn hurşîd-i tâbân > moncuk-ı zerrîn-i hurşîd-i tâbân. **s.469** kîriye > kırıya; 'işî > 'ıyşî; tir-i > biz. **s.470** zeyn-i kemer > zerrîn kemer; câ-yı cevân > cây-ı cevân. **s.472** engerî > Engurî; yâkîtdan > yavâkıtdan; târum sîz fâm > târem-i sebz-fâm; şarûk ziyâ'ı > şürûk-ı ziyâ'ı. **s.473** uşak ve hafakân > ışık ve haftân. **s.474** Zühre-i zehrānuñ > Zühre-i zehrâ anuñ; güştümüze > küşîşümüze. **s.478** kemîn-i umerâ ve 'âlâsı > Kamnanos sultanuñ emri 'alâsı; ve hemün > vehmen. **s.479** zing > jeng **s.480** kılmaz diler > kılmazdılar; yunaldı > yunuldu. **s.481** yanındadı > mânendidi; kılali tagda > kîleli tagda. **s.482** talaya > talâye; câme-i kehlâ > câme-yi kehlî. **s.483** bebr-i beyân > bebr-i yaban. **s.484** talebü 'alem > tabl u 'alem; tutanı > tonattı. **s.486** künkerine > küngüresine. **s.488** sittiz > sitîz; hasûn ve kalâ'ı > husûn ve kılâ'ı. **s.490** tad-i emn > ta damen-i; ner geldi > nergisidi vü; Hevâ müşk-i bîrû zemîn 'avd-i sây > Hevâ müşk-bîz u zemîn ûd-sây. **s.492** Fermânde > Fûrûmânde; pendâyı ulu > pend ey ulu; bedeli na'am > bezl-i ni'am. **s.495** ve zâyif ve revâyt > vezâyif ve revâtib-i. **s.496** bitr ü zârum > biraz ârâm. **s.497** bîdek tok > yidek tavk. **s.499** şu'âr > şî'âr; yavrı > yâveri; makra'ı > makarı'ı; kerdinkişleriniñ > gerden-keşleriniñ. **s.504** meşâtileri estin ve cîb nevbahârı > meşâtleri astîn ve cîb-i nevbahârı; ol çengiye 'avrat-ı pîrenüñ efsûnı > ol çengiyye 'avrat nîreng ve efsûnı. **s.506** icrâ-yı hikmeti tab'ı ve ilâhî > eczâ hikmeti tabi'ı ve ilâhî; dir feş > direfş; zerdü > zerd ü. **s.508** asla ve ra'sa ri'âyâya > aslen ve re'sen re'âyâya. **s.509** isted'a > istidâ'; Kügûniye > Kögoniya. **s.510** kisâd > kassâd. **s.511** Zemânetü > Zemanto; ma'af > mu'af; tehenk > tehettük; Kegûniye > Kögoniya. **s.512** Kügûniye > Kögoniya; huttasına miylan buyurdı > huttasına meylan buyırdı; müvâd-ı istizhâr > mevâd-ı istizhâr. **s.513** tuhf > tuhaf; Gurende > Güvârende; ku-yı cûsak > kavî cusak. **s.514** olmuş-ıdı > olmamış-ıdı; kû-yı > kûy-ı; bahâdürlar > bahâ dirdi. **s.515** mugır > meferr; ğamara-yı belâ > ğamre-i belâ. **s.516** 'ilm-i kelâm-ı vefkde > 'ilm-i kelâm ve fikhda. **s.523** kor > kur. **s.527** lîn-i makâl > leyyin-i makâl. **s.528** yuva, yuvalık > yova, yovalık. **s.529** Şemse'd-dîn Altûn-ı bî-Çâşnigîr'i > Şemse'd-dîn Altunapa Çâşnigîr'i. **s.530** kor

kuşaklar > kur kuşaklar. **s.531** Emîr Şemse'd-dîn Altun-ı bî > Emîr Şemse'd-dîn Altunapa'yı. **s.532** Altûn Beyinûñ > Altunapa'nuñ **s.533** Altûn Biy > Altunapa; Cävülî Beg > Çavulî Beg. **s.537** mecmere > micmere. **s.540** yikrân > yegren. **s.555** güz geye > gözleye; yiksere > yeksere. **s.560** Dönüp meysere saffını süñdiler > Degip meysere saffını sökdiler; öngürüsü > Engürüsü; güzüldi > gözledi. **s.562** çîñnine > çîgnine. **s.567** Şemse'd-dîn Altûn Bî Çâşnigîri > Şemse'd-dîn Altunapa Çâşnigîri. **s.568** Şemse'd-dîn Altûn bey > Şemse'd-dîn Altunapa. **s.576** Çävülî > Çavulî; kütüvâl > kevtel. **s.577** icrâ hûr > ücre-hôr **s.584** kötü eller > kevtellalar. **s.585** zürve-i mu'âlî > zirve-yi ma'âlî; kütüvallerini kevtellalarını. **s.586** Sinâne'd-dîn Kîmâz > Sinâne'd-dîn Kaymaz; Kiruhan > Kayur Han (bk.s.589'da Kayır Han'a). **s.587** Kîmâz'a > Kaymaz'a; yuvalık > yovalık **s.589** nüvâle > nevâle; eymân-ı galat > eymân-ı gılaş. **s.590** şaşup > şeşüp. **s.591** mi'ciri > mi'cer; urutdılar > ördtiler; biz mogul'un > bir Mogol'un; güç > göç. **s.593** nuhûtinden > nohutundan. **s.595** duzahdura > Duzahdere; bâğînuñ > Bagnik ~ Bafnik. **s.596** melikümi harâset itmek > mülkimi hrâset itmek. **s.597** kimse olmadı > kimse ölmedi; Serkeci oğlu > Sirkecioglu; Altûnî > Altunapa; Altûn Bî > Altunapa; Serkici oğlu > Sirkecioglu. **s.598** ve rahat > ve raht. **s.601** ol Aram begi > ol irem bağı. **s.603** kümiş > gümüş; âmîn > emîn. **s.607** nefâyisdürür > nefâyis dürr; igen > iñen **s.608** neciddür? > nicedür?; sayurgamak > soyurgamak; Tûdivan > Todun; Irmitay > Urumtay. **s.610** eylük > illük. **s.611** basıkak > baskak; Bâ-y-cû-yı Noyan > Bayçu Noyan. **s.621** Zemendü > Zamandı "Pınarbaşı". **s.623** Altun Bey > Altunapa; Cândâr'ı tayakçıya > Cândâr Yatakçı'ya **s.624** mübâşeret huvâyetinden > mübâşeret-i havâtınından. **s.626** Sîret nakallar ve dîv-i tabî'at-nümâmlar > Sîret-nakiller ve dîv-tabî'at nemmâmlar. **s.629** dil-gülenken-idi > dilkülengen-idi. **s.630** bu itün > yava yitük; tannâblarından > tınâblarından. **s.631** gürz tehmetisini > gürz-i tehmetenisini; muktebislerinden > muktebeslerinden; kat'-ı duâvî-yi erbab > kâtı-ı da'âvî-yi erbâb; süñüg-i sinânî > süñüsü sinânî. **s.632** Kâvile > Gavele; nüvâhisinden > nevâhisinden; bî-şerimlik > bî-şermlik. **s.635** dekurluk > dünürlük. **s.638** ihmâl afirâvân > ahmâl-ı firâvân; irerlerdi > ırarlardı. yuvâ ve yaluñuz > yova ve yaluñuz. **s.641** bilâ-yı nâgehân > belâ-yı nâgehân; bir gazanfer > bebr-i gazanfer; cevşân ve garân > cuşân ve gurrân. **s.644** kızkûnî > kızkunî; mugazına > mağzına. **s.652** melh > milh; pâk > bâk. **s.657** hutne > hattına; yegan-ıdı > yegeniyidi; 'iradeler > 'arrâdeler; emâdi-i bîkâr > amâde-i peygâr. **s.658** maslih > müsella; oyrudan > o yarudan. **s.659** ekâbir > aña bir; bersîş > porsîş; Esnây-ı hukemâ yanında > esnâ-yı hikâyâtda. **s.660** cengine götürürdü > çîgnine götürdü; hasad > hussâd; islâh-ı nâ-savâb > ıstîlâh-ı nâ-savâb birle. **s.662** bî-kâre > peygâre; Ve 'aşîr ve 'işret mesti ve bâde-i pür seyî'i'e ki > Ve 'ıyş u 'işret ve mestî ve bade-perestiyeye; üç def'atden > evc-i rif'atden; eyyâm-ı cuvânî > eyyâm-ı cevanî. **s.663** hatemi > hatimeti; yıllara > bileler; nidasıdur > ridasıdur; ta'zîm emir, Hâlik-i şefkat kâffe-i halâyık birle > ta'zîm-i emr-i Hâlik ve şefkat-i kâffe-i halâyık birle. **s.664** mutetarik > mutatarrik; 'izzet > gurret; kim bendine > kemer bendine. **s.666** 'özir ve hiyaneti > gadr u hiyaneti; varid-i > vardı; eşyâ'muza > eşyâ'umuz "bö-lüklerimiz". **s.667** gûş-ı > gûşîş; sâr-bendine > hisâr bendine. **s.670** müstazhir-i kalb > müstazhir kılup. **s.671** peşrev topçıları > pişrev nöbetçileri; -rihlete'ş-şita'-haml-i > -rihlete'ş-şita-yı hamel; haczi ateşin > hançer-i ateşin. **s.675** çün kârcâne ve kârd üstühvâna > çün kâr câna ve kâred üstühvâna **s.676** seffe ve 'atebe birle > sefeh ve ateh birle; yüzünü yinlere dönderüp > yüz noyanlara dönderüp; geçim > kecim. **s.677** 'ale-

mini nîk ü sâr kılıp > ‘alemini nigûsâr kılıp. **s.678** hayırsızlar > hîre-serler; bu tîhe-i kabûlde > bûte-i kabûlde; tûbe-i perve-i > tövbe-i perde; havâtır-ı eşrâfî > havâtır-ı eşrefî; sôkûn > sükûn. **s.680** Samsama’d-dîn Kîmâz > Samsama’d-dîn Kaymaz; cûvâ-lıklara > cavlaklara. **s. 683** kelab > kilab; mihmân-hânesüz ve ‘ikâb > mihmân-hâne-i ‘ukâb; raiyyet-i heres-i > ra’b u hirâs; emân zamânında > emân u zîmânında; kîfî eza > gîti-âra. **s.684** bitürdi ki > buyurdı ki. **s.685** güç ber güç > göç ber göç; aşub-ı silâni > âşûb sili; evvânlar > eyü atlar. **s.686** kûy heykel atlar > kavî-heykel atlar; harb ve kîtâl-i ikâmetden maksûd-ı zaferden gayri > harb ve kîtâl ikâmetinden maksûd zaferden gayri; muvâtafat > mulâtafat; Ki yiter aşiyân mâri mûr itmegil > Ki yir üşüben mâri mûr itmegil. **s.687** künkâcı > kengeci; hâsa İlhan > hassa-yı İlhan; mu’ayyebenüñ > mu’ayyenüñ; ‘ukûde maksûda > ‘ukûd-ı maksûda; Melik merâmda > silk-i merâmda; meremettine > meremmetine. **s.688** kinâyet > kifâyet; leşker cihângir > leşker-i cihângir; hakârına > haklarına. **s.690** aslâ varasa > aslen ve re’sen. **s. 692** Melik ve dinde > mülk ve dinde. **s.693** düşde > deşde; şemşir-i âbidarları > şemşir-i âbdârları; rabakasına > ribkasına; bir gün > biriñüz. **s.694** zamânını şimali eline > zimâmını şimal eline; Hitta ve Hoten ve Çin-i Maçin > Hita ve Hoten ve Çin ü Maçin. **s.696** busiş-i persiş > pusiş ve porsiş; tekûruñuz > tekürüñüz; musâ’i-yi meşküre > mesâ’i-yi meşküre. **s.697** taşradın > taşların; Süriha’yı > Sarıca’yı. **s.703** hişam-ı mansûri > haşem-i mansûri; suvâdı > sevâdı; kalbinden > kibelinden; tuvâlî-i > tevâlî-yi; tabi’iyyetine > tabi’atına; nakâklığı > nakkalığı; Melik > mülk. **s.706** Melik-i kirdikâr > mülk-i kirdigâr; yolından > yönünden; lahme > lemha; hōş hûn > hōş-hân; Belk-i > belki; hediyeler > idiler; dūr u nevbet > devr-i nevbet. **s.707** edâvâr-ı da’vet ve kavâ’-ı âyât birle > edvâr-ı da’vât ve kavâri’-i âyât birle. **s.710** müte’arref > mu’terif; sahn-u güzâr > suhengüzâr. **s.723** Mataliyya > Malatiyye; hazineye > hazine ve çeri. **s.730** Hezar hime > Hezar hile; bilek > belek “sadak”. **s.731** pir oldı > yir öpdi; aktâ’ı > ıktâ’ı **s.735** ve rûdi ve sudûrda > vürûd u sudûrda; mukârun > mukârin. **s.737** Eñecük > ekeçük; Altûnabi > Altunapa. **s.742** Kemâlu’l-lâh > Kemâl ile; a’mül > i’mal; berk-i sir > berk-i seyr. **s.746** Kutlu şîrû > Kutluşîr ve; ‘Urabâ > gurabâ. **s. 751** kuçmel > göçmel; Gerâdîte > Gerâdiyye. **s.752** gîne kîn > kîne-gîn. **s.753** bun dâlû Deccal-fa’âl > bu dâll u Deccal fi’âl. **s.759** şu riş > şuriş; çeşmî eşkubârı > çeşm-i eşk-barı; künkre > küngüre; **s.760** gudurlar > ‘özrler; agvasiyle > igvasıyla. **s.762** Alçâk Noyan ve Kadgânî > Alınçak Noyan ve Kadagan’ı; kalbinden > kibelinden; kâb ve zîle ve bârîmûn > Kab ve Zile ve Tazimun; kâz âv ahvâlisinde > Kazova havâlisinde; merk u mefâcânüñ > merg i müfâcenüñ. **s.767** olicâ > olca; Açu-yı Şükürçi > Açu Şekerci. **s.774** adına mescidi > âdîne mescidi. **s.778** kesret mâl > kesret-i mâl; görelîk > gürelîk; bir gayr-i ‘âdil > bir gayre ‘âdil. **s.779** Rûmî Han’a > Rûm’ı Han’a; hımâkat > hamâkat. **s. 781** Her gah > ol har-gah; donacakdı > dunçukdı; kor > kur. **s.782** eyerlerlerdi > ırlarlarđı; konakşımı > ko nakşuñı. **s.785** dûrend-i dilinden > derd dilinden. **s.787** tengüsûklar > tañsuklar. **s.791** vefâk tulbinde > vifâk talebinde; biri cîrî > biribiri; durdı > dürdi. **s.792** mu’adan > ma’azin-i. **s.793** Ergun > Argun; mancuk- rayat > moncuk-ı rayat. **s. 794** darb sıhâh ve kisverede ekser-i kıymetî dâşlar > darb-ı sıhâh ve kûsûrda ekser kıymetî dâşlar; rab ‘a ve > rub‘a ve. **s.796** muharrem esrârđı > mahrem-i esrârđı. **s.797** Tâce’d-din Giyû > Tâce’d-din Give; yelkilendi > yalñlandı; bilesindi > bilesinde. **s.798** kısâd > kassâd. **s.799** Çıgur > Çapagçur; tevâbih ve nuvâhîsi-y-ile > tavâbi’ ve nevahîsi-yile; Tûdûn > Tudavun. **s.801** Câmudâr > Camedâr; Katbeyi > Kutabe’yi; madde-i bunlardı > mad-

desi bunlardı; ve re'yi hicâbdan > verâ-yı hicâbdan; esitâr-ı gaybden > estâr-ı gaybden; Buku Aga > Tuku Aga. **s.802** Susûz > Sûr suza; **s. 803** Tûdûn > Tudavun; aşık > ışıık. **s.806** Tedâvün > Tudavun; Kılıc elinden > Kılıç elde; Bî bendekî-yi hadiv ü cihân > Pey bendegi-yi hidiv-i cihân; **s.807** Küre > Güre; râ'd-ı bâr-ı yüz > râdbâr yüz; Abka > Abaka. **s.810** Donup kaldılar şehri nâgeh gâh > Dönüp kıldılar şehre nâgeh nigâh. **s.812** Üşada > uşada; hahsden > nuhsdan; Haddiv ü > Hidiv-i cihan. **s.817** kissâd > kassâd; Hüsâm intikâm > hisâm-ı intikâm; 'âlem-i nüred > 'âlem-i neverd **s.818** semenedi > semendi; dürpelidülerine > dürpeldülerine. **s.820** Kevgüniye > Kögoniya "Şebinkarahisar". **s.821** Ergûn Han'ı > Argun Han'ı **s.824** bir günüz > bir köküz. **s.825** sızup > sezip. **s.829** Kımân > Kaymaz **s.830** şaşdılar > şeşdiler sadr-ı bizergüvâr > sadr-ı büzürgvâr. **s.836** İrgun > Argun; Zeybîk > zîbak. **s. 838** çusûklar > cevsaklar; muhin > mihen. **s.843** kısâd > kassâd; Tedâvün > Tudavun. **s.845** bebr-i dumân > bebr-i demân; Hatenioglu > Hotenioglu. **s.857** Keyâtû > Keyhatu; Salâmış'ı > Sülemiş'i. **s.859** yakınca > tarîkînça. **s.860** çefşâbât ay > çağşabat ay; sânulla > ise nola; , bilig > bileg; bilgiyi > bileği; mahtû-yı > muhtevi. **s. 862** Dest-hırdâniye > Destcirdânî'ye; Bâydû > Baydu; soyuldular ve darb-ı çöp > soydular ve darb-ı çüb.; Tugâçârî > Tagaçar'ı; Yîrûzkûh > Firûzkûh **s. 863** Hubelürved > Hablerûd; Kurumış'ı > Kurmuş; Fevkiya > Kûhe; argâ bitekci > Arga Bitikçi; ihtâci Bugday > Ahtaçı Bugaday ; arga bitekci > Arga bitekçi; Bugday > Bugaday; Tagaçaru Bugday > Tagaçar ve Bugaday; Bâydû > Baydu; İldaz > İldar; Sipîdürûd > Sefidrûd; Ersipâr > Aresbâz.**s. 864** Bayıncar > Bayançar; Neyilsin > Nikeş; kendü Ruda'da > Kündrud'da; Mevlay > Mulay; katından irdi > katından ırdı. **s.865** Çiçâk'ı > Çiçek'i; tûd acûsı > Tudaçu'yu; Nureyn Beg'i > Nurin Beg'i; Surkurluktan > Sugurluk'dan; Bulgan Hâtûn > Bulugan Hatun; avbaşları > evbaşları; hayr söz > hayrsuz. **s.866** nüvâhat > nüvâht; kübrisinde > köprisinde; İran 'a > Arran'a. **s.867** muçleka > müçelge; örüninde > orunında. **s. 868** Berrücerd > Burucerd; Bâlîtu'yu > Baltu'yu; Hodrûm > hod Rûm; Daştımur > Daştëmür; Yançaru > Bayançar ve; Toçkur > Buçkur'ı; Tûçîfur'ı > Buçkur'ı; diyşürdi > divşürdi; İktâl > Akbal. **s.869** sinüp > sınıp; Mücävürlerin > mücâvirlerin; nevahat > nüvaht. **s.870** Bulad-ile > Bula'yıla; atçılarında bular > içlerinden Bula; Baglakûsu Gürcî > Yaglaku Şükürçi; kardaşılıgını > kardaşı Algu'yu; İkbâl'i > Akbal'ı; Katlıgtemür > Kutluğtemür. **s.871** kabin kıydı > kebin kıydı; yasâyıb tûhtiyâda > yasayıp tohtada; remde > remed; cild ü bâhâdur > celd ü bahadur. **s.872** sürişüp > sorışup; uşanup > üşenüben. **s.873** Bilâcûk'ı > Bilecük'ı. **s.875**Nûyân'ı > Noyan'ı; Mogoltay İçâdi > Mogoltay İdaçi; yâgînuñ > yagînuñ; **s.876** Kırımışî > Kurmuş; Körbuka bahadur-ıdı > Kürbuka Bahadır-ıdı; Yümi ve mürted > Yemin ve Murted; Süñürçi İçrâ > Şükürçi Açu. **s.878** Mirveh-i râhitda > Merc-i Râhit'de; İrgûn Han > Argun Han. **s.880** İrâmene > Erâmine; kûtâlcılar > kötelciler; kûvîci oğlu Urgı'ya > Kuñçi oğlu Aragay'a. **s. 881** İlbeg'i > İlbegi'yi; cesr > cısır **s.882** Ulcu > Alcu; Nureyn aga > Nurin Aga; atumiri > Ebumiri; Şenikar > Şunkar. **s.883** Kıbartû > Kabartu; Kûşlûk > Küşlük; Rikka > Rakka; cesr > cısır; tûne > tona; Tûkâtay > Toktay; Kavik > Kuvik; Kunserîn > Kınnesrin; Sûbay > Sutay; Savaki > Sibavuçi. **s. 884** Bulargu > Buralgı; Sultan Bisavul > Sultan Yasavul. **s.885** kûkû > kuku-koku 'pelikan cinsi bir kuş';Tûkiyâ > Toktay. **s.886** süneler > sövenler; Bil-süvâr > Pilesuvar; kolan > kulan. **s. 888** yuvâkîl-ile > yavâkîl-ile; Murûserhas > Merv Serahs. **s.891** Ferâhâ'nun Çigan-navür'e vardı > Farâhân'un Çagannavur'a vardı. **s.892** Polâd Cingisânk > Polad Çingsang; kuvvet ile kan ki > Kutulakan (< Kutlugkagan); sehnimak > sehnmak; bilekden > beleñden; deklü

> deñlü; hób > hûb. **s.893** çukında > Cevkin'de; Tukıyâ > Tokta; tuhuf > tuhaf; nevâhat > nüvaht; Baçın'den > Beçin bendinden. **s. 894** İrmeni biladı > İrmeni Bala; Sekirfilüçe > Sekir Felluce. **s.895** İnbâz > Anbar; Bolgan Hâtûn > Bulugan Hatun (ayrıca s.905'ta); irâdeler > 'arrâdeler; yürüyür > yorır. **s.896** devâ-i mecrûh olup > Duva mecrûh olup; Dirpesir > Deyr-i Besir; İyilik >; nuvâyi > nüvvâbi; isleri > işleri; Fâйдidû > Kaydu. **s.897** Sayıgan > Saygan; Çapur > Habur; Yılı'far > Tel'afar; Urgûn ve garet > urgun ve garet. **s.898** cindileri > cündileri; Tâyetâk > Taytak. **s.899** Tâtiyâk ve Teresâ > Taytak ve Tarsa; Tikâtımûr > Tuka Timur; Sihend Tagın'a > Sehend tagına. **s.900** Menkûfût > Mankut; şeref bikeşmişini > şeref tikişmişini. **s.901** İran > Arran; Cûma Gürgân > Cürmegüregan; Hevlân Muran > Hulan Müren (ayrıca 902, 904'te); galebe-y-ile 'avrat > galebe-yile er ve 'avrat; yurtlu kondular > yurtlu yurtlarına kondular; sagıra > sagîre. **s. 902** Germûn Hâtûn > Kiramun Hatun; Hevlân Mûrân > Hulan Müren. **s.904** Murâk > Merâk; Hırkân ve Mazdıgan > Harrakan ve Mazdekan; nekes > nüks. **s.905** edep > idüp; sekkân rub'-ı meskûn > sükkân-ı rub'ı meskûn. **s.906** evinip > inüp; geyâsiler > geyesiler; uma turdı > oma turdı; tabulbâz > tablbâz. **s.911** fahl > fihal; mûçilkâ > müçelge; kulmamışdı > kalmamışdı. **s.912** mûmerrin > memerrin. **s.913** sehminâk > sehm-nâk; merdelerini > mürdelerini. **s.914** ezitdiler > azıtdılar; istemeyü > isteyü. **s.916** sandalî > sandalye; şehel > sehel; kelecı > kelecıyı. **s.919** icrâ > ücre. **s.920** öñince bürıdı > öñince yürıdı. **s.921** afvâhdan > efvâhden; Sebüktekin, ki atası > Sebüktekinüñ atası **s.922** üşde > uşda. **s.923** sekker > şeker; köyündı > göyündı; Ne eyürsen? > Ne ıversın?; dahı delü > dahı ol delü. **s.924** Şehüñ cismüne > Şehüñ sevgüsü cismüne; Tebe'â-yı > Tebayı' olan; Hayât adlu > Hayât-âbâd ve; Kaya kılanuñ kird-i râh için > Gazâ kılanuñ kird-i râhu için; hevlâ hakk-ıçün > Mevlâ hakkıçün. **s.925** ser ne beştüñ > ser-nüviştüñ; Harîf ve meyve > Harîf ü mey ü; Bu etvâlde > Bu etvârla; şa'yın > sa'yın; 'adl idesın > 'adlilesın; Büzür Çemehîr > Büzürçmîhr; Üşendürmedi > Uşandurmadı; kurda irürse > kurda irerse; Göndermedi Şem' Pervâneyi > göyündürmedi şem' pervâneyi. **s.926** yine sala > yire sala; Garım > garıbem; olıram > okıram; şevket kıla > şefkat kıla; term itege itmegüm terrüme > Terim itmege itmegüm terüme; seme merhamet > şemme-i merhamet; Nücüm u bilâ gâyetiñ 'ömrünüñ > Nücüm bile gâyetin 'ömrünüñ; pey > seni.

B. Aynı Kelimenin Farklı İmlâlarla Yazılması:

Metinde pekçok kelime farklı farklı imlâ ile okunmuştur. Burada bazılarına örnek vermekle yetinilmiştir: nüvâker (s.176) ~ növâkir; bilâ tigin (s.237) ~ Bilâtigin (s.877) ~ pala tigin (s.829) ~ balatigin (s.245); biserâk (s.205) ~ pîserek (s.527); Ayıbe ~ İbiye (s.261) ~ Ay-ıbe (s.315) ~ Ay-aba (s.145) ~ İybe (s.247) ~ İyibe (247) ~ Ay'ıbe (259); bikâr (376) ~ bîkâr (420) ~ bî-kâr (662) ~ pîkâr (471) vb.

C. Ünlü Uzunluklarının Gereksiz Kullanılması:

Metinde Türkçe ve Moğolca kelimeler ünlü uzunlukları varmış gibi okunmuştur. Bu tür kelimelerde ünlü uzunluklarının gösterilmemesi gerekirdi. Örneğin ânüñ (s.13); ağâc-ile (s.19); kâtı (s.250); altûn (s.465); yayân (s.538); kesilübân (s.750); bunüñ (s.751); yarâk (s.796); Bâ-y-çû-yi Noyan (s.685); Sâyın Han (s.694); Gâzân (869); Kûşçı İlçidây vb.

D. Türkçe Şiirler:

Tevârih-i Âl-i Selçuk'ta 1810 Türkçe beyit vardır. Bundan da eserin edebi ağırlığı da olan bir metne sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu şiirlerin de daha dikkatli bir şekilde, vezinleri de dikkate alınarak yeniden elden geçirilmesi gerekmektedir. Biz örnek olarak aşağıdaki şiirleri düzeltmeğe çalıştık. Soldaki kısım yayına aittir. Sağdaki kısım ise tarafımızca düzeltilmiş şekildir:

s.343

Sâkilerdi nice diyem ki olaruñ her biri
Sanki gülgün-ı kumrî dâm-ı mu'ânber tutar
Hüylardı ki berrîn zâhid huşkû er görse
Bahr-i 'ışka özin atar ve anı berde tutar
Zühre sâğrılarına baksa urur raks habâb
Göre çün her biri leb küşe-yi sâğır tutar
Leblerinden meselâ nakl kılan bûseleri
Bûse-'i sân nemek ve piste ve şekerde tutar

Sâkilerdi nice diyem k'olaruñ her biri
San ki gülgün kamerî dâm-ı mu'ânberde tutar
Hüblardur ki birin zâhid-i huşk er görse
Bahr-i 'ışka özin atar ve anı berde tutar
Zühre sâğarlarına baksa urur raks habâb
Göre çün her biri leb -güşe-yi sâğarda tutar
Leblerinden meselâ nukl kılan bûseleri
Bûseyi san nemek ü piste vü şekerde tutar

s.374

Bilürsin bilür nice halk-ı cihan
Ki iki yarıdur tığ ü şîrîn-zebân
Ne zahmi ki irişdürür tığ tız
Zebân aña merhem uyur tız tız
Eger tenedu hem ola çerh kebûd
Dem ve tâb tığ-ile açıla zûd
Anı açın ol kimsedür bî gümân
Ki âkil olup ura zahmı zebân

Bilürsin bilür niçe halk-ı cihân
K'iki yarıdur tığ u şîrîn-zebân
Ne zahmı ki irişdürür tığ-ı tız
Zebân aña merhem urur tız tız
Eger tünd hem ola çarh-ı kebûd
Dem ü tâb-ı tığ-ıla açıla zûd
Anı açan ol kimsedür bî-gümân
Ki 'âkil olup ura zahm-ı zebân

s.375

Şol âh-ile kim itmiş hurdedâyılık
Ol ider mi şîriyle hemsâyılık
Niçündür togan şâh perendegân
Ki tutmaz 'ukabuñ neyinde âşiyân
Egerçi gice nûridur misli râg
Tulû' itse hürşîd neyler cirâg

Şol ehle kim itmiş hured-dâyelik
Ol ider mi şîr-ile hem-sâyelik
Niçündür togan şâh-ı perrendegân
ki tutmaz 'ukabuñ yanında âşiyân
egerçi gice nûridur misl-i zâg
Tulû' itse hürşîd neyler çırâg

E. Arapça Metinler:

Tevârih-i Âl-i Selçuk'ta Arapça ibareler ve şiirler vardır. Örneğin 631. sayfada 4 beyitlik; 715. sayfada 7 beyitlik şiirler bulunmaktadır. Arapça şiirler ve ibârelerin çeviri yazısında ciddi hatalar görülmektedir. Bunlar da gözden geçirilerek düzeltilmelidir. Bu olmuyorsa Arapça şekli yazılmalıdır. Arapça kısımların işlenişine 205. sayfadaki şu cümleleri örnek veriyor ve düzeltilmiş şeklini gösteriyoruz: "Ya ayyuhâ'l-maliki'l-maymûn-ı tâ'ira/Va hayrun men fı'l-verâ yamşî bihî'l-kadam/Lam kunta man kabala tar'ânâ va takfînâ/Lammâ tahaddâ'l-banâ-ş-şaybi va'l-haram" ibâresi şu şekilde

okunmalıdır: Yâ eyyuhe'l-melikü'l-meymûnu tâiruhu ve hayru men fi'l verâ yemşi bihi'l kademu. Lev kunte min kablu ter'anâ ve tekfinâ lemâ tehedde ileyne's-şeybu ve'l heremu. "Ey saadetli, bahtlı, sürekli ilerleyen ve hayatta en hayırlı insan! Sen daha önce bize bakıp ihtiyaçlarımızı karşılasaydın, başımız ak düşüp yaşlanmazdık."

F. Farsça Metinler:

Tevârih-i Âl-i Selçuk'ta farklı yerlere dağıtılmış olarak 115 Farsça beyit vardır. Ayrıca nesir olarak verilen yerler de vardır. Örneğin 711 ila 720. sayfalar arası tamamen Farsçadır. Farsça olan kısımlarda da çeviri yazı hataları çok fazladır. Farsça bölümler için de Arapça kısımlar için söylenenler geçerlidir. Farsça kısımların durumuna örnek olmak üzere yalnızca 677. sayfadaki şu beyti düzeltmek istiyorum:

Kâr ez hep huşk ve dîde-i ter nekdeşet
Ve yin tîrî gamân ez sîne tâ ber begdeşet
Bu Farsça beyit şu şekilde okunmalıdır:
Kâr ez leb-i huşk ve dîde-i ter begozeşt
V'in tîr-i gamân ez sîne tâ ber begozeşt
"İş kuru dudaktan ve yaşlı gözden geçti,
Bu gam okları göğüsten kanada geçti."

TÜRKÇENİN ALINTILAR SÖZLÜĞÜ

Karaağaç, Günay (2015), *Türkçenin Alıntılar Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yayınları, ISBN: 9786053421870

Tuncer GÜLENSOY*

Dil Araştırmaları, Güz 2015/17: 268-270

XIX. yüzyıl Türkolojinin Türkiye’de gelişmeye başladığı yılların başlangıcıdır. Türk Dili ve Edebiyatı, Türk Tarihi, Türk Halk Edebiyatı, Türk Tasavvuf Edebiyatı (Türk Mutasavvıfları), Türk Halk Bilimi sahalarının ilk uzmanlarından olan *M. Fuad Köprülü* ile gelişmeye başlayan Türkoloji (Türklük Bilimi), onun yetiştirdiği ya da onun zamanında Azerbaycan, Kırım, Romanya, Kazan gibi Türk ülkelerinden Türkiye’ye davet edilen *Zeki Velidi Togan*, *Reşid Rahmeti Arat*, *Abdülkadir İnan*, *Yusuf Akçura*, *Ahmet Caferoğlu*, *Ahmet Ağaoğlu*, *Sadri Maksudi Arsal* gibi tarihçi ve dilci Türkologlardan sonra *Saadet Çağatay*, *Ahmet Temir*, *Hamid Zübeyir Koşay*, *Abidin İtil* gibi dilcilerin yanında yetişen Türkologlar ile Türkiye Türkolojisi gelişti ve ilerledi. Onlardan sonraki birinci nesilden *Muharrem Ergin*, *Faruk Kadri Timurtaş*, *Mecdut Mansuroğlu*, *Hasan Tahsin Banguoğlu*, *Vecihe Hatipoğlu*, *Hasan Eren*, *Osman Nedim Tuna*, *Zeynep Korkmaz*, *Talât Tekin*, *Kemal Eraslan*, *Doğan Aksan*; ikinci nesilden *Necmettin Hacıeminoğlu*, *Ali Fehmi Karamanlıoğlu*, *Mehmet Akalın*, *Şinasi Tekin*; üçüncü nesilden *Mustafa Canpolat*, *Efrasiyap Gemalmaz*, *Tuncer Gülensoy*, *Mertol Tulum*, *Hamza Zülfikar*, *Semih Tezcan*, *Turgut Günay*, *Nuri Yüce*, *Ahmet Bican Ercilasun*, *Mukim Sağır*; dördüncü nesilden *Osman Fikri Sertkaya*, *İ. Halil Ersoylu*, *Günay Karaağaç*, *Leyla Karahan*, *Emine Gürsoy Naskali* gibi değerli, çalışkan, eser veren dilci Türkologlar yetişti. Beşinci, altıncı ve yedinci nesilden dilci Türkologlarla Türkoloji hedefine doğru yürümektedir¹.

Gelelim Günay Karaağaç’ın *Türkçenin Alıntılar Sözlüğü* adlı eserine. Daha önce *Türkçe Verintiler Sözlüğü* (Ankara, 2008) adlı çalışmasıyla Türkolojiye katkıda bulunan Karaağaç’ın, *Türkçenin Dünya Dillerine Etkisi* (Ankara, 2004); *Türkçenin Ses Bilgisi* (İstanbul 2010); *Türkçenin Dil Bilgisi* (Ankara 2012); *Çağatayca El Kitabı* (J. Eckmann’ın *Chagatay Manual* adlı eserinin çevirisi); *Moğolca-Türkçe Sözlük* (F. D. Lessing’in *Mongolian-English Dictionary*, 1995’in çevirisi) başta olmak üzere 13 Telif + 4 tercüme olmak üzere 17 kitabı; 70 kadar da makale ve bildirisi bulunmaktadır.

Türkçenin Alıntılar Sözlüğü (Sunuş, s. 7; Giriş. s. 9: A. *İnsanın Yeryüzü Tarihi*, s. 9; B. *Dil İlişkileri*, s. 14; C. *Türkçenin İlişkileri*, s. 36; *Kısaltmalar*, s. 130; *Türkçenin Alıntılar Sözlüğü*, s. 131-848; *Kaynaklar*, s. 849-858) bölümlerinden oluşmaktadır.

* Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, t.gulensoy@gmail.com

1 Birinci cildi 2012 yılında Akçağ Yayınları içinde basılan *Türkiye Türkologları ve Türk Diline Emek Verenler (1800-1950: Türkolojinin 150 Yılı)* adlı 799 sayfalık kitabımda, ilk dört nesilden Türkologların (dilci, eski-yeni-halk edebiyatçısı, tarihçi vb. meslek mensubu kişiler) hayatları, eserleri ve yetiştirdikleri yüksek lisans, doktora öğrencileri hakkında geniş bilgi verilmişti. Bu serinin devamı olan 1950-1961 doğumlular II. ciltte; 1962-1980 doğumlular III. ciltte; haklarında fazla bilgi bulunmadığı için üç cilde de gir(e)meyen bazı Türkologlar da IV. cilde alınmıştır. Kalan ciltler, 2015 yılında basılacaktır.

İki sayfalık *Sunuş* bölümünden sonra, eserde uzun bir *Giriş* bölümü vardır (s. 9-129). Karaağaç bu uzun inceleme bölümünde *A. İnsanın Yeryüzü Tarihi* ana başlığı altında pek çok konuyu açıklığa kavuşturmuştur. Karaağaç, dördüncü nesilden iyi yetişmiş, karşılaştırmalı Türkolojiyi, Türkçenin yakın akrabası olan Moğolca ve Macarçayı da iyi bilen bir Türkolog olarak Türkolojinin pek çok kişi tarafından bilinmeyen konularına parmak basmıştır.

Türkçenin hem kelime verdiği, hem de kelime aldığı diller şöyle sıralanmış: *Çince, Farsça, Urduca, Arapça, Rusça, Ukraynca, Ermenice, Macarca, Fince, Romence, Bulgarca, Sırp/Hırvatça, Lehçe, Çekçe, İtalyanca, Arnavutça, Makedonca, Yunanca, İspanyolca, Portekizce, Fransızca, Almanca, İngilizce*.

Türkçenin yukarıda adları verilen dillerle olan ilişkileri *o dilin Türkçedeki öğeleri, o dillerdeki Türkçe öğeler, sözlük alıntıları, tarihsel alıntılar, yapımlık alıntılar, ekler, çekimlik alıntılar; yinelemeler* vb. gibi konular bol örneklerle işlenmiş. Benim en çok ilgimi çeken “Çincedeki Türkçe Öğeler” bölümü oldu. Karaağaç’ın deyimiyle ‘Çincedeki Türkçe Öğeler’ sözü bile, zor söylenebilecek bir sözdür. *Böyle bir şeyden söz etmek bile, açıklayamadıkları her sözü Çince alınıp bir söz gibi sunmaya çalışan ve Çince bilmedikleri hâlde, bu işten büyük bir zevk alan meslektaşlarımızı çileden çıkaracaktır.* Bazı meslektaşlarımızın Çince kaynaklı ilan ettikleri sözleri, *Çağdaş Çince’nin Sözlüğü* ile *Liu Zhengyan, Gao Mingkai, Mai Yongkian, Shi Youwei* gibi Çinli dilciler tarafından hazırlanan ve varyantlarıyla birlikte, çeşitli dillerden Çinceye giren 10.000 sözlük ‘*Çincedeki Alıntılar Sözlüğü*’ adlı eserlerin Türkçe kaynaklı göstermeleri, oldukça düşündürücüdür (s. 41). Bu sözün genç Türkologlarımızın kulağında küpe olarak kalmasını diliyorum. Çünkü Türkler de Çinliler gibi Orta Asya’nın en eski kavimlerinden birisi idi ve dilleri de çok zengindi.

Farsça, Romence ve Moğolcadaki “Türkçe verintiler” üzerinde de durmak istiyorum. Bilindiği gibi Farsçadaki Türkçe unsurlar üzerinde F.Köprülü’nün 1938’de Şarkiyatçılar Kongresine sunduğu *Yeni Fariside Türk Unsurları* adlı bildirisi, G. Doerfer’in *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen* isimli 4 ciltlik çalışması ve A. Ershadi’nin *Turkish Lexicon in Persian Literature* isimli eseri hem dipnotlarda hem de kaynakçada verilmiş. Fakat, T. Gülensoy’un *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi TDE Dergisi*’nin C. XXI. [(1975), s. 127-157] yayınlanan “*Yaşayan Farsça ve Arapçadaki Türkçe Kelimeler Üzerine Notlar*” adlı 30 sayfalık çalışması görülmediği için kaynakçaya da alınmamış.

Bu güzel ve büyük eserde ne yazık ki “Türkçedeki Moğolca Alıntılar” bölümü yok. Bu yüzden de *Moğolca-Türkçe, Türkçe-Moğolca ilişkileri* de konu ile ilgili çalışma yapacak olan genç dilciler için başka bir araştırmaya bırakılmış. Ben burada *Moğolca-Türkçe, Türkçe-Moğolca* ilişkilerine kaynak olabilecek kendi araştırmalarımın bazı örnekler vermek istiyorum²:

2 (1973), “Moğolların Gizli Tarihi’ndeki Türkçe Kelimeler Üzerine Bir Deneme”, *Türkoloji Dergisi*, VI/1, s. 93-105; (1973-1974), “Altay Dillerindeki Akrabalık Adları Üzerine Notlar”, *TDAY-Belleten* 1973-74, Ankara, s. 283-318; (1974), “Eski ve Orta Türkçede Moğolca Kelimeler ve Moğolca-Türkçe Müsterek Kelimeler Üzerine Notlar”, *Türkoloji Dergisi*, VI/1, 1974, s. 235-259; (1974), “Altan Topçı-I”, *Türk Tarih Kurumu-Belleten*, 152, s. 597-634; (1976), “Cebe’ Adı Hakkında”, *Atsız Armağanı*, İstanbul, s. 257-265; (1982), “Eski Türk ve Moğol Şahıs Adları Üzerine”, *Meydan*, 604-608 (Nisan), s. 58-60; (1984), “Divânü Lugâti’t-Türk ve Kutadgu Bilig’deki Moğolca Kelimeler Üzerine”, *Türk Kültürü Araştırmaları-Necatî Akder Armağanı*, XXII/1-2, s. 90-103; (1987), “Altan Topçı-II”: *Türk Tarih Kurumu-Belleten*, 196, s. 9-71; (1987), “Altan Topçı-III”: *Türk Tarih Kurumu-Belleten*, 199, s. 19-

Karaağaç, eserinin “Türkçe-Romence İlişkileri” (s. 80-84) adlı bölümünde, *Miha-il Guboğlu, Lazar Şaineanu, B.F.Hastdeu, F. Rudow, T. Löbel, Muammer Nurlu* gibi araştırmacıların makale ya da eserlerinin künyelerini vermiş, bu konuda araştırma yapan ve 1987 yılında 32 sayfalık geniş bir makale yayınlayan Türkiye Türkoloğu *Tuncer Gülensoy*’un bu önemli araştırmasını görmemiştir³: “Romencedeki Türkçe Kelimeler Üzerine Notlar”, *Fırat Üniversitesi Dergisi-Sosyal Bilimler*, C. I/1 (1987), s. 9-31; (1997), “Rusçadaki Türkçe Kelimeler Üzerine”, *Dil ve İnsan*, II/7, s. 1-2.

Karaağaç bu eserini büyük bir sabır, bilgi birikimi ve Türkçe ile birlikte başka dillere olan hâkimiyetini yoğurarak ortaya koymuş. Yukarıda belirttiğim eksiklikler 2. baskıda tamamlanabilecek niteliktedir. [Mesela, sözlüğün 133. sayfasının 2. sütun alttan 4. satırındaki *Çing.* kısaltmasının *Çin.* olacağı gibi.]

Sözlüğün önemli bir özelliği de Türkçenin Farsça, Arapça, Moğolca ya da başka dillerden aldığı ödünç kelimelerin ilk kökenini göstermesidir. Örnekler:

narın (< Far. *nârin* < Moğ. *narın* ~ T. *tar*) [Sözlükte (s.587): Far. *narın*]

paha (< Far. *behâ* < T. *baga*)

pars (< Far. *pârs* < T. *bars* ~ *arслан* ~ *burslan* ~ *borsuk/porsuk* ~ *urs*)

paşa (< Far. *paşa, beçe, beççe* < T. *beşe* ~ *başa* ~ *bala*)

pijama (< Fr. *pyjama* < T. *payıcame* < Far. *pay* + Far. *came*)

Bunun dışında, Türkiye Türkçesindeki bu alıntılardan ön ses, iç ses ve son seslerindeki değişmelerinin örneklerini görmek ve öğrenmek genç dilcilerimiz için çok önemlidir. Mesela: T. *paydos* < Yun. *fagetos*; T. *peçe* < İt. *pezza*; T. *pazen* < Fr. *basin*; T. *pazı* < Far. *bâzū* vb gibi.

Eserde görülen bazı küçük eksiklikler ve dizgi yanlışları önemsenecek derecede değildir. Bazı görüş ayrılıklarına rağmen, eser bütünüyle öğretici ve eğitici.

Bu güzel çalışmasını bizlere de kazandıran değerli ve çalışkan meslektaşım Günay Karaağaç’ı kutluyor, başka eserlerini bekliyoruz.

66; (1993), “Mongolian Studies in Turkey”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXXI/1-2, s. 155-158; (1994), “Göktürk Anıtlarının Altayistik Açından Değerlendirilmesi”, *TDAY-Belleten*, 1994, s. 41-53; (1998), “Altayistik ve Anadolu Ağızları”, *BİR Dergisi-Kemal Eraslan’a Armağan Sayısı*, 9-10, s. 26-30; (1998), “Altayistik-Mongolistik-Türkoloji”, *Türk Dili*, 574, s. 23-25; (1998), “Türk ve Moğol Efsanelerine Göre Börteçino’a dan Babür’e”, *Orkun*, 6 (Ağustos), s. 30-31; (2000), “Altayistic, Mongolistic and Anatolian Dialects”, *Hasan Eren Armağanı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 190-195; (2000), “Börteçine ve Temüçin”, *Hasan Eren Armağanı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 196-199; (2007), “Moğolların Gizli Tarihi”, *Altan Topçu*, Defter-i Cengiz-nâme, Cengiz-nâme ve Anonim Şibanî-nâme’ye Göre Cengiz Han’ın Soy Kütüğü”, *Turkish Studies*, 2/2, s. 257-275; (2008), Altan Topçu, Ankara: *Kültür Ajansı*; (2011), “Moğolca ve Türkçede Yaşayan Benzer Sözcükler Üzerine”, *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6/1, 2011, s. 1-25. Bu bibliyografyaya ek olarak Baybars Gülensoy ve Doç. Dr. Peki Küçükler tarafından yayınlanan “Tuncer Gülensoy’un ek bibliyografyaları”nda da da geniş bilgiler vardır. Ayrıca buraya alınmayan Ahmet Temir ile Bülent Gül’ün makalelerini de unutmamak gerekir. Ayrıca Editörlüğünü Doç. Dr. Bülent Gül’ün yaptığı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü tarafından yayınlanan *Türk-Moğol Araştırmaları: Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı* (Ankara 2012) adlı kitapta, Tuncer Gülensoy’un 1964-2011 yılları arasında yayınlanmış makale, bildiri ve başka yazılarının bibliyografik künyeleri yer almaktadır.

3 Bu makale, 1980’li yıllarda Ankara’daki bir sahaftan 5 liraya satın alınan küçük boy bir “Romence-Fransızca Sözlük” adlı sözlükteki verilere göre hazırlanmış; daha sonra Romanya’dan getirilen 2 farklı “Romence-İngilizce Sözlük”teki verilere göre geliştirilmiştir. Son getirilen sözlükte, Romencede yaşayan hiçbir Türkçe alıntının yer almadığı çok ilginç çekiçidir.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN NAXÇIVAN DİALEKTOLOJİ ATLASI

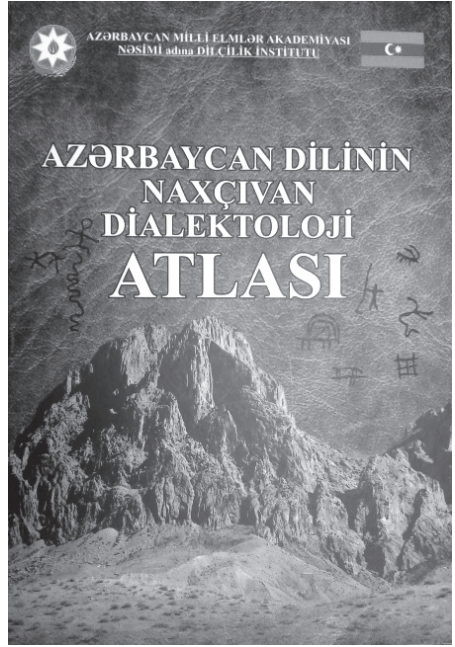
Azərbaycan Dilinin Naxçıvan Dialektoloji Atlası (2015), Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu

Leylâ KARAHAN*

Dil Araştırmaları, Güz 2015/17: 271-276

Nahçıvan Dialektoloji Atlası da birkaç ay önce yayımlandı. Bu cümlede “da”yı özellikle kullandım. “Azərbaycan, Tatar, Başkurt, Yakut, Halaç, Çuvaş Türkçesi atlaslarından sonra şimdi Nahçıvan dialektoloji atlası da yayımlandı” anlamını işte bu “da” veriyor bize. İlk cümleye başka bir anlam daha katıyor bu küçük kelime. Ve demek istiyor ki “Nahçıvan dil atlası da yayımlandı ama hâlâ bir Türkiye Türkçesi ağızları atlası hazırlanamadı.” Yıllardır ağız araştırmacılarının gündeminde olan ve bu amaçla birkaç toplantı yapılan atlas konusu, ne yazık ki bir türlü sözden işe dönüştürülemedi. Hatta toplantılardan birinde atlasla kullanılacak ölçütlerin bile belirlenmesine rağmen... Ne diyelim, bu da Türkiye Türkolojisinin başarısızlığı, bizim başarısızlığımız.

Nahçıvan, Azerbaycan’a bağlı özerk bir cumhuriyet. Başkenti Nahçıvan. Atlas’ta yer alan bilgilere göre 367 bin nüfusu var. 5.500 kilometrekarelik bir araziye sahip. Amasya, Hatay, Nevşehir, Ordu, Sinop, İstanbul, Uşak, Ardahan gibi illerin büyüklüklerine denk. Türkiye’nin yaklaşık yüz ellide biri kadar. Elbette küçük bir coğrafyanın ağız atlasını hazırlamak, harcanacak zaman, para ve emek bakımından çok nüfuslu geniş bir coğrafyanın ağız atlasını hazırlamak kadar zor olamaz. Ancak zaman, para ve emek bulunabilir; önemli olan kararlılığın, azmin ve gayretin mevcudiyetidir. 1975 yılında Azerbaycan gibi geniş bir alanın dialektoloji atlasını yayımlayan Azerbaycan Türkolojisinin bu tecrübeyle Nahçıvan gibi küçük bir alanın atlasını hazırlaması mutlaka daha kolay olmuştur. Azerbaycan dilçiliği ve genel olarak Türkoloji, 1958 yılında atlas çalışmalarını başlatan M. Ş. Şiraliyev’e minnet borçludur.¹

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi, Ankara/TÜRKİYE. leylakarahan@yahoo.com

1 Atlas'ı bana hediye etmek lütfunda bulunan Kübra Kuliyeva'ya çok teşekkür ederim. Kendisi aynı zamanda Atlas'ın hazırlayıcılarındandır.

Nahçıvan Diyalektoloji Atlası çalışmalarına 2014 yılında başlanmış ve Atlas 2015 yılında tamamlanmıştır. 30/44/3 ebadında, 308 sayfadan oluşan eser, kâğıdıyla, mürekkebiyle son derece iyi bir baskı kalitesine sahiptir. Kapağından son sayfasına kadar çok renkli olarak basılmıştır. Neredeyse her sayfanın bir köşesine, toplandığında bir albüm oluşturacak kadar çok resim yerleştirilmiştir. Nahçıvan'dan çeşitli manzaralar, türbe, hamam resimleri, et taşı, dibek, tokmak gibi alet resimleri, sac yufkası, kavurga, sucuk, taş köfte gibi yiyecek resimleri, halı resimleri bunlardan bazılarıdır. Bu özelliğiyle atlas, bir halk bilimi albümü sayılabilir.

Atlas'ın içeriği sırasıyla şöyledir: Azerbaycan'ın fizikî haritası, Atlas'ın künyesi, Haydar Aliyev ve İlham Aliyev'in resimleri ve resim altlarında birkaç söz, Atlas hazırlayıcılarının isimleri ve görev dağılımı, Tevfik Hacıyev'in giriş yazısı, materyal toplanan yerlerin listesi ve haritalardaki numaraları, Atlas'ta kullanılan işaretler, Atlas'ı hazırlamak için kullanılan ölçütler, haritalar, malzemenin alındığı yerleri ve kaynak kişileri gösteren liste, Atlas'ın hazırlık aşamasında çekilmiş grup üyelerini ve kaynak kişilerini gösteren 188 fotoğraf ve Nahçıvan haritası. Ayrıca eserin sonunda bazı ses kayıtlarıyla ilgi bir de CD bulunmaktadır.

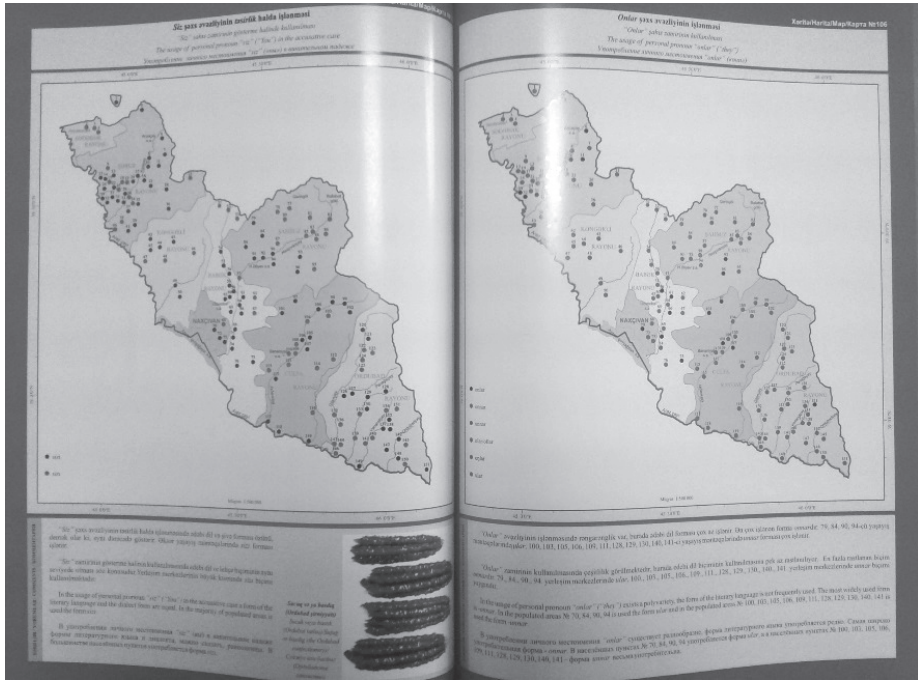
Atlas'ın başeditörü olan Tevfik Hacıyev, Türk dünyasının önemli Türkologlarından biridir. Atlas'ın başındaki Giriş yazısı da Hacıyev tarafından yazılmıştır. "Özerk Cumhuriyetin Özerk Lehçesi ve O Lehçeyi Konuşanlar Üzerine Bir Not" başlıklı bu yazıda Hacıyev, Nahçıvan'ın tarihi coğrafyasının, halkın gelenek ve göreneklerinin öğrenilmesindeki önemini vurgular. Nahçıvanlıların Oğuz ve Kıpçakların evlatları olduğunu, özellikle Ordubat bölgesinde yaşayanların Oğuz; Culfa, Alince taraflarında ve genel olarak dağlık bölgelerde yaşayanların da Kıpçak görünümü olduğuna işaret eden Hacıyev, uzun süren beraberliklerin bu iki Türk boyunu kaynaştırdığını belirtir. Giriş yazısında Nahçıvan ağzına özgü /ts/ sesinden söz eden Hacıyev, Moğolcada da bulunan bu sesi, Moğolların bu bölgede uzun süre kalmasıyla ilişkilendirir. Hacıyev, ayrıca coğrafi adların Nahçıvan tarihinin eskiliğini göstermesi bakımından önemli olduğunu da belirterek Makta ve Biçenek yer adları üzerinde durur. Bu yazıda, Nahçıvan halkının geleneklerine bağlılığından bahisle, yüksek teknolojiyle birlikte kullanmaya devam ettikleri aletlerle ilgili çeşitli örnekler verilmiştir (s. 11-14).

Atlas'ın Basım Danışma Kurulu'nda Akif Alizade, Kemal Abdulla, İsa Habibbeyli, Teymur Kerimli, İsmail Hacıyev, Nizami Caferov, Garip Mehmetov, Ramiz Mehmetov, Abülfez Kuliyeve, Gazanfer Paşayev, Nadir Mehmetli yer almaktadır. Raportör olarak Elbrus Azizov'un; programcı olarak da Elvin Emrahov'un ismini görüyoruz.

Atlas, Zireddin Hasıyev başkanlığında şu isimler tarafından hazırlanmıştır:

Kıfayet İmamkuliyeve (Ses Bilgisi 1-64 harita), Kübra Kuliyeve (Biçim Bilgisi, İsim-Zarf 65.-122. haritalar), Kutsiye Kamberova (Biçim Bilgisi Fiil, Yardımcı Kelime Bölükleri 123.-175. haritalar) Muharrem Mehmetov (Söz Dizimi 176.-194. haritalar), Zireddin Hasıyev (Söz Varlığı 195.-245. haritalar), Ebulfez Kuliyeve (Söz varlığı 246.-250. haritalar).

Atlas'ın en önemli özelliklerinden biri eserin içinde yer alan her bölümün, her bilginin Azerbaycan Türkçesi yanında İngilizce ve Rusçaya çevrilerek ve Türkiye Türkçesine aktararak verilmesidir. İngilizce ve Rusça çeviriler Gülşen Ahundova, Türkiye Türkçesine aktarmalar ise Kübra Kuliyeve tarafından yapılmıştır.

Atlas'ta Sederek, Culfa, Ordubat, Şerur, Kengerli, Babek, Nahçıvan-merkez ve Şahbuz bölgelerindeki 220 yerleşim biriminin 151'inden alınan malzeme kullanılmıştır. Bunların isimleri ve haritadaki numaraları, materyal toplanan yerler listesinde verilmektedir. Bazı yerlerden çeşitli sebeplerle malzeme alınamamıştır. Hacıyev, giriş yazısında bunlarla ilgili de açıklama yapmıştır. Yukarıda adı geçen bölgelerde kendilerinden malzeme toplanan kişi sayısı 700'den fazladır. Bunların yarısı kadındır. En yaşlı kaynak kişi 1910, en genç kaynak kişi 1994 doğumludur. Kaynak kişilerin listesinde malzeme toplanan yerleşim merkezinin adı, kişinin ve atasının adı, doğum tarihi bilgileri bulunmaktadır (Örnek: Aşağı Buzkov, Elekberova Fatma Hüseyin kızı 1923; *Kazançı, Babayev Meherrem Esed Oğlu 1953*).

İşaretler listesinde 15 işaret vardır. Atlas'ta sadece ölçüt olabilecek özelliklere yer verildiği için çok fazla işaret kullanılmamıştır.

Atlas, 1: 1500 ölçekli 250 haritadan meydana gelmektedir. Haritaların 64'ü ses bilgisi, 130'u şekil bilgisi ve söz dizimi, 56'sı da söz varlığı haritasıdır. Ses bilgisi haritalarının bulunduğu sayfalar mavi, şekil bilgisi ve söz diziminin kırmızı, söz varlığının da sarıdır. Haritalarda izoglas (eş dillilik) çizgisi oluşturan ağız özelliklerinin yerleşim bölgelerine göre dağılımı, kırmızı, siyah, mavi, sarı, yeşil, vişneçürüğü ve kavuniçi renklerinin kullanıldığı küçük dairelerle gösterilmiştir. Her haritanın altında o dil özelliği ile ilgili bir yorum vardır. Yani atlas hem gösterici hem de yorumlayıcı bir nitelik taşımaktadır.

Atlas'ın söz varlığı ile ilgili 56 haritada bayram çöreği, haşlanmış et suyu, mısır, ceviz, yün çırpma için kullanılan ağaç, kesikleri bilemek için kullanılan eşya, ibrik,

süzek, ev yapılıırken damın üstüne konulan kiriş, serçe parmak, keçeci, üç köşeli baş örtüsü, turpan, sivrisinek, zayıf, cimri, dikiş dikerken parmağa takılan eşya, çay kullandıktan sonra çaydanlıkta kalan çöküntü, kedinin yavrusu, doğuma yardım eden kadın ... anlamlarında kullanılan sözlerin dağılımı görülmektedir. Bu haritalar aynı zamanda birer halk bilimi haritasıdır.

Dil özelliklerinin haritalarda nasıl işlendiğini göstermek üzere birkaç örnek verelim:

Harita: 21, "Dil arkası dar-yuvarlak u ünlüsünün dil arkası geniş-yuvarlak o ünlüsüne eğik (meyilli) olması"

– u [buğda, uzak/uzah, uddum, uduzdum...]

– o [boğda, ozah, oddum, oduzdum...]

Haritadaki işaretlerden /u/ varyantının her bölgede yaygın; /o/ varyantının da dört rayonda ve seyrek olduğu anlaşılıyor. Haritanın altındaki yorumda 136. yerleşim merkezinde *bığda* biçiminin de tespit edildiği ifade edilmiştir. *Buğda* kelimesindeki varyantlaşma, Türkiye Türkçesi ağızlarında da görülür.

Harita: 22 "Nazal n (η) sesi kullanılıyor mu?"

– n sesi

– η sesi

– η sesinin sadece burun belirtisi (~)

Haritadaki işaretler, /η/ ünsüzünün az kullanıldığını göstermektedir. Yorumda ise genizsiz seslerin (~) Şahbuz ve Culfa bölgesinde daha fazla olduğu kaydedilmiştir. /η/ ünsüzündeki varyantlaşma, Türkiye Türkçesi ağızlarında da çoktur.

Harita: 23 "g/c/dz ve k/ç/ts ünsüzlerinin dil ucu ve dil üstü birimlerinin kullanılması"

– dil ortası-sert damak (g, k) ve dil önü-diş çukuru (c, ç) eklememesinin etkinliği

– dil önü- diş çukuru (c, ç) ve dil ucu-diş arası (dz, ts) eklememesinin etkinliği

– dil ortası-sert damak (g, k) eklememesinin etkinliği

– dil ucu-diş çukuru eklememesinin etkinliği

Haritanın altındaki yorumda dil ucu-diş arası (/dz/, /ts/) eklememesinin bölgedeki etkinliğinden söz edilmektedir. Bu sesler Erzurum, Gümüşhane, Trabzon ve Rize ağızlarında da duyulur. Kırzioğlu'na göre 16. yüzyılda Tebriz Akkoyunlularından bir grup Yavuz Sultan Selim'in sancak beyi olarak bulunduğu Trabzon'a; Kanuni Sultan Süleyman'ın Tebriz dönüşünde de Akkoyunlulardan başka bir grup Erzurum'a yerleştirilmiştir.² Anadolu ve Nahçıvan arasındaki /dz/, /ts/ ortaklığının sebebi bu olmalıdır.

Harita: 30. "Kapantılı-akıcı r ünsüzünün yerine dil ortası sızıcı y biçiminin kullanılması"

– Kelime köklerinde r ünsüzünün kullanılması

[kara, kârâ, sarı, kırmızı, şirin...]

– Kelime köklerinde y biçiminin kullanılması

[kâyâ, sayı, kıymızı, şiyin...]

2 KIRZIOĞLU, M. Fahrettin (1963), Lehce-i Erzurum Yazmasındaki Halk Sözleri, TDAY-Belleten 1962, s.195-244, Ankara.

– Şimdiki zaman eklerinde y biçiminin kullanılması

[*çalıyam, çalıyış, dorğūysan, dorğūysuz, dolaneysän, dolaneysuz, äkiysän, äkiy-siz...*]

Yorumda /r/ ünsüzünün en işlek biçim olduğu belirtilmiştir. Türkiye Türkçesi ağızlarında da seyrek ve dağınık olarak /r/ > /y/ değişmesi görülür.

Harita: 96, “Sıra sayı sıfatlarının kullanılması”

– -ncı, -nci / -ıncı, -inci, -uncu, -üncü

[*altıncı, ikinci, altmışıncı, beşinci, onuncu*]

– -ımcı, -imci, -umcu, -ümcü

[*altımcı, beşimci, onumcu, üçümcü*]

– -ımcı, -imci, -umcu, -ümcü / -mıncı, -mıncı, muncu, müncü

[*altımcı/altımıncı, beşimci/beşiminci, onumcu/onumuncu, üçümcü/üçümüncü*]

Yorumda -ncı, -nci / -ıncı, -inci, -uncu, -üncü biçiminin işlek olduğu belirtilmektedir. /m/’li şekilleri, -İncİ ekinin etimolojisine katkıda bulunacağı düşüncesiyle ilgi çekici buluyorum.

Harita: 111, “elä” işaret zamirinin kullanılması

– *häylä*

– *heylänçi*

– *elänçiyh/ häylänçiyh*

– *haylä*

Haritaya göre *heylänçi* şekli işlektir. Türkiye Türkçesi ağızlarında da seyrek olarak *heyle* şekli kullanılmaktadır.

Harita: 145, “Geniş zamanın 1. tekil şahıs olumsuz şeklinin kullanılması”

– -mar (-bar), -mär (-bär), (-am, -äm)

[*baħmaram (tapbaram), bilmäräm (säpbäräm)*]

– -man (-ban)-am

[*baħmanam (tapbanam), bilmänäm (säpbänäm)*]

Yorumda ekin edebî dilde olduğu gibi hem -mar-am, -mär-äm hem de -man-am, -män-äm biçiminde kullanıldığından, Ordubat bölgesinin bazı yerleşim birimlerinde -may-am, -mäy-äm biçimlerine tesadüf edildiğinden söz edilmiştir. Türkiye Türkçesi ağızlarının Doğu Grubu’nda az da olsa benzer şekillere rastlamak mümkündür.

Harita: 197, “Amcanın karısı anlamında kullanılan kelimeler”

Ämmä, çiçä, hämşirä, ämcanı/ämicanı, ämdostu, ağbacı

Haritada en yaygın olan ämcanı/ämicanı biçimleridir.

Harita: 199, “Damat anlamında kullanılan kelimeler”

Giyäv, gäv, yeznä, küräkän

Yoruma göre bunlar içinde en fazla kullanılan *giyäv* kelimesidir. Türkiye Türkçesi ağızlarında da *güvey/güveyi* şekilleri yaygındır.

Nahçıvan ağzının pek çok özellikleri ve bunların coğrafi dağılımı Nahçıvan Diyalektoloji Atlası'nda yer almıştır. 56 söz varlığı haritasının dışında kalan 194 ses ve biçim bilgisi haritası, Nahçıvan ağzının kısmi bir grameri görünümündedir. Söz varlığı haritaları daha da çoğaltılarak bir kültür haritası meydana getirilebilir. Haritalarda gösterilen varyantlaşmaların bazılarında –Oğuz Grubu'nun bir üyesi olması sebebiyle- Türkiye Türkçesi ağızlarında da rastlanır. Yukarıdaki örneklerde bunlardan söz edilmiştir.

Buraya kadar verilen bilgilerle Nahçıvan Diyalektoloji Atlası'nın şekil ve içerik özellikleri tanıtılmaya çalışılmıştır. Her eserde olduğu gibi bu eserde de eksiklikler, hatalar bulunabilir. İngilizce ve Rusçaya çevirilerin nasıl olduğunu bilmiyorum, ancak Türkiye Türkçesine aktarmalarda bazı aksaklıklar gördüğümü belirtmek isterim.

Nahçıvan Diyalektoloji Atlası, bundan sonra yapılacak atlas çalışmalarına örnek olabilecek nitelikte başarılı bir eserdir. Ağız atlası hazırlamak, zahmetli bir iştir; disiplinlerarası uzmanların da bulunduğu bir ekip ister, para ve zaman ister, “yola çıkmak” ister. 2015 yılının bu çok önemli eserinde pek çok kişinin emeği olduğunu görüyoruz. Türkolojiye böyle bir atlas kazandıran başta Tevfik Hacıyev olmak üzere bütün değerli ekip üyelerini kutluyorum. Gelecekte bir Türkiye Türkçesi Ağızları Atlası hazırlanmasına katılacak olan ağız araştırmaları uzmanları, hem eserden hem de bu eserin hazırlayıcılarının tecrübelerinden yararlanmak zorundadır.

ESKİ TÜRK-MOĞOL KİŞİ ADLARI SÖZLÜĞÜ

Prof. Dr. Tuncer Gülensoy-Doç. Dr. Paki Küçükler, Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2015, xviii+566 s., ISBN: 978-605-9241-07-6

Feyzi ERSOY*

Dil Araştırmaları, Güz 2015/17: 277-279

Onomastik, Türkçe Sözlük'te "Özel adlar ve özellikle kişi adları bilimi" şeklinde tanımlanmıştır (2011: 1806). Türk kişi adları üzerine ülkemizde bugüne kadar önemli çalışmalar yapılmıştır. Aydil Erol tarafından hazırlanan ve son baskısı (2010) 17.500 kişi adı içeren *Adlarımız* adlı kitap, bu alandaki en hacimli eserlerden biridir. Faruk Sümer'in 1999 tarihli 2 ciltlik *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları* başlıklı eseriyle Türk Dil Kurumu yayınları arasında 2003'te neşredilen *Kazak Türklerinde Kişi Adları* ve Cem Dilçin'in *Adlar Sözlüğü* (2014) de bu konuda hazırlanan diğer önemli çalışmalarındandır.

Kişi adları üzerine Türkiye'de yapılan popüler yayınlar da bir hayli fazladır. Bunlardan birkaçı şu şekilde sıralanabilir.

Can, Engin (2000). *Çocuk Adları Sözlüğü*, İstanbul: Diğer Yayınevi.

Özmen, İpek (2003). *Ansiklopedik Çocuk Adları Sözlüğü*, İstanbul: Omega Yayınları.

Ermiş, Orhan - Sema Ermiş (2003). *En Güzel Çocuk Adları Sözlüğü*, İstanbul: Gün Yayınları.

Metin, Celâl (2005). *Çocuk İsimleri Sözlüğü*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

Püsküllüoğlu, Ali (2013); *Seçilmiş Çocuk Adları Sözlüğü*, İstanbul: Arkadaş Yayıncılık.

Burada tanıtımı yapılacak eser ise Eski Türk-Moğol kişi adları üzerine hazırlanmış bir kitaptır. Moğollar ve Moğolcanın Altayistik çalışmalarında olduğu gibi Türkoloji çalışmalarında da ayrı bir önem taşıdığı bilinmektedir. Yıllarca aynı coğrafyada birlikte yaşayan Türkler ve Moğollar birbirlerinin kültürlerini de derinden etkilemişlerdir. Hatta Moğol araştırmalarında büyük bir yeri olan Roux'ya göre Türk ve Moğol birleşmesi öylesine güçlüdür ki herkes bunların tek bir millet olduğunu düşünmektedir.

Moğolca üzerine Türkiye'de son yıllarda çeşitli yayınlar yapılsa da Moğol kişi adları üzerinde ayrıntılı eserler verilmiş değildir. Bülent Gül'ün 2006 yılında *Türkbilig* dergisinde çıkan "Hayvan Adları ile Kurulan Türk ve Moğol Kişi Adları" ve *MTAD*'da yayımlanan 2010 tarihli "Moğol Kişi adları" başlıklı makaleleri, bu konuda tespit edebildiğimiz az sayıdaki yayınlardandır. İşte, Gülensoy'un elimizdeki eseri bu alandaki boşluğu dolduracak niteliktedir.

Prof. Dr. Tuncer Gülensoy, Altay dilleri ve Moğolca denildiği zaman Türkiye'de ilk akla gelen isimlerdendir. Onun bu alanda yayımlanmış pek çok çalışması mev-

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, ersoyf@gazi.edu.tr

cuttur. Daha doktora tezi sırasında hocası Prof. Dr. Ahmet Temir'in de desteği ile Moğolca ile ilgilenmeye başlayan Gülensoy, yaklaşık elli yıldır yazdığı makaleler ve kitaplarla alana önemli katkılar sağlamıştır. Gülensoy'un çeşitli konularda makale ve kitapları bulunmakla beraber kendisinin özellikle *Türkçe Yer Adları Kılavuzu* adlı kitabıyla "Anadolu'da Moğolca Yer Adları ve Rumeli'deki İzleri" başta olmak üzere bazı makaleleri, toponomi ve leksikoloji açısından ayrı bir önem taşımaktadır.

Gülensoy'un Paki Küçükler ile birlikte hazırladığı ve burada tanıtımı yapılan kitap ise *Eski-Türk Moğol Kişi Adları Sözlüğü* adını taşımaktadır. Eser, eylül ayı içerisinde Bilge Kültür Sanat yayınları arasında neşredilmiştir. Eserin başında Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun tarafından hazırlanmış bir sunuş yazısı bulunmaktadır. Ercilasun, "Gülensoy'a Sunuş Yazmak" başlıklı bu yazısında (s. iii-v), eserin aslında bir nevi tanıtımını yapmıştır.

Gülensoy, eserin ön sözünde (vi- viii) çalışmanın kısa bir hikâyesini okuyucuya sunmuştur. Buradan anlaşılıyor ki, hocanın kitapla macerası 1967'lere kadar uzanmaktadır. Kendisinin Prof. Dr. Ahmet Temir danışmanlığında hazırladığı *Moğolların Gizli Tarihinde Hâl Ekleri ve Cümlede Kullanılış Şekilleri* adlı doktora çalışması sırasında Macar tarihçisi ve dilcisi Prof. Dr. Lazsló Rásonyi ile tanışması, Rásonyi'nin onu Eski Türk ve Moğol Kişi Adları üzerinde çalışmaya yönlendirmesi, kitabın hikâyesinin ne kadar eskilere gittiğinin göstergeleridir. Gülensoy'un konu üzerinde o günlerde çalışmaya başladığını, ancak yazdığı fişleri kaybedince çalışmaya ara verdiğini; fişler ortaya çıkınca işe yeniden koyulduğunu da yine eserin bu ön sözünden anlıyoruz.

Çalışmanın "Ön Söz"den sonra gelen "Giriş" bölümünde "Onomastik" ile ilgili kısa bilgiler, Türk-Moğol ad verme geleneği ile ilgili çeşitli notlar ve eser hazırlanırken başvurulan kaynaklar bulunuyor (xi-xviii). Kitabın "Sözlük" kısmı 4-538. sayfalar arasında yer almaktadır. Çalışmanın 541-566. sayfaları arası ise Kısaltmalar ve Kaynakça'ya ayrılmıştır.

Gülensoy, eserinde izlediği yöntemi şu şekilde ifade etmiştir: "*Bu çalışmada biz Ebulgâzi Bahadır Han, Reşidü'd-Din, Cüveynî ve diğer Arapça, Farsça kaynaklardan tespit ettiğimiz adları önce Dîvânü Lugâti't-Türk, Eski Türk Yazıtları, Doğu Türkçesi sözlükleri, Eski Uygur Türkçesi sözlükleri, Kuman-Kıpçak sözlükleri ile diğer Türkçe sözlüklerde aradık. Ancak bunlardan Poppe, F. Bober, L.Ligeti vb. gibi Mongolistlerin Moğolca sözlük ve makalelerine başvurduk. Bu arada Ebul Gâzi Bahadır Han ve Reşidü'd-Din'de geçen "halk etimolojileri"ni de gerektiğinde ilgili yerlere aldığımızı belirtmek isterim.*" (s. xvi-xvii).

Çalışmada kaç ismin yer aldığı ön sözde belirtilmemiştir. Sözlüğün 3-56 sayfaları arasında bizim tespitlerimize göre 500 isim mevcuttur. Sözlüğün bittiği 538. sayfa esas alınınca, ortalama bir hesapla eserde yaklaşık 5000 kelimenin yer aldığı söylenebilir. Bu sayının eserin içerdiği dönemler göz önüne alındığında iyi bir rakam olduğu düşünülebilir.

Büyük bir birikimin ve mesainin sonucu ortaya çıktığı her sayfasından belli olan eserle ilgili bazı tespitlerimiz şu şekildedir:

1. Çalışmada pek çok isim, oldukça ayrıntılı ve başarılı bir şekilde işlenmiştir. İsimlerin kime ait olduğu, isme hangi eserde rastlandığı, ismin geçtiği yerler ve zaman zaman yapılan etimolojiler, esere zenginlik kazandırmıştır. Ayrıca,

- bazı isimlerin Arap harfli orijinal yazımlarına da yer verilmesi eserin değerini arttırmıştır.
2. Gülensoy, isimler karşısındaki ayrıntılı açıklamalarına eserde insanı öyle alıştırtıyor ki, doğrusu *Alp Bilge Çigşi* (s. 23), *Asina Kutluk* (s. 36) vb. bazı isimlerin karşısında sadece “Türk adı”; *Boz Aba*’nın (s. 80) karşısında da yalnızca “Oğuz-Kıpçak adı” açıklamalarını görmek, okuyucuyu pek de tatmin etmiyor.
 3. Bir önceki madde ile bağlantılı olarak eserde, yine *Akta*’nın (s. 15) karşısında “Yorga At”, *Alcigiday*’ın (s. 19) ve *Buyruk*’un (s. 92) karşısında ise yalnızca “Kumandan” ibareleri bulunuyor. Bu isimlerin kimlere ait olduğu ve hangi kaynaklarda geçtiği bilgisinin çalışmada yer almayışı, Gülensoy’un doyurucu açıklamalarına alışık olan okuyucuyu şaşırtıyor.
 4. Çalışmada, Divân’da geçen *Alp Er Tunga* ismine yer verilmeyişi, eserde özellikle bu ismi arayanların meraklarını arttıracak gibi görünmektedir.
 5. *Bilge Kağan* için s. 74’te “İlk Uygur kağanı Kutlug Kül Bilge’nin oğlu, ikinci Uygur kağanı, Moyun Çor’un kağanlık unvanı ve adı.” açıklaması yapılmıştır. 501. sayfadaki *Türk Bilge Kağan* maddesinde ise “Bilge Kağan’ın küçük oğlu.” açıklaması yer almıştır. İteriş Kağan’ın oğlu, Kül Tigin’in ağabeyi olan ve 734’te vefat eden Bilge Kağan’dan ise eserde bahsedilmemiştir.
 6. “Kül Tekin” maddesinde (s. 298) “El-Teriş Kutluk’un küçük oğlu” ibaresine yer verilirken bir sonraki sayfada yer alan “Kül Tigin” maddesinde (s. 299) ise “Bilge Kağan’ın kardeşi” açıklaması yapılmıştır. Kül Tigin’in iki farklı kişiymiş gibi algılanmasına sebep olabilecek bu iki maddenin tek bir başlık altında toplanarak “İteriş Kağan’ın küçük oğlu; Bilge Kağan’ın kardeşi” şeklinde bir açıklama yapılması, sanırım daha yerinde olacaktır.
 7. Gülensoy, kitabın ön sözünde Peçenek, Kuman-Kıpçak, Bulgar ve Avar adlarıyla birlikte Selçuklu adlarının da esere eklenmesi durumunda Türk-Moğol adlarının zenginliğinin daha iyi görüleceğini belirtmektedir (s. viii). Bu açıklamalardan Selçuklu döneminin çalışmada yer almadığı anlaşılmaktadır. Ancak; *Afşın* “Sultan Alparslan’ın komutanlarından biri.” (s. 9), *Çalış Han* (s. 115) “Ertuğrul Gazi’nin babasının babası”, *Dogan Şah* “Sultan Alparslan’ın oğlu” (s. 142) ve *Emir Ahur Arslan Dogmuş* “2. İzzettin Keykâvus’un emirlerinden” gibi açıklamalardan da anlaşılacağı gibi aslında Selçuklu döneminin bazı isimleri de eserde kendilerine yer bulmuşlardır.
 8. Eserde tashih gerektirecek yazım hataları son derece azdır. Yine de bazı tarihlerin yazımında *19616* (s. 49) ve *11211* (s. 74) örneklerinde olduğu gibi yeni baskılarda kolaylıkla giderilebilecek ufak tefek birkaç durum da yok değildir.
 9. Son olarak böyle bir esere Yılmaz Öztuna’nın *Devletler ve Hanedanlar* isimli çalışmasının da katkıları sağlayabileceğini söyleyebiliriz.

Tuncer Gülensoy ve Paki Küçükler tarafından hazırlanan bu çalışma, şüphesiz Altayistik ve Mongolistik sahasına Türkiye’de önemli katkılar sunacaktır. Böylesine bir çalışmanın altında kalkmak, şüphesiz kolay değildir. Hem Prof. Dr. Tuncer Gülensoy’a hem de Doç. Dr. Paki Küçükler’e emekleri ve katkıları için ayrı ayrı teşekkür ediyoruz.

GENETİK DİLBİLİME GİRİŞ. ALTAY DİLLERİ SORUNU

Gökçe, Faruk (2015), *Genetik Dilbilime Giriş. Altay Dilleri Sorunu*, Ankara: Sonçağ Yayıncılık, ISBN: 9786055230920

Hüseyin YILDIZ*

Dil Araştırmaları, Güz 2015/17: 280-284

Altayistik konusu Türkiyeli Türkologların ilgisini öteden beri çekse de, Türkiye’de konuyla ilgili kapsamlı akademik çalışmaların yapılması için 1990’lı yıllar beklenmiştir. Özellikle Türkçe – Moğolca ilişkisi çerçevesinde *Ahmet Temir*, *Ahmet Caferoğlu*, *Osman Nedim Tuna*, *Talat Tekin*, *Tuncer Gülensoy* gibi Türkologlarca kaleme alınan makaleler bulunmaktadır, ancak konunun iki temel ayağını oluşturan Çuvaşça ve Moğolca konulu kapsamlı tezlerin hazırlanması 1990 sonrası döneme rastlamaktadır. *Han Woo Choi*, *Emine (Ceylan) Yılmaz*, *Metin Yılmaz*, *Feyzi Ersoy*, *Oksona Sorokina*, *Elena Kuryavtseva*, *Terbish Baasanjav*, *Oğuzhan Durmuş*, *Mustafa Levent Yener*, *Sinan Güzel* ve *Dashzeveg Bayartsetseg*’in tez çalışmaları bulunsa da bunlar arasında yerli Türkologların çalışmaları daha çok Çuvaşça ile ilgili olup Moğol araştırmacılarındaki Türkçe-Moğolca karşılaştırmalıdır. *Han Woo Choi* ile *Feyzi Ersoy*’un tezleri ile *Talat Tekin*’in Altayistik ile ilgili makaleleri, hem kitaplaştırıldığı hem de dillik kriter olarak ikiden fazla unsur barındırdığı için ayrıca dikkat çekmektedir¹.

İlk paragrafta bahsedilen çalışmalar bir yana bırakılırsa, Altay Dilleri konusunu kitap hâlinde akademik olarak işleyen Türkiye’deki ilk çalışma, aşağıda değerlendirmesini yapacağımız eserin yazarı Faruk Gökçe’ye aittir denebilir. Şüphesiz ki bu konunun işlenmesi ve yayımlanması, Türkoloji disiplini açısından önemli ve gereklidir.

Oğuz Türkçesinde Fiil Birleşmeleri Tarihsel Karşılaştırmalı Bir İnceleme Denemesi başlıklı doktora tezini Hacettepe Üniversitesi’nde 2007’de tamamlayan Faruk Gökçe, doktora tezini *Gramerişme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri* adıyla kitaplaştırmasından sonra, ikinci kitap çalışmasıyla karşımızda... Sonçağ yayınlarından basılan *Genetik Dilbilime Giriş –Altay Dilleri Sorunu* başlıklı eserde, Gökçe’nin daha önceki makale ve kitap çalışmalarında da olduğu gibi, teorik bilgilerin yoğun bir şekilde verildiği görülmektedir. Eser dört bölümden oluşmaktadır:

- 1) Genetik ve Dilbilim (9-39)
- 2) Dil İlişki Türleri (40-62)
- 3) Dil Aile Modelleri (63-85)
- 4) Altay Dilleri Teorisi (86-189)

Eserin ilk bölümü beş başlık altında işlenmektedir: 1. *Genetik Dilbilim ve Genetik Biyoloji*, 2. *Karşılaştırmalı Yöntem ve Dilbilimsel Yeniden Yapılandırma*, 3. *Genetik Sınıflandırma*, 4. *Genetik Alt-Sınıflandırma*, 5. *Dil Ailesi Ağaç Modeli*.

Dilbilimsel genetik kavramıyla ilgili olarak, dilleri, biri bütüncül organizmalar

* Arş. Gör., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, hyildiz@gazi.edu.tr

1 Han WooChoi (2010), *Türkçe, Korece, Moğolca ve Mançu- Tunguzcannın Karşılaştırmalı Ses ve Biçim Bilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları; Feyzi Ersoy (2012), *Türk-Moğol Dil İlişkisi ve Çuvaşça*, Ankara: Gazi Kitabevi.

(*unitar organism*), diğeri ise dilbilimsel yapılar topluluğu (*population*) şeklinde ele alan iki yorumdan bahsedilerek başlanan ilk başlık altında, Noonan'ın altını çizdiği üç yaklaşımdan; soy aktarımı (*generational transmisson*), özcülük (*essentialist*) ve *hibrid* diller sorunundan söz edilmektedir. Ayrıca burada seksüel/eşeyli, aseksüel/eşeysiz (*parthenogenetic*), gen (*gene*), köken (*genesis*) Glottochronology, proto-language, kız evlat diller (*daughter languages*), kız kardeş diller (*sister languages*), stok, microp-hylum, macrophylum, türleşme (*speciation*), ayrılma (*divergence*), birleşme (*convergence*), izomorfizm (*isomorphism*) terimleri çerçevesinde Noonan, Hale, Schleicher, Aikhenwald ve Dixon'a atıflarla teorik bilgi ve tartışmalar da verilmektedir.

Bu bölümün en hacimli başlığı ikinci kısımdır ve bu sebeple tarihsel karşılaştırmalı dilbilime dair birkaç sayfalık bilgiden sonra yeniden yapılandırma sürecinin altı aşamasından bahsedilmektedir:

1. *Köktaşları belirleme*
2. *Ses denkliklerini kurma*
3. *Proto-sesleri yeniden yapılandırma*
4. *Koşullu denklik setlerini belirleme*
5. *Yeniden-yapılandırmada proto-dilin ses envanterine başvurma*
6. *Yeniden-yapılandırmada dil evrensellerine başvurma*

Genetik sınıflandırma teriminin tanımlanmasıyla başlayan üçüncü kısımda; yön-temin, *pidgin* ve *kreol* dil durumlarında yetersiz kaldığı belirtilir. Ayrıca diller arası ödünçleme süreçlerinde yüzeysel benzerlikler oluşma tehlikesinden de bahsedilen bu bölümde göstergebilim (*semiotik*) kavramının üç temel özelliği olan *indeksal*, *ikonik* ve *sembolik* işaretlere de değinilerek ses denkliklerinin önemine vurgu yapılmıştır. Greenberg'in belirlediği, genetik sınıflandırmada başvurulması gereken ölçütler 10 maddede kısa kısa açıklanmıştır: *i. ses sembolizmi*, *ii. uzunluk*, *iii. biçimbirimsel de-ğişke nöbetleşmesi*, *iv. seyrek görülebilen biçimbilgisel süreç*, *v. aynı biçim kombi-nasyonu*, *vi. biçimbirim türü*, *vii. tekrarlı/sistemik ses denklikleri*, *viii. biçim/anlam benzerliklerini paylaşan dillerin sayısı*, *ix. yakın akraba dillerin toplam etkisi*, *x. yeni-den-yapılandırılmış biçimlerin birleşmesi*.

Genetik alt sınıflandırma konusunu ele alan dördüncü kısımda, bu alt sınıflandırmay-ın temel hedeflerinden birinin dil akrabalığını dil ağaç modeli yardımı ile yapılandırmak olduğuna değinilerek, bazı ölçütler ve şemalar yardımıyla konu açıklanmaya çalışılmış, özellikle 19. yüzyıldan sonra ortaya atılan ortak yenilik (*shared innovation*), ortak koruma (*shared retention*), paralel yenilik kavramlarının önemli bir rolü olduğu vurgulanmıştır.

İlk bölümün son alt başlığı olan *Dil Ailesi Ağaç Modeli* kısmında, modelin, genetik olarak akraba olduğundan şüphe duyulmayan dillerin sınıflandırılmasında geçerli olduğundan bahsedilmektedir. Eserdeki bilgilerden hareketle dil ailelerine ait grup-ların ve alt-grupların da gösterildiği modelde dilin tarihsel ve modern türleriyle iliş-kisi gösterilmek zorunda olmadığı; ancak ailede bütün dillerin türediği ortak bir kök varsayıldığı için, bir dil ailesinin proto-dilinin yeniden yapılandırılması aşamasında bütün kolların ayrılma (*divergence*) ilişkisi sergiledikleri; pidgin ve kreollerde görülen birleşme (*convergence*) ilişkileri göstermedikleri söylenebilir.

Eserin *Dil İlişki Türleri* başlığını taşıyan ikinci bölümü beş başlıktan oluşmakta-

dır: 1. Şans/Tesadüf, 2. Ödünçleme (Dil Temasları), 3. Onomatopya, Ses Sembolizmi ve Bebek Sözcükleri, 4. Birleşme, 5. Ayrılma. Eserde, aslında dil ilişkisi türlerinin bunlarla sınırlı olmadığı ve iki önemli ilişki türünün daha bulunduğu belirtilmektedir: *evrensel eğilimler ve tipolojik özellikler* ile *genetik ilişki (ortak bir atadan miras)*. Genetik ilişki, ilk bölümde etraflıca incelendiği için bu bölümde ayrıca bahis konusu olmamış, *evrensel eğilimler ve tipolojik özellikler* başlığı ise muhtemelen hacimli bir konu olması sebebiyle bu bölümde işlenmemiştir.

İstatistiksel şans, dinamik şans, farklı seslerin aynı seslerde birleşmesi (*convergence*) gibi terimlerden yararlanılarak açıklanan *şans / tesadüf* maddesinde aynı şekilde yazılan ve anlamlandırılan -Nautal *tepe* ile Türkçe *tepe* kelimelerinde olduğu gibi- kelimelerin tesadüfen oluştuğu konusu anlatılmaktadır.

Bölümün en hacimli maddesi pek çok terimin kullanıldığı *ödünçleme (dil temasları)* alt başlığıdır. Ödünç-çeviri (*calquing*), alıcı dil (*recipient language*), verici dil (*donor language*), temas zorlamalı değişim (*contact-induced change*), ihtiyaç, prestij, aşağılayıcı/kötü anlam (*derogatory*), gezgin sözcükler (*wanderworter*), eşit tabaka (*adstrate*), üst tabaka (*superstrate*), alt tabaka (*substrate*), çift dillilik (*diglossia*), doğrudan ses bilimsel yayılım (*direct phonological diffusion*), uyumlaştırma (*adaptation*) ve dizisel (*paradigmatic*) terimleri bunlar arasındadır. Burada ayrıca, diller arasında daha kolay ve zor ödünçlenebilen yapılar, ödünçleme kategorileri ve ödünç sözcükleri yerli sözcüklerden ayırma yollarına da değinilmiş, sözcüksel olmayan belli başlı ödünçleme türleri sıralanmıştır.

Ses taklidi (*onomatopik*), ses sembolizmi (*sound symbolism*) ve bebek sözcükleri (*lallwörter, nursery words*) konularının işlendiği üçüncü alt başlığı; pidgin, kreol, dil alanı (*sprachbund, linguistic area, diffusion area, convergence area*) terimleriyle ele alınan dördüncü alt başlık izlemektedir. Beş birleşme türünün anlatıldığı bu başlık, Balkan dillerinin tipik özelliklerinin sıralanmasıyla sona ermekte; ardından da ana kaynaktan (*common source*) planlı bir ayrılmayı işaret eden beşinci alt başlık kısaca işlenmektedir.

Eserin üçüncü bölümü iki kısımdan oluşmaktadır: 1. *Küçük Dil Aile Modelleri*, 2. *Büyük Dil Aile Modelleri*. İlk kısımda Hint-Avrupa dil ailesinin yaşayan ve ölü üyeleri ele alınarak konu açıklanmaya çalışılmış, ikinci bölümde ise Avrasyatik teorisine değinilmekle birlikte esas olarak Nostratik teorisi tartışılmıştır. Teorinin kurucularından sayılan Svitç’te 607, Dolgopolsky’de ise 1900’e yakın kök sözcük tasarlanırsa da en güncel yayın olan Bomhard ve Kerns’in 1994 yılında yayınladıkları eserlerinde bu sayı 601 olarak belirlenmiştir². Öncelikle patlayıcı damak ve patlayıcı dudak sesleri aracılığıyla Nostratik ses sistemi hakkındaki bilgiler sunulmuş, ardından sayı ve organ adları vb. aracılığıyla tespit edilen temel sözcükler meselesine değinilmiş ve organ adları örneğinde Nostratik teorisi yorumlanmıştır.

Eserin dördüncü bölümünün başlığı *Altay Dilleri Teorisi* olsa da, bölümde, iki te-

2 Yazarın burada ‘en güncel yayın’ ifadesi düşündürücüdür. Nitekim, Bomhard bu yayınından sonra da konu üzerinde çalışmaya devam etmiş ve son ikisi 2015 yılında olmak üzere, pek çok yayın yapmıştır. Bunlardan birkaçı: *Indo-European and the Nostratic Hypothesis* (1996), *Reconstructing Proto-Nostratic: comparative phonology, morphology, and vocabulary* (2008), *The Nostratic Hypothesis in 2011: Trends and Issues* (2011), *Nostratic Etymological Index* (2015), *A Comprehensive Introduction to Nostratic Comparative Linguistics* (2015). Yazarın, yukarıdaki cümlede güncel olarak verdiği rakam, Bomhard’ın 2015 yılına ait her iki yayınında da 964 kök sözcük tasarladığı dikkate alınırsa, gözden geçirilmelidir.

ori hakkında bilgi verilmektedir: 1. *Ural-Altay Dilleri Teorisi*, 2. *Altay Dilleri Teorisi*.

İlk olarak Altay dilleri terimi, Altay dillerindeki iç akrabalar (*inner languages*, *micro-altaic* = *Türk, Moğol, Mançu-Tunguz*) ve dış akrabalar (*outer languages*, *macro-altaic* = *Kore, Japon*) hakkında kısa bilgiler verilmekte, bir paragrafta da ‘*’ sembolünün işlev ve amacına değinilmektedir.

Ural-Altay dilleri teorisi kısmı, teorinin savunucu ve karşıtlarının görüş ve çalışmalarına yer veren yaklaşık 15 sayfalık bir hacme sahiptir. Burada *Leibniz, Strahlenberg, Donner, Shternberg, Ramer-Sidwell, Rask, Müller, Castrén, Schoot, Winkler, Collinder, Räsänen, Nemeth, Róna-Tas, Sinor, Abandolo, Poppe* ve *Doerfer*’in görüşleri verilmekte ve teoriye karşıtların *ödüncleme* teorisini ileri sürdükleri anlatılmaktadır.

Altay dilleri teorisiyle ilgili olarak da başlangıçta benzer bir yol izlenmiştir. *Ramsstedt, Kotwicz, Gombocz, Nemeth, Poppe, Miller, Boller* ve *S. Starostin*’in görüş ve çalışmaları işlenmiş, *S. Starostin, A. Dybo* ve *O. Mudrak* tarafından hazırlanan *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*’in önemine dikkat çekilmiştir. Söz gelimi *Poppe*’nin 570 sözcükten oluşan Ana Altayca envanterinin, bu eserde 2800 etimolojiye ulaşması eserin değerini somutlaştırması bakımından önemlidir. Teorinin karşıtları bahsinde ise *Abel-Remusat, Manaster-Ramer, Doerfer* üçgeninde tartışmalar verilmekle beraber *Clayson, Şçerbak, Clark* ve *Róna-Tas*’ın da teorinin karşısında olduğuna değinilir.

Nostratik teorisinde olduğu gibi, Altay dilleri teorisinde de yazar, *Temel Sözcükler ve Ses Denklikleri* alt başlıklarını açmış, farklı olarak bu ikisinin arasına *Ödüncleme İlişkileri ve Dil Akrabalığının Koşulları* alt başlığını da katmıştır.

Temel Sözcükler meselesi, *organ, sayı ve kişi* adları şeklinde ayrı ayrı işlenmiştir. Öncelikle *Clauson*’un *Swadesh*’ten yola çıkarak *glottochronology* ya da *lexicostatistics* yöntemini uygulamış olmasına, sonra da *Doerfer*’in 11 *ana temel* ve 5 *ara temel* sözcükten hareketle verdiği oranlara değinilen bölümde, yeri geldikçe *Şçerbak, Róna-Tas, Schütz, Miller, Manaster-Ramer* ve *Vovin*’in teoriyi desteklediği ya da çürüt-tüğü düşünülen delillerine de yer verilmektedir.

Ödüncleme ilişkilerinin işlendiği yeni başlıkta da benzer tartışmaların hararetle devam ettiği görülmektedir. Devamında, eserin son başlığı olan ses denklikleri konusuyla karşılaşılmaktadır. Ana Altaycaya ait verilen dört denklik şöyledir:

$$\begin{aligned} & *r_2, *l_2 \\ & *p- \\ & *y-, *d-, *c-, *n-, *ñ- \\ & *k-, *g- \end{aligned}$$

Eserin 11 sayfalık kaynakça bölümü tarihî ve güncel yayınların görüldüğü izlenimi vermektedir. Kaynakçadaki eski tarihli yayınlar arasında *Strahlenberg* 1730’dan başka *Abel-Rémusat* 1820 ve *Castrén* 1850, *Boller* 1857 ve *Schleicher* 1860, güncel yayınlar arasında ise eserin çıktığı yıl olan 2015’e ait *Weiss* 2015 ve *Bowern-Evans* 2015 sayılabilir. Bununla beraber eserde faydalanan ancak kaynakçada unutulmuş *Tekin* 1969, *Doerfer* 1980, *Moravcsik* 1983, *Róna-Tas* 1976, *Şçerbak* 1959 gibi çalışmalar da bulunmaktadır.

Gökçe’nin çalışması, Türkiye’deki bir boşluğu doldurması bakımından şüphesiz önemli ve gerekli bir çalışma olmakla birlikte, özellikle Türkiye Türkolojisinin ko-

nuya yaklaşımını yansıtmaması bakımından bazı yönlerden biraz daha farklı olabilirdi. Söz gelimi, Avrasyatik ve Nostratik teorilerinden Türkiye’de ilk bahseden çalışmaların Ahmet Bican Ercilasun³ ve Ekrem Arıkoğlu⁴’na ait olması hatırlatılabilir; Altayistik konusunda Türkiye’de en fazla yayına Talat Tekin’in sahip olduğuna dikkat çekilebilirdi. Söz gelimi kaynakçada Tekin’in *Japonca ve Altay Dilleri* (1993) başlıklı küçük hacimli kitabı da görülebilirdi. Aynı şekilde, Altay dilleri arasında karşılaştırmalı incelemeler yapan ve sonradan kitaplaştırılan Han Woo Choi ve Feyzi Ersoy’un tezleri de işlenebilir, Emine Yılmaz’ın bazı makalelerine⁵ başvurulabilirdi. Tabii, bazı çeviri çalışmalar⁶ da, ya orijinal dildeki biçimiyle ya da çevrilmiş hâliyle eklenebilirdi.

Son olarak eserin yazımı/dizimi sırasında hatalı çıkmış birkaç kullanıma yer vererek, eserin yeni baskısından önce birkaç farklı kişi tarafından titiz bir okumayla bu tür hataların giderilebilmesinin mümkün olduğunu belirtelim.

s. 16, alttan 3. satır	... kelime başı /s-/ ve kelime için /-a-/ sesbirimlerini...
s. 18, alttan 3. satır	... kurallardan bir <i>diğer</i> ise ekonomidir...
s. 19, alttan 6. satır	... 2-6 numaralı <i>kelimler</i> için...
s. 92, alttan 10. satır	... bu dillere <i>dilbilimsel</i> ölçütlerle...
s. 101, 1. paragraf son satır	... çalışmasındaki <i>şüpheseliğini</i> aşağıdaki...
s. 102, alttan 10. satır	... onun temellerini <i>attığımı</i> bu ses denkleği...

Zor ve uzun bir süreçte ortaya çıktığı tahmin ettiğim bu eser için, Gökçe’yi kutluyor ve çalışmalarının devamını Türkoloji camiasının beklediğini hatırlatmak istiyorum. Eminim ki Türkoloji’yle ilgili pek çok akademik çalışmada bu eserden istifade edilecektir.

- 3 (2004), ‘Avrasyatik Teorisi’, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 28-29; (2004), ‘Nostratik Teorisi’, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 27-28; (2013), ‘The Place of Turkish among the World Languages’, *Dil Araştırmaları*, 12 (Bahar): 9-16; (Türkçesi) ‘Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri’, *Dil Araştırmaları*, 12 (Bahar): 17-22.
- 4 (2007), ‘Greenberg’in Avrasyatik Dil Teorisi ve Türkçe’, *Dil Araştırmaları*, 1 (Güz): 109-114; (2009), ‘Nostratik Dil Teorisi İçerisinde Altay Dilleri’, *Turkish Studies. International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4/8 Fall: 177-184.
- 5 (1991), ‘Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü’, *Türk Dilleri Araştırmaları 1991*, Ankara: 151-165; (1992), ‘İlk Türkçe *d Foneminin Çuvaşçada ve Macarcada Gelişimi’, *Türk Dilleri Araştırmaları 1992*, Ankara: 109-120; (2010), ‘Karşılaştırmalı Türk Dilbilimi Çalışmalarında Çuvaşçanın Yeri I-Sesbilgisi’, *Turkish Studies, Türkçede Dilbilim Çalışmaları Özel Sayısı*, 5/4: 728-741; (2012), ‘Türkiye Türkolojisi ve Karşılaştırma(ma)lı Dilbilim’, *IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu (Muğla, 22-24 Aralık 2011)*, Bildiri Kitabı, Muğla Üniversitesi, Muğla: 779-789; (2013), ‘Karşılaştırmalı Altay Dilbilimi Çalışmalarında Çuvaşçanın Yeri III- Sesbilgisi’, *Leyla Karahan Armağanı*, Ankara: Akçağ Yayınları, 925-932. Yılmaz, Emine (2013), ‘Karşılaştırmalı Türk Dilbilimi Çalışmalarında Çuvaşçanın Yeri, II-Biçimbilgisi’, Bengü Belâk. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 483-490.
- 6 Comrie, Bernard (2005), *Dil Evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi*, (Çeviren: İsmail ULUTAŞ), Ankara: Hece Yayınları; Ruhlen, Merritt (2009), ‘Genetik Sınıflandırmaya Genel Bir Bakış’ (Çev. Ekrem Arıkoğlu), *Dil Araştırmaları*, 5 (Güz): 87-115; Ruhlen, Merritt (2012), ‘Dilin Kökeni: Geçmişe ve Geleceğe Bakış’ (Çev. Ahmet Bican Ercilasun), *Dil Araştırmaları*, 10 (Bahar): 167-182.

TÜRKLÜK BİLİMİ TERİMLERİ SÖZLÜĞÜ

Buran, Ahmet (2015), *Türklük Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, 360 s., ISBN: 978-605-342-216

Işlay IŞIKTAŞ SAVA*

Dil Araştırmaları, Güz 2015/17: 285-289

‘Türklük Bilimi’¹, ‘Türkiyat’ veya ‘Türkoloji’; geniş manada Türklere, Türk dili ve edebiyatına, Türk tarihine, Türk kültürüne ait her unsuru inceleyen bilim dalı olarak adlandırılmaktadır. Aynı terimler, dar manada ise daha çok Türk dilini her yönüyle inceleyen bilim dalı şeklinde tanımlanmaktadır. Türklük bilimi, çalışmalarının tarihi çok eskilere gitmekle beraber özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya ve Avrupa’da müstakil bilim dalı hâline gelmiştir. 1908’de İstanbul’da Türk Derneği’nin kurulması ve onun faaliyetleri, ardından Köktürk bengu taşlarının ve Yenisey yazılarının bulunup üzerlerinde incelemelerin yazılması Türkiye Türkolojisi (Türklük Bilimi) çalışmalarına hız kazandırmıştır. Müteakip zamanlarda basılan Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ilgili çalışmalar ve sözlük yayınları ile tarihî Türk lehçeleri üzerine yazılan makale ve kitaplar Türklük Bilimi sahasını zenginleştirmiştir. 1980 öncesi Çağdaş Türk Lehçeleri üzerine çalışmaların sayısı, 1990’da Sovyetler Birliği’nin dağılmasının ardından sayısı artmıştır. Günümüzde Türk Dili ve Edebiyatı, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları, Türk Halk Bilimi bölümlerinin faaliyetleriyle de Türklük Bilimi sahasında araştırmalar artarak devam etmektedir.

Yaklaşık 200 yıldır incelenen Türklük Bilimi’nin kendi hususiyetleri ve terimleri bulunmaktadır. Bu hususiyetlerden ve terimlerden faydalanarak araştırmacılara yol gösterici mahiyette çalışmalar da yapılmıştır.

Rusya’da Türk lehçeleri konusunda yapılan araştırmaların tarihini ele alan İstorija *izučenija tjurkskix jazykov v Rossii* (1972) ve Rusya’da yetişen Rus Türkologların yanı sıra Alman, Fransız, Macar, Fin ve Türk kökenli Türkologlarla ilgili biyobibliyografik bir sözlük olan *Biobibliografičeskij slovar’ otečestvennyx tjurkologov. Dooktjabr’skij period* (1974) adlı eserlerin yazarı Rus Türkolog A. N. Kononov’un çalışmaları, Rusya’daki Türkoloji çalışmalarında önemli bir yer tutmaktadır. S. D. Miliband’ın 1975 yılında Moskova’da yayımlanmış olan *Biobibliografičeskij slovar’ sovetskix vostokovedov* adlı eseri de Kononov’un çalışmalarını birçok bakımdan tamamlayıcı olmuştur. Miliband bu eserinde Sovyet döneminde yetişen doğu bilimcilerinin bilimsel çalışmaları hakkında bilgiler vermektedir (Eren 1998: VII-VIII).

Türkiye’de de Hasan Eren’in Türkologların hayatları ve eserleri hakkında bilgi verdiği *Türklük Bilimi Sözlüğü I. Yabancı Türkologlar* (1998) kitabı Türklük bilimi sahasındaki ansiklopedik kitapların başında gelmektedir. 200’den fazla Rus Türkologun hayatını ve çalışmalarını içeren *Avrasya Türkologları Sözlüğü I. Cilt 1.kitap, Rusya*

* Araş. Gör. Dr., Gazi Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, isilay@gazi.edu.tr

1 Türklük Bilimi: Türk dili, tarihi, edebiyatı ve halk bilimi araştırmalarının konu edinen bilim dalı, Türklük bilgisi, Türkiyat, Türkoloji (TDK).

Türkologları (XX. Yüzyıl) (Kamalov, 2011) ile bunun devamı olan *Avrasya Türkologları Sözlüğü 1. Cilt 2.kitap, Rusya Türkologları (XX. Yüzyılın İkinci yarısı-XXI. Yüzyılın Başı)* (Kamalov, 2014) adlı kitaplar da bu sahada önemli yeri olan eserlerdir. Tuncer Gülensoy'un *Türkiye Türkologları ve Türk Diline Emek Verenler 1(1800-1950: Türkolojinin 150 Yılı)* (2012), *Türkiye Türkologları ve Türk Diline Emek Verenler 2* (2015) adlı kitapları Türkologların kendileri tarafından yazılmış hayat hikâyelerine ve yaptıkları çalışmaların bibliyografyalarına dayanan ansiklopedik eserlerdir. Her iki eserde de Türk dili ile ilgili çeşitli çalışmalar yapmış Türkiye Türkologlarına ve akademisyen olmayan fakat Türkoloji alanında çalışmalar yapmış kişilere yer verilmiştir.

Türkologlar, onların çalışma sahaları ve eserleri hakkında bilgi veren bu çalışmaları tamamlayıcı yeni bir kitap da Ahmet Buran'ın *Türklük Bilimi Terimleri Sözlüğü*'dür. "Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları" adlı yüksek lisans tezi ve "Anadolu Ağızlarında İsim Çekim Ekleri" adlı doktora tezini Tuncer Gülensoy'un danışmanlığında tamamlayan Ahmet Buran, Türk Dil Kurumu ile *Türk Kişi Adları Sözlüğü, Veteriner Terimleri Sözlüğü, Su Ürünleri Terimleri Sözlüğü* çalışmalarını yapmış, *Derleme Sözlüğü* ile ilgili bir projenin içinde bulunmuştur. Türklük ve Türk dünyası, Türk lehçeleri ile ilgili çeşitli yazılarının yanı sıra, *Çağdaş Türk Lehçeleri (2000)* ve *Kurşunlanan Türkoloji (2007)* adlı eserleri de onun önemli çalışmaları arasındadır (Turkish Studies Volume 4/8 Fall 2009).

Ahmet Buran'ın *Türklük Bilimi Terimleri Sözlüğü*, 2015 yılında Akçağ Yayınları'ndan çıkmış ve yazar tarafından babası Abdullah Buran ile hocası Tuncer Gülensoy'a ithaf edilmiştir. Kitap *Önsöz, Sözlüğün Dayandığı Temel İlkeler, Türklük Biliminde Kullanılan Kısaltmalar, Türklük Biliminde Kullanılan İşaretler, Sözlük bölümlerinden oluşmaktadır. Kitabın sonunda Kaynaklar* yer almaktadır.

Mehmet Fuat Köprülü ve Hasan Eren'in *Türkiyat / Türklük Bilimi* tanımları ile başlayan kitabın *Önsöz*'ünde, Türklük bilimi araştırmalarının Avrupa ve Rusya'da 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ayrı bir bilim hâline gelmesi, yabancı Türkologlar tarafından çalışılması ve Doğu biliminin (*Oryantalizm*) içinde yer almasına değinilir. Bu sahanın kendine has terimlerinin olduğu, bu terimler konusunda bir araya toplanmış bir sözlüğün bulunmamasından bahsedilerek hazırlanan bu sözlüğün sınırlarının ne olduğu şöyle ifade edilir:

Biraz zor olsa da önce Türklük Bilimi terimlerinin sınırları belirlenmeye çalışıldı. Bunu yaparken farklı alanlarla ilişkisini göz ardı etmeden Türklük bilimini kendi içinde bütünlük gösteren bir bilim alanı olarak düşünmek gerekiyordu. Bu bakış açısı içinde bir yöntem belirlendi ve merkezinde "Türklük kavramı" ile "Türk dili"nin bulunduğu Türk biliminin özgün terimleri tespit edildi. Sonra da gramer, edebiyat, tarih, coğrafyave folklor gibi tamamlayıcı alanların terimlerinden Türklük bilimi ile doğrudan ilgili olan terimler seçilerek listeye eklendi (s.11).

Sözlüğün içeriği bu şekilde tanımlandıktan sonra bir çalışma alanının ilmî değer taşıması için olmazsa olmaz sayılan üç unsura; *malzeme, yöntem* ve *terim* kavramlarına vurgu yapılır. Türklük bilimi malzemesinin başta Türkçe olmak üzere Türklük ile ilgili her türlü maddî ve manevî değerler olduğuna, Türklük biliminin temelini oluşturan Türkçenin incelenmesinde *art zamanlı, eş zamanlı* ve *karşılaştırmalı* dil bilgisi yöntemlerinin kullanıldığına ve diğer bilim dallarının yöntemlerinden de tamamlayıcı

olarak faydalandığına değinilir. Terim kısmında ise Türklük biliminin kendine özgü terimlerinin varlığına işaret edilip hazırlanan bu sözlükle birlikte, var olan terimlerin mümkün merteye derli toplu bir şekilde bir arada verilmeye çalışıldığına dikkat çekilir.

Kitabın *Sözlüğün Dayandığı Temel İlkeler* kısmında 15 madde yer almaktadır. İlk maddede, bu sözlüğün ‘Türk dili ve lehçeleri merkezli bir Türklük Bilimi Sözlüğü’ olduğu ifade edilmektedir. Diğer maddelerinde, sözlüğün madde başlarının alfabetik dizilmiş alfabetik bir sözlük olduğu, tam manasıyla terim özelliği taşımayan bazı madde başlarının da diğerlerini tamamlaması için sözlükte yer aldığı, sözlük hazırlanırken yerli ve yabancı çok sayıda kaynak tarandığı belirtilmektedir. Ayrıca nelerin madde başı olup olamayacağı 12. maddede ‘Sözlükte, kişi, kurum, eser, süreli yayın ve süreli bilimsel toplantıların adları madde başı olarak verilmemiştir. Ancak Türklük Bilimi alanının önemli ilklerinde oluşturan “fenomen” niteliğindeki birkaç kişi, eser ve kurumun adı madde başı olarak verilmiştir (s.13)’ ifadeleriyle belirtilmiştir. Kullanılan kaynakların ise metin içinde not veya dipnot olarak belirtilmediği, topluca kaynaklar listesinde yer verildiği ifade edilmiştir.

Türklük Biliminde Kullanılan Kısaltmalar başlığının altında 15-24 sayfaları arasında, Türklük Bilimin genel yazıları, kitapları, makaleleri içinde kullanılan kısaltmalar ve karşılıkları okuyucuya sunulmuştur.

Kısaltmalardan örnekler:

a.	: asır
AA	: Ana Altayca
AAnt	: Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
EAT	: Eski Anadolu Türkçesi
Ed.F.	: Edebiyat Fakültesi
ed.	: 1.Edebiyat, 2.Editör
EDPT	: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish

Türklük Biliminde Kullanılan İşaretler bölümünde ‘İşaretler’, ‘Anlamları / Görevleri’ başlıkları yazılıp altlarında iki sütun olarak açıklamalar yapılmıştır. Bu bölüm kitabın 25-35 sayfaları arasındadır. Burada kullanılan işaretler hakkında kitabın *Sözlüğün Dayandığı Temel İlkeler* kısmında 15. maddede şu bilgilere yer verilmektedir: *Türklük Biliminde Kullanılan İşaretler* bölümünde genellikle yazım işaretleri dışında kullanılan diğer işaretlere yer verilmiştir. Bu işaretlerin bir kısmı çok yaygın olmamakla birlikte Türklük bilimi çalışmalarında karşılaşılan işaretlerdir (s.14).

Bu bölümde yer alan işaretlerden birkaç örnek:

æ	Yarı açık e (ä)
+e-	İsimlerin yüklem olarak kullanılmasını sağlar.
-//+e	Buyurma, emir (-ø+ş).
+g	Keyfiyet (İng. Gender) eril, dişil, yansız, vb..
-g	Zarf-fiil; oku-(y)up an+la-maø+dan gibi
+he	Ad durumları (case ending)
l ²	EBT I, EDT ş: VB cāl “yıl” (<*yāl2)=Çuv.šul=GT yāš
r ²	VB cūr (<yūr ²)=Çuv.šir=GT= yūz

Kitabın esas kısmını oluşturan Sözlük bölümü 320 sayfadır. ‘Abakan Türkleri’ madde başı terimi ile başlar, ‘Zetasizm’ ile biter. Bu bölümde Türklük biliminin ihtiva ettiği terimlerle birlikte Türk dilinin grup adları, Türk boylarının tarihleri, dil ve edebiyatları ile Türkoloji ekolleri hakkında bilgiler de yer almaktadır. Sözlükten örnekler:

Adak grubu: Türk lehçelerinin ses özelliklerine göre tasnifindesö içinde ve sonunda yer alan -d/-d sesini -d/-d olarak devam ettiren gruptur. Bu grubun temel temsilcisi Tiva Türkçesi yazı dili ile Karagas/Tofa ağzıdır. (*adak*>*adak*) (s.39).

Altay Dilleri kuramı : Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece, Japonca, Aynuca gibi dillerin Ana Altayca adı verilen bir ana dilden ayrıştıklarını, dolayısıyla da akraba olduklarını iddia eden kuramdır. Daha önce bu konuda çeşitli tespitler yapan araştırmacılar olmakla birlikte, genellikle Gustaf John Ramstedt, Altay dilleri kuramının kurucusu sayılır (s.45-46).

Ceditçi: Genel olarak 19. Yüzyılın ikinci yarısında, Rusya Türkleri arasında eğitim ve kültür alanında ortaya çıkan yenileşme düşüncesini benimseyen veya savunan kişilere denir. Özel olarak ise, 1884 yılında Bahçesaray’da Gaspıralı İsmail Bey tarafından Usûl-ı Cedid adıyla uygulamaya konan yeni eğitim anlayışını benimseyen, savunan ve bu yeni yöntemle eğitim yapan okullarda okuyan kişilere denir (s.83).

Fonetik transkripsiyon: Sözlü dil malzemesini yazıya aktarırken kullanılan çeviri yazı alfabesi ve yazıya çevirme işleminin kendisi.

İdil Bulgar Türkçesi: İdil (Volga) Bulgarlarınınİdil nehrinin üst kısımlarında 13-14.yüzyıllarda konuştuğu Türkçedir. Proto-Bulgar Türkçesinin, diğer bir ifadeyle “r Türkçesi”nin 13-14.yüzyıllarda yaşayan koludur.

Karışık dil: Birden fazla dilin, ses, yapı, söz varlığı, söz dizimi özelliklerinin bir arada görüldüğü dil ya da lehçeler (s.169).

Karışık dilli eser: Karahanlı ve Oğuz Türkçesinin, diğer bir ifadeyle Doğu ve Batı Türkçesinin özelliklerinin bir arada görüldüğü eserlerdir. Behçetü’l Hadâik fi Mevize-ti’l-Halâik, Kudûrî Tercümesi, Ali’nin Kıssa-i Yûsuf’u, Kitâb-ı Güzide, Kitâb-ı Ferâiz, Kitâb-ı Gunya, Mevlana’nın bazı şiirleri, Şeyyad Hamza’nın bazı manzumeleri genellikle karışık dilli eserler olarak kabul edilmektedir (s.169).

Macar Türkolojisi: Macar vakanüvisleri 15. Yüzyıldan itibaren Türkler hakkında bilgiler verirler. 1626 yılında Ahmet Bîcân’ın Envârü’l-Âşıkîn adlı eseri Macarcaya çevrilerek yayımlanır. İlk bilimsel çalışma 18. Yüzyılda Coloquia Familiaria Turcico-Latina adıyla yayımlanan konuşma lılavuzu ve gramer kitabıdır. Modern Türkoloji’nin kuruluşu ise 1830’lara dayanır. Bu tarihten itibarenTürk kültürü, tarihi, dili, edebiyatı gibi değişik alanlarda çalışan birçok Macar Türkolog vardır. Türk dili, ilk kez Budapeşte Üniversitesi’nde Jean Repicsity tarafından okutulmaya başlanmış ve dünyada ilk bağımsız Türkoloji kürsüsü 1870 yılında Macaristan’da kurulmuştur (s.219-220).

Seslik iz: Herhangi bir sesin kaybolması; değişmesi, erimesi veya düşmesi durumunda geride bıraktığı iz veya etki. Türkçede birincil uzun ünlüler kısalıp normal sürelili ünlüler hâline dönüşürken yanlarında bulunan diğer ünlü ve ünsüzler üzerinde bıraktıkları etki, belirti ya da iz için genellikle “seslik iz” terimi kullanılmaktadır (s.269).

Umay: Eski Türklerde, Kalan Umay şeklinde adlandırılan, çocukların ve yavru hayvanların koruyucusu olduğuna inanılan bir ruh-tanrıçadır (s.325).

Yukarıda da içinden örnekler vererek tanıtmaya çalıştığımız bu kitap, daha önce Türkiye’de çıkan Türklük bilimine katkıda bulunmuş eserleri tamamlayıcı mahiyettedir. Bu sahada daha önceki bilgiler, Ahmet Buran’ın “Türklük Bilimi Terimleri Sözlüğü”nde yer alan bilgilerle pekişmiş ve birbirini tamamlamış olmaktadır. Ancak zaman zaman kitapta bazı hususların gözden kaçtığı görülmektedir. Eserin yeni baskısında yer almasını umarak bunlardan bazılarına değinmekte fayda vardır.

Kitapta Alman Türkolojisi, Macar Türkolojisi gibi ekollerin son dönem temsilcilerinden Lars Johanson, Eva Csato, Eva Nagy vb. Türkologların adlarına yer verilmemiş; terimlerde meselâ ‘*kapalı e*’ madde başı olarak yer alırken ‘*açık e*’ madde başı olarak geçmemiştir. *Bakşı* gibi bir folklor terimi sözlükte açıklanırken bu terimin ‘*cırav, yırav, keday, geday, sesen, çeçen, şeşen*’ gibi Türk lehçelerindeki karşılıklarına değinilmemiştir. Sözlükte *masal* bir anlatı türü olarak açıklanırken Türk dünyasında kullanılan *mesel, nağıl, çın, ekiyet, tolğov, öleñ, beyit* gibi halk edebiyatı ile ilgili terimlere; *poema, epos, hece düşmesi, ses düşmesi, ses birleşmesi, ses türemesi* gibi edebiyat ve dilbilgisi terimlerine sözlükte yer verilmemiştir.

Ayrı başlıklar altında Kazan Tatarları, Tatarlar, Nogaylar, Kırım Türkleri anlatılırken onların hanlıklarına ve Altın Ordu’ya değinilmiş fakat *Altın Ordu / Altın Orda* ayrı bir maddede açıklanmamıştır. Oğuzname, Dede Korkut gibi eserlere yer verilmiş, *Çengizname-Çingizname*’ye değinilmemiştir. Ergenekon destanı, Manas destanı, Köroğlu madde başında yer alırken *Göç, Türeyiş, Yaradılış, Alpamış, Edige* gibi destanlara yer verilmemiştir. Bunlar gibi bazı maddelerin eklenmesiyle sözlük daha zengin hâle gelebilir. Ayrıca eserde, daha önce Sovyetler Birliği içinde yer alan bazı Türk boylarına (Başkurt Türkleri s.71 gibi) ait bağımsızlık (1990’lar) sonrası bilgilerin yer almadığı da görülmektedir. Söz gelimi Kırım Özerk Cumhuriyeti, Kosova gibi bölgelerdeki gelişmeler de esere yansıtılabilir. Kırım Özerk Cumhuriyeti (s.192) ve Kırım Türkleri (s.198) maddelerindeki bilgiler sırasıyla 1993 ve 1989 yıllarında bitirilmiştir. 21 Şubat 2014’ten beri Rusya’nın işgalinde olan Kırım Türkleri ile 17 Şubat 2008’de bağımsızlığını ilân eden Kosova hakkındaki bilgiler güncellenebilir. Ahmet Buran’ın eseri Türkoloji sahasında bu konuyla ilgili ilk eser olması bakımından dikkate değerdir. İlerleyen yıllarda güncellenerek zenginleşeceğini tahmin ettiğimiz ve Türkoloji ile ilgilenen herkesin faydalanacağı bu eser vesilesiyle Prof. Dr. Ahmet Buran’a teşekkür ederiz.

Kaynakça

EREN, Hasan (1998). *Türklük Bilimi Sözlüğü I. Yabancı Türkologlar*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ALKAYA, Ercan (2009). "Ahmet Buran. Hayatı ve Eserleri", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 4/8 Fall 2009, (75 s.) = http://www.turkishstudies.net/Makaleler/410410205_ahmet%20buran%20hayat%C4%B1_eserleri.pdf

TDK = http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&kelime=T%C3%BCrkl%C3%BCK%20bilimi&guid=TDK.GTS.532e6634ef18a5.87654930 (17.11.2015)

CODEX CUMANICUS

Argunşah, Mustafa; Güner, Galip (2015), *Codex Cumanicus*, İstanbul: Kesit Yayınları, ISBN : 9786059100595

Melike UÇAR*

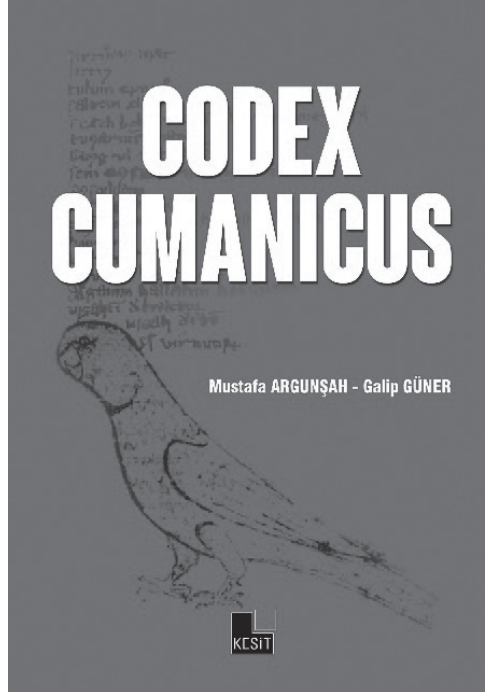
Dil Araştırmaları, Güz 2015/17: 290-295

Türk dilinin büyük eserlerinden birisi olan *Codex Cumanicus* Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi öğretim üyeleri Prof. Dr. Mustafa Argunşah ve Doç. Dr. Galip Güner tarafından geçtiğimiz günlerde yayımlandı. Bu yayın Türkoloji camiasında büyük ilgi gördü.

13. yüzyılın sonlarıyla 14. yüzyılın başlarında Karadeniz'in kuzeyinde yazılmış olan *Codex Cumanicus*, Türk dili tarihinde Latin alfabesiyle yazılmış ilk eser olarak Türkolojide önemli bir yere sahiptir. Kırım'da yazıldığı tahmin edilen bu eserin adı Türkçeye "Kuman kitabı" olarak çevrilebilir. Batılılar Kıpçaklara Kuman demelerine rağmen Türkler bu adı pek kullanmamıştır.

Codex Cumanicus'un meydana geldiği sahaya ve tarihe bakılırsa Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara Kıpçaklar, Peçenekler ve Oğuzların büyük göçlerle geldiği, Cengiz'in

oğullarıyla birlikte Karadeniz'in kuzeyine doğru da göçler yaşandığı ve Cuci Han'ın büyük oğlu Batu Han tarafından 1242 yılında kurulan Altın Ordu İmparatorluğunun nüfusunun büyük bölümünü de Kıpçakların oluşturmaya başladığı görülmektedir. Sonradan Saray şehrinin büyük bir medeniyet ve kültür şehri olması ile bu saha, Cenevizli ve Venedikli tüccarların ticaret yaptığı zengin bir coğrafya hâline gelmiştir. Bu zengin coğrafyada yazılan *Codex Cumanicus* iki ayrı defterden oluşmaktadır. Birincisi, Kıpçaklar ve Farsça konuşan İlhanlılarla ticareti kolaylaştırmak için İtalyan tüccarlar tarafından yazılmış bir gramer ve sözlük kitabıdır. Özellikle Venedik ve Cenevizlilerin kullandığı Latince kelimelerin Farsça ve Kıpçakça karşılıklarının verildiği bu bölüm 55 yapraktan oluşmaktadır. Burada hem gramer bilgileri, özellikle fiil çekimleri hem de ticareti yapılan malların adları üç dilli olarak listelenmiştir. Sadece ticareti yapılan

* Arş. Gör., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, KAYSERİ / TÜRKİYE uçarmelike85@gmail.com

malların adı değil aynı zamanda dinî terimler, yiyecek içecek adları, hayvan adları gibi daha birçok malzeme kelime listeleri şeklinde verilmiştir. Bu defter İtalyan *Codexi* olarak da anılmaktadır.

İkinci defter, misyonerler tarafından yazılmış Hristiyanlığa ait dinî hikâyeler, İncil'den parçalar, ilahiler, vaazlar ile 47 bilmece, *anla-* fiilinin çekimleri, iki sayfalık Latince yazılmış Kıpçak gramerinin bazı özellikleri ile kelime ve cümlecik listelerinden oluşmaktadır. *Alman Codexi* denilen bu bölümde kelime listelerinin karşılıkları çoklukla orta Almanca olarak verilmiştir. Bu defter birbiriyle ilgisiz sayfaların bir araya getirilmesiyle oluşmuştur. Bu yüzden eserde çok farklı kalemler ve imlalar denenmiştir.

Codex Cumanicus, hem çağdaş Kıpçak grubu hem de bütün Türk lehçeleri açısından gerek sözcüklüğü gerek eserde kullanılmış olan alfabenin dönemin dilini Arap alfabesinden daha iyi yansıtmaya sebebiyle oldukça kıymetli bir eserdir. Eserden ilk kez 1656 yılında Tomasini bahsederken eserin ilk bilimsel neşrini de 1880 yılında Combes Geza Kuun gerçekleştirmiştir. Bu eser üzerinde şimdiye kadar birçok bilim adamı çalışma yapmıştır: Klaproth, Bang, Drimba, Gargavets, Grönbech, Tietze vb.

Türkiye'deki Türkoloji camiasında *Codex Cumanicus*'un iki tez, birkaç makale ve bildiri dışında işlenmemiş olmasından dolayı eserin toplu bir neşre ihtiyacı doğmuştur. Bu ihtiyaç doğrultusunda resmî olarak 7. Uluslararası Türk Dili Kurultayı (24-28 Eylül 2012)'nda Prof. Dr. Mustafa Argunşah "Codex Cumanicus'un İmlası II: Yuvarlak Ünlüler", Doç. Dr. Galip Güner "Codex Cumanicus'un İmlası: Ünsüzler" adlı bildirimleri ile eser üzerinde çalışma yaptıklarını bilim dünyasına duyurmuşlardır. Fakat yazarlar bu eser üzerindeki çalışmalarına 2010 yılında başlamıştır. Böylece eser, 4-5 yıllık bir emeğin mahsulü olarak Ekim 2015 tarihinde Türk diline, kültürüne ve bilim dünyasına kazandırılmıştır.

Eserin içeriği ve eseri oluştururken izlenen yolu göstermek amacıyla kitabın hazırlanması sırasında takip edilen sistemden bahsetmekte yarar vardır. Yazarlar izlemiş oldukları yöntemi ve çalışmanın içeriğiyle ilgili bilgileri "Eser Hakkında Birkaç Söz" başlığıyla okuyucularla paylaşmıştır.

Eser, 1079 sayfadan meydana gelmektedir. İçindekiler kısmına bakıldığında, "Eser Hakkında Birkaç Söz" (s. 11-16) ve "Kısaltmalar" (s. 17-20) bölümlerinden sonra gelen "Giriş" (s. 21-36) bölümünde "Codex Cumanicus", "Codex Cumanicus'un ikinci nüshası", "Codex Cumanicus'un yazılış tarihi", "Codex Cumanicus nerede yazıldı?", "Codex Cumanicus'un yazarı", "Codex Cumanicus'un yazılış amacı", "Codex Cumanicus'un dili", "İki ayrı Codex Cumanicus", "İtalyan bölümü", "Alman bölümü", "Codex Cumanicus üzerine yapılan önemli çalışmalar" alt başlıkları ile *Codex Cumanicus* hakkında geniş bir bilgi sunulmaya çalışılmıştır.

"Giriş"ten sonraki bölümde "Codex Cumanicus'un Dil Özellikleri" (s. 37-128) ele alınmıştır. Burası eserin imla, fonetik ve morfolojik özelliklerinin verildiği oldukça hacimli bir bölümdür. *Codex Cumanicus*'un yazım özellikleri, "Ünlülerin Yazımı" ve "Ünsüzlerin Yazımı" (s. 37-58) başlıkları altında detaylandırılmıştır. Burada eserde hangi harflerin hangi seslerle gösterildiği geniş olarak verilmiştir. Ayrıca ünlülerin ve ünsüzlerin gösterilmesinde karşılaşılan zorluklar örneklerle açıklanmıştır. Özellikle ünlülerin yazımından kaynaklanan sorunlarda kimi kelimelerin ince okunduğu gibi kalın da okunabileceği vurgulanmıştır.

Ses Bilgisi (s. 59-71) bölümünde ünlü ve ünsüzlerle ilgili ses olayları örneklerle gösterilmiştir. Bu bölümde ünlü uyumları, ünlü değişimleri, ünlü yuvarlaklaşması, ünlü daralması, ünlü genişlemesi, ünlü düzleşmesi, ünlü türemesi, ünlü düşmesi, kelime başında, içinde ve sonunda görülen ünsüz değişimleri, ünsüz düşmeleri, kelime başında ünsüz türemesi, ünsüz göçüşmesi gibi konular incelenmiştir. Özellikle Kıpçak Türkçesine has bazı ses olaylarında Memluk Kıpçak Türkçesiyle yazılmış eserlerle mukayeseler yapılmış, Kıpçak Türkçesinin iki lehçesi arasındaki farklılık ve benzerliklere dikkat çekilmiştir.

Şekil Bilgisi (s. 73-128) bölümünde yapım ekleri (addan ad, fiilden ad, addan fiil, fiilden fiil türeten ekler), çekim ekleri (ad çekim ekleri, çokluk eki, iyelik ekleri, aitlik eki, hâl ekleri), fiil çekim ekleri, kip ve kip ekleri, haber kipleri (görülen geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman, geniş zaman, gelecek zaman); tasarlama kipleri (emir kipi, istek kipi, şart-dilek kipi, gereklilik kipi), fiillerin birleşik kipli çekimleri, birleşik kipli fiillerin hikâyesi (geniş, görülen geçmiş, duyulan geçmiş, gelecek zaman kipinin hikâyesi, şart-dilek kipinin hikâyesi, birleşik kipli fiillerin şartı (görülen geçmiş zaman kipinin şartı), soru eki, zamirler (şahıs, dönüşlülük, işaret, soru, belirsizlik zamirleri), sıfatlar (niteleme, belirtme, işaret, soru, belirsizlik, sayı, asıl sayı, sıra sayı, kesir sayı, topluluk sayı sıfatları), zarflar (zaman, yer-yön, soru, miktar, durum), edatlar (çekim, bağlama, kuvvetlendirme, cevap edatları, ünlemler), birleşik fiiller, sıfat-fiiller, zarf-fiiller ve ad fiiller hakkında tek tek bilgi verilmiş, bu eklerin işlevleri ile metinlerden seçilen örnekler Türkiye Türkçesindeki karşılıklarıyla birlikte verilmiştir.

Eserin detaylı gramerinden sonra metinler yayımlanmıştır. Burada her iki defterin metinleri ayrı ayrı verilmiştir: Codex Cumanicus I Metin (s. 131-235), Codex Cumanicus II Metin (s.239-325).

Birinci defter karşılıklı üç sütun hâlinde Latince-Farsça-Kumanca kelime listelerinden oluşmaktadır. Elimizdeki çalışmada ise dört sütun bulunmaktadır. Burada Latince ve Farsça kelime listelerinin özgün metinleri yer almamaktadır. Yalnız çeviri yazılı (transkripsiyon) metinleri verilmiştir. Kumanca kelimelerin çeviri yazılı biçimleri üçüncü sütun, özgün biçimleri ise dördüncü sütun olarak verilmiştir. Latince-Farsça-Kumanca kelime listeleri herhangi bir karışıklığa sebep vermemek üzere yazarlar tarafından numaralandırılmıştır. Metinde yapılan düzeltmeler sayfa altlarında gösterilmiştir. Latince kelime listelerinin çeviri yazısında Vladimir Drimba'nın (*Codex Cumanicus. Édition diplomatique avec fac-similés*, Bucarest, 2000), Farsça kelimelerin çeviri yazısında ise András Bodrogligeti'nin (*The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus*, Budapest, 1971) çalışmalarından faydalanıldığı belirtilmiştir.

İkinci defterin yayımında *Codex Cumanicus*'un özgün metni ile çevri yazılı metni alt alta verilmiştir. Bundaki amaç, metin üzerinde çalışacak olanların yazarların özgün metni nasıl gördükleri ve çeviri yazıya nasıl aktardıklarını görmelerini sağlamaktır. Şimdiye kadarki *Codex Cumanicus* çalışmalarında böyle bir yöntem kullanılmamıştı. Bu bölümde yedi ayrı yerde kelime veya cümlecik listeleri bulunmaktadır. "Sözler" olarak başlıklandırılan bu kelimelerin karşısında yer alan Almanca (nadiren Latince) karşılıkları da metin yayımında özgün yazımlarıyla verilmiştir. Metindeki ikinci ve üçüncü sütunlar bu çalışmada da korunmuştur.

Çalışmanın en özgün yönlerinden birisi, ikinci defterdeki metinlerin çeşitli işaretlerden arındırılmış olarak yeniden yayımlanmış olmasıdır (s. 329-409). Bu bölümde

metinler manzumsa mısra düzeninde, mensursa paragraflara ayrılarak verilmiştir. Bu kitapta yer alan 38 metin ayrı ayrı başlıklandırılmıştır. Metinlere başlık verilirken konudan hareket edilmiştir. Her metnin karşısında veya altında Türkiye Türkçesindeki karşılıkları da yer almıştır. Metinlerin Türkiye Türkçesine çevrilmesinde aslına bağlı kalındığı dikkat çekmektedir. Kelime listeleri de Türkiye Türkçesine çevrilmiştir. Bu bölümde yukarıda da belirtildiği gibi 47 bilmece bulunmaktadır. Yazarlar bu bilmece-ler üzerinde daha önce yapılan çalışmalarını da dikkate alarak kimi metinlerde kendi çözüm önerilerini sunmuşlardır. Yazarların da bahsettiği gibi iki sayfalık Latince gramer bölümü Türkiye Türkçesine çevrilmeden bırakılmıştır. İncil'den alınan metinlerin çağdaş Türkçeye karşılıkları da yeni İncil metinlerinden dipnotlarda gösterilmiştir. Böylece okuyuculara, günümüzden yaklaşık 700 yıl önceki metinlerle bugünkü İncil metinleri arasındaki farkları görme imkânı sunulmuş olmaktadır.

Türkiye Türkçesine çevrilmiş metinde şu başlıklar bulunmaktadır: Sözler I, Rab Tanrı'dan cennetten kovulan Adem'e, Sözler II, Vaaz parçası, Sözler III, Bilmece, Günahlardan tövbe duası, Kiliseye davet- af- dil öğrenimiyle ilgili vaaz, Meleğin çobana Mesih'i müjdelemesi, Aziz Stefanos, İsa'nın sünnet gününde vaaz-Kurtarıcı Mesih, Üç müneccimin yıldız ardınca Kudüs'e gidip bebek İsa'yı bulmaları-Epifani, İsa Mesih ve azizlerden alıntılarla Tanrı sevgisi, Matta İncil'inde Tanrı sevgisi, Meleğin cüzzamlı ile günahkârı karşılaştırması, Azizlerden günahları itiraf ve tövbe çağrısı, Havari Pavlus'un ekmeğe-şarap ayını ile ilgili vaazı, Kutsal Cuma günü vaazı, Rabb'in duası: Göklerdeki Babamız, Melekten Meryem'e sesleniş, Latince Kuman grameri, *ağla-* fiilinin çekimleri, Sözler IV, On emir, Atasözleri, Sözler V, Ave Maria: Selam cennetin kapısı, İlahi: İsa bizim kurtarıcımız, İlahi: Kutsal bakire Meryem'den, Bir cümle, İlahi: Azizlerin umudu, İlahi: Kralın nişanları çıksın, İznik-İstanbul iman açıklaması, Notalı İlahi: Hatırlasam mübarek kanını, İlahi: Güneşin doğduğu yerden, Sözler VI, İsa Mesih'in tekrar dirileceğine dair vaaz, Sözler VII.

Çalışmada metinlerden sonra dizinlere yer verilmiş, her iki defterin dizinleri ayrı ayrı verilmiştir. Yalnız her iki metinde geçen ortak kelimeler «krş.» kısaltmasıyla birbirlerine gönderilmiş, böylece araştırmacılara eserleri fonetik ve morfolojik olarak karşılaştırma imkânı sunulmuştur: Codex Cumanicus I Dizin (s. 413-616), Codex Cumanicus II Dizin (s.619-901). Dizinde kelimeler içerisinde kullandıkları cümleyle birlikte alınarak bağlamli dizin yapılmıştır. Her kelimenin metinde kaç kez geçtiği gösterilmiş, birden fazla anlamı varsa maddelenerek verilmiştir. Özgün metinde Latince “vel” ile gösterilen ve aynı anlamda olduğu belirtilen kelimeler “bk.” kısaltmasıyla birbirlerine gönderilmiştir. Kelimelerin dizinde madde başı olmasında Latince ve Farsça karşılıkları esas alınmıştır. Kelimelerin Latince, Farsça ve Almanca karşılıklarına metinde yer verilmişse bunlar aynen dizinlere de taşınmıştır. Yani Türkçe kelimelerin yanında o kelimenin bu dillerdeki karşılıklarını da bulmak mümkün hâle getirilmiştir.

Çalışmanın sonunda Codex Cumanicus'un tıpkıbasımları verilmiştir. Özgün metindeki siyahlıklar temizlenerek oldukça açık bir metin elde edilmiştir. Tıpkıbasımların verilmesiyle okurların metinleri karşılaştırmasına imkân sağlanmıştır: Tıpkıbasımlar (s. 912-1079), Codex Cumanicus I (1a-55b), Codex Cumanicus II (56a-83a).

Eserde dikkat çeken noktalar ve bunlarla ilgili değerlendirmelerim şunlardır:

- Öncelikle Giriş bölümünde verilen bilgiler çalışmanın yöntemini öğrenmek, diğer çalışmalardan farkını görebilmek adına oldukça kıymetlidir. İtalyanca Codex'in Kuun'dan sonra hiçbir yerde üç sütun hâlinde karşılaştırmalı olarak yayımlanmamış olmasını ve bu yayının da 1880 yılına ait olduğunu bilmek yeni yayının boşlukları ne derece doldurduğunu da gözler önüne sermektedir.
- Eserin yeni yayınında dikkat çeken en önemli husus yeni tespitlerin olması, yazarların *Codex Cumanicus*'a dair yorumlarıdır. Bu yorumlar eseri klasik bir düzlemde çıkarıp kelimelerin veya cümlelerin metin bağlamında semantik açıdan incelenmesini sağlamıştır.
- *Codex Cumanicus*'un birinci kitabının yazılış tarihini tespit etmekte eserde geçen ay adları oldukça önemlidir. Bu yayından önceki çalışmalarda bilim adamları buradaki takvimden yararlanarak tarih konusunda fikir beyan etmişlerdir. Latince ve Farsça sütündeki ay adlarını karşılaştırarak hangi yılın ocak ayının Arap aylarından safere karşı geldiğini tespit edebilmenin mümkün olduğunu savunan yazarlar, Türk Tarih Kurumunun Genel Ağ ortamında yaygın olarak kullanılan Tarih Çevirme Kılavuzu yardımıyla 1 Ocak 1294 tarihinin tam karşılığı 1 Safer 693 olduğunu bundan yola çıkarak da eserin 1291, 1292, 1293 yıllarından birinde yazıldığını tespit etmektedirler. Bu fikri sağlamlaştırmak için Ocak, Haziran, Ağustos ve Aralık ayları için de aynı sistemi uygulamışlardır. Böylece *Codex Cumanicus*'un yazılış tarihine yeni bir yorum getirilmiştir.
- *Codex Cumanicus*'un yazılış yeri olarak diğer araştırmacıların tahminlerinden de yararlanılarak İtalyan bölümü için Karadeniz'in kuzeyinde Kırım civarında, Alman bölümü için Kıpçak şehirlerinden birinde yazılmış olabileceği düşünüldüğü belirtilmiştir.
- *Codex Cumanicus*'un yazarı ve yazılış amacı hakkında genel kanıdan farklı bir yorum getirilmemiştir. Latin harfli metinlerin tarihî Türk lehçelerinin bütün fonetik sorunlarını çözeceğine dair görüşlerin doğru olmadığını savunan yazarlar, bir sesin bazen dört harfle bile gösterildiğini ifade ederek *Codex Cumanicus*'un her sorunu çözebilecek sihirli bir anahtar olamayacağını savunmaktadırlar. Bu durumun gerekçesi olarak, her ses için ayrı bir harfin kullanılmamış olması verilmektedir.
- Birinci bölümde Türkçe metnin çeviri yazısını üçüncü sütunda, özgün biçimini ise dördüncü sütunda veren yazarlar metne sonradan ikinci el tarafından eklenen kelimeleri italik olarak göstermişlerdir. Bu sistemde Kuun, Grønbech ve Drimba'yı da rehber edinen yazarlar, tarihî ve çağdaş lehçelerdeki metin ve sözlüklerden yararlanarak her kelimenin doğru anlamı bulma yoluna gitmişlerdir. Ayrıca her kelimeyi Farsça ve Latincedeki anlamları ile de karşılaştırmışlar, bazı kelimelerin anlamlarının üç dilde de farklı olduğunu tespit etmişlerdir.
- Metnin orijinalindeki kaymalar ve hatalar düzeltilmeye çalışılmıştır: Mesela s. 201'de yer alan 30. satırda Latince *distortus* karşılığında Türkçe *bir kat*, 31. satırda *simples* (simplex) karşılığında *ekki kat* yazılmıştır. Kelimeleri Farsça ile de karşılaştıran yazarlar, Latince sütündeki yanlışlığı fark edip metni dü-

zeltmişler, bunu da dipnotlarda ifade etmişlerdir.

- İkinci defterin metni bir kez de normalleştirilerek yayımlanmış, noktalama işaretleri ve başlıklar konulmuştur. Metin okunurken kimin ne dediğinden ziyade yazarların yorumları ve bakış açılarının sunulduğu görülmektedir. Bu bölümün en büyük avantajı eserdeki mensur ve manzum parçaların önceden Kuun, Drimba ve Garkavets tarafından yayımlanmış olmasıdır. Bu durum yazarlara ciddi bir katkı sağlasa da metinler dışında kalan kelimelerin her iki çalışmada da olmaması ve ilk defa bu yaygın ile “Sözler” başlığında verilmiş olması dikkat çekicidir.
- İkinci kitaptaki İncil’de geçen Kıpçakça metinler, yeni İncil çevirilerinden alınarak dipnotta gösterilmiştir. Örnek: *Kim éter benim buyruhum, ol meni söver.*” (Yuhanna 14/21: “*Kim buyruklarımı bilir ve yerine getirirse, işte beni seven odur...*”) (s. 355)
- Yeni yayının Türkolojiye en büyük katkılarından birisi dizinde gizlidir. Gerek kullanılan sistem gerekse söz varlığının tespitinde birçok dilden yararlanılarak hazırlanmış olması bilim dünyası için paha biçilemez değerdedir. Sadece madde başlarını sayarak yaptığımız tespitte Codex Cumanicus Dizin I’de 1722 kelime yer alırken Codex Cumanicus Dizin II’de 2033 kelime yer almaktadır. Tek bir kelimeyi bile atlamadan metin neşredilmeye ve sözlük hazırlanmaya çalışılmış, çeviri yazıların Türkçe ve Farsçası da sunulmuştur. Yazarlar, bu iki defterin metin ve dizinlerini ayrı ayrı ele almışlardır. Bunun sebebi olarak da her iki defterin birbiriyle ilgisinin bulunmamasını, farklı zamanlarda ve coğrafyalarda farklı kişiler tarafından yazılmış olmasını göstermişlerdir.
- Aynı olan kelimeler dizinde birbirine gönderme yapıp eserdeki fonetik farklılıkların kolayca görülmesi sağlanmıştır. Dizinde bir kelimenin birden fazla anlamı varsa farklı madde başlarında verilmiştir: *iri-*: *sızmak, eriyip akmak, erimek* (bk. *sız-*) (s. 720); *sız-*: *erimek, eriyip akmak, sızmak* (bk. *iri-*) (s. 814).
- Her iki defterdeki kelimeler dizinde hem birbirleriyle hem de kendi içerisinde karşılaştırmalı olarak verilmiştir: *kümiş* gümüş (Lat. *argentum*, Far. *noğra*) (krş. CCII kömiş, kümiş) (s. 520); *şiş-* kabarmak, şişmek (bk. *köbö-*, krş. CCI şiş-) (s. 824).
- Alıntı kelimelerin geldiği diller ve o dillerdeki özgün biçimleri gösterilmiştir: *lahan* (< Far. *lagan*) vaftiz leğeni, vaftiz teknesi (s. 771), *us* (II) (< Mo. *us*) ıslak, yaş (Lat. *balneatus*, Far. *tar*) (s. 590).

Yazarların da vurguladığı gibi, *Codex Cumanicus*, Türk kültür ve dil tarihinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu kadar önemli bir eserin Türkiye Türkolojisi tarafından şimdiye kadar yayımlanmaması büyük bir eksiklikti. Bu ciddi yayın Türkçenin sözlüklerine önemli katkılar sağlayacaktır. Yazarlar çalışmalarının eksiksiz ve hatasız olduğu iddiasında değiller. Özellikle eser üzerinde yeniden düşünülmesini, varsa yanlışlık ve eksikliklerin hep birlikte ortadan kaldırılması için çaba gösterilmesini talep etmektedirler.

Türkçenin ve Türk kültürünün temel taşlarından birisi olan *Codex Cumanicus*’un Türkiye’de yayımlanmış olması sevindirici bir olaydır. Bu yayınlı eseri Türklük bilimine kazandıran Prof. Dr. Mustafa Argunşah ile Doç. Dr. Galip Güner’e Türkiye Türkologları olarak ne kadar teşekkür etssek azdır.

TÜRKÇEDE FOSİL KELİMELER

Çolak, Gülcan (2015), *Türkçede Fossil Kelimeler*, Grafiker Yayınları, Ankara, ISBN: 978-605-9247-02-3

İbrahim YILMAZ*

Dil Araştırmaları, Güz 2015/17: 296-298

Dil, kültür aktarımında en önemli unsurlardan biridir. Atasözleri, tekerlemeler, ilişki sözleri, ikilemeler, deyimler ve birleşik sözler gibi kalıplaşmış söz birlikleri ise, söz konusu kültür aktarımında ayrı bir yere sahiptir. Toplumun yapısı, dünya görüşü, deneyimleri kalıplaşmış söz birliklerinde tüm canlılığıyla gözler önüne serilir.

Türkçede Fossil Kelimeler adını taşıyan Gülcan Çolak imzalı kitapta, ölçünlü Türkiye Türkçesinde büyük oranda kullanımdan kalkmış, varlığını ancak kalıplaşmış söz birliklerinde devam ettirebilen kelimeler incelenmiştir. Bu çalışma; kalıplaşmış söz birliklerinde, yalnızca sesleri birbirini çağrıştırdığı için bir arada kullanıldığı sanılan ve bazılarınin (belki birçoğunun) bir anlamının olmadığı düşünülen kelimelerin -yazarının ifadesiyle- “varlık direnişi”ni ele almaktadır.

Eser, kalıplaşmış söz birlikleri içinde yaşayan fosil sözlükbirimler ile sınırlandırılmış; fosil kök, gövde ya da ekler, araştırmanın dışında tutulmuştur.

Kitap, 2 ana bölümden oluşmaktadır. Yazarın kalıplaşmış söz birliklerinde varlığını sürdüren unutulmuş kelimeler üzerine çalışmasının gerekçelerini açıkladığı *Ön Söz* ve *Kısaltmaların* ardından *Kuramsal Çerçeve* bölümü gelmektedir. Bu başlık altında, kalıplaşmış söz birlikleri tanımlanmış, sınıflandırılmıştır.

Fosil kelimelerin arkaik kelimeler ile karıştırılabileceği düşünülerek bu iki kavram arasındaki farklar üzerinde önemle durulmuştur. Türkçe Sözlük'te “kullanıldığı çağdan daha eski bir çağa ait biçimin, yapının özelliği” (2011: 153) olarak ifade edilen *arkaizm* ile *fosil / kalıntı (relic)* kavramları arasında farklılıklar bulunmaktadır. “Arkaik unsurdan bahsedilmesi için muhakkak bir karşılaştırma yapılması gerekir. Bu karşılaştırma ya *eşzamanlı* olarak o dönemdeki bir başka diyalekt ile ya da *artzamanlı* olarak söz konusu diyalektin eski dönemi ile yapılabilir” (Gülsevin 2015: 3). Eş zamanlı olarak incelendiğinde, Kazak Türkçesi kelime başı k- ünsüzünü (kel-) devam ettiriyor olması bakımından Türkiye Türkçesi g- (gel-) şekline göre daha arkaik bir şekli kullanmaktadır. Artzamanlı olarak bakıldığında ise, Batı Türkçesindeki k- > g- ötümlüleşmesine uymayan olan *kişi, keçi...* kelimeleri Türkiye Türkçesindeki normal eğilimin dışında kalan, arkaik şekillerdir (Gülsevin 2015: 4-5). “Fosillerin eski Türkçedeki biçimleriyle var olmaları gerektiği gibi en karakteristik özellikleri, dilin geçmiş dönemlerinde bağımsız kullanımlara sahipken günümüzde kalıplaşmış söz birliklerine sıkışarak varlık göstermeleridir” (s. 17-18). Mesela, *menem, çala, fişne, sepelek* kelimeleri arkaik unsur değildir; ancak Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde bağımsız kullanılmadıkları *ne menem, çalakalem, aşna fişne, sersem sepelek* gibi kalıplaşmış söz birliklerinde kal-

* Arş. Gör., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, yilmazibrahim@gazi.edu.tr

dıkları için fosildir.

Fosil kelimelerin anlamlarının bilinip bilinmediğinin tespiti için mülakat tekniği uygulanmıştır. *Fosil Kelimelerin Anlamlandırılması Üzerine Bir Araştırma* alt başlığı altında araştırmanın yöntemi, ölçeği, varsayımları ve sonuçları ortaya konulmuş ve fosillerin içlerinde yer aldıkları söz birliklerinin katılımcılarca çok büyük ölçüde doğru açıklandığı, fosillerin iletişimde bir güçlüğüne yol açmadığı sonucuna varılmıştır. *Kuramsal Çerçeve* bölümünün son kısmında ise, Türkçedeki arkaik ögeler üzerine bugüne kadar yapılan çalışmalara değinilmiştir.

Türkçedeki Fosil Kelimeler Araştırması adını taşıyan ikinci bölüm, Türkçe Ulusal Derleminden hareketle, Türkiye Türkçesinde fosil kelimelerin bir listesinin oluşturulması ve bu kelimelerin içinde dondukları kalıplaşmış söz birliklerinin günümüzdeki kullanımlarının ortaya konması amacıyla. Kalıplaşmış söz birlikleri; *atasözleri ve tekerlemeler; ilişki sözleri, ikilemeler, deyimler ve birleşik sözler* olarak 5 alt başlığa ayrılmış ve her birindeki fosil kelimeler; asıl anlamları, içinde yer aldıkları söz birliklerinin anlamları ve –varsa- bağımsız kullanım örnekleri ile değerlendirilmiştir. Toplam 212 kelimeyi içeren fosil kelimeler araştırması, aşağıdaki gibi son derece ilgi çekici örnekleri barındırmaktadır:

afra: *Ar. tavr* Bağırıp çağırma, etrafı korkutma., **tafra:** *Ar. tafra* 1. Yukarı sıçrama 2. Aşırı bir gururla kendini büyültme, gururlanma, böbürlenme. 3. İmparatorluk döneminde, ilmiye sınıfında derce atlamaya verilen ad 4. Asık yüz, asık surat – **afra tafra:** 1. Çalım. 2. Çalımlı bir biçimde, **afra tafra yapmak:** Kendini üstün göstermek, böbürlenmek, **tafra yapmak:** Bilmiş ve kendini üstün gösteren tavırlar takınmak (s. 49, 102).

büğü: Kambur, tümsek, eğik, bükülmüş. - **eğri büğü:** Yer yer eğrilmiş ve bükülmüş olan, çarpık çurpuk (s. 65).

çala: 1. Defa, kez. 2. Bir an, bir ara. 3. Fırsat. 4. Bazı isimlerden önce gelerek deyim in fi line çabukluk, süreklilik, dikkatsizlik ve üstünkörülük anlamı taşıyan birleşik zarflar yapar. – **çalakalem:** Gelişigüzel, düşünmeden ve çabucak (yazmak). – **çalakaşık:** Devamlı yiyerek, aralıksız kaşıklayarak (s. 122).

çingar: *Yun. dzingra* Gürültü, patırtı, kargaşa, kavga. - **çingar çıkmak (kopmak):** Gürültü, kavga çıkmak (s.126).

kerli: Far. ker + Türk. +li Güçlü, kudretli, görkemli, gösterişli. **ferli:** Far. fer + Türk. +li Güçlü, kuvvetli, canlı, ışıklı. - **kerli ferli / kelli felli:** Gösterişli, iyi giyinmiş, ağırbaşlı, vakarlı (s. 73, 84).

tefek: 1. Asma 2. Asmanın koruk olacak çiçekleri. 3. Yaprak. – **ufak tefek:** 1. Gerekle küçük eşya, araç gereç 2. Çok yer kaplamayan, küçük. 3. Kısa ve zayıf. 4. Sönük, zayıf. 5. Çok gerekli olmayan, önemsiz (s.103).

İkinci bölüm; değerlendirme ve sonuç kısmı, kaynaklar ve fosil kelimeler dizini ile sonlanmaktadır. İnceleme sonucunda, ele alınan 212 kelimenin ya tamamen fosilleştiği ya da fosilleşme sürecinde olduğu görülmüştür. Bölüm içerisinde, ayrıca, kalıplaşmış söz birliklerindeki fosilleşme oranları, fosil kelimelerin kökenleri gibi verilerin yer aldığı tablo ve şekiller de bulunmaktadır.

Kalıplaşmış söz birliklerinde yaşamaya devam eden unutulmuş kelimelerin incelendiği *Türkçede Fossil Kelimeler*, Türk dili araştırmacıları için oldukça ilgi çekici ve yepyeni bir çalışma sahasının kapılarını aralamaktadır. Gülcan Çolak'ı bu çalışmasından dolayı kutluyoruz.

Kaynakça

- GÜLSEVİN, Güner (2015). “Arkaik-Periferik Kavramı ve Bu Kavramın Tarihi Batı Rumeli Türkçesi Ağzılarının Tespitindeki Önemi”, *The Journal of Academic Social Science Studies* (32), 1-12.
- KOMİSYON (2011). *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

EMİR NİZĀMU'D-DİN ʿALĪ ŞĒR-İ NEVĀYĪ ʿHAMSE TÖRTÜNÇİ DĀSTĀN SEBʿA-YĪ SEYYĀR [YEDİ GEZEĞEN] GİRİŞ - METİN

Güzin Tural (2015), Emîr Nizâmu'd-dîn ʿAlî Şēr-i Nevâyî ʿHamse Törtünçü Dâstân Sebʿa-yi Seyyâr [Yedi Gezeğen] Giriş - metin, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, 433 s., ISBN: 978-975-16-3027-8

Nuray TAMİR*

Dil Araştırmaları, Güz 2015/17: 299-303

Türkiye'deki Çağatay Türkçesi ile ilgili çalışmalarda Ali Şîr Nevâyî'nin eserleri üzerine yapılan incelemeler büyük öneme sahiptir. Bu alandaki ilk ayrıntılı çalışma olarak Agâh Sırrı Levend'in dört ciltlik Ali Şîr Nevaî (*I. Cilt: Hayatı, Sanatı ve Kişiliği 1965; II. Cilt: Divanlar 1966; III. Cilt: Hamse 1967; IV. Cilt: Divanlar İle Hamse Dışındaki Eserler 1968*) adlı Türk Dil Kurumu tarafından yayınlanan eseri gösterilebilir. Bu yayının dışında sayılabilecek diğer çalışmalar, Nevâyî'nin eserleri üzerine hazırlanan ve daha sonra birçoğu TDK tarafından yayınlanan tezler olmuştur (Canım 2002: 137-146). Bu kurumda yayınlanan tezler ve Nevâyî'nin diğer eserleri "Ali Şîr Nevâyî Külliyyatı" serisini oluşturmaktadır. Bu seride yayınlanan eserler şunlardır:

- Kemal Eraslan, Mîzânu'l-Evzân (Vezinler Terazisi) (1993)
- Mustafa Canpolat, Lisânü't-Tayr (1995)
- Gönül Alpay Tekin, Ferhâd ü Şîrîn (1996)
- Ülkü Çelik, Leylî vü Mecnun (1996)
- Kemal Eraslan, Nesayimü'l-Mahabbe min Şemayimi'l-Fütüvve (1996)
- F. Sema Barutçu Özönder, Muhâkemetü'l-Lugateyn (İki Dilin Muhakemesi) (1996)
- Önal Kaya, Fevayidü'l-Kiber (1996)
- Kemal Eraslan, Mecalisü'n-Nefayis I (Giriş ve Metin), Mecalisü'n-Nefayis II (Çeviri ve Notlar, Farsça Çeviri: Naci Tokman) (2001)
- Hatice Tören, Sedd-i İskenderi (2001)
- Kaya Türkay, Bedâyiü'l-Vasat-Üçüncü Divan (2002)
- Günay Kut, Ğarâ'ibü's-Şîğar (2003)
- Metin Karaörs, Nevadirü's-Şebab (2006)

Türk Dil Kurumu bu yayım serisiyle birlikte gösterdiği Ali Şîr Nevâyî'ye olan vefasını bir de Onun "560. Doğum ve 500. Ölüm Yıldönümlerini Anma Toplatısı" düzenleyerek taçlandırmış; 2001 yılında gerçekleştirilen bu toplantıdaki bildirimleri 2004 yılında kitap hâlinde yayınlayarak daha geniş kitlelere ulaşmasını sağlamıştır. Mustafa

* Arş. Gör., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara / TÜRKİYE, nuraytmr@gmail.com

S. Kaçalın'ın Hazırladığı Niyâzi: Nevâyî'nin Sözlere ve Çağatayca Tanıklar (2011) da bu çalışmaların devamı niteliğindedir.

Nevâyî ile ilgili çalışmalar diğer kurumlarda da görülmüştür; bunlardan birisi de Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'dür. Enstitü tarafından yayınlanan Dil Araştırmaları dizisinde, Vahit Türk ve Şaban Doğan'ın hazırladığı yedinci kitap Ali Şir Nevâyî Hayretü'l-Ebrâr (2015) adını taşımaktadır. Bu dizideki sekizinci kitap ise Ali Şir Nevâyî Vakfiye adı ile Vahit Türk tarafından hazırlanmıştır (2015). Ayşehan Deniz Abik'in 2006 yılında Seçkin Yayınevinde basılan Ali Şir Nevayî Hamsetü'l-Mütehâyirin adlı eseri de Nevâyî külliyyatına önemli bir katkıdır.

Nevâyî eserlerinden bir diğeri de 2015 yılında Türkoloji camiasına kazandırılmıştır. Güzin Çöktü Tural'ın doktora tezi olarak hazırladığı Nevâyî'nin Seb'a-yi Seyyâre adlı eseri bu yıl Türk Dil Kurumu tarafından yayınlanmıştır.

Çok erken bir yaşta kaybettiğimiz Güzin Çöktü Tural'dan kısaca bahsetmenin uygun olacağını düşünüyorum. Güzin Çöktü Tural; 1957 Adana doğumludur. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nden 1979 yılında mezun olur. 1980-86 yılları arasında İstanbul ve Ankara'daki liselerde edebiyat öğretmenliği ve idarecilik yaptıktan sonra 1986 yılında Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Bölümünde Araştırma Görevlisi olur. 1985 yılında aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda yüksek lisansını bitirir. 1993 yılında ise yine aynı enstitünün Türk Dili Bilim Dalı'nda doktorasını tamamlar ve Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne yardımcı doçent olarak atanır. Bölümde verdiği lisans ve yüksek lisans dersleri şunlardır: Türkiye Türkçesi, Orhun Türkçesi, Çağatay Türkçesi, Türk Dilinin Kaynakları, Orhun Türkçesi Üzerine Araştırmalar, Eski Uygur Türkçesi Üzerine Araştırmalar. Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümünde de Yeni Uygur Türkçesi Ses ve Şekil Bilgisi. Derslerinin dışında Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı tarafından yürütülen Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Projesinde Başkan Yardımcılığı görevini üstlenir ve Yürütme Kurulu Üyeliği görevinde bulunur. Türk Ocakları Genel Merkezi Hanımlar Kolunda ve Ankara Ocağı Hars Heyetinde görev yapar (Gülensoy 2015: 348-351). Güzin Çöktü Tural, akademik hayatının en verimli çağında, 12.11.2006 tarihinde ani bir ölümle aramızdan ayrılmıştır.

Güzin Çöktü Tural'ın yüksek lisans ve doktora tezleri Ali Şir Nevâyî'nin eserleri üzerinedir. Her iki tezini de Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'un danışmanlığında hazırlamıştır. 1985 yılında tamamladığı yüksek lisans tezi "Ali Şir Nevâyî Mahbûbü'l-Kulûb" adını taşır. 1993 yılında ise "Ali Şir Nevâyî, Seb'a-i Seyyâre" başlıklı tezi ile doktor unvanını almıştır. Tezlerinin dışında da Nevâyî ile ilgili bildiri ve makaleleri bulunmaktadır. (Tural 1993b, 1996, 2009) Bu çalışmalarının amacını Güzin Çöktü Tural, doktora tezinin "Söz Başı"nda şöyle ifade etmektedir:

"Nevâyî'nin eserlerinin mukayeseli metinlerini hazırlamak, kelime hazinesini tespit etmek ve eserlerini Türkiye Türkçesine aktarmak bizce lüzumlu bir işti. Bu düşünceden hareketle Seb'a-i Seyyâre'yi tez konusu olarak aldık." (Tural 1993a: II)

Bu yazıda tanıtılan eser; Güzin Çöktü Tural'ın doktora tezinin gözden geçirilerek tekrar basılmış şeklidir. Eserin Giriş kısmında ilk olarak Nevâyî'nin "Hayatı" başlığı

yer almış, bu başlık altında Hüseyin Baykara ile dostluğu, devlet makamlarındaki görevleri, idareciliği gibi bilgilere değinilmiştir. Daha sonra “Sanatı” başlığında Onun Çağatay Türkçesinin oluşumunda ve gelişimindeki rolü; Türkçeyi o dönemin edebî dili olan Farsça karşısında güçlendirmesi ve Türkçeye verdiği önemden bahsedilmiştir. Ayrıca o dönemde etkilediği ve etkilendiği şairler anlatılmış; bu durum Fuzulî'nin bu metinden ilham alarak yazdığı beyitlerle örnekendirilmiştir. “Eserleri” başlığında Nevâyî'nin eserleri kısaca tanıtılmıştır. “Hamsenin Dördüncü Destanı Seb'a-yi Seyyār” başlığında ise metnin Nevâyî'nin hamsesinin dördüncü mesnevisi olduğu, vezni, beyit sayısı, Nizâmî'nin Heft Peyker ve Emîr Hüsrev'in Heşt Bihişt mesnevilerine cevap niteliğinde olması, bir de bu mesnevide hikâye edilen Sâsânî hükümdarı Behrâm-ı Gûr'un tarihî kaynaklarda ve edebiyattaki yeri bilgileri verilmiştir. Bahsi geçen tarihî kaynaklar Arapça ve Farsça olanlardır. Edebiyattaki yeri ise müelliflerce konu edilen Behram hikâyelerine dairdir. Güzin Çöktü Tural'a göre Nevâyî “Türk edebiyatında ilk hamse şairi olmakla beraber aynı zamanda ilk Behrâm hikâyesi yazarıdır” (Tural 2015: 23). Bu kısımda Firdevsi'nin Şehname'sinde, Nizâmî'nin ve Emîr Hüsrev'in adı geçen eserleri ile Nevâyî'nin dördüncü mesnevisinde yer alan Behram hikâyelerindeki olaylar epizotlar açısından karşılaştırılır. Nevâyî'nin bu mesnevisiyle cevap verdiği eserlerin aksine, Behram'ı daha olumlu bir karakter olarak değiştirdiği kendi sözleriyle gösterilir. Daha sonra Türk Edebiyatında Behram hikâyesi yazan diğer isimlere ve onların eserlerine yer verilir. Sonraki başlıkta ise beyit numaraları ile metnin bölümleri ve bu bölümlerde anlatılanlar özetlenmiştir. Buna göre metnin konusu şöyledir:

Yedi iklim şahını haraca bağlayan Sâsânî hükümdarı Şah Behrâm-ı Gûr, Hıta ülkesindeki güzel ve yetenekli bir cariyeye olan Dilârâm'ın resmini görünce ona âşık olur ve çabaları sonucunda aşkına kavuşur. Birlikte çıktıkları bir av sırasında Dilârâm'ın kendisine söylediği ve pişman olduğu bir sözü affetmeyerek onu cezalandırır. Hükümdar sarhoş olduğu için bir anda verdiği kararla Dilârâm'ı çöle atırır. Sonra kendisine geldiğinde yaptığından pişman olur; fakat bu durum hastalanmasına yol açar. Hastalığına bulunan son çare şudur: Şaha bağlı yedi iklim şahı birer köşk yaptıracak ve bu köşkların her biri iklimi etkileyen seyyare renginde boyanacaktır. Köşklere yedi iklimden gelen güzel birer kız yer alır. Şahın bu köşklere gidişi de seyyarenin hâkim olduğu günlere göredir. İlk olarak cumartesi günü siyah köşke gider; pazar günü sarı köşke; pazartesi günü yeşil köşke; salı günü gül renkli köşke; çarşamba günü mavi renkli köşke; perşembe günü sandal renkli köşke ve son olarak cuma günü kâfûr (beyaz) renkli köşke gider. Her bir ziyaretinde bu genç kızlar hekimlerin tavsiyesi sebebiyle hükümdardan uzak dururlar; fakat Behram'ın uykusunun gelebilmesi için masalcı bulurlar. Bu her ziyarette devam eder. Her günün masalı farklıdır; bu masaları dinleyen şah uykuya dalar. Cuma günü dinlediği masalda ise anlatılanlar Dilârâm'la ilgilidir; bu masaldan yola çıkarak Şah sevgilisine kavuşur ve hastalığı düzelir. Daha sonra hükümdar katıldığı bir av sırasında yaşanan yağmur ve sel felaketi ile vefat eder.

Güzin Çöktü Tural bu özetten sonra eserin nüshaları hakkında bilgi verir. Bu bilgilere göre; Türkiye'de tespit edebilen on üç nüsha vardır. Tezin tenkitli metninde Revan Nüshası, Fatih Nüshası, Süleymaniye Nüshası ve Topkapı Nüshası kullanılmıştır. Bu nüshalarla ilgili bilgilerden sonra “Metnin Tespiti ve Tertibi” başlığı yer alır. Buna göre metin için esas alınan nüsha Revan Nüshasıdır; bunun sebebi tam bir külliyat

içinde yer alması, Herat'ta ve Nevâyî hayattayken istinsah edilmiş olmasıdır. Bu sebep açıklanırken nüshalar birbiriyle karşılaştırılmıştır. Metni oluşturma safhasında esas alınan okuyuş tercihleri de bu başlıkta yer alır. Giriş kısmından sonra metin bölümü yer almaktadır ve büyük bir hacme sahiptir. Tezin ikinci cildini oluşturan Dizin basılı esere eklenmemiştir.

Eser, Prof. Dr. Mustafa S. Kaçalın ve Prof. Dr. Zühal Ölmez tarafından incelenmiştir. Prof. Dr. Mustafa S. Kaçalın metin tashihi ve 1993 yılından bu yana Nevâyî ile ilgili gelişen bibliyografya gibi bilgilere eklemelerle esere katkıda bulunmuştur. Eserdeki ilk tashih, tezin adında geçen “Seb^a-i Seyyâre” tamlamasının “Seb^a-yi Seyyâr” olarak tercih edilmesidir. Bu durum “Seb^a-yi Seyyâr adı üzerinde birkaç söz” başlığında şöyle açıklanmıştır (Tural 2015: 8-10):

“Eserin 4881 ve 4976. beyitlerinde adı *seb^a-yi seyyâr*¹ olarak geçmektedir. Bilahare *Muhâkimetü'l-Luğateyn* adlı eserinde “Yana çân *Seb^a-yi Seyyâre* resedin zamîrim bağlaptur, Eşref *Heft Peyker*'iniÆ yetti hür-veşin⁽²⁶⁾ pêşkeşimğa yarağlaptur²⁷” satırları geçer. Buna göre yaygın kullanılan biçim *seb^a-yi seyyâre* olup [=Gezegenin Yedisi / Yedi gezegenler, Gezegen yediler, Gezegen yedili] ... gibi çevrilebilen ibareyi bir anlama oturtmak güçtür. (...)

¹İsim ve sıfat tamlamalarında belirtilen (*mużâf* ‘tamlanan’) kelimenin sonunda *yâ-yi izâfet* ‘tamlama y’si’ (ya hâ-yi gayr-i malfûz / hâ-yi resmiyyeden sonra) *yâ-yi ebter* ‘kesik y (kuyruksuz y)’in gösterilmesi Türkçede iki ünlü arasına yardımcı y ünsüzü (*yâ-yi miyâncî*) girmesi kuralıyla da örtüşür. Bu sebeple *seb^a-yi seyyâr* yazılış tercih edilmiştir.

(...) Fa. *Sayyâra-yi Sab^a* sıfat tamlaması *Sab^a-Sayyâra* biçiminde yazılmalı. Sonradan *tercî-i band* olması gibi *Sab^a-yi Sayyâra* biçimi doğmuş olmalı.

(...) Sonuç olarak *Sab^a-Sayyâra* [=Yedi Gezegen] adlandırması ..., *tercî-bend* (< *bend-i tercî*)’in *tercî-i bend* ve *terkîb-bend* (< *bend-i tarkîb*)’in *terkîb-i bend* olması gibi bir yanlış algılama mı?”

Diğer bir tashih de eserin müellifinin ismi ile ilgilidir. Tezde geçen “Ali Şîr Nevâyî”, “Nizâmeddîn Ali Şîr” ismi eserde “Emîr Nizâmu’d-dîn ‘Ali Şêr Nevâyî” olarak görülmektedir. Nevâyî’nin eserlerinin adları, giriş kısmında bahsedilen diğer eserler ve şahıs adlarında da tashihler bulunmaktadır. Mesela; Behrâm-ı Gûr, basılı eserde Behrâm-gor olarak geçmektedir.

Tezin giriş bölümünde verilen nüsha adları, eserde Revan Nüshası R₁, Fatih Nüshası F₁, Fatih Nüshası F₂, Revan Nüshası R₂ olarak geçmektedir ve metinde bu kısaltmaları ile görülmektedir. Giriş bölümünün son başlığında, bu metinde geçen ve çeşitli Çağatay Sözlüklerinde görülen beyitlerin numaraları, her bir sözlüğe verilen farklı renkle anlaşılır biçimde gösterilmiştir. Metinde uzun ifadelerle belirtilen başlıklar, “İçindekiler” kısmında bu başlıkların özeti niteliğinde daha kısa tutulmuştur.

Basılı eserde kullanılan transkripsiyon sistemi tezdekinden farklılık göstermektedir. Tezde geçen Türkçe kelimelerden bazıları “yitti, kiyip, dik, kiçkeni, ikkinçi, kitürgen, itti”, eserde “yetti, këyip, dëk, këçkeni, êkkinçi, këtürgen, êtti” şeklinde yer almıştır. Arapça ve Farsça kelimelerde ise orijinalindeki söylenişe göre yazılış görülmektedir. Tezde görülen “söz, çün, belki perâkende, neşr, nişâr, zâtı, ‘özrin, rüşen,

gevher, hürşid" vb. örnekler eserde "süz, çân, bel-ki, perâgende, netr, niâr, dâti, "ödrin, roşen, göher, h'ür-şed" şeklinde yazılmışlardır.

Tezde her beytin numarası vardır; eserde ise her üç beyitte bir olmak üzere numaralar verilmiştir. Eserde buna ilave olarak her bir bölümün beyitleri kendi içerisinde de üçerli numaralandırılmıştır ve bu numaralar satırın biraz daha içinde gösterilmiştir.

Tezde "Bibliyografya" başlığı "Metin"den sonra gelmektedir; eserde ise zenginleştirilen "Kaynaklar" bölümü "Giriş" bölümünden sonra yer almıştır.

Çağatay dönemi metinlerinin ilmî olarak yayımlanması şüphesiz Türk dili tarihinin iç gelişimini görmek açısından son derecede önemlidir. Özellikle Çağatay Türkçesinin en büyük ismi Nevâyî'nin eserlerinin neşri mühimdir. Dil tarihi yanında edebiyat tarihi çalışmaları için de önemli bir kazanç olan bu tür eserlerin yayını ve ayrıca Nevâyî külliyyatının neredeyse tamamlanmış olması Türkiye Türkolojisi için bir övünç kaynağı sayılmalıdır. Külliyyat içinde değerli hocamız Güzin Tural'ın da bir eserinin bulunması, onun aziz hatırasını yaşatmak açısından biz öğrencilerini memnun etmiştir. Bu vesileyle hocamızı rahmetle anıyoruz.

Kaynakça

- CANIM, Rıdvan (2002). "Türk Kültür ve Edebiyatında Ali Şîr Nevâyî ve Türkiye'de Ali Şîr Nevâyî Çalışmaları", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 19, Erzurum, s. 137-146.
- ÇÖKTÜ, Güzin (1985). *Ali Şîr Nevâî Mahbûbü'l-Kulûb*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- ELMALI, Murat (2007). "Çağatay Türkçesi Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi", İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. 35, s. 17-106.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2006). *Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- GÜLENSOY, Tuncer (2015). *Türkiye Türkologları ve Türk Diline Emek Verenler 2 (1951-1961)*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ÖLMEZ KARGI, Zühal (2007). "Çağatay Edebiyatı ve Çağatay Edebiyatı Üzerine Araştırmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 5, Sayı: 9, s. 173-219.
- RAHİMİ, Farhad (2014). "Çağatay Türkçesi ve Edebiyatı Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/3 Winter 2014, ANKARA, s. 1157-1218.
- TURAL, Güzin (1993a). *Ali Şîr Nevâyî, Seb'a-i Seyyâre Metin-Dizin*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü Türk Dili Bilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara.
- TURAL, Güzin (1993b). "Ali Şîr Nevâyî'yi Yetiştiren Çevre ve Dönem", *Türk Kültürü*, S. 360, Ankara, s. 232-235.
- TURAL, Güzin (1996). "Ali Şîr Nevâyî'nin Eserlerinde Oğuzca Unsurlar", *Üçüncü Uluslararası Türk Dili Kurultayı-1996*, 23-27 Eylül 1996, Ankara.
- TURAL, Güzin (2009). "Mahbûbü'l-Kulûb'da Kişi Ad ve Ünvanları", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*, 20-26 Eylül 2004, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 2947-2952.
- TURAL, Güzin (2015). *Emîr Nizâmü'd-dîn 'Alî Şēr-i Nevâyî Hamse Törtünçü Dâstân Seb'a-yi Seyyâr [Yedi Gezegen] Giriş - metin*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.

AĞAMUSA AHUNDOV'UN ARDINDAN

Mehman MUSAOĞLU*

Dil Araştırmaları, Güz 2015/17: 304-308

Öğrencisi olduğum Prof. Dr. Ağamusa Ağası oğlu Ahundov'u 5 Eylül 2015 tarihinde yitirdik. Azerbaycan Millî İlimler Akademisinde merhum için devlet seviyesinde bir cenaze töreni yapıldı ve Bakü'de Devlet Mezarlığı'na defnedildi. Ahundov, Azerbaycan Millî İlimler Akademisi'nin asil, Türk Dil Kurumu'nun ise şeref üyesiydi. Ardından çok sayıda eser, fikir, düşünce, öneri ve anılar bıraktı. Ansiklopedik bilgisi, geniş dünya görüşü ve bilimsel vizyonu onun farklılığıydı. Dürüstlüğü, entelektüel, mütevazı, renkli kişiliği ve yardımseverliğiyle seçilirdi. O, bütün hayatı boyunca öğrenme aşkıyla yaşayan, öğrendiklerini öğrencilerine aktaran, entelektüel birikimini yakın ve uzak çevresiyle paylaşan bir insandı.

“Hocalık” kelimenin tam anlamıyla onda bir Allah vergisiydi denebilir... Vatanını, memleketini, ailesini, kitap okumayı, seyahat etmeyi ve sporla ilgilenmeyi, özellikle de futbolu, el oyunlarını ve satranç oynamayı çok sevdi. Ayrıca satranç üzerine lisanslı bir sporcuymuştu. Amerika ve Avrupa'da birçok büyük şehrin onursal vatandaşı seçilmiş, yerel ve dünya ölçekli çeşitli kültürel etkinliklere katılmıştı. Haberleri, dünyada ve memleketinde olup bitenleri izlemek onun günlük meşgaleleri arasında yer almaktaydı. Ailesinde ve çevresinde sevilip sayılan birisiydi. İş hayatında ve devlet dairelerinde hissedilir bir ağırlığı vardı. Yurtiçi ve yurtdışı bilim çevrelerinde söz sahibiydi. Evliydi. Eşi, iki kızı ve torunları vardır.

Prof. Dr. Ağamusa Ahundov 02.02.1932 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kürdemir şehrinde doğmuş. İki lise ve iki üniversite eğitimi almıştır. Öğrenimini ana dilinde görüp, Kürdemir şehir lisesinden madalyayla ve lise düzeyindeki 9 yıllık Rus Akşam Okulu'ndan ise yüksek puanlar ile 1950 yılında mezun olmuştur. 1955 yılında Azerbaycan Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesi Dil-Edebiyat Bölümü'nü Nizami Bursu'yla ve 1965 yılında Yabancı Diller Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Fakültesi'ni ise Üstün Başarı Diploması ile tamamlamıştır. “Fiilin Zaman Kategorisi” adlı doktora tezini 1958 yılında, “Azerbaycan Dilinin Fonemler Sistemi” adlı profesörlük tezini ise 1964 yılında savunmuştur. 1962 yılında doçent, 1967 yılında profesör unvanını almış, 2001 yılında Azerbaycan Millî İlimler Akademisi'nin yedek, 2007 yılında ise asil üyesi seçilmiştir. Ahundov, 1950 yılına kadar Kürdemir şehrinde, 1950 yılından itibaren ise Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de yaşamış, belli sürelerde işi gereği bir yıl Mısır'da, 1990'lı yıllarda ise 6 ay Japonya'da kalmıştır.

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi, Ankara/TÜRKİYE, mehman.musaoglu@gmail.com

1958 yılında Azerbaycan Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesi Genel Dil Bilimi Bölümü'nde Dilcilik ihtisası alanında öğretim üyesi olarak çalışmaya başlamıştır. 1965-1966 yıllarında üniversitedeki görevi dondurularak Mısır'a gönderilmiştir. Kahire'deki Eyn-Şems Üniversitesi'nde İngilizce öğretim diliyle Dil-Edebiyat alanında dersler vermiştir. 1967 yılında ve sonraki dönemlerde birkaç defa Azerbaycan Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesi'nin dekanı olarak görev yapmış, 1968-1974 ve 1980-1990 yılları arasında Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nde, 1990'lı yıllarda Azerbaycan Bilimler Akademisi Nesimi Dilcilik Enstitüsü'nde Filoloji Bilimleri alanında Tez Savunma Jürisi'nin Başkanı olmuştur. 1993 yılından itibaren ise önce doçentlik ve profesörlük diplomaları veren Azerbaycan Yüksek Komisyonu Beşeri ve Sosyal Bilimler Kontrol Bölümü Başkanlığı'nı yürütmüş, akabinde söz konusu kurumun heyet üyesi olarak görevini son zamanlara kadar sürdürmüştür. 1980-1990 yılları arasında Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nde Genel Dil Bilimi Bölümü Başkanı olarak görev yapmıştır. 1990'da Azerbaycan Bilimler Akademisi Nesimi Dilcilik Enstitüsü'ne Direktör olarak seçilerek ve bu görevi 2012 yılına kadar sürdürmüştür. Ayrıca, 1999-2010 yılları arasında Bakü Devlet Üniversitesi Azerbaycan Dilçiliği ve Dil Nazariyesi Bölümü Başkanı, 2001-2011 yılları arasında ise Azerbaycan Bilimler Akademisi Beşeri ve Sosyal Bilimler Bölümü Akademik Sekreteri görevlerini eşzamanlı olarak yürütmüştür. Hayatının son yıllarında Azerbaycan İlimler Akademisi Başkanlığı Danışmanı görevinde bulunmuştur.

Ağamusa Ahundov (fonetik, fonoloji, gramer, genel dilbilim ve edebiyat bilimi), Azerbaycan dilçiliğinin ilk kurucuları olan B. Çobanzade (Türk dil bilimi), M. Şiraliyev (diyalektoloji), E. Demirçizade (dil tarihi), Muhtar Hüseyinzade (Çağdaş Azerbaycan Türkçesi) ve Selim Ceferov'dan (kelime bilgisi) sonraki dilcilik kuşağına mensup olan bilim adamlarımızdandır. Onun mensup olduğu kuşak, söz konusu ilmi, çeşitli dilcilik ve millî-filolojik doğrultularda derinlemesine geliştiren A. Orucov (sözlükçülük), F. Zeynalov (Türkoloji), A. Kurbanov (genel dilbilim), E. Abdullayev (sentaks), V. Aslanov (dil tarihi), M. Adilov (semantik ve semiyotik), T. Hacıyev (edebî dil tarihi) gibi değerli şahsiyetlerden ibarettir.

Prof. Dr. Ağamusa Ahundov'un genel ve Türk dil bilimi alanlarında çok sayıda yayımlanmış eseri bulunmaktadır. Şöyle ki; *millî dilde dil bilimi disiplini ve genel Türkçenin işlevsel bir dil bilgisi ve ses bilimi sisteminin oluşturulmasına ve Azerbaycan Türkçesi tarihsel-etimolojik ve açıklamalı sözlüklerinin düzenlenmesine* ilişkin çalışmaları, 1960'lı yıllardan beri yayımlanmış kitaplarıyla ilk sırada yer alır. Bunun yanı sıra filolojinin edebiyat ve deyiş bilimi, ad bilimi, çeviri kuramı ve uygulanması, matematiksel dil bilimi alanlarına ilişkin de çeşitli eserleri mevcuttur. Ayrıca, Prof. Dr. Ağamusa Ahundov'un kaynak çalışma niteliğinde 15 monografisi ve sözlüğü, 15 ders kitabı ve toplamda ise 400'den fazla eseri, çoğunlukla Azerbaycan Türkçesinde, kısmen de Rus dilinde ve diğer yabancı dillerde yayımlanmıştır. Yayımlanmış kitaplarından bazıları şunlardır:

Felin zamanları. Bakı: ADU, 1961, 140 s.

Dilçiliyə giriş. Dərslük, Bakı: Maarif, 1966, 300 s. (N. Memmedovla ortaklaşa)

Dil və üslub məsələləri. Bakı, Gənclik, 1970, 104 s.

Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. (Fizioloji, akustik, statistik, fonoloji tədqiqat təcrübəsi). Bakı: Maarif, 1973, 303 s.

Azərbaycan dili. II nəşri, Bakı: Maarif, 1973, 251 s. (B. Əhmədovla ortaklaşa).

Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. Dərs vəsaiti, Bakı: ADU, 1973, 110 s.

Ümumi Dilçilik. Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi, metodları, Dərslük, Bakı: Maarif, 1979, 256 s.

Riyazi dilçilik. Xülasələr və təfriqlər. Dərs vəsaiti, Bakı: ADU, 1979, 78 s.

(1980), Dilçiliyə giriş. Filologiya fakültələri üçün dərslik. Yenidən işlənmiş ikinci nəşri. Bakı, Maarif, 1980, 315 s. (N. Memmedovla ortaklaşa)

Şer sənəti və dil. Bakı, Yazıçı, 1980, 159 s.

Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı, Gənclik, 1983, 136 s.

Azərbaycan dilinin fonetikasi. Dərslük. Bakı, Maarif, 1984, 392 s.

Dilin estetikası. Bakı, Yazıçı, 1985, 223 s.

Ümumi dilçilik: Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları. Yenidən işlənmiş 2-ci nəşri. Bakı, Maarif, 1988, 263 s.

Dil və mədəniyyət. Bakı, Yazıçı, 1992, 192 s.

İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik-melodik xüsusiyyətləri. Dərs vəsaiti, Bakı: BDU, 1996, 252 s. (Babayev və F. Zeynalova ilə ortaklaşa)

Azərbaycan dili. Bakı, Təhsil, 2001, 165 s.

Dil və Ədəbiyyat. Məqalələr (iki cildə), I Cild, Bakı, Gənclik, 660 s., II Cild, Bakı, Gənclik, 2003, 438 s.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bir cildlik, Bakı, "Elm" 2005, 452 s.

Söz konusu listede yer alan ve almayan kitaplarının birçoğu, örneğin; *Dilçiliğe Giriş*, *Umumi Dilçilik*, *Azərbaycan Türkçesi*, *Azərbaycan Türkçesi Fonetigi* vb. kitapları defalarca yayımlanmıştır.

Azərbaycan dilçiliğinde, Türkoloji'de ve hatta genel dilbilimde bazı bilimsel ve uygulamalı ilkler Prof. Dr. Ağamusa Ahundov'la başlar. Sıralayacak olursak:

- Azərbaycan Türkçesinde fonemlər sisteminin, ünlü/ünsüz seslərin fizioloji, akustik, fonolojik, matematiksel və statistik tahlili. Fonemlərin və varyantlarının fonetik yer dəyişmələrinin və Azərbaycan Türkçesi sentaktik fonetiğinin incelenməsi;

-Türk yazı dilləri və lehçələrinin kendine özgü bir dilbilgisinin düzenlenmesiyle ilgili olarak fonolojik (aynı bir kelime içerisinde ön damak ünlüleri kullanırken art damak ünlüleri veya tersine kullanılmaz), morfolojik (ekler onlardan önce kök geldiğinde kullanılır), sentaktik (söylemde tamlanan tamlayan olmaksızın kullanılmaz) ve leksik (bütün kök morfemler müstakil kelimelerdir) aksiyomların belirlenmesi;

-Türk dünyasında millî dilde hazırlanan "Dilbilime Giriş" (1966) ve "Genel Dilbilim" (1979, 1988, 2006) disiplinlerinin kurucularından biri olması ve dilin iç yapısının, ses uyumunun, dizisel/emik (paradigmalar) ve dizimsel/etik (sentagmalar) sıralanmalarının Türkçenin imkânlarıyla açıklanması;

"Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügəti"(2005) ve yarım kalmış "Azərbaycan Türkçesi

Tarihî-Etimoloji Sözlüğü” çalışmalarıyla Azerbaycan Türkçesinin bir ciltli açıklamalı ve tarihî-etimolojik sözlük tecrübelerinin meydana çıkması;

-“Dil ve Üslup Meseleleri” (1970), “Şiir Sanatı ve Dil” (1980), “Dilin Estetiği” (1985) ve “Dil ve Kültür” (1992) vb. kitapları ve çeşitli makaleleriyle edebî-lengüistik bir akademik açıklanma üslubunun geliştirilmesi;

-Türk kökenli yazarlarımızın yabancı dillerde yazdıkları eserlerinin Türk yazı diline aktarımında Türkçe bilinçaltı unsurların çeviri değil, bir aktarma sorunu oluşturduğunun belirlenmesi vb.

Prof. Dr. Ağamusa Ahundov, Türkiye, Kırgızistan, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan, Rusya Federasyonu’nun birçok şehrinde, İran, Tacikistan, ABD, Japonya ve diğer ülkelerde düzenlenmiş büyük kurultaylarda, çeşitli sempozyum ve bilgi şöenlerinde genel dilbilim ve Türk dil bilimi ve bütünlükte filolojinin ses bilimi ve dil bilgisi; çeviri teorisi ve uygulanması; yazı dili, imla ve terminoloji; etimoloji, ad bilimi, sözlükçülük gibi birçok sorunsalına ilişkin bildiriler sunmuştur.

Prof. Dr. Ağamusa Ahundov, eski Sovyetler Birliği ve Bağımsızlık sonrası dönemlerinde 30 kadar doktora ve profesörlük tezinin danışmanı olmuş, dil ve edebiyat konularındaki 100’den fazla esere de editörlük yapmıştır. Azerbaycan’da ve dünyanın çeşitli ülkelerinde yayımlanan birçok derginin yazı ve yayın danışma kurulu üyesi ve editörüydü. 1978 yılından beri Berlin’de yayımlanan Uluslararası “Fonetik. Sprachwis-senschaft und Kommunikation Forschud”(Fonetika, Genel Dilbilim, İletişimsel Araştırmalar) adlı bilimsel-teorik derginin yazı kurulu üyesi, Bakü’de basılan Uluslararası Türkoloji Dergisi’nin ise genel yayın yönetmeniydi.

“Azerbaycan Diyalektoloji Lügati, I, II Ciltler, Ankara 1999, 2003” kaynak kitabı, Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun’un desteğiyle ve Prof. Dr. Ağamusa Ahundov’un teşebbüsüyle Türk Dil Kurumu’nda yayımlanmıştır. Düzenlenmesi Türk Dil Kurumu tarafından teklif edilen Birinci Türkoloji Kurultayı’nın 80. yıl jübilesi, 2006 yılında onun katkılarıyla Azerbaycan’da gerçekleşmiştir. 1990 ve 2000 yıllarında Azerbaycan’da ve Türk Dünyasında ortaya atılan birçok dil kuruculuğu istikametlerinin, söz gelimi Latin temelli Türk alfabelerine geçiş, Türk yazı dillerinde yeni kelimelerin, dil kalıplarının, terimlerin kullanımı ve seçilmesi gibi çalışmaların da mimarlarından ve yönlendiricilerinden biriydi Ağamusa muallim!

Soldan Mehman Musaoğlu, Ağamusa Ahundov ve eşi Elmira Hanım

Prof. Dr. Ağamusa Ahundov'un ilmi, kültürel ve eğitim-öğretim alanlarındaki çok yönlü bilimsel ve teşkilatçılık faaliyeti değerlendirilmiştir. O, Azerbaycan'da ve dünyanın birçok ülkesinde faaliyet gösteren bilimsel kurum ve kuruluşlara çeşitli zamanlarda üye seçilmiş ve yüksek makamlarca ödüllendirilmiştir. 1970 yılında "Emek Reşadeti Nişanı" almış, 1986 yılında "Azerbaycan Türkçesi Fonetigi" eserine göre Azerbaycan Devlet Ödülü'nü, 1990 yılında ise Emektar İlim Hadimi unvanını almıştır. 2000 yılında Azerbaycan Cumhurbaşkanı tarafından kendisine "Şöhret Ordeni" takdim edilmiştir.

Ağamusa muallim, gençlik yıllarından itibaren şiir, hikâye, deneme türlerinde yazılar kaleme almış ve her zaman edebiyatla da yakından ilgilenmiş bir kişidir. Çeşitli konularda adeta bir araştırmacı yazar olarak günün ve çağın sosyal, edebî, bazen de toplumsal ve siyasî olaylarını takip edip irdeleyen çok sayıda gazete ve dergi yazıları da yazmıştır. Ayrıca Rus ve İngiliz dillerinden çeşitli edebî tercüme yapmıştır. Onun çok güçlü edebî dili, kendine özgü açıklama üslubu ve orijinal hitabeti vardı. Hayatını dolu dolu, severek ve sevilerek yaşamıştır. Elbette, bundan sonra da eserlerinde, fikirlerinde, bilimsel ve uygulamalı ilklerinde, hatıralarda ve gönüllerde yaşayacaktır! Büyük şairimiz Samet Vurgun Üzeyir Hacıbeyli'nin ölümü münasebetiyle yazdığı "Aşk Olsun Sanatkara" şiirinde söylediği gibi:

*Ölüm sevinməsin qoy, ömrünü vermir bada
El qədrini canından daha əziz bilənlər.
Şirin bir xatirədək qalacaqdır dünyada
Sevərək yaşayanlar, sevilərək ölənlər...*

YAYIN İLKELERİ

Dil Araştırmaları dergisi, uluslararası hakemli bir dergidir. Bahar ve Güz olmak üzere yılda iki kez yayımlanır. Dört sayıda bir dizin oluşturulur. Dergide “kör hakem” uygulaması yapılmakta olup her yıl Güz sayısında o yılın hakemlerine yer verilir. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurt içi ve yurt dışındaki kütüphanelere, uluslararası indeks kurumlarına, abonelere ve ilgililere gönderilir.

Dil Araştırmaları dergisinin amacı, genel Türk dili, genel dil bilimi, tarihî ve çağdaş Türk lehçeleri alanlarındaki özgün çalışmalara bir ortam hazırlamak ve bu yolla söz konusu alanlardaki araştırmaları ilgili kamuoyuna duyurmaktır.

Araştırmaya dayalı, alanında bir boşluğu dolduracak ve daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış özgün yazılar ile bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler (bu durum açık bir şekilde belirtilmek şartıyla), alanın gelişimine katkı sağlayacak tanıtım ve eleştiri yazıları Dil Araştırmaları dergisinde yayımlanır.

Dil Araştırmaları dergisine gönderilen yazılar, Yayın Kurulu tarafından derginin yayın ilkelerine uygunluk bakımından değerlendirilir. Yayın Kurulunun uygun bulduğu yazılar, alanında çalışmalarıyla kabul görmüş iki hakeme gönderilir. İki hakemden olumlu rapor alan yazılar yayımlanır. Hakem raporlarından biri olumlu diğeri olumsuz ise, yazı üçüncü bir hakeme gönderilir. Hakemle-

EDITORIAL PRINCIPLES

The journal of Dil Araştırmaları is an international refereed journal and it is published twice a year as spring and fall seasons. An index is prepared and published at the end of each fourth issue. “Blind reviewing” is applied and the referees of the year are included in the fall issue. Each issue is forwarded to national/ international libraries and international indexing institutions determined by editorial board and to subscribers and the concerned.

The aim of Dil Araştırmaları is to pave a way for original studies in the fields of general Turkish Language, linguistics, historical and modern Turkish Dialects and to inform the public opinion about these studies.

The original articles which base on research and have not been published elsewhere, papers presented at conferences (provided that it is clearly stated), introductory and critical writings that will make contributions to the field are published in the journal of Dil Araştırmaları.

Articles forwarded to Dil Araştırmaları are first reviewed by the editorial board in terms of journal’s publishing principles. Those regarded as acceptable are initially sent to two referees who are well-known for their studies in the fields. Articles are published if the two referees sent affirmative reports. If one of the reports is affirmative and the other is negative, it is forwarded to a third referee. Names of the authors are not sent to the referees. and names of the referees are

re yazar adı gönderilmez ve hakemlerin isimleri gizli tutulur. Gelen raporlar beş yıl süreyle saklanır. Yazarlar hakemlerin eleştiri, öneri ve düzeltme taleplerini dikkate alırlar; katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Dil Araştırmaları dergisine kabul edilmeyen yazılar istek hâlinde yazarlarına iade edilir.

Dil Araştırmaları dergisinin yayın dili Türkiye Türkçesidir. Yayın ilkelerine uygun olmak şartıyla İngilizce, Fransızca, Almanca, Rusça yazılar ile diğer Türk lehçelerinde yazılmış yazılara da yer verilebilir. Ayrıca, dergide çeviri yazılar ve tanıtımlar da yayımlanabilir.

Yazım Kuralları

1. Başlık: 12 punto, koyu, büyük harflerle yazılmalıdır.

2. Yazar Adı: Başlığın altında sağ tarafta, ad küçük ve soyadı büyük harflerle, koyu yazılmalı; unvan, görev yapılan kurum ve e-posta adresi italik olarak bir yıldız işareti ile soyadına dipnot düşülerek ilk sayfanın altında verilmelidir.

Makale yazarı, adını ve soyadını, görev yaptığı kurumu ve akademik unvanını açıkça belirtmelidir. Yazar, kendisiyle iletişim kurulabilecek açık adres, telefon numarası ve elektronik posta adresini Yayın Kuruluna bildirmelidir.

3. Özet: Yazının başında, Türkçe ve İngilizce özet (en fazla 200 kelime) mutlaka bulunmalıdır. Özet içinde kaynak, şekil, çizelge vb. bulunmamalıdır. Özetin hemen altında en fazla on kelimelik anahtar kelimeler yer almalıdır. Özet ve anahtar kelimeler Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmalıdır.

4. Makale Metni: Yazılar, A4 boyutundaki kâğıtlara, MS Word programında Times New Roman yazı karakteriyle, 11 punto, tek satır aralığıyla, sayfa kenar-

also kept secret. The reports are kept for five years. If the authors disagree with a point, they are entitled to object with their justifications. Articles which are not accepted for publication can be returned to their authors if requested.

The publication language of Dil Araştırmaları is Turkey Turkish. English, German, French, Russian or other Turkish dialects can be included in the issues if they are appropriate to the submission guidelines of Gazi Türkiyat. Furthermore, translated articles and reviews can be published.

However, articles in other Turkish dialects may be published upon the decision of the Editorial Board in each issue.

Writing Rules

1. Title: The title should be written in bold, minisculely with 12 type size.

2. Name of the Author: It should be written with the name small and surname minisculely and bold, under the title and on the right side. Academic position, institution and e-mail address should be written in italics with an asterisk as a footnote to the surname at the bottom of the first page.

3. Abstract: The article should include an abstract in Turkish and English (in maximum 200 words) at the beginning of the text. There should be no reference, figures and charts etc. There should be key words, consisting of maximum ten words, under the abstract. Abstracts and key words should be written in Turkish and English.

4. Main Text: The article should be written in MS word program in Times New Roman, 11 type size and 1 line on A4 format papers. There should be 3 cm space on the margins and pages should be numbered. Articles should not exceed 10 000 words. The examples in the text

larında 3'er cm. boşluk bırakılarak ve sayfalar numaralandırılarak yazılmalıdır. Gönderilen yazılar, 10 000 kelimeyi geçmemelidir. Metinde geçen örnekler eğik harflerle, anlamlar tırnak içinde ve düz olmalıdır. Yazılarda Türk Dil Kurumunun yazım kuralları geçerlidir. Yazar özel bir font kullandıysa, yazıyla birlikte bu fontları da göndermelidir. Ayrıca yazıda kullanılan resim, şekil vb. için numaralar verilmelidir.

5. Kaynak gösterme: Metin içinde atıflar soyadı ve tarih ve/veya sayfa olarak parantez içinde (Hacıeminoğlu 1991), (Hacıeminoğlu 1991: 30) şeklinde gösterilmelidir. Üç satırdan az alıntılar satır arasında ve tırnak içinde; üç satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve soldan birer santimetre içeride, blok hâlinde, 9 puntoyla, tek satır aralığıyla verilmelidir. Atıfta bulunulan tezlerin hangi üniversitede, hangi akademik derece için ve hangi tarihte yapıldığı belirtilmelidir. Dipnotlar sayfa altında numaralandırılarak verilmeli (9 punto) ve sadece açıklamalar için kullanılmalıdır.

6. Kaynakça: Kaynaklar, metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak, 10 punto, tek satır aralığıyla ve aşağıdaki biçimde yazılmalıdır. Eser adları yatık, makale adları tırnak içinde ve diğer bilgiler örneklerdeki gibi verilmelidir. Bir yazarın birden fazla yayını olması durumunda, kaynaklar yayımlandığı tarihe göre sıralanmalı; bir yazara ait aynı yılda basılmış yayınlar ise 2008a, 2008b şeklinde olmalıdır.

ECKMANN, Janos (1988). *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay KARAĞAÇ), İstanbul: İÜEF Yayınları.

ERCİLASUN, Ahmet B. (1984). *Kutadgu Bilig- Fiil*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

ERCİLASUN, Ahmet B. (2007). "Türkçenin En Eski Komşuları", *Maka-*

should be in italic, the meanings should be in quotation marks and not in italic. The articles must confirm to the writing rules of The Turkish Language Association. If the author had used a special font type, he should forward it with the article. Besides, the pictures and figures etc. in the article should be numbered.

5. Citations: References within the text should be given with name and date and/or page in parentheses (Hacıeminoğlu 1991), (Hacıeminoğlu 1991: 30). Citations less than 3 lines should be typed between lines and in quotation marks; citations more than 3 lines should be typed with indent of 1 cm in block, 9 type size and with 1 line space. At which university, for which academic position and when the cited dissertations are prepared should be stated. Footnotes should be numbered at the bottom of the page (with 9 type size), and be used only for explanations.

6. References: References should be typed at the end of the text in alphabetical order of the authors' surnames, with 10 type size and 1 line space as follows. The works that are not referred in the article should not be given in references. The name of the author should be written for each of the references by the same author, the names of the works should be in italic, the names of the articles should be in quotation marks and other information should be as in the examples. If there are more than one reference by the same author, then they will be listed according to their publication date; references of the same author published in the same year will be shown as 2008a, 2008b.

ECKMANN, Janos (1988). *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay KARAĞAÇ), İstanbul: İÜEF Yayınları.

ERCİLASUN, Ahmet B. (1984). *Kutadgu Bilig- Fiil*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

leler (Haz. Ekrem ARIKOĞLU), Ankara: Akçağ Yayınları, s. 41-62.

KARAHAN, Leylâ (1997). “Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine”, *Türk Dili*, S. 549 (Eylül), Ankara, s. 209-213.

KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yayınları.

Yazıların Gönderilmesi

Belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanmış yazılar, internet veya yazışma adresimize gönderilmelidir. Yazarlara raporlar doğrultusunda geliştirilmek veya düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzenlemeler yapılarak en geç bir ay içinde tekrar dergiye ulaştırılmalıdır. Yazı işleri, esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapabilir. Yukarıdaki kurallara uymayan makaleler yayımlanmaz. Yayımlanan makalelerin fikrî ve ilmî, çevirilerin ise hukukî sorumluluğu yazarlarına/ çevirmenlerine aittir.

Yazışma adresi

dilarastirmalari@gmail.com
www.dilarastirmalari.com

ERCİLASUN, Ahmet B. (2007). “Türkçenin En Eski Komşuları”, *Makaleler* (Haz. Ekrem ARIKOĞLU), Ankara: Akçağ Yayınları, s. 41-62.

KARAHAN, Leylâ (1997). “Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine”, *Türk Dili*, S. 549 (Eylül), Ankara, s. 209-213.

KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yayınları.

How to Forward Articles

The articles prepared in accordance with the principles should be sent to the e-mail or to correspondence address. The articles returned to the authors for correction and improvement should be sent back to the Journal not later than one month. Minor editing may be done by Editorial Board. Articles not prepared in accordance with the principles above will not be published. The scientific and mental responsibility of the published articles and legal responsibility of the translations belong to the authors/translators.

Correspondence Address

dilarastirmalari@gmail.com
www.dilarastirmalari.com